ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

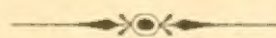

ЧЕТРДЕСЕТ ОСМА КЊИГА

ГОДИНА ТРИНАЕСТА

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“ ЧИКА-ЉУБИНА УЛ. БР. 8.

1908.

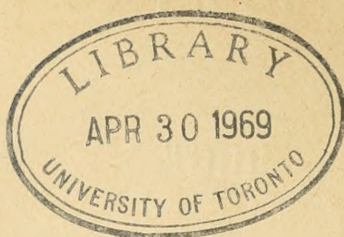
LIBRARY
APR 30 1969
UNIVERSITY OF TORONTO

САДРЖАЈ XLVIII. КЊИГЕ

I. Белетристика

СТРАНА

II. Наука

III. Књижевност

IV. Хроника

V. Критика и библиографија

VI. Белешке

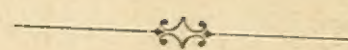

ДЕЛО

КЊИГА 48. Јули, 1908. год. СВЕСКА 1.

ПОСЛЕДЊИ РАЗГОВОР

Грцај у болу, срце моје јадно,
И спремај снаге још за боле веће...
Чуј... смрт корача, нема ти живота,
Ти и све твоје са тобом умреће.

Чуј... смрт корача — лепа као она
С очима истим као њене што су,
Са косом оном, што се само једном,
У давном часу по лицу ми просу.

О, стрепи срце!... Она ће ти прићи
С осмехом среће, што ти живот нуди, —
Ал' знај то су ти последњи тренути,
Последњи часи сироти и худи.

Сиротом, худом она ће ти прићи,
Реч ће ти рећи срдачну и: збогом!...
Можда ћеш живот заволети тада —
Ал' ти ћеш бити помирено с гробом.

Ив. М. Милићевић.

СМРТНА КАЗНА

НАПИСАО
Д-р ДУШАН М. СУБОТИЋ

(СВРШЕТАК)

VII.

Из напред изложенога о смртној казни видимо, да се са степеном културног напретка народа мењало и схваћање о смртној казни, као и у опште о кажњењу. Првобитно се сматрало, да се смртном казном има да задовољи повређени осећај родбине убијеног, затим се она оправдавала потребом задовољења увређеног божанства, па се са тог схватања прешло на потребу застрашења и покајања кривца т. ј. на његову моралну поправку пре смрти, док се напослетку није дошло до схватања њене нужности у циљу осигурања друштва.

Самим тим, што човек живи у друштву, држави, он прима на се извесне обвезе, чије испуњење ствара могућност заједничког живота у држави и њеног напретка. Према томе држава, као јединка, која својим законима натура својим становницима те обвезе, има несумњиво право, да настоји на њиховом извршењу, и у случају противљења, да изнуди поштовање својим законима. Отуда истиче право државе, да се брани од напада, које појединци врше против њеног опстанка, и да њиховим кажњавањем регулише односе у друштву и између појединаца, јер на крају и сви напади појединаца против других појединаца имају за државу општи интерес, те се с тога она мора старати за правилан и миран живот својих становника.

Која ће средства држава употребити у борби против злочинаца и злочинстава, то је њено искључиво право. Ово право

обухвата и смртну казну, као једно најсигурније средство за уништај злочинца и будуће спречавање злочинстава.

На први мах изгледа, да је правилно гледиште оних писаца, противника смртне казне, који доказују њену неправичност тиме, што држава нема права да ову казну изрекне. Они веле, да нам држава може одузети само она добра и права, која под њеном заштитом добијамо и уживамо. Тако би нам она могла одузети слободу, јер о уживању слободе може бити речи само у организованој држави; она нам може наплатити казну, јер под њеном заштитом зарађујемо, — али нам не би могла одузети живот, јер нам га она не даје. Ми живот добијамо независно од државе, њега ствара природно развиће и нико осем природе нема право да га уништи. Живот људски служи друштву за напредак и усавршавање, и овај се услов напретка не сме уништавати.

Али је ово гледиште нетачно. Без обзира на то, да ли је држава постала уговором, или насилним покоравањем слабијих племена и принудном организацијом власти, или се држава појавила као неопходна последица природног друштвеног развића, и без обзира на то да ли су грађани приликом стварања државе уступили држави право изрицања смртне казне, — друштво, организовано у државу, а представљено у законодавном телу, како се то данас обично врши, има право да усвоји смртну казну, поред свега тога, што против ње многи разлози говоре, ако само законодавно тело, у коме је народ представљен, има уза се разлог потребе друштвене сигурности и захтев задовољења увређеног народног правног осећаја.

Ова два фактора, корисност и правичност надјачавају све друге разлоге, који против смртне казне говоре. Они су релативне природе и могу се временом променити. За садашњост налазимо, да они претежу у корист смртне казне.

Овај појам правичности има свој нарочити значај код оне групе кривичних дела, која се данас по правилу и казне смртном казном, именом код крвних злочинстава. Овде се упрли најбоље и огледа овај осећај правичности, који захтева поред задовољења потребе осигурања друштва од будућих злочинстава, још и нешто више, једну оштрију казну, која се јавља као озбиљнија и тежа казна, док је код осталих кривичних дела овај осећај, због саме њихове мање вредности, потиснут у позадину, те се тако јако не испољава. О задовољењу овога осећаја про-

вичности мора се водити рачун, ако се неће да уништи она морална гаранција, коју имамо у казнама. Јер, ако се дејство казне ослаби, онда се слаби и оно задовољење овог захтева правичности, а тиме дејствује на појачање криминалитета, чиме опет постаје јасна корисност и најстрожих казна, па и смртне, ако се само верује у њен утицај на спречавање кривичних дела.

Код смртне казне, као и код других казна, води се рачун да она буде правична и корисна. Она је правична, ако одговара најтежем кривичном делу. У том се случају не може спорити право државе, да је изрекне. Човек истина има право на живот и слободу, али ово само у толико у колико он сам поштује живот и слободу других, с којима у друштву живи. Ова су његова добра неповредна само дотле, док он поштује иста туђа добра. Вређањем њиховим појединац се излаже опасности, да се иста његова добра повреде, и ако та повреда наступи, у томе онда нема ничег неправичног. Неправда би била само, ако би се смртна казна изрицала за каква кривична дела мањег значаја. Друштво не може жртвовати заштиту осталих чланова, да би огарантовало неповредност живота или слободе нарушитеља друштвеног поретка. Овај има да падне пред општим интересом друштва.

Питање о корисности ове казне је релативно. Она је корисна, ако је интерес друштва, јавна сигурност државе захтева. Већина данашњих држава је сматра као корисну и задржава је у циљу осигурања друштва.

Казна по своме појму, што има некога да казни, сама већ значи одмазду кривичног дела. Кривично је дело њен први услов, чему као други услов долази учинилац кривичног дела. Тек тада одмазда има да буде правична, што ће рећи одмерена према индивидуалној кривици учиниоца кривичног дела. Тако ми долазимо до праведне одмазде, која у себи садржи задовољење појма правичности, који у казни захтева изједначење са кривичним делом, и задовољење појма целисходности, који се остварује тиме, што се казна индивидуалише с обзиром на степен јачине кривчеве противправне воље, у чијем се уништењу гледа постизање друштвене сигурности. Циљ је друштва и државе напредак и развиће културе. Овај се напредак осигурава уништавањем свега онога, што том напретку смета. Казне, које се примењују према злочинцима, средства су овога уништавања разорних елемената у развићу друштвеног напретка. По томе

изгледа, да је циљ казне само ова сигурност друштва за његов напредак. Али то није једини циљ казне. Некажњени случаји, услед немогућности проналаска криваца, казују нам најочитије, да друштву не прети пропаст, ако поједино кривично дело остане и некажњено. С друге опет стране кажњавање извесног кривца и после дугог низа година од извршења дела, у доба кад се на његово дело готово и заборавило, и кад је он својим накнадним радом и животом показао, да је поштен човек, каже нам, да се овде не кажњава ради осигурања друштва од тога човека, већ ради нечега другог. То је ради задовољења онога повређеног осећаја правичности, који постоји у нашој правној свести, и који нас не оставља ни једног момента при оцени људских радња. Овај осећај живи, он се може у својој јачини мењати, али он не престаје. Он тражи своје задовољење у казни, и овога се тек изузетно одриче, тек на пр. услед т. зв. застарелости самог кривичног дела, што се на само дело савршено заборавило.

Ако би се пошло од гледишта, да се казном има да постигне само осигурање друштва, а да се при том не води рачун о овој правичности, дошло би се до закључака, који би одвели кажњењу и без постојања ма каквог кривичног дела, увек у случају, чим постоји каква опасност од чланова друштвене заједнице.

Главна разлика између т. зв. класичне и нове школе у погледу казне састоји се у томе, што прва сматра казну као праведну одмазду за учињено кривично дело, као последицу или захтев правичности, који хоће, да се казном јавно осуди само кривично дело, а том осудом истовремено постигне осигурање друштва од поновног извршења кривичног дела или новог вршења кривичних дела од стране других лица, јер казна као јавна осуда има у себи моћ генералног и специјалног застрашивања. Напротив нова школа полази од другог гледишта, да је свака казна правична, чим је потребна. Потреба се утврђује с обзиром на противправну вољу, испољену у кривичном делу. Циљ је казне тада просто поправка оне воље, претварање њеног противправног обележја у вољу са корисним правцем остваравања, дакле поправке кривца.

Поправка кривца није страни елеменат ни класичној школи. Само она у њему не види циљ казне. То је нешто, што само собом долази, то је просто захтев онога времена које при

вац има у казни да проведе. Свака осуда на лишење слободе повлачи губитак слободне употребе времена. Интерес је друштва, да кривац по истеку тога казненог времена, дође поново у друштво на даљу сарадњу друштвених циљева. Он ће у тој сарадњи бити само тада користан, ако из казнених завода изађе морално јак, или јачи но што је у њих ушао. Друштво дакле има интерес, да ради на моралном усавршавању криваца исто онако, као и осталих слободних грађана. Оно не сме да занемари ову поправку ни у ком случају.

Код новчане казне немогуће је утврдити њен утицај на поправку кривца. Тежина ове казне већа је код сиротније класе, којој губитак извесне суме новца тешко пада, док је код богате класе можда једна од најнеподеснијих казна, јер тада шта више служи као луксузна исплата неког противправног задовољства.

Са смртном казном, у погледу поправке кривца, стоји још горе. Јер, кад се уочи главна разлика у циљевима казне, јасно је, да је са гледишта нове школе смртна казна неправедна, пошто се њоме уништава могућност поправке кривца и сваки рад на тој поправци.

Наш казнени систем садржи у себи комбинацију апсолутних и релативних теорија. Он хоће код смртне казне да казни просто по захтеву правичности, постижући на тај начин осигурање друштва; код казне лишења слободе да казни, постижући застрашење и поправку кривца; код новчаних казна такође, само што је овде моменат поправке остављен кажњеном лицу, без даљег садејствовања државе на поправци, што је опет нарочита одлика казна лишењем слободе; у случају више неправедно одлежаног притвора држава одустаје од извршења казне, рачунајући, да је циљ правичности задовољен, не водећи и не испитујући, да ли је следовала и поправка кривца.

Противу смртне казне нарочито говори сам начин њеног извршења. Она остаје у основу једна дивља казна, па ма на који се начин извршивала, било електрицитетом, вешањем, сечењем главе или убијањем из пушака. Ни један од ових начина не само да није пријатан за онога, према коме се врши, него ни за оне који извршују смртну казну. Држава је по своме унутрашњем својству једно морално биће. Њене заповести и забране морају носити ово обележје моралности. И онда се с правом пита: откуд долази то, да држава натура некоме дужност извршења смртне казне, кад она сама забрањује убиство. Приго-

вор да смртна казна није убиство од значаја је само у погледу правном, али не и у моралној оцени саме ове радње.

Многе су државе сматрале да се јавним извршењем смртне казне, пред масом света, најбоље постиже циљ застрашивања, па су то гледиште напустиле и прешле извршењу смртне казне у затвореном простору, опет јавно, у присуству нарочитих органа, из разлога, што се дошло до убеђења, да јавно извршење смртне казне пред светом, штетно дејствује на нарапственост.

Тако исто усавршавањем друштва мора се доћи и до другог моралног сазнања, да држава не може натурати никоме дужност извршења смртне казне, и да се на крају ово противи њеним добро схваћеним интересима. Колико је ова дужност тешка за човека са моралним појмовима довољно је пренети се у положај џелата — извршиоца смртне казне, па онда судити о њеној умесности.[1] Ипак, док се нижи друштвени слојеви морално не ојачају мучно ће се државе усудити, да се одрекну примене смртне казне.

За друштво је донекле срећа, што извршење казне пала у део најнижој друштвеној класи, жандармима или пандурима сељацима, чија осетљивост није тако велика. Али истовремено ово је нож са два сечива, једно велико зло, јер нам искуство казује, да су баш многи жандарми, који су учествовали у хајдучким потерама, и при извршењу смртних казна, изгубили и онај остатак моралног осећаја, и постали сами хајдуци и убице и као такви после стрељани. С тога је у интересу друштва, да се смртна казна, ако само за то иначе има могућности, укине.

При избору казна не сме се заборавити на стечено искуство, да кривична дела нису увек искључиво израз злочиначке самовоље, већ последица често разних узрока, друштвених и привредних односа, личних и наслеђених својстава, темперамента. Све то треба имати на уму нарочито при индивидуали-

[1] Навешћу само један пример овог штетног дејства из скоре наше прошлости. За време тополске буне између осталих осуђених на смрт, осуђен је и један свештеник. Извршење смртне казне пало је у део неком Стеви Никетићу, поручнику родом из Књажевца, код Враћевшнице, који је извршујући ову казну био толико потресен услед стрељања оног свештеника, да је у повратку свом, у кући мога оца, причао, да је услед тога потреса већ болестан и да овај догађај не може дуго преживети. И збиља после кратког времена оболео је душевно и умро.

сању казне, ако се мисли са успехом, да отпочне борба против злочинстава. За успех у овој борби постоје два сигурна пута: 1^0 да држава поправи друштвене прилике, у колико су оне узрок чињењу кривичних дела, и 2^0 да преступника искључи из друштва, сасвим или привремено, и на тај начин обезбеди друштво од његових поновних преступа.

Овде се одмах сретамо са смртном казном у систему казна и питањем, да ли она одговара захтевима добре казне.

У науци казненога права формулисани су захтеви добре казне у две групе, с обзиром на природу казне и на циљеве које она има да постигне. С обзиром на природу казне, т. ј. на правичност казне, излази: да она не сме дејствовати неморално; мора бити осетно зло за кривца; по могућству подједнако дејствовати на све кривце; мора бити поступна, према кривици већа или мања; мора бити процењива и дељива; ограничити се по могућству на самог кривца и бити опозивна. С обзиром на циљеве т. ј. корисност њену, она мора зајемчити извесно задовољење повређеном праву, заплашити кривце и друге, поправити кривца.

Ако изближе оценимо ове захтеве с погледом на смртну казну, видећемо, да она њима не одговара.

Пре свега је у много случајева утврђено, да она дејствује неморално, без обзира на то, што је сама њена правна природа неморална, и ако смо већ напред утврдили, да јој се правичност не може правно оспорити.

Смртна је казна дивљачка. Ово нарочито важи за ранија времена, када се смртна казна безмерно примењивала. Треба се сетити само доба, када је у Немачкој кажњено смрћу преко 100.000 људи, или у Енглеској под владом Хенриха VII преко 72.000, или под царицом Јелисаветом преко 89.000 људи, или на доба Фараона Амазиса, који је наређивао, да сваки грађанин покаже извор својих доходака за живот, — па ако није био у стању то учинити кажњаван је смрћу, да не идемо у римску и грчку историју, или чак кад се сетимо на доба пре 1902. год. код нас, када је она примењивана и код разбојништва и опасних крађа.

После тога она је недељива; она је једноставна казна, чијим се извршењем истовремено савршено уништава она могућност жељене поправке кривца. Ову поправку треба тако схватити, да се за дуже време кривац показује као морално поправ-

љено биће. Поправка, која је евентуално наступила и код кривца на смрт осуђеног без утицаја је и вредности за друштвени поредак, пошто траје сувише кратко време и не прелази у правни круг односа друштвених.

Законитост смртне казне не може се правдати тиме, што је она од памтивека примењивана, јер има још и других установа, које су као некорисне и противне друштвеним нарàвима укинуте, као што је на пр. случај с ропством, које нико и не помишља понова уводити.

Исто је тако без вредности и бојазан, да ће злочинци из државе, где смртна казна није укинута побећи у државу где она не постоји, пошто сам доживотни затвор, који постоји свуда где је смртна казна укинута, није ни мало привлачна установа за злочинце.

Факат, да је смртна казна местимице понова уведена није тако јак, да би могао уздржати од укидања смртне казне; јер је ова могла тамо бити сувише рано укинута, док јој је овде време за укидање.

Исто је тако без вредности разлог, да се укидању смртне казне не сме приступити у једној држави, док се истовремено свуда не укине. За ово чекање нема никаквог оправдања, у толико мање, што је тај споразум тешко или готово немогуће постићи. Нема сумње да ће ранћењем културе смртна казна ишчезнути из казнених законодавстава. Тренутно то време још није дошло за све државе. Као у сваком развићу, тако и овде мора бити поступности. С тога се треба чувати од препагљености у убрзавању овога развића. Укидања и поновна увођења смртне казне најбоље нам доказују, да ово питање није још сазрело свуда за решење.

Неумесно је позивање при одбрани смртне казне, да се њоме има да васпостави повређена божанска правичност; тој правичности нема у опште места у области нашег казненог права. Смртна казна није захтев религије; њу одбацује право хришћанство, што се види већ довољно из онога факта, да је Христос спасао ону браколомницу од смртне казне. Библија нам не може служити као доказ за одбрану смртне казне, пошто је гледиште талијоног одмеравања казне давно напуштено: тражењем живота за живот вратили би смо се у оно давно доба, што се не може одобрити. Држава има да задовољи религиозну правичност т. ј. ону, која је резултат правне свести народа и

која захтева казну ради осигурања друштва и задовољења ове правне свести. Ова правичност садржи у себи тражење задовољења увређеног осећаја, поправку кривца, осигурање друштва и специјално и генерално застрашење од вршења кривичних дела. И без обзира на религиозно схватање о овој казни, она се може оправдати само оном њеном нужношћу ради заштите друштва.

С друге опет стране није од пресудне вредности факат, да је смртна казна непоправима. И ако су грешке могуће, то не би могло уздржати од њеног изрицања, ако државни интерес то захтева. Сличне грешке дешавају се и у другим правцима, на пр. често се ослобођавају оптуженици као невини, ма да су дуго лежали у притвору. Апсолутне извесности нема у свету. Већ поменутом разлогу Гаро-а о хирурушким погрешкама можемо још додати, да је у Чикагу 1894. г. било 760 лица, које убијених које рањених на жељезници, трамвајима и другим саобраћајним средствима, таман толики број колико су Јапанци изгубили у једном целом рату против Кине; да је тако исто у Берлину у 1907. г. погинуло од аутомобила 145 људи, а повређено 2490, па нико и не помишља, да укида ова саобраћајна средства. Исто се тако ствар односи и са смртном казном. Судска истрага се има да побрине за што савеснију и потпунију истрагу и утврђење кривичне одговорности. Тиме је учињено све, што се може захтевати од савесног правосуђа. Могућа грешка прелази делокруг осуде, и ништавна је према користима, постигнутим извршењем правилно и праведно изречених осуда.

Није баш без довољно основа речено, да на увећање броја злочинстава дејствује и та околност, што се данашње друштво више интересује за осуђенике у погледу побољшања њиховог стања стварањем већих удобности за њих у казненим заводима но што то имају код својих кућа, чиме се уништава страх од казне.

Исто се тако вели и за фактично укидање смртне казне да дејствује на рашћење криминалитета. Тако је у Паризу у јануару и фебруару 1907. г. извршено преко 80 мучких убистава, што се сматра само као последица оскудице извршења смртне казне.

На против у Енглеској, где се примењује смртна казна број убистава опада. Поред Француске тај број расте и у Италији, где нема смртне казне, и у Немачкој. У Јапану, који предњачи

својом културом, било је у времену од 1899—1903., за 5 година, 276 осуда на смрт од којих су 167 извршене. За исто време у Француској је осуђено на смрт 88, а гилотинирано само 26.

Мишљења, да се смртна казна не може оправдати нужном одбраном, у којој се држава налази према опасним зликовцима, и да смртна казна својом тежином премаша тежину учињеног злог дела, не потребују нарочитог обарања. И ако ово стање нужне одбране не носи обележје нужне одбране, која се замишља у праву кад се о појединцу говори, опет је оно аналого ономе и смртна се казна оправдава нужношћу заштите друштва, оличеног у држави. Други разлог је још слабији, јер се противи фактичном стању ствари. Може бити говора о томе, да је смртна казна ужасна, али она није неправична онде, где долази да уништи живот, који је већ уништио туђ живот, а постоји уверење, да од опстанка тог живота прети стална опасност за животе других грађана. Овде се ова одмазда не јавља као прост захтев талијоне казне, већ њу захтева виши државни интерес, а не проста освета.

Разлог, да смртна казна штетно дејствује на родбину осуђеног, није од пресудног утицаја за решење питања. Исто тако и друге врсте казна штетно дејствују, па се не може од њихове примене одустати.

Не може се пак порећи разлог противника смртне казне, да она није захтев задовољења повређеног права појединца. Обично се вели, да осећај родбине убијенога захтева задовољење, које се постиже само смртном казном. Ово је заблуда, јер фамилија убијенога нема права на овакво задовољење. Она се може задовољити и на други начин, исто тако сигурном и извесном казном Држава је позвана, да систем казна оплемењава, а не да у смртној казни даје крајње задовољење уврeђеном осећају појединца; она то задовољење даје само увређеном општем правном осећају народа, ако га овај захтева.

Не може се порећи навод противника смртне казне, да њен историјски развој говори у корист њеног укидања. Оно је тачно. Свако време имало је своје схватање о њој и о броју кривичних која су је повлачила. Стварног правног критеријума није било. Једва да би се могло данас рећи да такав постоји, с обзиром да ли се смртна казна примењује само код политичких кривичних дела (Русија), или само код најтежих обичних кривичних дела (Француска), и код обе групе опет до

ли се примењује само на хотично убиство с предумишљајем или још и на друга тежа дела. Смртна казна по својој суштини служи не толико као казна казненог права, колико као подесно средство за уништај доказано опасних људи. Али овај историјски развитак није још довршен, културно савршенство није још постигнуто, борба против смртне казне има још да се води, јер је тешко наћи тако сигурну замену смртној казни, којом се друштво најлакше спасава опасних људи.

По моме мишљењу, које нарочито има да важи за државе са рђаво постројеним и уређеним казненим заводима, као код нас, и државе са сувише великом и неумесном применом помиловања, опет као код нас, смртну казну оправдава поглавито бојазан, да ће осуђеник, коме би се смртна казна заменила робијом, или доживотним затвором (у будућности), било помиловањем, било бегством понова доћи у слободу и отпочети вршити слична кривична дела, због којих је већ следовала осуда на смрт. Ово је нотhtоран факат, о коме се код нас нарочито мора водити рачун. Има се на вази правичности ставити на једну страну све оно, што говори против смртне казне, а на другу страну ставити бар само ова могућност поновних злочинстава, од којих би се извршењем смртне казне друштво посигурно спасло, па на коју страну претегне тамо се одлучити.

VIII.

При оцени питања о задржању смртне казне важно је обратити пажњу на садржај Ломброзовог учења. Познато је, да је Ломброзо антрополошким испитивањем криваца дошао до врло смелих закључака: на име да постоји нарочити злочиначки тип, да има дакле урођених злочинаца, чије је одлике он нарочито детаљно изложио. Код те групе злочинаца имамо посла са њиховим предиспозицијама за чињење кривичних дела. Питање је сад, како се имају казнити ови злочинци, чије се кривичне радње појављују као последица, не њихове воље, већ њихових нагона услед наслеђених наклоности.

У схватању идеје о рођеном злочинцу постоје два разна мишљења: прво, по Ломброзу, рођени злочинац представља један антрополошки злочиначки тип. Ломброзо је првобитно дао нарочита обележја овога типа, којима се он одликује. Доцније је он ово гледиште модификовао тако, да није потребно, да ро-

ђени злочинац има све одлике типа, већ је довољно, да има ма коју од оних, којима се тип карактерише; — друго, по Фери-у, поред рођеног злочинца постоје још две групе злочинаца: прикривен злочинац, „који је рођен да буде злочинац, али то није постао услед подесне околине, у којој живи“, и случајни злочинац, „кога злочинцем направе више животни односи но сама његова природа.“

И поред свега тога, што је по Ломброзу и његовим присталицама рођени злочинац један нарочити, антрополошки тип, чија се воља појављује предестинирана, ипак антрополошка школа, сматрајући ове злочинце као најопасније, тражи њихово кажњење, и не зауставља се чак ни пред захтевом смртне казне као средством за потпуно уништење ових типова.

На против много кућења класична школа, признајући донекле основаност Ломброзовог учења, у колико усваја могућност постојања злочиначких наклоности, налази, да рођени злочинац, као тип, будући без слободне воље, не би дошао у област казненог права; она га сматра исто као болесника, према коме се казна не би могла ни применити, ако би се само научно утврдило постојање тог типа.

Класична школа хоће потпуну кривичну одговорност и казну. Ако постоји сумња о кривичној одговорности, или ове нема — онда нема ни казне. Она увиђа, да казнено право није у стању, да се бори једино својим средствима против читаве масе криваца, и свуда онде, где њена средства нису довољна, она уступа место другим гранама државне управе, да отпочну борбу против злочинаца, строго ограничавајући област казненог права и њених казна, на случаје, који су овим правом предвиђени. Она неће да казни случаје, где се злочинци појављују са јаким интелектуалним дефектима или са несавладљивим злочиначким нагоном, који их принуђава да врше кривична дела. Њихово је кажњење за класичну школу неправда, док их Ломброзова школа кажњава чак и смрћу, уништавајући их ради заштите друштва.

Позитивистичка школа покушава да овде одржи извесну средину. Она са извесном резервом одржава смртну казну и доживотну робију за случајеве, где постојање праве душевне болести, којом се искључује кривична одговорност, није несумњиво утврђено, као код инстинктивних злочинаца, с чијом се кривичном одговорности због несигурног утврђења душевних способ-

ности, није начисто, где злочинци иду час у казнени завод час у болницу за душевне болести, да отуд понова изађу и продуже нападе на друштво, да би опет дошли у казнени завод и отуда понова у болницу. са бескрајним лутањем тамо и амо, као што је показао довољно познати случај са убицом Дитрихом у Немачкој.

Ломброзо и његове присталице правдају смртну казну тиме што друштво има право ради свога опстанка и напретка, да уништи оне чланове, који су му опасни.

Са гледишта казненог права они ово не би могли оправдати пошто полазе са гледишта да нема слободне воље код таквих криваца, јер су њихове радње последице нарочитих узрока, а не слободног одлучивања. Злочинство и врлина су по њима појмови, које је друштво измислило; за њих не може нико одговорност носити. По томе би логичније било, да су они противници смртне казне.

Проф. Манувријe, један од француских присталица антрополошке школе иде тако далеко, да тврди, да страх од смртне казне ипак уздржава од злочинства.

Ако би се усвојила Ломброзова теорија о рођеном злочинцу, (reo nato) врло је важно једно практично питање, да ли се на основу телесног и душевног испитивања дотичног кривца може утврдити, да је он „рођени“ злочинац. Ломброзо је ово потврђивао, док се данас у науци сматра, да ово питање није још сазрело за решење ни у једном правцу. На тај нам начин остаје да се задовољимо са обичним утврђењем душевних способности кривца, без обзира на то, да ли је он по Ломброзовим знацима рођени зликовац или није. Постојање душевних болести и душевних поремећаја у опште искључило би примену казне у опште, док би у противном случају и при постојању извесних обележја злочиначког типа имала казна да се примени.

Неки немачки правници и немачки царевински суд признају, да има рођених зликоваца т. ј. људи са предиспозицијама за чињење кривичних дела, али их они сматрају за кажњиво урачунљива лица. Са овим се схватањем слажу чак и многе психијатре. У том случају остаје могућа примена свих казна, па и смртне.

Сам тај факат, што се у науци породило спорно питање о постојању рођеног злочинца довољан је, да се у кажњењу злочинаца буде обазриво. А нарочито с обзиром на то, што су

досадашња научна истраживања утврдила, да људи са злочиначким предиспозицијама обично произлазе из ненормалних фамилија, чији су претци били душевно болесни, пијанци, с телесним манама или самоубице, и што се такође утврдило, да су многе убице дело убиства извршиле у душевно болесном стању, или су доцније постали душевно болесни. Ово двоје најбоље нам показује, да при оцени оних случаја, где се изриче смртна казна, треба испитати индивидуалност кривца. А то нам испитивање може најбоље расветлити цео догађај и можда представити цело кривично дело знатним делом као резултат донекле изопаченог физиолошког састава дотичног кривца, који нам састав ипак не даје могућност да усвојимо постојање абнормалности, која би искључивала урачунљивост. Ово нам истовремено даје разлог, да тврдимо, да је примена смртне казне неправедна према таквим лицима, чији је живот већ једна ужасна борба.

Немачка званична статистика показује нам, да се међу повратницима и непоправљивим злочинцима казнених завода налазе врло многи телесно и душевно заостали у развићу, у коју се групу несумњиво имају урачунати они, које Ломброзо сматра за рођене злочинце. Ова лица стоје несумњиво на једној ниској моралној степеници и изрицање смртне казне према њима била би ужасна неправда. У место да се према њима примени какав систем поправке и васпитања, држава их немилосрдно лишава живота. Све дотле, док се искуством, јер другог мерила нема, не утврди, да извесно лице не може да се поправи ни казном, ни васпитањем ни поправком његовог материјалног стања, није право примењивати једну казну, која одједном искључује сваку могућу примену ових средстава поправке кривца. Ако се пак у току времена научним истраживањем утврди, да је социолошко гледиште о злочинцу тачно, онда ће се доћи до таквих закључака, који ће не само забранити примену смртне казне, него из основа изменити и систем казна. Ако се утврди, да су убице природом одређени, да буду убице, онда ће се с њима морати друкче поступати, те ће примена казна казненог права отпасти. Такви ће се зликовци морати држати у заводима сличним болницама за душевне болести, где ће се, као и неизлечиви болесници, и они држати до смрти. Све дотле док се ово не утврди, друштву ништа не стоји на путу, да такле зликовце, код којих се утврди наклоност на

убиствима, задржи доживотно у казненим заводима и тако осигура друштво од могућег поврата.

Као што је смртна казна неправедна код злочинаца са урођеним злочиначким наклоностима, исто је тако неправедна и код политичких злочинстава. Казнени законик долази обично да санкционише извесно створено друштвено стање. Он има за циљ, да друштвени односи остану стални. Према томе друштвене класе нису у стању ништа променити, што би се овом закону противило. Једном створени облик владавине, републике или монархије, не би се могао променити без воље председника републике или владаоца монархије. Њихово саизвољење пак није лако добити. Појединац, који би предузео да се насилно монархија претвори у републику, или обрнуто, био би убијен. Ако би пак успео у подузећу, био би херој. Ужасна противност и игра судбином. Овај факат најочитије показује, колико је смртна казна овде неправедна. Овде би било довољно, да се смртна казна замени на случај неуспеха другом казном, где би непосталом хероју остао живот поштеђен. Код политичких злочинстава има се посла са остварењем политичких идеја, па је неправедно због тих можда у основи добрих идеја лишавати људе живота само због тога што је противник тих идеја у власти и јачи.

Исто тако нема места примени смртне казне код кривичних дела учињених из невоље, у великој економној беди, или код дела која се појављују у свему као последица рђавог васпитања. У већини законика смртна је казна за таква дела или већ избачена, или знатним делом ограничена.

Све ово говори, да се казна мора до крајности индивидуалисати, а о индивидуалисању казне може бити поглавито речи код оних казна, које дају могућност поправке, али не и код смртне казне, где је поправка кривца искључена, апстрахујући оно евентуално покајање пред смрт на смрт осуђеног лица, с којим покајањем друштвени поредак нема више ничег заједничког. Но ипак се за смртну казну не може рећи да она апсолутно није казна која одговара индивидуалности кривца. Она није индивидуалисана казна у том смислу, што спречава поправку, али она одговара индивидуалности најпокваренијег зликовца, за кога се верује, да је поправка немогућа, те га као таквог уништава лишењем живота.

IX.

С обзиром на наведене разлоге може се само желети укидање смртне казне. Али се њеном укидању не сме пре времена приступити. При том се увек мора имати на уму, заштита живота осталих поштених грађана. Укидање смртне казне не сме кривцима изгледати као попуштање и последица слабости. Према њима се мора поступати увек с јаком енергијом. У самој Француској, коју ово питање сада највише интересује, многи сматрају, да ово време још није дошло. Интересно је овде напоменути, да је у Француској дивљачко извршење једног злочинства преобразило јавно мишљење. Солејан, који је извршио силовање и убиство једне девојчице, изазвао је читав преокрет у корист задржања смртне казне. Више од 70 поротних судова дали су своје мишљење да се она задржи. Поред тога су се осуде на смрт фактички умножиле. Док је у 1902. год. било 9, у 1903. — 15, и у 1904. г. — 16 таквих осуда, број њихов у 1905. г. скаче на 54. Референдум, који је организовао париски лист Petit-Parisien о смртној казни дао је 1.083.655 гласова за задржање смртне казне, док је против ње било само 328.692 гласа. Ово промењено мишљење налази ослонца у нади и веровању, да ће примена смртне казне застрашити и уздржавати људе од вршења кривичних дела.

У науци казненога права није начисто изведено питање о томе, да ли смртна казна застрашава.

Лакасањ вели, да смртна казна застрашава и служи као пример, ако се само често и без милосрђа примењује. Примењивати је треба што чешће, чим се дела њоме запрећена умножавају. Ово је мишљење у опште мишљење свих присталица смртне казне.

Да заиста смртна казна заплашава мени је познат случај јагодинских хајдука Андреје и Божидара, који су осуђени на смрт и стрељани само због покушаја убиства на неколико жандарма, извршеног приликом потере. Ови су после осуде признали масу својих разбојништва тиме, што су знали да неће бити кажњени смрћу, а живели у уверењу, да ће с робије побећи, као што су то једном већ урадили, па се преварили у оцени извршеног покушаја убиства, те изгубили главе.

Да опет може остати и без дејства служи нам као леп пример скорашњи случај оног жандарма из Ваљева, што је идући

у потеру за хајдуцима, којима је била сигурна осуда на смртну казну, убио хотично и с предумишљајем једног председника општине, на сеоском сабору; па му и то није довољно било, већ после извесног времена, приликом бегства из судског притвора убија једног жандарма, свога друга, који му покушава осујетити бегство.

Противници смртне казне веле обично, да се злочиначке природе не плаше смртне казне. За доказ тога се позивају чак и на уредбе злочиначких дружина, које предвиђају смртну казну за друга, који би учинио издајство према дружини.

Ипак је овај разлог нетачан, јер баш ова запрећена смртна казна, коју злочиначка дружина предвиђа, служи као доказ, да извесност смртне казне застрашује. Што то није случај са смртном казном, коју држава изриче, у погледу ових зликоваца који стварају дружине, доказ је, да она код државе није тако извесна као код зликовачке дружине, а не доказ њене унутрашње мане.

Није искључено, да смртна казна може остати без дејства на појединце. То је случај код свих оних, који учине кривицу која се смрћу казни. Али то не служи као доказ, да она не застрашава. Нашој се оцени не подвргавају сви они случаји, где је смртна казна дејствовала, те до извршења кривичног дела није дошло. Ове случаје ми не можемо да сазнамо. Ипак њих има; и с тога се мора признати да страх од смртне казне уздржава од извршења кривичних дела. За доказ овога најбоље је, да се позовемо на народну пословицу која вели: „Робом икад, гробом никад“, где је јасно доказано, да смртна казна застрашава.

Они зликовци, које смртна казна није заплашила, нису дело учинили, што се нису бојали смртне казне, или што их ова својом строгошћу није могла заплашити, већ просто с тога, што су веровали, или што верују, да их смртна казна неће снаћи, да ће у опште избећи казну, или да ће бити благо осуђени. Они врше кривична дела ове врсте просто без довољног и паметног размишљања. И ако се правним језиком вели, да је дело убиства извршено с предумишљајем, пре би се у духу логике могло рећи, да је свако „убиство с предумишљајем“ извршено без предумишљаја т. ј. без разлога. Тако је у Мадриду 1876. г. приликом извршења једне смртне казне без разлога неки зликовац извршио једно убиство. Ово нам служи као доказ, да

велики део људства стоји још увек и дан дањи, па чак и у културним државама, на нижем ступњу умног развића. Том делу обично оскудева способност, да се сроди са начином мишљења свога ближњег, да прозре у његову душу, и осећа као и онај, културно јачи, он нема праве представе о томе шта други осећају, мисле и трпе услед његове злочиначке радње, оскудева му саосећај према ближњем. Та оскудица саосећаја, где је моменат личног задовољења јачи од дужности према друштву, изазива масу разних кривичних дела. Ту не помаже претња казном, па ма каква она била, јер такве природе не предвиђају тежину својих дела. Ту помаже култуно усавршавање, васпитање, и примена казне, јер тек ова може да пробуди онај неразвијени саосећај о дужности према околини и њеним правима, и да кривца учини временом, у случају отпуста из казнених завода, корисним чланом друштва.

Убице обично при вршењу свога дела не мисле на његове последице. Ово нарочито вреди за разбојничке дружине, где се друштво смеје, пије, забавља песмом и музиком, под утицајем алкохола, пред спремање за извршење каквог злочиначког предузећа. Дружина је наоружана до зуба, иде на одређено место, напада на жртву, врши најужасније ствари, свршујући убиством.

Осудом ових људи на смрт не постиже се без сумње, да се они застраше, или да се други њима слични застраше од образовања подобних дружина, али се постиже несумњиво осигурање друштва од њих лично у будућности, пошто није сигурно, да у случају њиховог бегства с робије друштво не буде изложено опасности нових напада. Овде се највише истиче потреба заштите друштвене сигурности, и ту се најјасније показује потреба смртне казне: да се кратким путем изврши обрачун са рђавим и опасним људима, и ако њени противници ову потребу оспоравају за редовне друштвене прилике, а допуштају је само изузетно у рату према шпијунима и војним бегунцима или, у случају буне и противстајања власти према изгредницима, који предузимају вршење напада на власти.

X.

Претходно излагање може нас довести до мишљења, да ће смртна казна временом бити укинута у свима казненим заво-

ницима; да то време није још тако близу, како се замишља и жели од стране противника смртне казне; да ће се дотле број кривичних дела, која се смртном казном запрећују, стално смањивати; да ће се њено извршење реформисати, — али да ће смртна казна још дуго остати главна казна и у најкултурнијим државама.

Што се тиче нас, потребно је да и овде следујемо примеру Енглеске, па да на укидање смртне казне почнемо мислити тек онда, кад наше друштвене прилике буду као и у Енглеској. Није довољно само копирати енглеску уставност, па је пренети на знатним делом некултурне нарави нашег сељака, већ треба преобразити друштвени живот: створити код српског грађанина свест о томе, да је људски живот најскупоценије добро у држави, пред чијим се поштовањем мора сваки поклонити; разбити досадашњу погрешну праксу помиловања од смртне казне, јер 1/4 помиловања представља велики проценат за друштвену средину у којој је смртна казна тако рећи сведена само на хотично убиство с предумишљајем, чиме ће се постићи жељено застрашење од извршења ових дела и поштовање људског живота; поправити и подићи казнене заводе, у којима ће се досуђена казна издржавати у својој строгости по прописима законским и захтевима науке, и не допуштати и даље, да се друштво излаже још тежим нападима од стране бивших осуђеника.

Према свему овоме можемо као закључак извести, да смртну казну треба у нашем новом казненом законику задржати. Примену њену ипак ограничити. Као допуну у казнама увести и доживотни затвор (израз робија заменити затвором). Тако би се онда подела најтежих дела имала извршити између смртне казне и доживотног затвора. Смртна би се казна имала изоставити код хотичног убиства с предумишљајем и заменити доживотним затвором, а примењивани само у случају двогубог или вишеструког таквог убиства, или у случају таквог убиства извршеног за време издржања вечитог затвора. Наравно под условом да не постоји никаква сумња о злочиначким наклоностима, којима би радња злочинчева била опредељена, већ да је свака та злочинчева радња убиства оцењена као последица његове слободне воље и разумног одлучивања без икаквог утицаја ма каквих дегенерисаних или патолошких особина самог злочинца. Кривац мора носити у свему обележје обичног, просечног, тзв. нормалног човека, који потпуно може одговарати за своју радњу.

На друга тешка дела имао би се применити доживотни затвор, као код разбојништва са тешким повредама, хајдуковања са сличним делима и т. п.

Тако би се између рочног затвора учинио доживотним затвором прелаз ка смртној казни. Њена би примена била ређа и збиља само у оним случајима, који су најтежи: а то су двогубо или вишеструко убиство, где се злочиначка воља у толикој мери испољила, да се према њој мора да употреби једно ексорбитантно средство, које и нема више циљ поправке већ уништаја ради осигурања друштва и задовољења у највећој мери повређене правне свести. Бојазан, да ће за такве злочинце наступити случајно могућност, да још некога убију, диктује нам убиство двогубог или вишеструког убице.

О доживотном затвору не можемо овде детаљније говорити, пошто то спречава циљ и обим ове расправе.

Извршење смртне казне у нашем законодавству треба реформисати на тај начин, што се она у будуће не би извршивала убијањем из пушака, већ вешањем, и то тајно у присуству само потребних извршних државних органа.

Начин оваквог извршења претпостављам, што се њиме избегавају све оне незгодне стране, које су наведене против њеног јавног извршења. Навод, да се утицај застрашења смртном казном смањује, ако се не извршује јавно, не стоји у истини. И кад се јавно врши, ова је јавност релативна, јер не обухвата све становништво, већ само један већи или мањи број грађана. Бивају извршења смртне казне, где нема никога од грађана да присуствује, па се ипак не може оспорити застрашавајуће дејство смртне казне. За оправдање тајног извршења је довољно, што се зна, да је смртна казна извршена. Ово извршење треба било преко полицијских власти, било преко новина доставити грађанству на знање, тако да ово зна, да се смртна казна извршује. Није потребно, да сваки види извршење смртне казне, па да се може претпоставити, да је смртна казна постигла свој циљ застрашења.

Вешање се има претпоставити стрељању, као начин науком утврђен као бољи. Србија је данас једина земља, где се смртна казна извршује убијањем из пушака. Гиљотина и убијање електрицитетом нису такође подесни. Систем вешања употребљавају Аустрија, Енглеска и Русија, гиљотину Француска, а електрицитет Њу-Јорк. Овај је систем најгори. Да је вешање најбољи ур-

нији и најлакши начин најбољи нам долаз пружа извешће нашег Антропометријског Одељења од 1905. г., према коме је тада било у Србији 164 самоубиства, од којих су 82, а то је равно половина, извршена вешањем, док друга половина обухвата начине убиства: ватреним оружјем, оштрим оруђем, тровањем, дављењем у води. Самоубице дакле претпостављају редовно вешање сваком другом начину. Томе практичном примеру има да следује и држава при извршењу убистава које она по своме праву предузима.[1]

Употребљена литература:

а) немачка

1. A. F. Berner, Lehrbuch des deutschen Strafrechts, 18 издање Лајпциг, 1898.
2. A. F. Berner, Abschaffung der Todesstrafe, Дрезда, 1861.; има српски превод од 1866. г.
3. Dr H. Bittl, Enwrurf eines allg. bürg. Strafgesetzbuches für das Königreich Norwegen. Motive, Берлин, 1907.
4. H. Hetzel, die Todesstrafe in ihrer kulturgeschichtlichen Entwiclung, 1870. г.
5. F. v. Holtzendorff, das Verbrechen des Mordes und die Todesstrafe, Берлин. 1874.
6. F. v. Holtzendorff, Kritische Untersuchungen etc. des irischen Strafvollzugs, Берлин. 1875.
7. Fr. v. Liszt, Lehrbuch des deutschen Strafrechts, 11 изд. Лајпциг, 1902.
8. H. Meyer — Allfeld, Lehrbuch des deutschen Strafrechts, 6 изд., Лајпциг, 1907.
9. C. J. A. Mittermaier, die Todesstrafe nach den Engebnissen и т. д. Хајделберг, 1862.; има српски превод од 1866. г.

б) француска

10. R. Garraud, Precis du droit criminel, 7 изд. Париз. 1907. г.
11. R. Garraud, Traité théorique et pratique du droit pénal français, св. II. 2 изд., Париз. 1898.

---

[1] Расправа проф. Универзитета г. Живојина М. Перића „Расправе д-ра Николе Крстића из позитивног права“ — Београд, 1908 —, у којој се на стр. 101—137. говори о смртној казни дошла ми је до руку тек по свршетку штампања ове моје расправе, те је нисам могао употребити при своме раду. — Скрећем пажњу читаоцу на стр. 135/6. расправе г. Перића, да се „смртна казна може применити само на она кривична дела, која су предвиђена чл. 29. Устава од 1901. године.“ Дакле не на дело из §§ 191 одељ. II. и 268 бр. 3. казн. зак. (силовање и кривоклетство). Ја остајем при изнетом мишљењу, да се овде може применити и сада смртна казна. Разлоге за то мишљење изнећу у нарочитом чланку.

12. A. Lacassagne, Peine de mort et criminalité, Париз, 190-

13. Revue pénitentiaire, 1907, № 3, 4—5. и 1908, № 4.

14. Journal officiel de la Republique française, 1908, бр. 78, Documents parlamentaires — Chambre.

15. Ad. Frank, Philosophie du droit pénal, 2 ed., Paris. 1888.

в) **српска**

16. Dr Ђ. Крстић, О смртној казни, у „Судском Листу“, Београд, 1869.

17. Миливој Топонарски, О смртној казни, у „Омладинској Заједници“, Беч, 1866. г.

18. М. Вукићевић, Смртне и телесне казне, у „Полицијском Гласнику“ за 1906. г.

19. Стојан Новаковић, Законик Стевана Душана, цара Српског, Београд, 2 изд. 1898. г.

20. Гојко Павловић (по Сергејевском): Кривично право, у „Браничу“ за 1905. г.

21. Dr М. Миљковић, Кратак поглед на историјски развитак кривичног права у нас, у „Браничу“ за 1905. г.

22. Т. Живановић, Извршење смртне казне, у „Браничу“ за 1906. г.

23. Dr J. Jngwer, у преводу А. Павловића, О казни, њеном циљу и извршењу, у „Браничу“ за 1906. г.

24. Dr Л. Бар, у преводу М. Ст. Марковића, Реформа кривичног права, Београд, 1903. г.

ДЕДА

(ПРИЧА О СВЕТОМ ПОШТОВАЊУ СТАРОСТИ)

Кад смо се разишли из друштва, ја сам ваљда већ по хиљадити пут пао у дубоку сентименталност размишљајући о животу и човеку. На стотине разних дефиниција о томе падале су ми на ум, али ја ни за једну не нађох ни да је тачна ни да је истинита. „Све су то лажне дефиниције — рекох у себи — као што је и живот, а нарочито човек, сушта лаж!“

А на тако песимистичан закључак навео ме је наш друштвени разговор о светом поштовању старости.

Тако, на пример, присутна дама, за коју ја знам кад је своме деди лепезом разбила главу, са таквом побожношћу је говорила о поштовању старости, да сам ја готово почео сумњати у своју очевидност тога догађаја, у коме сам упропастио две своје џепне мараме, бришући несрећног старца од крви. И да је то због чега озбиљног било, па ни по̏ јада, али је јадни старац толико крви изгубио само зато, што је, једног празника по подне, хтео са својом добром унуком да поседи мало пред кућом на улици!

Даље, присутан господин, који се и са̑м лажно заклео и толике друге људе навео на кривоклетство због поништаја дединог тестамента, отишао је у томе погледу за један корак даље и ватрено пледирао за поштовање старости и иза гроба. А његова заклетва и заклетва других састојала се у томе, да је његов деда, човек ретке присебности до последњег тренутка, био луд кад је градио тестамент!

Друга присутна дама, за коју ја такође лично знам да је са својим добрим дедом поступала као са ствари и у погледу

пажње у кући претпостављала му чак и куче, запосно је говорила о осећању поштовања старости и истицала поређење: да је боље и лакше огрешити се Богу, него увредити старост...

Међутим домаћин, чији је деда до пре неколико година служио на подсмех целој вароши, јер га је и послуга у кући злостављала, па и тукла, заронио је у дубоку философију пијетета старости и за доказне примере наводио све такве ствари, од којих његов несрећни деда ни једну није запамтио.

И сви остали говорили смо у томе смислу, па и млада госпођица са репутацијом одлично васпитане девојке, која је пре неки дан своме рођеном деди прикачила лисичји реп, те му се свет на улици лудо смејао и деца за њим урнебесно викала „уа!“

Али нека ђаво носи све друге, само ја нисам требао трабуњати речи, којих сам и онда био свесан да су дрека и бестидна лаж.

А ево зашто.

То је било пре толико година.

Божић је био и у кући мојих родитеља било је за тај дан о ручку неколико гостију, међу којима и један наш рођак глумац.

Каква је божићна трпеза једне наше доста имућне куће и које су церемоније једног православног божићног ручка, — то ваљда и није потребно нарочито описивати. Српски Божић у чистоти вековних традиција, — довољно је кад толико кажем.

У челу трпезе седео је наш добри и сваког поштовања достојни деда, достојанствен осамдесетогодишњи старац.

Пре ручка деда је отпевао, и ми му сви помагали, свечану божићну песму „Рождество твоје.“ Ручак је затим текао у веселом разговору, осенченом неком тихом побожношћу. После ручка настале су здравице и разговори се тако изукрштали, да се више није знало ни ко слуша, ни ко прича, ни шта прича.

Тако је трајало за неко време, и онда се у целом нашем друштву осети као нека малаксалост и умор.

Тада — убио ме Бог! — мени паде на ум да друштво освежим, те неприметно изађох из трпезарије, да се после неколико минута опет вратим, али са шајкачом нашег момка на глави, огрнут једним поњавчетом и са очевом ловачком пушком о рамену.

Сви ме зачуђено погледаше, а нарочито наш добри и сваког поштовања достојни деда.

— Христос се роди! — рекох ја одсечним гласом.

— Ваистину роди — одговори деда.

— Молим ко је ту Илија Јовановић.

После тренутног ћутања и тишине деда рече:

— Ја сам Илија Јовановић.

— У име закона, Илија Јовановић напред!

— А зашто и куда напред? — рече деда несигурним гласом и промени се у лицу.

— У начелство окружно... Зове господин начелник, мртвог или живог!

Сви разумедоше ову шалу, у истини ову неумесну и безбожну шалу, и почеше се притајивано смешкати. Глумцу из очију читам да ће и он да се умеша у ствар, да би забуна била што већа и смех обилатији. Само је јадни деда био сасвим далеко од свега тога.

— Па данас је празник, голубе мој — примети деда потресеним гласом и узврпољи се на столици — највећи и најсветији хришћански празник... Данас је сваки честит човек код своје куће... Ваљда је и тај господин начелник хришћанин?!

— То не знам — рекох ја формално пандурским тоном — али ћу га о томе питати и саопштићу му вашу сумњу у његово хришћанство...

— То никако немојте чинити — примети деда — ја у то не сумњам... Како би још то било да сумњам да један српски окружни начелник није хришћанин!... Само није лепо и није у реду да ја сад идем у начелство, боље рећи да будем одавде стражарно отеран као какав Циганин!...

Друштво се већ поче смејати, наводећи за повод смеху сасвим друге ствари.

А глумац, афектирајући као да је на позорници, устаде, окрену се мени, важно се подбочи и грмну на мене страшним гласом Ричарда Трећег:

— Немам шта да сумњам, већ, напротив, категорички тврдим да тај твој дрски, глупи и погани начелник не само није хришћанин, него је једна бесвесна и прљава свиња!... Јер, шта значи — —

— Молим! молим! — упаде му деда у реч — то ја не кажем! то кажете ви!... Како би још то било да ја тако што и помислим о једном краљевско-српском начелнику!...

Друштво се већ поче гласно церекети.

— То није ништа смешно! — одсече се деда на мога оца и још на неке у својој непосредној близини.

— Торњај се одмах одавде, слико срамнога насиља! — грми даље глумац на мене, сав се тресе и песницом ми прети — иначе ћу те сад, у име овог честитог старца, премлатити као пса! — —

— Молим! молим! — ограђује се деда узбуђеним гласом и преко стола хвата глумца за рукав — у моје име немојте ви вршити овде никаква убиства!... Хвала вам лепо!... Како би то још било!... У осталом, ја сам вазда земаљске власти поштовао и сматрао их као богодане... Молим вас, ја сам стари државни чиновник, који никад ни укором није био кажњен!... Четрдесет и две године беспрекорне службе! Две године више него што то закон захтева! То шала није!

Моја мајка већ поче плакати од смеја и потајно маше руком на мене да се удалим.

— Па зашто да га не убије кад је толико безобразан?! — рече моја сестра и формално цикну од смеха.

— Ти језик за зубе! — одсече се деда на њу. — Несрећнице, како да убије човека!... Човек врши своју службу... Државни човек — еј, главо!

— Молим вас, господине — обратих се ја деди, а глас ми се тресе и трбух ми очевидно одскаче — ви рекосте, ако вам је веровати, да сте били неки чиновник?

— Те још какав чиновник!... Четрдесет и две године, слатки брате мој!... Какво поверење! какво уважење! какве...

— Значи да ви нисте noћас извршили убиство над једном бабом?

А деда урожно очима и не трепље.

— И нисте обили три дућана?

А деда још не трепље и само миче доњом усном.

— И нисте напаствовали једну невину девојку?

Деда се прекрсти левом руком.

— Нисам, брате, ништа — промуца јадни деда, очевидно постиђен таквим питањима, а нарочито последњим.

Тад глумац формално рикну:

— То је гнусна љага и ниска потвора на овога честитога старца, и ја ћу то у име човечности или крваво осветити, или изгубити главу!

— Молим вас — примети му деда — ако је вама ваша

глава дотежала, губите је ви на неки други начин, а не поводом ове ствари!... У осталом, људи питају, то је њихова дужност. Гвожђе и треба ковати док је вруће...

Погледах оца: поцрвенео као печен рак, сав се тресе и сузе му капљу.

— Онда извините — рекох ја врло понизним гласом. — Ја тражим Илију Јовановића, рибара, који је ноћас извршио убиство над једном бабом, обио три дућана и напаствовао једну невину девојку...

Сви се почеше већ заваљивати од смеја, само се глумац још држи на јуначкој нози.

И јадном деди свану пред очима и лице му доби неки и радосан и блажен изглед.

— Сетио сам се одмах — рече он — да ту мора бити каква погрешка... Што се смејете као будале?! Шта има ту смешнога?!

И одједном поста врло разговоран. Похвали начелников ревносни поступак, упоређујући га са сличним поступцима неког старовремског начелника Ракице, и рече ми да начелника најљубазније поздравим. Онда нареди да ми се дâ чаша вина, комад печења и неколико колача, али се ја извиних службом, поклоних се дубоко и изиђох из трпезарије.

Кад сам се мало после повратио у сасвим обичном изгледу трпезарија је трештала од смеја.

— Шта је?! Шта је то било?!... Чему се толико смејете?! — питам ја.

То појача смех и мојој сестри тобож даде повода да ми исприча како је мало пре био читав циркус и како се деда показао као права чиновничка кукавица.

Деда је намргођено и прекорно погледа, али јој не рече ништа.

— А волео бих — плану деда и нарогуши се неким мужанством — да је то у истини била нека политичка ствар, нека династијашка ујдурма, па да одем томе начелнику и само једну реч да му скрешем у брк!

Смеј се претвори у свеопшти врисак. Глумац је, ваљда да би надокнадио малопређашње уздржавање, просто арлукао од смеха и молио деду за милост, јер страхује да га најзад какво зло не снађе.

И дуго је времена протекло док смо се сталожили и прешли на друге разговоре, у којима је и наш добри и сваког поштовања достојни деда живо учествовао.

Ето тога сам се сетио после разговора о светом поштовању старости.

И ако живот људски има најзад да буде заслађен поштовањем старости, — не дао нам Бог да остаримо!

Чеда Поповић.

БАЛКАНСКА КРИЗА

(СВРШЕТАК)

III.

Повређена у свом самољубљу и узнемирена због својих интереса, Русија одговори са свим онако као што треба. Извољски устаде да и он задобије један успех у железничкој политици. Већ одавно су мале балканске државе настојавале код Порте да добију извесне пруге потребне за њихово развиће: прилика је била добра да се човек заузме за њихове интересе, у толико више што је један од тих пројеката, од Дунава на Адрију, непосредно интересовао Русију, он би био најкраћи пут између њених јужних области и Јадранског мора и довео би је у везу, преко Румуније, са Србијом и групом југо-словенских земаља. Две трасе биле су предложене и проучаване; избор једне или друге има осем техничког интереса још и нарочитог политичког интереса.

Целом дужином преко Србије ова два пројекта се сливају у један; српска влада одавно је започела радове; једна секција је већ довршена. Пруга полази од Радујевца, на Дунаву, нешто мало северно од Неготина, на малој даљини од бугарске границе пошав уз воду. Између Радујевца и Праова пројектује се један велики мост на Дунаву, који ће омогућавати везивање са румунском мрежом код Крајове. Од Радујевца пруга иде тимочком долином, прелази један планински ланац и долази у Ниш, где се сусреће с пругом из Солуна и оном из Софије—Цариграда. Тако би Ниш постао врло важна раскрсница железничких путева. Одатле се пруга упућује на југ и долази у Куршумлију, близу турске границе. А одатле се две трасе раздвајају. Ср-

бија и Русија тражиле су сад од Порте концесију за ову јужну. Од Куршумлије она би ишла на Приштину, секла би у Феризовићу пругу од Митровице за Солун, ишла би северним подножјем Шар-дага и дошла у Призрен, главно средиште велике природне удољине чија би плодност и богаство били дивни само кад би у њој владала сигурност; одатле би уском дримском долином најзад излазила на Адрију. На ушћу Дрима отвара се залив Сан-Ђовани ди Медуа; то је природан крај железничког пута. Али залив је доста плитак, нечист, и грађење једног пристаништа у њему било би скупо и тешко. На супрот томе, нешто мало на северу налази се пристаниште барско, и оно је готово као наручено. Бар је варош, док је Сан-Ђовани ди Медуа само једна група дашчара. Али Бар је на црногорској територији, и отоманска влада могла би да постави као услов то, да се железничка пруга свршава у једном турском пристаништу, или у Сан-Ђовани ди Медуа, или код ушћа бојанског. Извесно је да ће у сваком случају један крак ићи преко албанског Скадра за Бар.

Ова пруга не прелази на црногорску територију, не рачунајући крак за Бар. Несрећну кнежевину, окружену новим железничким пругама, не би прелазила ни једна; она би гледала како се међународна трговина развија поред ње, а не би никакве користи извлачила из тога; и њена већ са свим слаба егзистенција постала би готово немогућна. Један железнички пут дао би јој међутим живота, везао би је са српском браћом из краљевине. И зато Црногорци настојавају за трасу која би се од Куршумлије упућивала право на Пећ, пошто је код Вучитрна, мало на југу од Митровице, пресекла пругу источних железница. Пећ, стара верска метропола српска, коју терооризују мусломански Арнаути, данас је готово неприступачан странцима. Железнички пут пролазио би једним тамником од шест километара високу преграду Делик Мокре да би дошао у прву црногорску станицу, Андријевицу, а одатле, долином Мораче и обалом Скадарског језера, у Бар. Ова пруга има добрих страна: краћа је од прилике 50 километара, прелази преко богатијих земаља, као што је пећска удолина и долина Мораче, пролази близу лигнитских мајдана који су недалеко од црногорске-турске границе, на послетку прелази преко једне словенске земље, и била би изложена нападима арнаутским само на једном кратком свом делу. Црногорци истичу све ове аргументе у корист

пројекта који иде њима у прилог. И кнез црногорски напустио је своје орловско гнездо на Цетињу да учини владарске походе; ишао је у Петроград и без сумње је настојавао код цара, чији га је отац, у једном тренутку разочарења, назвао „јединим пријатељем Русије“, да се усвоји северна траса која би задовољавала животне интересе Црне Горе и давала јој могућности да се извуче из аустријских менгела чија се два крака пружају дуж црногорских граница као да хоће да стегну и униште кнежевину. Но још једно питање интересује Црногорце. Бар са његовим пристаништем припада њима на основу 28 члана Берлинског уговора; али тај исти члан даје Аустрији општину Спица (или Шпика) чија територија доминује Баром, и даје јој допуштење да врши „право приморске и санитарне полиције, како у Бару тако и дуж обале, посредством лаких обалских лађа“. То је као нека хипотека аустриска на црногорско пристаниште. Има још једна хипотека, и она је на железнице: „Црна Гора споразумеће се с Аустро-Угарском о праву да сагради и одржава железнички пут преко нове црногорске територије“. У рукама јаких такве хипотеке увек су биле средство за мешање у куће слабих. Може се мислити да је кнез Никола повео реч у Петрограду и о границама и о условима под којима се Аустрија може користити овим својим правом. У сваком случају он је нашао упустава и савета од свог моћног пријатеља руског, да би определио своју политику за време кризе која почиње.

Срби нестрпљиво очекују грађење пруге Дунав—Адрија; она би осигуравала излаз на Јадранско море њиховим свињама, воловима и шљивама; помогла би им да се одупру захтевима Аустро-Угарске; довела би их у везу с њиховом браћом у Старој Србији и Црној Гори. Талијани пак, са своје стране, надају се да ће се створити велики трговински ток између њихових земаља, дунавских држава и јужне Русије; за њихова вина, воћа, теста и све производе њихове све јаче индустрије они се надају да нађу једно врло добро тржиште у балканским државама; директним пловидбама била би везана њихова пристаништа с крајном тачком ове железничке пруге, па ма где она била; они би на тај начин привукли један део трговине јужне Русије, петролеум и жита румунска, земљорадничке производе српске. Они уображавају да већ виде како њихова земља служи као посредница између западне Европе и Истока, повлачећи шта више и француску робу, да је упути, преко васкрс-

них Мљетака, ка Бару и Дунаву. Неки талијански па и француски публицисти ишли су дотле да мешају питање о пробијању Фосила, које има важности само за Женеву с питањем о железничкој прузи од Јадранског мора до Дунава! Али сигурно је да би ова пруга била пут за продирање талијанског утицаја у Албанију, где се Талијани надају једног дана да играју улогу, и у македонске равнице. „Један Латин“, у једној књизи која је малу узбуну направила, зар није предлагао да се кофедерацији балканских држава, која је његова сањарија, постави за председника један талијански принц[1]? У Бару су Талијани предузели пристаниште радова. Лађе на Скадарском језеру њихове су. Обале које се пружају према њиховој земљи одиста су необично негостољубиве за Талијане; северне обале припадају Аустријанцима и Маџарима, који су њихови савезници али не и њихови пријатељи; а јужне обале су отоманске, и ни једна железничка пруга или пут не полази од њих да одведе преко планина у долину Вардара и Македонију, те се још иде од Драча у Солун старим путем римљанским од Дираклјума ка Тесалонику, који је за време толиких векова био велики пут од Запада на Исток и можда најживљи на целоме свету! Дакле могло се предвидети да ће Италија потпомогнути сваки пројекат којим би се пробијао планински зид који заједно са дивљим становништвом раздваја јадранска пристаништа од тргова у унутрашњости.

С потпором Отоманске банке образовало се једно друштво с талијанским, руским, српским и француским капиталом ради проучавања трасе у целој њеној дужини кроз турску територију. Русија је прихватила пројекат да би у њему потражила и одмазду и накнаду. Француска је изјавила своју наклоност, а Аустрија и Немачка не праве отворену опозицију овом пројекту. Бечки кабинет, који објављује да његова политика иде пре свега за економским интересима, нема никаквог разлога који би навео против железничке пруге Дунав—Јадранско море. Али зар нема много начина да се не прави отворена опозиција једном пројекту? Преставницима у Аустрији неће бити тешко да даду Абдул Хамиду да погоди како би њихова влада без суштиног незадовољства видела одлагање пројекта. Могло би се страховати да се Турска не покаже брза у одобравању једног железничког пута који би требало трасирати преко незгодног зем-

[1] Une confédération orientale comme solution de la question d' Orient, par Un Zatin, Plon, 1905.

љишта и једне несигурне земље, од које би она добијала слабе користи а за коју јој се тражи тешка гарантија односно интереса.[1] На високој Порти свакојако морају знати да овај пројекат много више иде у прилог интересима Србије и Италије или Црне Горе него ли Отоманске империје, јер ће пруга пролазити кроз брдовите крајеве и доста сиромашне, а са војне тачке гледишта она неће олакшавати ни мобилизацију ни евентуалне операције турске војске. Требаће дакле посредовање моћних утицаја да се добије од султана ирада о давању допуштења за грађење железничке пруге и за гарантовање интереса потребног предузећу. Његов отпор биће у толико већи што клице неспоразума већ почињу падати међу велике силе! Захтеви талијански односно удела у дирекцији и администрацији железничког друштва нису такве природе да могу олакшати преговоре. Ако турске финансије имају извора, зар није допуштено питати се да ли барон Маршал неће настојавати да се они употребе за једну нову секцију багдадске железнице? Биће дакле потребна моћна посредовања да се савлада отпор Турске. Али ипак остајаће материјалне тешкоће: Дрим не тече равном долином; он се стропоштава преко дивљих кланаца, а Арнаути бране приступ у њих. Железничка пруга од Дунава на Јадране направиће се једнога дана; али ми нисмо у очи њеног отварања; још много ће воде скакати преко дримских стена пре но што се улије код Медуе у море, још многе ће ираде бити издате у Јилдизу, још многи ће српски сељаци пасти од куршума дивљих Арнаута, пре но што ова пруга прорадиī!

Бугари, са своје стране, већ одавно теже да од Софије направе чвор балканских железница. По њиховом мишљењу, најбоља железничка пруга Дунав—Јадране била би она која би пролазила преко Видина, Софије, Скопља и завршавала се у Дурацу; али очекујући свој час, они се задовољавају тиме да траже од Порте допуштење за грађење једног крака који би везивао Ћустендил, куд ће њихова локомотива ићи кроз неколико недеља, са Скопљем а преко Куманова. Пруга је кратка (90 километара), и лака, и бугарска влада не тражи од Турске гарантовање интереса: може се дакле предвиђати да ће она имати добити од ове пруге. Бугарска ће роба моћи силазити

[1] Рачуна се да ће пруга од српске границе до Јадранског мора коштати од прилике 50 милијона динара; од Ниша до Сан-Ђовани ди Медуа рачуна се 400 километара, дакле с једним делом на српској територији.

или у Солун преко Скопља или доцније ићи у јадранско пристаниште једном од пројектованих железница. Једна друга пруга, која би, како се вели, имала преимућства за Порту с гледишта њених стратегијских интереса, полазила би од Радомира, на југозападу од Софије, и ишла би преко Ђума-Бале на Серез и Јегејско море. На сваки начин Бугарска би била у вези са Средиземним морем, а то је врло важно за њено економско развиће.

Треба споменути још два пројекта: један је у томе да се продужи до Дураца, преко Охрида, железничка пруга широког колосека од Солуна до Битоља, коју експлоатише друштво источних железница (немачко). То би било довршавање велике трансверсалне пруге од Цариграда до Јадренског мора. Исту би улогу извршивала и пруга која би полазила од Авлоне (Валоне) најбољег пристаништа на Јадранској обали, и која би се, преко више војуцке долине и ниже бистриче, свршавала или у Карафернји (Верији) на прузи Солун—Битољ, или у самом Солуну. Италија је непосредно заинтересована за отварање једне од ових пруга које би потпомагале трговину њених централних и јужних области. Тако би најзад био пробијен тврди зид који Албанија подиже између латинске Европе и Истока; талијански утицај дејствовао би без препреке све до великог солунског пристаништа.

Говор барона Ерентала имао је дакле неочекивани резултат. У свима земљама су стали да повлаче железничке трасе на балканској карти. Све дипломатије предузеле су мере да потпомогну један или други од ових пројеката; све непосредно или посредно траже или за своју земљу или за своје сународнике важне, велике користи. Али осем ових посебних интереса, један општији интерес везује се за све ове железничке пруге. Македонија, увек узнемирена и у потресу, неукроћена Албанија, десеткована Стара Србија, биле би избраздане у сваком смислу; локомотива би собом донела веће благостање, већу трговину, па следствено више и реда; она би била најенергичнији чинилац за мир и цивилизацију. Кад би велике силе, које имају велике интересе у отоманским железницама, основале у Солуну, поред финансијске контроле, један комитет под високим ауторитетом султанових чиновника, ради осигуравања доброг функционисања железница и безбедности путева, оне би извршиле једну од највећих македонских реформама. У томе је смислу францу-

ска влада и обећала своју помоћ свима који траже концесије за грађење железница. Ако влада Абдул Хамида јасно види своје властите интересе, она ће похитати да иде на руку овим пројектима; они ће свуда олакшавати вршење њене ауторитативне власти и мобилизацију њених трупа; они би на тај начин представљали најсигурнију методу за дефинитивно умиравање Македоније под отоманским ауторитетом.

Тако, поводом балканских железница, ми смо присуствовали једној врсти дипломатског двобоја: како Русија одговара на пругу Сарајево—Митровица пругом Дунав—Јадране. И сад, кад се стишало узбуђење из првих часова, питање је постало одређеније; оно је упућено нормалним путевима дипломатије на Истоку, а ти путеви су спори. Међу тим несрећно стање у Македонији тражи лекове који ће брже дејствовати. Интерес борбе који се испрва окретао железничким пругама, обраћа се сад опет реформама; то је и био прави терен на коме је Русија могла наћи накнаду за аустриску добит и практичан начин да понова задобије на Балкану свој утицај и свој углед. Прави одговор из Петрограда на говор барона Ерентала, то је тек руска нота од 26. марта по новом.

IV.

Питање о увођењу реформе у Македонији много је старије од кризе која је отворена говором од 27. јануара; али оно је претрпело један супротан ударац од општег узбуђења проузрокованог иницијативом барона Ерентала; његово развиће тиме је јако подстакнуто, и оно је ушло у једну нову заоштрену мену. Ми смо овде већ у детаљима изложили дело реформа, претресали смо њихову вредност, и показали смо у исто време и њихову ефикасност и њихову недовољност, те немамо потребе да се на њих враћамо. Криза која је сад наступила биће прилика за нов напор, и треба јако желети, у интересу општега мира, да ресултати тога напора буду потпунији и одлучнији.

Последњи месеци године 1907. нису могли ни мало да охрабре у погледу ресултата од реформа. Такав се утисак добија нарочито при читању Жуте књиге, коју је издала последњег лета француска влада, после дугих преговора односно тропроцентног повећавања турске царине. У пркос жеље да добије ове веће таксе које погађају европску трговину, Порта по-

казује неуморну снагу своје инерције, своју сталну рђаву вољу према свима најразложнијим и најпростијим захтевима генерала де Ђорђиса, шефа међународне жандармерије, и финансијске контроле. Посланици у Цариграду примораии су да у више прилика настојавају да би добили формалну обавезу да ће тропроцентни вишак од царина бити потпуно употребљен за дело реформама у трима вилајетима. Извештаји француског делегата у финансијској контроли, Стега, дају једну жалосну слику о новчаној оскудици, против које се исцрпљују напори генералног инспектора, комисије и цивилних агената: чиновници, војници нису плаћени, или треба прибегавати ванредним средствима да би били неуредно плаћани. На послетку тропроцентно повећање царина одобрено је; Отоманска банка даје велике авенсе фондова који дају могућности да се доведе у равнотежу буџет три вилајета: тако се можемо надати да ће турска влада озбиљно организовати гоњење чета и да ће се искрено потрудити за умиравање и за увођење реформама. Аустрија и Русија, продужавајући без убеђења извођења Мирцштегског програма, подносе један пројекат о реформама и инспекцији правосуђа, који је Енглеска одавно тражила. У исто време, оне објављују и једну ноту која има циљ да објасни фамозни члан 3, или пре да га повуку. Велике силе са свим слабо потпомажу неодлучну акцију „споразумних сила“; и свуда се има такав утисак да је Мирцштегски програм недовољан, и да је политици, чији је он израз, прошло њено време. Ове ствари маћедонске, које се вечито обнављају и убијају добру вољу, троше стрпљење. Посланства у Цариграду имају и друге послове, она имају „афере“, које се односе на јаку трговинску конкуренцију, којима се иде за концесијама за мајдане и железнице, које њих морају интересовати. Како дакле окончати ове послове, као што посланства траже од Порте, а у исто време непрестано се навраћати на ова шкакљива питања о Македонији, увек тражити нове реформе, да би се увек чуо исти одговор који се може у кратко овако исказати: Отоманска влада чини све што може да би задовољила силе, па и више но што може; она више но ико трпи од несигурности и анархије која пустоши три вилајета, али ред би се сам повратио кад би Европа хтела одлучно да проговори у Софији, Београду и Атини и да обавеже балканске државе да не дају четама новаца, људи, оружја и склоништа“. И Европа говори у Софији, Београду и Атини, а ипак

одговарају да су чете независне, да им се не даје никаква помоћ и никаква заштита, да опстанак чета омогућавају управо беда маћедонског становништва и тиранија турска. Софија оптужује Атину, а Атина Софију, и сваки се претвара као да предузима мере ради чувања границе, да би се узапћивало оружје и спречавали људи да не прелазе, исто онако као што се и Турци претварају да гоне чете и да желе да их истребе.

У сред свих ових супротности и свих ових немогућности, султан са свим згодно одређује своју политику; он зна за тајну немоћи од стране Европе да му наметне своју вољу, и користи се њом, па је чак и злоупотребљује, јер својом способношћу, својом великом вештином да једне утицаје стави против других и да једне неутралнзује другима, па макар како према њему непријатељски били, он ризикује да једног дана доведе до велике кризе у којој ће реч припасти снази. То је она опасна игра коју је јесенас играо Абдул Хамид. На судске реформе које су предложиле Русија и Аустрија он одговара обичним својим маневром: он ће сам увести реформе, и на предлоге сила он одговара излагањем целог плана. Па он иде још и даље: тврди да је Мирцштегски програм изведен и да су сад за практично извођење реформа постали излишни агенти и официри европски, да рок од две године, за који је њихов мандат обновљен 1906. г., сад истиче, те да га не би требало обнављати, пошто је њихов задатак, по својој природи, био у суштини привременог карактера. Он шиље у Европу Селим пашу, свог министра пољопривреде, са задатком да говори у овоме смислу. Он дакле хоће, пре но што се озбиљно започну преговори о судским реформама, да расправља о потреби даљег задржавања у служби европског особља одређеног ради реформа. И зна се, одовуд и одонуд, да ће султан попустити и да је све ово расправљање празна формалност, једино с циљем да се питање скрене у страну, али дипломатија има много што-шта на што јој треба пазити. Тако се поново појављује тешка почетна противречност која притискује целу европску политику у Отоманској империји, противречност између политике посредовања и политике о чувању интегритета турског која служи само као пут да се избегну реформе.

Преговори су се повлачили у оваквој форми кад је 27. јануара барон Ерентал, да би скренуо на другу страну и прикрио коначни неуспех политике засноване у Мирцштегу, говорио о

железницама и направио узбуну за коју знамо. Али после два дана, 29. јануара, краљ Едуард, у својој престоној беседи, овако је довео питање на македонски терен:

„Прилике у којима се налази македонско становништво нису поправљене. Чете разних народности продужавају своја насиља и стварају ситуацију која задаје страха. Велике европске силе нису се споразумеле да поднесу турској влади један пројекат с циљем да се побољша стање ствари и да се корените излече главни узроци нереда“.

Произведено дејство било је велико не само због јасноће говора којим се спомињу очајне прилике у којима живи Македонија и важност коју овај придаје британска влада, већ и због тврђења да је дужност „великих сила“ да нађу лека. И тако је развој довршен: у место двеју „споразумних сила“, Аустрије и Русије, од сад ће цео европски концерат примити на себе дело извођења реформама; „мандат поверен специјално двема силама“ губи важност, и то констатује и сама руска нота од 24 марта; Велика Британија показује своју одлучност да прва учини што је потребно да би се дошло до једног решења у овоме смислу: она ће играти, тако рећи, улогу једне извиднице; а у случају нужде она ће умети да ради и сама. На неколико дана после престоне беседе, 3. марта, сер Едвард Греј предложио је свима кабинетима један програм који је садржавао ове четири тачке:

1. да трима македонским областима управља један генерални гувернер, који не би био турски поданик, а био би вероисповести хришћанске или мухамеданске, и који би могао бити смењен само по пристанку сила;

2. да би се задовољило самољубље султаново, цивилни агенти, чланови финансиске комисије и помоћници главног команданта жандармерије могу исто тако ступити у турску службу;

3. да жандармерија буде повећана и да се она употребљује у место турских трупа против револуционарних чета, а плату да добија из оних фондова из којих су до сада плаћане турске трупе;

4. ако би се смањио број турских војника, силе би зајемчиле целокупност и сигурност споља поседима султановим.

Подносећи великим силама такав програм, либерални енглески кабинет извесно није себи ласкао да ће он бити примљен без одлагања и без измене; он је нарочито хтео да покаже своју одлучност за увођење озбиљних и потпуних реформама у

Македонији, и да, подносећи један радикалан програм, олакша примање и извођење бољих предлога. Кад би се енглески програм примио без измена, он би могао бити повод незгодама и опасностима. Смањивање турске војске у Европској турској, то је једна тачка супротна сувереним султановим правима; он њу не би никад примио. Последња, крајња концесија која би се могла тражити од једне независне државе била би та, да се она сама разоружа. Јемство које односно територије дају велике силе изгледало би можда Турској мање сигурно него једна многољудна војска. Зар Турској није гарантовао и Париски уговор целокупност њене територије? Па ипак, колико је области од тада она изгубила? Таква тачка могла би да зачне и најгоре заплете и да једног дана можда доведе западне силе до тога: или да изневере своју реч или да поведу један Кримски рат против нападача на Турску, па ма ко он био. Ступање у турску службу цивилних агената, чланова финансиске комисије и помоћника генералног команданта жандармерије било би могућно само тако, ако би власт генералног гувернера, кога предлаже Енглеска, и његови односи с европским реформаторским агентима били одмах у почетку јасно одређени.

Руска нота од 26. марта, која садржи програм Извољскога, није објављена. Штампа, према Белој књизи енглеској, и Пишон, у свом говору од 8. априла, п. н., у посланичком дому, овако су резимирали њене главне тачке:

„Генерални инспектор задржаће своје место за време од седам година; он се неће моћи уклонити с положаја против воље великих сила; по мишљењу руске владе, генерални инспектор био би одличан агенат реформа кад би му се дало да се без страха може наслањати на какву солидну установу. Таква установа могла би се створити, или још боље нешто је изменити, пошто она већ постоји у облику међународне финансиске контроле са седиштем у Солуну. Власт ове установе простирала би се на све гране јавног живота; чланови преставници Велике Британије, Француске, Немачке и Италије добили би иста права као и представници Аустрије и Русије; на тај начин престао би важити нарочити мандат који је био поверен до сада овим двема последњим силама. Тако би шест побројаних сила предузеле задатак у коме нису успеле две нарочите силе, радећи у име свих, и добили би се бољи ресултати од једне мало теже машине него од једног механизма који је радио нередовно.

„У случају кад би Порта одбила да пристане на ову комбинацију, чланови финансиске комисије могли би је охрабрити примајући какав положај у отоманској служби, заједно са двојицом цивилних агената. Та финансиска комисија вршила би надзор и над судском администрацијом посредством хришћанских инспектора, које би бирале силе а султан потврђивао. Ови инспектори полагали би рачуна директно финансиској комисији, која би могла, осим својих великих послова, решавати о свима правилницима односно локалне управе.“

С гледишта опште политике, из овог руског пројекта прво се види то, да је свршено с мирцштегским системом. У будуће не би било разлике између цивилних агената и финансијских контролора; и једни и други имали би исте функције. Мандат који су узеле Аустрија и Русија, и који је нарочито Аустрија извршивала — пошто је Русија била заузета на другој страни — окончава се. У исто време мења се дух реформама: чланови европске комисије и жандармериски официри могли би ући у хијерархију турских чиновника; тако би се гледало да се спољни изглед спасе за султана и да се очува начело целокупности Отоманске империје; али би се тиме постигло да се под турском етикетом, брижљиво чуваном, проведу реформе и европска администрација. Генерални инспектор био би задржан; али, од оног дана кад не би више зависило од султана његово опозивање, пре истека његових седам година, без пристанка великих сила, он би одиста био више делегат европски но султанов. Атрибуције финансијске контроле простирале би се на све гране јавног живота: плаћање десетка, земљорадњу, железнице; она би вршила надзор над судском администрацијом посредством хришћанских инспектора које бирају силе а султан потврђује. Но било би потребно и то, да европски официри имају непосредну команду над жандармеријом, и извесно је у тој намери Русија и предвидела, као и Енглеска, да би помоћници генералног команданта жандармерије могли ући у турску службу.

Изврсна и ефикасна би била она мера која би допуштала образовање добровољне општинске страже у сваком селу; то је систем који је примењивао пре 1901 г. с великим успехом у Битољу валија Халил Рифат паша. У свакој би општини известан број сељака, које предлажу општинске власти под својом одговорношћу а потврђују жандармериски официри, био наоружан и имао би дужност да бди над сигурношћу у селу; то

би дошла која чета, ти стражари би јој се одупрли, а страже из суседних општина притицале би у помоћ. Тако би становници, којима је највише у интересу да буде реда и сигурности, имали сами да се старају о томе; тај систем би врло брзо учинио да положај чета буде такав да га оне не могу издржати. Ако би Турци примили ову организацију, они ће наћи у самим становницима најспособнију полицију која би излазила на крај с побуњеницима. Очевидно је због какве забуне у енглеском одговору од 4 априла говорено о пољским стражама и примећавано како би ова реформа била врло скупа; на против, сама села сносила би трошкове, у осталом готово никакве, за ове грађанске страже, које не би имале ничег заједничког с пољским стражама, с којима је већ учињем покушај и које су дале врло рђаве ресултате. После толиких година немира, покоља и пљачкања, македонски сељаци, у већини, желе само мира и сигурности; они су се разуверили у националним пропагандама.

Руска нота дакле истиче један потпун и практичан програм реформа. Енглеска је на њ одговорила 4 априла: примила је главне тачке и у ствари напустила је свој предлог о смањивању турске војске у Македонији, који је очевидно такав да се не може примити. Она нарочито настојава на потреби да се Порта обавеже да попуњава дефицит македонског буџета, као што се била ангажовала у тренутку кад јој је Европа одобравала тропроцентно повећање царинско; она прети да неће више признавати то повећање док турска влада у том погледу не испуни своје обавезе. У главноме, Енглеска се придружује руској ноти. А Француска, напомиње Извољски, „показала је велику своју готовост да потпомогне своју савезницу“. Очекивао се за тим с највећим интересовањем одговор из Берлина, и с извесним изненађењем сазнало се да је кнез Билов не само дао пристанак у начелу, већ да је и у Бечу, где се ових последњих дана задржавао, одлазећи у Рим, живо препоручивао примање предлога руског министра спољних послова, у његовим главним цртама. Руски одговор на говор од 27 јануара на тај начин био би срећан, и Русија би на једанпут понова узела на Балкану улогу првога реда, коју је због прилика морала за извесно време другоме да уступи: то би било повољно враћање на њену традиционалну политику.

Ако је споразум великих сила о руском предлогу стваран и чврст, ако султан то врло добро схвати, те не хтедне да тражи

у европском концерту нека размимоилажења, која он уме с много вештине да пронађе и да повећа, да би тако провео своју личну политику, руски програм могао би постати основа једног новог статуса погодног за Македонију и за балканске државе које су непосредно заинтересоване њеном судбином. Сигурност да ће султан остати суверен Македоније, али да ће потпуне реформе бити у Македонији извођене под његовим високим ауторитетом а у исто време и под контролом европском, такве је природе да може осигурати мир на Балкану. У Европи има један нов елеменат који се не може измаћи оку доброг политичара као што је Абдул Хамид: силе су решене да једном сврше с тим македонским аферама који се вечито обнављају. Од пре шест година, истичући врло вештом игром једне велике силе против других, и остављајући у Македонији грчке и српске чете да бугарској „организацији" приреде пораз њиховом оружаном пропагандом и да тако увећају крваву анархију у којој се налазе ове несрећне области, султан је успео да спречи триумф једне националне револуције и да створи такав утисак као да је управо турски жандарм тај који не да хришћанима да се узајамно уништавају у Битољу, у Скопљу, или у Солуну, као на Светоме гробу; у главном дакле он је имао добити. Али та игра не може више трајати; Европа осећа да је обмањивана, и на крај је свог стрпљења; Русија и Енглеска имају јаких разлога што хоће да нађу једно решење које ће дејствовати умиравајући. На султану је сад да, примајући брзо и изводећи лојално руски програм, да̂ задовољство Европи, балканским државама[1], па следствено и да обезбеди мир.

[1] Укупно узевши, Бугарска прима руски пројекат наглашујући да европска комисија, са седиштем у Солуну, треба да има моћи да избликa надзирава и извршивање њених одлука. Србија такође прима, обраћајући пажњу Европи — са свим оправдано — на потребу да се реформе прошире и на све оне санџаке који су до сад били искључени из реформа, а нарочито на Ст. Србију, где је анархија на свом врхунцу: она исто тако тражи и да српска црква буде призната у Отоманској империји онако као што су признате цркве грчка и бугарска. Што се тиче Скузеса, грчког министра спољних послова, он се изразио, ако треба веровати једном интервију који је донела Neue Freie Presse, за претходно ограничавање сфера утицаја у Македонији. Он се дакле враћа на онај 3 члан програма Мирцштегског који је једнодушно оглашен као штетан, те су га се одрекле баш и оне две силе које су га 1903 год. унеле у свој програм.

V.

Ова политика нашег доба необично је богата у противуречностима и супротностима, и можда никад нису дубоке стварности биле различитије од спољних изгледа који их откривају. Под старом опремом негдашње Европе расту снаге које су још неодређене, које једва знају за се, чија тајанствена радња по неки пут даје нов изглед и неочекивана решења најкласичнијим политичким проблемима традиционалне дипломатије. И то осећање да постоје те мрачне снаге чини да владари и државници старе Европе изгледају као врло мудри. Великих страсти и великих предводника људи нестаје или се рађају у другим земљама. И тако ће бити док се једног дана не појави јак реалиста, који ће, погледом једног Бизмарка, да види који су елементи што дају отпора и које су струје што их они образују, па да догађајима даду ново обележје и правац и да драматизују историју. Кад наступа једна криза, као што је ова коју је нагло изазвао говор барона Еренталa, види се како се на једанпут узбуњују интереси и стају на опрезу, како се противници костреше једни против других; изгледа као да се већ чује звекет мачева, за тим све се стишава и тишина се повраћа; сваки се боји корака који је учинио у напред; сваки промерава своју одговорност и своје ризике. Осем великих и званично оглашених савеза, између европских народа постоји и једна тако јака мрежа споразума и узајамних уверења и осигуравања да је готово немогућно постало да рат проистекне из једне предвиђене тешкоће, из стварног разилажења интереса, из старог супарништва. Данашња Европа представља једну серију интересних синдиката, који налазе, кад су у опозицији једни против других, да је практичније споразумети се него тући се, и како је свако од тих који су удружени у исто време и члан више синдиката, свагда се налазе усталачки пријатељи који нуде своје добре услуге да отклоне распру.

Али ипак не треба заборављати да на Истоку могу искрснути ненадни заплети, пошто су једино тамо, у Европи, земље младе, нове, које још нису добиле модерно оруђе економско. У западној и средњој Европи народи ништа не добијају једни против других, пошто су ратови ради освајања или надмоћности изишли из моде, и зато се на далеким трговима показује њихово супарништво, али Америка је затворена, источна Азија не прима

више старатељство, а Африка до данас није исплаћивала труд. И зато европске народности, кад су се повратиле у своју домовину с разочарењем у своја далека предузећа, окрећу се према мореузу и према „пословима“ Отоманског Истока.

На Истоку је посредовао и један други елеменат у европској политици, да би је више сплео и променио јој ток: од Литаве и од Трста до Босфора па чак и до Персије развијају се млади народи, народи у формацији, чије рашћење није завршено и у коме као квасац дејствује начело народности. Чак и муслимански свет се креће и тежи да се преобрази; он осећа прва подрхтавања од узбуђења, идеја, нових страсти: за то су сведочанство скорашњи догађаји у Персији, који су овде врло добро анализовани[1], за тим арапски покрет у Сирији и у Јемену, националистичка пропаганда у Египту. Из целог овог света који је на раду могу искрснути неочекивани догађаји; али развиће је споро, ма колико нам по неки пут изгледало брзо; ми видимо само врење на површини, које тек мало по мало захвата дубоку масу. Ко би могао казати кад ће наступити одлучне кризе, ако се цела метаморфоза и неће извршити лаганим и постепеним етапама? Одговор на ову загонетку зависи од једне друге још мрачније загонетке: шта ће радити Турци? Ако су они неспособни за преображај и напредак, као што неки мисле, онда ће настати жестоке кризе. Али да ли су они одиста неспособни за то? После онога што је наше покољење видело у Јапану, Кини, Персији, ко би смео то да тврди?

Европски народи имају дакле на Истоку, ако не највалније, а оно бар такве интересе који су највише изложени опасним променама. И зато државници с обзиром на источне послове одређују своју политику и комбинују савезе. Европа још и данас живи у калупу, који јој је на Берлинском конгресу направио геније Бизмарков. А оно што се догађа на Истоку биће промењено само због Истока. И то је узрок што дипломатска игра с великом ревношћу прати источне заплете кад се год они појаве. Зашто је сад дошло до кризе и како се свака земља припрема да се односи према њој, то је питање на које смо ми покушали да бацимо мало светлости. Питање је било потешко, зато што никаква чврста воља, ни једна широка мисао, мисао која предвиђа, није управљала пословима, а тако исто и зато, — то

[1] Видети Revue од 1 априла.

треба казати пре ради констатације него ли ради покуде, — што се сваки бојао, бојао своје одговорности, бојао своје радње, бојао сутрашњице. Онај који се припрема, који узима полета, тај не скаче... И тако, зар треба уздржавати се од извођења закључака и предвиђања.

У Источном је питању нов елеменат промена енглеске политике. Ми смо показали[1] како је Велика Британија, која се била поставила, према Русији, као чуварка целокупности Отоманске империје, усвојила другу тактику управљену против Немачке од Берлинског конгреса а нарочито од кад је господарка у Египту. Та се промена извршила пред нашим очима: Енглеска је престала бојати се московске опасности чије је привиђење за дуго притискивало њену политику; она је са својом негдашњом супарницом закључила један генералан споразум којим се уређују све старе распре и размирице, и сад настојава да пословима Отоманске империје управља у сагласности с њом. Од 1895 г. њена политика тежи дислокацији Отоманске империје: будите јаки, вели она Турцима, направите једну препреку немачком Drang-у, у место што пуштате да вас он преплави, или помирите се са судбином да оставите Европу, да ишчезнете. Године 1895—1897, у време јерменске афере, савез Француске и Русије предупредио је катастрофу, коју је библиским метафорама лорд Салисбури објавио Турцима; тај је савез ограничио и најзад отклонио кризу; али данас су две савезнице постале пријатељице Енглеске, и једна и друга.

Видели смо већ како је говор барона Ерентала изазвао живо незадовољство у Русији; налазило се да је прекршен аустро-руски споразум који је од 1897. год. одржавао мир и statu-quo на Балкану. Тада је енглески кабинет узео иницијативу за једну ноту којом се захтевају озбиљне реформе у Македонији; за тим је пустио Русију да изиђе у први ред и придружио се предлозима Извољскога, маскирајући вешто свој маневар једном прилично горделивом нотом. Међу силама се дакле извршило груписање, и изгледало је као да се оне припремају за једну одлучну улогу на Балкану: Русија, највише заинтересована, имала је управу; њезина савезница ју је потпомагала; Енглеска се придруживала; па се мислило да је у том колу и Италија. Одбијање ударца од стране кнеза Билова било је врло добро смишљено

[1] Види Revue од 15. октобра 1906. г.

и изведено, у класичном стилу дипломатског мачевања: да би неутралисала комбинацију која је изгледала као да је управљена против ње, Немачка је ушла у њу; примила је руски програм; свој утицај у Цариграду она ће употребити да се пристане на практичне реформе које је предложила Русија и држаће се тако да Абдул Хамид увиди како је Европа сита његове тактике одуговлачења и инерције. Вилхелм II труди се да по сваку цену задржи Русију, коју је барон Ерентал озловољио, одбацио према Енглеској, и коју је узнемирило продирање према Митровици и Солуну: из Крфа, где се он настанио у свом Ахилејону, он надзирава и управља, одлази у походе онима који имају прве улоге и прима статисте, припрема инсценирање. Кнез Билов као да није више само један човек; он преговара у Бечу с Еренталом и наговара га да прими начело руске ноте; виђа се с Тотонијем и умирава га, похађа папу у нади да „блок" учини ковнијим, Пољаке мање упорним, Виктора Емануела више гипким. Реформе ће се дакле изводити ако се султан даде уверити од стране барона Маршала; оне ће се изводити по једном руском програму, који је препоручила Немачка, па вољно или невољно и Аустрија и Италија; Француска ће с задовољством потпомагати своју савезницу, Енглеска ће ићи за њом. Као што се види, вештачки замах није остао без одговора. Али зар неће бити и енглеског против-удара.

Ако султан, не схватајући добро своје властите интересе, остане упоран, ако прибегне својој уобичајеној методи razvlačenja, шта ће се догодити? Ту би се могла рисковати свака претпоставка. Да наведемо само неколико знакова. Од пре једне године дана Бугарска се приближила Бечу и Берлину; разни скорашњи догађаји, чија једновременост јако пада у очи, као да откривају њезину жељу да се допадне Немачкој и Аустрији. Никад Бугари нису били боље припремљени за рат, никад нису они објављивали, са толико упорности и жаљења, да је ситуација за њих постала несносна, и да ће они, ако Европа не посредује у корист Македоније, бити доведени дотле да ставе на коцку све за све. Ми знамо да у њиховим жалбама има нешто истине. Одлучност једне државе споредног значења али добро наоружане, као што је Бугарска, може бацити ватру у барут посред опште неодлучности. Имајмо дакле на уму могућност једне бугарске интервенције која би убрзала решење.

Можда је једина Француска чије се гледиште, чији се по-

тереси и држање нису мењали у свима наизменичним кризама Источног питања. Као што смо увек били, ми смо и сад присталице целокупности Отоманске империје у којој имамо да пазимо на врло важне интересе економске и моралне; и ми се придржавамо тога начела, — Пишон је то потврдио и недавно са трибине у посланичком дому, — као јединог који се слаже с одржањем општега мира и са развићем нашег утицаја и наших интереса. Али ми смо увек захтевали, и често смо постизавали, да Порта пристане и створи становништву, које живи под њеним суверенством, услове саобрезне правди и праву које имају на живот сви народи које било расе а и које било вере. Суверенство султаново и реформе нама су увек били као два изгледа једне исте политике. Либан, за који је Француска добила либералне погодбе за живот, није ни најмање подчињен ни најмање срећан од европских области. Исто тако и симпатијама народности које су у формацији, које јачају на Европском истоку, Француска придаје велику цену. Пошавши из Француске, начело народности прво је свршило своје дело на нашим вратима, нашом помоћи и на наш трошак; данас пак, као талас који се све више удаљава од своје полазне тачке, оно дејствује у источној Европи, и не изгледа да ће промене које је оно тамо већ изазвало и које ће једног дана изазвати на европској карти довести у опасност ма који од наших интереса.

У садашњој кризи, Француска је у толико у бољем положају да учини да се њен глас чује, што она не може имати на Истоку никакву освајачку тежњу, и што је у добрим односима са свима силама. У тешкоћама које могу проићи на Истоку ми можемо тражити само прилику да настанемо да у превази буде наша политика мира, правде и равнотеже; ми нисмо ни против кога; ми не тежимо за тим да некога осамимо; ми се, на против, служимо нашим савезима и пријатељствима да бисмо допринели да међу силама завлада сагласност коју желе све силе. Таква метода није негативна политика, политика уздржавања; она на против садржи погодне иницијативе, и она може учинити, ако се примењује мудро али не страшљиво, да играмо једну улогу врло часног и врло корисног посредовања и вођења. Како је између Лондона и Берлина, Француску позива њен географски положај и њена садашња дипломатска ситуација да испуни, сагласно с Русијом, једну мисију уравнавања равнотеже и хармоније.

Дошао је дакле тренутак када сваки мора да има пред очима своје позиције према кризи која почиње. Ми смо видели да у питањима која се постављају на Истоку остаје нешто што је непознато и страшно: општа неизвесност притискује Европу. Потребно је дакле више но икад бити готов за све случајности, имати отворене очи и слободне руке. Све је у европској политици: кључ за Мароканско питање није код Шаујаса, он је свуда где су интереси великих сила у неизвесности или у сукобу.

René Pinon.

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

Други део

I

Крајем зиме у кући код Шчербацких држан је консилијум, који је требао да реши како стоји с Китинкиним здрављем и шта треба предузети, те да јој се поврати снага, која се све више губи. Она је била болесна и с наступањем пролећа здравље јој се погоршавало. Домаћи лекар јој је давао прво рибљи зејтин, па гвожђе, па онда лапис, али како ни прво, ни друго, ни треће није помогло, и како је он саветовао да с пролећа оду у какву страну бању, позвали су неког чувеног лекара. Чувени доктор, још млад и врло леп човек, затражи да прегледа болесницу. Он је, чинило се, с нарочитим задовољством доказивао, да је девојачка стидљивост само остатак варварства, и да је то сасвим природно, што ће још доста млад човек, прегледати младу голу девојку. Он је налазио да је то природно зато, што је то радио сваког дана, и како се њему чинило, није при том ништа рђаво ни осећао ни мислио, и зато је он девојачку стидљивост сматрао не само као остатак варварства, већ и као увреду за себе.

Требало се покорити, јер и ако су сви доктори учили у једној истој школи, учили по истим књигама и знали исту науку, и ако су неки говорили да је овај чувени доктор био рђав лекар, ипак се у кнегињиној кући и у друштву, у коме се она кретала од некуд сматрало, да само овај чувени доктор зна

нешто нарочито, и да само он може спасти Кити. После пажљивог прегледа и куцања болеснице, која је била збуњена и није знала шта да ради од стида, чувени доктор оправши пажљиво руке, стајао је у салону и разговарао се с кнезом. Кнез се мрштио и слушао је доктора кашљуцајући. Он, као паметан човек, који је већ доста проживео, а био је здрав, није веровао у медецину, и у себи се љутио на целу ту комедију у толико пре, што је скоро он једини потпуно разумевао зашто је Кити болесна. „Баш је ово неко бепетало“, мишљаше он, примењујући у себи према чувеном доктору тај израз из ловачког речника, и слушајући његово причање о знацима кћерине болести. Доктор је међутим једва задржавао израз презирања према овом старом господичићу и с муком се спуштао на његов ниво појимања. Он је разумевао да са старцем не вреди говорити, јер је у овој кући мати старешина. Пред њом је он и хтео да проспе свој бисер. У тај мах уђе у салон кнегиња с домаћим доктором. Кнез се одмаче, гледајући да не покаже колико му је смешна та комедија. Кнегиња је била збуњена и није знала шта да чини. Она се осећала пред Китинком као кривац.

— Па, докторе, решавајте нашу судбину, — рече кнегиња. — Реците ми све. — „Има ли наде?“ хтеде рећи, али јој усне задрхташе, и она не могаше изустити то питање. — Па докторе?

— Одмах, кнегињо, сад ћу се прво разговарати с колегом, па ћу онда имати част да вам кажем своје мишљење.

— Онда да вас оставимо саме.

— Како год желите.

Кнегиња уздахну и изађе.

Кад доктори остадоше сами, домаћи лекар поче пажљиво излагати своје мишљење, које се састојало у томе, да постоји почетак туберкулозног процеса, али... и т. д. Чувени доктор га је слушао, и па једанпут у средини његова говора, погледа на свој велики златан сат.

— Тако, — рече он. — Али...

Домаћи лекар с поштовањем ућута на половини речи.

— Као што знате, ми не можемо утврдити зачетак туберкулозног процеса: све док се не појаве — ништа није сигурно. Али можемо сумњати. Има знакова: рђаво храњење, нервозност и остало. Питање је у томе: шта треба да учинимо те да очувамо храњење, кад сумњамо да постоји зачетак туберкулозе

— Али ви знате да се ту увек крију и морални, психички узроци, — усуди се да примети домаћи лекар с финим осмејком.

— То се већ по себи разуме, — одговори чувени доктор, погледавши опет на сат. — Извините, је ли оправљен Јаузки мост или се још мора обилазити около? — упита он. — А оправљен је. Дакле стићи ћу за двадесет минута. Дакле говорили смо да је питање у овоме: очувати храњење и умирити живце. Обе те ствари стоје једна с другом у вези, треба утицати на обоје.

— А путовање на страну? — запита домаћи лекар.

— Ја сам противник тих путовања на страну. И знате шта, ако постоји зачетак туберкулозе, што ми не можемо знати, онда не помаже ни путовање по страним бањама. Потребно је средство, које ће одржати храњење органа, а да не шкоди болести.

И чувени доктор каза своје мишљење како се треба лечити соденском водом, чија је главна особина очигледно била та, што она не може шкодити.

Домаћи лекар саслуша све пажљиво и с поштовањем.

— Али у корист путовања на страну ја истичем промену обичног начина живота и удаљење од свега што изазива успомене. А осим тога... и мати би хтела, — рече он.

— Е, кад је тако нека иду, само бојим се да јој не нашкоде ти немачки шарлатани. Треба да ме у свему слушају... Дакле нека иду.

Он опет погледа на сат.

— А, време је већ, — и он пође вратима.

Чувени доктор рече кнегињи, (то му је диктовало осећање пристојности) да мора још једном видети болесницу.

— Како! још један преглед. — узвикну мати уплашено.

— А не, потребне су ми само да знам неке појединости, кнегињо.

— Изволите.

И мати у пратњи лекара уђе у салон где је била Кити. Смршавела и сва румена с неким нарочитим сјајем у очима услед прогутаног стида, Кити је стајала на сред собе. Кад уђе доктор, она плану и у очима јој се указаше сузе. Цела њена болест и лечење учини јој се тако глупа и смешна ствар. Њено лечење јој се чинило исто тако смешно као и лепљење комада разбијене вазе. Њој је срце било разбијено. Па зашто онда хоће да је лече пилулама и прашковима? Али мајку није могла вређати, у толико пре што је мати себе сматрала за кривца.

— Изволите седите, кнегињице, — рече чувени доктор.

Он с осмејком седе према њој, опипа било и поче јој стављати досадна питања. Она му одговараше, али се наједанпут наљути и устаде.

— Извините, докторе, али то нам неће ништа помоћи. Ви ме по три пут за једно исто питате.

Чувени доктор се не нађе увређен.

— Нервозна раздраженост — рече он кнегињи, кад Кити изађе. — У осталом свршио сам...

И доктор научно објасни кнегињи, као нарочито паметној жени, кнегињичино стање и посаветова како ће пити воду, која није била потребна. На питање, треба ли ћи у какву страну бању? — доктор се замисли као да решава неко тешко питање. Најзад донесе одлуку: да иду, али да не верују шарлатанима, него у свему да се обраћају њему.

У кући као да се нешто пријатно догодило после докторова одласка. Мати се развесели, кад се врати кћери, а и Кити се учини, као да је постала веселија. Она је сад скоро увек морала да се претвара.

— Бога ми сам ја здрава, maman, али ако ви желите да путујемо, хајд'мо, — рече она, и гледајући да покаже како је то путовање занима, узе говорити о припремама за пут.

II

Одмах после докторова одласка дође и Доли. Она је знала да тога дана мора бити консилијум, па и ако је скоро устала с бабиња, (она је крајем зиме родила девојчицу), и ако је имала и одвише своје невоље, јер је код куће оставила одојче и болесну девојчицу, ипак је свратила да дозна Китиникину судбину, која се тог дана решавала.

— Па како је? — рече она улазећи у салон и не скидајући шешира. — Сви сте весели. Без сумње је добро?

Покушаше да јој испричају шта је доктор казао, али видеше да, и ако је доктор говорио врло лепо и дуго, ипак се није дало испричати оно што је он рекао. Занимљиво је било само то, да је одлучено путовање на страну.

Доли и нехотице уздахну. Њена најбоља пријатељица, сестра, одлазила је, а њен је живот био тежак. Односи према Степану Аркадијевичу после измирења понижавали су је. Пош-

коју је обновила Ана није била трајна, и домаћи мир наломи се опет на истом месту. Није било ничег поузданог, али Степан Аркадијевич никад скоро није био код куће, новаца такође по готову никад нису имали, и сумња да је он изневерава једнако је мучила Доли; она је сад ту сумњу стално растеривала бојећи се мука љубоморе. Оне прве муке љубоморе, које је једном преживела, више се нису могле вратити; чак и кад би се уверила да је он вара, не би то могло на њу тако утицати као први пут. Такво би је уверење само лишило извесних породичних навика, и она је допуштала да је лажу презирући њега, а још више себе, због те слабости. Осим тога једнако су је мучиле бриге о великој породици: час није могла дојити дете, час би је напустила дадиља, а час би се опет, као ово сад, разболело које дете.

— А како су твоји? — упита мати.

— Ах, maman, ми имамо доста и своје невоље. Лили се разболела и бојим се биће шарлах. Сад сам ето дошла да дознам шта је, а иначе ћу засести да се не макнем од куће, ако буде — сачувај Боже — шарлах.

И стари кнез после докторова одласка изађе из свог кабинета и пруживши Доли образ да га пољуби, и поразговаравши се с њом, окрете се жени.

— Дакле шта сте решили, путујете ли? А шта ћете са мном?

— Ја мислим да ти останеш, Александре, — рече жена.

— Како год хоћете.

— Maman, а што не би тата ишао с нама? — рече Кити. — Било би пријатније и њему и нама.

Стари кнез устаде и помилова Китинку по коси. Она подиже главу и осмејкујући се силом гледаше у њега. Њој се увек чинило да је он најбоље разуме, и ако је мало с њом разговарао. Отац ју је, као најмлађу, највише волео, и њој се чинило да ју је он, захваљујући тој љубави, могао прозрети. И сад, кад се њен поглед сусрете с његовим плавим добродушним очима, које је нетремице гледаху, њој се учини, да је он скроз види и разуме све оно што је у њој рђаво. Она се црвенећи помаче к њему очекујући да је он пољуби, али је он само потапка по коси и рече:

— Овај глупи начин чешљања! Не можеш кћерину косу ни наћи, већ милујеш косу цркнутих баба. Па, Долице, — окрете се он старијој кћери, — шта ради онај твој веселник.

— Ништа, тата, — одговори Доли, знајући да је реч о њеном мужу. — Непрестано је ван куће, никад га скоро и не видим. — не могаше се уздржати да не дода с подсмехом.

— Зар није још отишао у село да продаје шуму?

— Није, једнако се спрема.

— Тако! — рече кнез. — Дакле и ја да се спремам за пут? Разумем, — рече он жени, која му рече да седне. — А знаш шта, Като, — рече он најмлађој кћери, — ти се једног лепог дана пробуди и реци себи: та ја сам сасвим здрава и весела и ићи ћу опет с оцем да шетам рано у јутру по мразу. А?

Чињаше се ништа простије од тог што отац рече, али се Кити код тих речи збуни, изгуби се као кривац, кога ухвате на делу. „Та он све зна, све разуме, и тим речима ми вели да, и ако је срамота, треба преживети свој стид.“ Она се не могаше прибрати да му одговори. Поче нешто, па се наједанпут заплака и побеже из собе.

— Ето ти твоје шале! — нападе кнегиња мужа. — Увек ти... — поче она своје прекоре.

Кнез је доста дуго слушао кнегињине прекоре и ћутао је, али му се лице све више и више мрштило.

— Она је јадница просто за жаљење, а ти не осећаш да је боли од сваког наговештаја на оно што је узрок. И да се човек тако превари у људима! — рече кнегиња и по промењеном тону и Доли и кнез разумеше, да је она говорила о Вронском. — Не разумем како то да нема закона за те гадне неплемените људе!

— Мрзи ме и да слушам, — рече суморно кнез, устајући с наслоњаче и као да хтеде отићи. али на вратима застаде. — Има, матушка, закона и кад си ме већ изазвала на то. рећи ћу ти ко је свему крив: ти и само ти. Закони су за такве фићфириће и били увек и постоје! Јест, и да није било оног што није требало да буде, ја сам старац, али бих ја изазвао на двобој тог кицоша. Да, а сад је лечите и доводите те шарлатане.

Чињаше се да кнез има још много што шта да каже, али чим је кнегиња чула његов тон, она се, као што је увек чинила у озбиљним питањима, смирила и покајала.

— Alexandre, Alexandre, — шапуташе она помичући се и расплака се.

Чим се она заплака, кнез такође ућута. Он јој приђе.

— Де, доста, доста! Знам ја да ни теби није лако. Шта

да се ради! Није то још тако велико зло. Бог је милостив... Хвала... — говорио је он, не знајући ни сам шта говори, и одговарајући на кнегињин влажан пољубац, који осети на руци. И кнез изађе из собе.

Још чим је Кити плачући изашла из собе, Доли, по својој материнској домаћој навици, одмах увиде да ту предстоји женски посао и спреми се да га сврши. Она скиде шешир и засукавши рукаве, спреми се да ради. Док је мати нападала оца, она је гледала да задржи мајку у колико је то допуштала кћеринска послушност. Кад се кнез наљути, она ћуташе; стидела се због мајке и осећала нежност према оцу зато што се он одмах повратио. Али, кад отац оде, она се спреми да уради оно што је главно, да оде код Китинке и да је умири.

— Одавно сам хтела да вам кажем, maman; знате ли ви да је Љовин хтео да проси Китинку кад је последњи пут био овде? Он је говорио Стиви.

— Па шта је с тим? Не разумем...

— Можда га је Кити одбила? Зар вам она није говорила?

— Она ми ништа није говорила ни за једног, ни за другог; и сувише је горда. Али знам да је све због тога...

— Али замислите, ако је она одбила Љовина, — а она га не би одбила да није било оног, то знам... А овај је затим тако страшно преварио.

Кнегиња се и сувише бојала да мисли како је много крива пред кћерју, и она се наљути.

— Ах, не разумем ја ту ништа! Сад све хоће да раде саме, мајци не говоре ништа, а после ето...

— Maman, идем ја к њој.

— Иди. Зар ти ја браним? — рече мати.

III

Ушавши у мали Китинкин кабинет, лепу, ружичасту украшену малим киповима vieux saxe[1] собу, исто тако свежу, ружичасту и пријатну, као што беше и сама Кити пре два месеца, Доли се сети како су оне прошле године с љубављу и задовољством заједно намештале ту собу и срце јој се стеже кад спази Кити, која је седела на ниској столици близу врата, а очи је непомично упрла у угао од ћилима. Кити погледа у

[1] од старог саксонског материјала.

сестру и хладан донекле суров израз њезина лица, ни мало се не измени.

— Ја ћу да идем, па ћу засести код куће и ти нећеш моћи долазити к мени, — рече Дарја Александровна, седајући поред ње. Хтела бих да се разговарам с тобом.

— О чему? — запита Кити, подигнувши уплашено главу.

— А о чему другом, но о твојој невољи.

— Ја немам никакве невоље.

— Остави се Кити. Зар ти мислиш да се то од мене може сакрити? Све ја знам. И веруј ми све је то тако ништавно... Сви смо ми кроз то прошли.

Кити је ћутала, и на лицу јој беше строг израз.

— Не вреди он да се ти због њега мучиш, — настави Дарја Александровна, прелазећи право на ствар.

— Да, зато што ме је он напустио, — рече Кити дрхћућим гласом. — Ћути, молим те ћути!

— Али ко ти је то рекао? Нико о томе није говорио. Уверена сам да је он био заљубљен у тебе и да је и остао заљубљен, али...

— Ах, најгоре ми је то сажаљење! — узвикну Кити на једанпут, наљутивши се. Она се помаче на столици, поцрвене и поче брзо мицати прстима стежући час једном час другом руком шнолу кајиша, коју је држала. Доли је знала за ту сестрину навику да хвата шта било рукама кад је љута, знала је да је Кити тада у стању да се заборави и да каже много што шта непријатно, што не би требало рећи и Доли хтеде да је умири, али већ беше доцкан.

— Шта, шта би ти хтела да ми докажеш, шта? говорила је Кити брзо. — Да сам била заљубљена у човека, који није хтео за мене да чује, и да ја умирем од љубави према њему? И то ми каже сестра, која мисли да ме жали!... Нећу ја таква сажаљења и претварања!

— Кити неправо судиш!

— Зашто ме мучиш?

— На против... Ја видим да си љута...

Али је Кити у љутини није ни чула.

— Немам зашта да се једим, нити су ми потребне утехе. Толико сам поносита да никад нећу себи допустити да волим човека, који мене не воли.

— Ја и не велим то... Једно само — реци ми истину, —

рече Дарја Александровна, узевши је за руку: — реци ми је ли ти Љовин говорио?...

Код Љовинова имена, чињаше се да Кити изгуби и последњу могућност да влада собом: Она скочи са столице, баци шнолу на земљу и измахујући брзо рукама узе говорити:

— Шта ће ту сад Љовин? Не разумем шта ти то треба да ме мучиш? Рекла сам ти и понављам, ја сам поносита и никад, никад нећу учинити оно што ти чиниш, — да се вратиш човеку који те је изневерио, који је заволео другу женску. Ја то не разумем. Ти можеш, а ја не могу!

И казавши то, она погледа у сестру, па видевши да Доли ћути тужно оборивши главу, Кити у место да изађе из собе, као што беше наумна, седе код врата и, покривши лице марамом, обори главу.

Ћутање је трајало два три тренутка, Доли је мислила о себи. Онај бол, који је увек осећала због свог понижења, сад се још већма појачао, кад ју је на њега потсетила сестра. Она се није надала од сестре тој суровости и љутила се на њу. Али на једанпут она зачу шуштање хаљине и уједно допре до ње задржано јецање које се изненада разлеже, и нечије руке је одозго обгрлише око врата. Кити је клечала пред њом.

— Долице, ја сам ти тако, тако несрећна! — прошапута она постиђено.

И окупано у сузама мило лице зари се у сукње сестрине хаљине.

Као да су баш те сузе биле оно потребно уље без кога није могла успешно радити машина узајамног поверења међу сестрама, — после суза сестре нису говориле о оном што их је занимало, али говорећи и о другом, оне су разумеле једна другу. Кити је разумела да су избачене у љутини речи о мужевој невери и о понижењу, потресле до дна душе јадну сестру, али да јој је она ипак праштала. Доли је опет разумела све оно што је хтела знати; уверила се да су јој претпоставке сигурне, да се туга, неизлечива Китинкина туга баш у том и састоји, што ју је Љовин просио и што га је она одбила, а Вронски је преварио, и да би она готова била да воли Љовина и мрзи Вронског. Кити јој о свему том не рече ни речи; она говораше само о свом расположењу.

— Ја немам за чим да тужим, говораше она умиривши се, — али можеш ли разумети да ми је све постало гадно, од-

вратно, грубо, а пре свега ја сама. Не можеш да замислиш како о свему рђаво мислим.

— Та каквих рђавих мисли можеш ти имати? — запита Доли осмејкујући се.

— Најгадније и најгрубље; како да ти кажем. То није туга, није чамотиња, већ много горе. Као да се све оно што је било код мене добро, негде сакрило, а остало је само оно што је рђаво. Не знам како да ти кажем? настави она видећи недоумицу у сестриним очима. — Мало час ми је тата почео говорити... а мени се чини он мисли само о томе да ме треба удати. Мама ме води на бал: мени се чини, води ме зато да ме час пре уда и да се од мене избави. Ја знам да то није истина, али не могу да одагнам те мисли. Тако зване младожење не могу да видим очима. Све ми се чини као да ме премеравају. Некад сам уживала да идем куд год у балској хаљини, уживала сам посматрајући себе; сад ме је стид, женира ме. Ама што год хоћеш! Доктор... Ето...

Кити се збуни; она хтеде даље рећи, да од кад се она тако променила, Степан Аркадијевич јој је постао одвратан и да га не може видети, а да не замисли нешто најгадније и најгрубље.

— Па све ми се представља у најгорем и најгрубљем облику, — настави она. — То је моја болест. Можда ће то проћи...

— А ти немој мислити...

— Не могу. Само ми је поред деце добро, само код тебе.

— Штета што ми не можеш долазити.

— Доћи ћу ја. Шарлах сам већ лежала, па ћу умолити maman.

Кити одржа своје, пређе код сестре и за све време шарлаха, који заиста дође, она неговаше децу.

Обе сестре срећно спасоше свих шесторо деце, али се Китинкино здравље не поправи, и уз велики пост Шчербацки отпутоваше у иностранство.

IV

Петроградски виши круг је управо један, сви се познају, па чак и одлазе једно другом. Али тај велики круг се ипак дели на мање. Ана Аркадијевна Карењина имала је пријатеља и добрих познаника у три разна круга. Један је круг био зва-

ничан, службен, круг њеног мужа у коме беху његови другови и млађи чиновници који су на најразноврсније и најчудноватије начине долазили међусобно у друштву у додир, или не. Ана се једва могла сетити оног осећања скоро побожног поштовања, које је она у први мах гајила према тим људима. Сад их је све познавала као што се сви познају у каквој паланци; знала је какве ко има навике и слабе стране, која ципела кога жуљи; знала је за њихове узајамне односе и за њихове односе према главном средишту; знала је ко је уз кога и како се и на који начин одржава на положају и ко се с ким у чему слаже или не слаже; али овај круг државних, мушких интереса, и покрај свег утицаја Лидије Ивановне, никад није могао интересовати Ану, и она га је избегавала.

Други круг, у коме је Ана имала пријатељских веза, био је онај, преко кога је Алексије Александрович стекао каријеру. Средиште тог круга била је Лидија Ивановна. То је био круг старих, ружних, строго моралних и побожних жена и паметних, учених частољубивих људи. Један од тих паметних људи, који је припадао том друштву, назвао га је „савешћу петроградског друштва“. Алексије Александрович је веома ценио тај круг и Ана, која је могла лако да се сложи са свима у прво време свог живота у Петрограду, нашла је и у том кругу себи пријатеља. Сад по повратку из Москве тај јој круг постаде несносан. Чинило јој се да се и она и сви они претварају и постаде јој досадно и нелагодно у том друштву, да је она сад што је могућно мање ишла грофици Лидији Ивановној.

Најзад трећи круг, с којим је Ана одржавала везе било је управо више друштво, друштво балова, ручкова, сјајног одела, друштво, које се једном руком држало за двор, да се не би спустило до полусвета, јер су чланови тог друштва мислили да тај полусвет презиру, али у ствари они су имали с њим не само сличан, већ исти укус. Ана је била у вези с тим кругом преко кнегиње Бетси Тверске, жене њеног брата од тетке, која је имала сто двадесет хиљада прихода и која је Ану одмах, заволела чим се ова појавила у друштву, ласкала јој је и увлачила је у свој круг, смејући се друштву грофице Лидије Ивановне.

— Кад постанем стара и ружна и ја ћу бити иста таква, — говорила је Бетси, — али за вас младу и лепу жену још је рано да се упишете у тај дом за изнемогле старице.

Ана је у почетку избегавала, колико је год могла то друштво кнегиње Тверске, јер је за тај круг требало трошити више но што су јој средства допуштала, а и годио јој је више онај први, али после путовања у Москву било је обратно. Она је избегавала своје пријатеље по срцу и посећивала је то више друштво. Ту се често налазила с Вронским и осећала је узбуђење и радост кад год би га видела. Најчешће се налазила с Вронским код Бетси, која је била по пореклу из породице Вронских, а њему је била сестра од стрица. Вронски је био свуд где год је могао срести Ану и кад год је могао, говорио јој је о својој љубави. Она му за то није давала никаквог повода, али сваки пут, кад год би га срела, осетила би да јој се у души јавља она иста живахност, коју је осетила у вагону оног дана, кад га је први пут видела. Она је и сама осећала да јој се радост сијала из очију чим би га угледала и да јој је та радост изазивала на усницама осмејак и она није могла угушити то изливање радости.

У почетку је Ана искрено веровала да је љута на њега зато, што се он усуђује да је гони, али ускоро по повратку свом из Москве, отишавши на једно посело где је мислила да ће га наћи, а он тамо није био, она је одмах разумела по тузи, која је обузе, да је варала саму себе, и да јој његово трчкарање за њом не само није непријатно, већ да јој је оно свеколико уживање њезина живота.

Чувена певачица је певала по други пут и сва аристокрација је била у позоришту. Спазивши из своје фотеље у првом реду сестру од стрица, Вронски и не сачека одмор, већ уђе код ње у ложу.

— Зашто нисте дошли на ручак? — рече му она. Дивим се просто тој видовитости код заљубљених, — додаде она осмејкујући се, и рече тихо да само он чује: — није ни она била Али дођите после опере.

Вронски је упитно погледа. Она климну главом. Он јој се захвали осмејком и седе до ње.

— А кад се сетим само ваших подсмеха! — настави кнегиња Бетси, која је уживала да прати развитак те страсти. Куд се све то деде! Ви сте уловљени, драги мој.

— Ја само то и желим да будем уловљен, одговори Вронски с мирним доброћудним осмејком. — Ако на нешто и роптем,

то је само на то, што сам, истину рећи, одвећ мало уловљен. Почињем већ губити наду.

— А какву наду ви можете имати? — рече Бетси, која се нађе увређена за своју пријатељицу: entendons nous[1]... Али очи су јој играле и речито говориле, да она исто онако као и он разуме какву наду може он имати.

— Никакву, — рече Вронски смејући се и показујући своје здраве још све читаве зубе. — Допустите, — додаде он узевши јој из руке доглед и почевши да разгледа, преко њеног голог рамена, супротан ред ложа. — Бојим се да не постанем смешан.

Он је знао врло добро да у очима Бетси и свих осталих аристократа, није био у опасности да постане смешан. Знао је врло добро да у очима тих лица, улога несрећног љубавника какве девојке, или уопште неудате женске може бити смешна, али улога човека који трчи за удатом женом, и који и живот залаже да је навуче на прељубу, — та улога има у себи нечег лепог, величанственог, и никад не може бити смешна, и зато он спусти доглед с веселим осмејком, који му је играо око усана испод бркова и погледа у сестру.

— А зашто нисте дошли на ручак? — рече она посматрајући га с уживањем.

— То треба да вам испричам. Био сам заузет и то чиме? Могао бих се кладити на сто у хиљаду да нећете погодити. Мирио сам мужа с човеком, који му је увредио жену. Бога ми!..

— Па јесте ли их помирили?

— По готову.

— Треба да ми то испричате, — рече она устајући. — Дођите за време другог одмора.

— Не могу: идем у француско позориште.

— Зар код Нилсонове? — повика Бетси запрепашћено, — и ако нипошто не би могла разликовати Нилсонову од ма које хористкиње.

— Па шта да радим. Имам тамо састанак све због тог мог мирења.

— Блажени миротворци, они ће се спасти, — рече Бетси, која се сети да је нешто слично од неког чула. — Дакле седите и испричајте ми шта је то.

И она опет седе.

[1] разумимо се.

V

То је мало слободнија прича, али тако занимљива, да баш хоћу да вам је испричам, — рече Вронски, гледајући је насмејаним очима. — Нећу вам именовати лица.

— А ја ћу погађати, у толико боље.

— Дакле слушајте: возе се колима два весела младића...

— Наравно официри вашег пука?

— Ја не кажем да су официри, већ просто два младића, који тек што су доручковали.

— Преводите то, који су се поднапили.

— Можда. Иду, дакле, они на ручак код једног друга у највеселијем расположењу. И виде престиже их на фијакеру лепа женица, окреће се и, њима се бар тако чини, клима им главом и смеје се. Они наравно појуре за њом. Јуре из све снаге. Изненађени виде да лепотица заустави кола пред истом кућом куд иду и они. Лепотица устрча на горњи спрат. Они виде само румене уснице испод кратког вела и лепе мале ножице.

— Ви то причате с таквим задовољством, да ми се чини и ви сте један од те двојице.

— А шта сте ми мало час рекли? Младићи уђу код свог друга, који приређује опроштајни ручак. Они ту заиста попију можда неку више но што треба, у осталом као што бива и увек на опроштајним ручковима. За ручком распитују ко живи горе у кући. Нико не зна и само домаћинов лакеј на питање — станују ли горе мамзеле[1] — одговара да их ту има врло много. После ручка младићи иду у домаћинов кабинет и пишу писма непознатој. Напишу страсно писмо, љубавну изјаву и сами носе писмо горе да објасне оно, што не би у писму било сасвим јасно.

— Што ми причате такве скандалозне ствари? Па?

— Звоне. Излази слушкиња, они јој дају писмо и уверавају је да су обојица тако заљубљени, да ће ту одмах пред вратима умрети. Слушкиња у недоумици преговара с њима. На једанпут долази господин с увијеним залисцима, црвен као рак и каже им да у кући сем његове жене нема никог, па обојицу истера.

— Откуд ви знате да он има увијене залиске?

— Слушајте само. Ишао сам данас да их мирим.

— Па шта је било?

[1] од фр. mademoiselle — овде у смислу кокете.

— То је оно најзанимљивије. Дознали смо да је то срећан брачни пар господина титуларног саветника и његове жене[1]. Господин писар подноси тужбу и ја их сад мирим, и то како!.. Уверавам вас, да и Таљеран није ништа према мени.

— У чему је тешкоћа?

— Слушајте само... Извинили смо се као што треба: „у очајању смо, молимо да извине тај несрећан неспоразум...“ Господин титуларни саветник с увијеним залисцима чисто се топи, али хоће и он да изрази своја осећања и чим почиње да их изражава, одмах се почиње и љутити и вређати, и опет ја морам да употребим сав свој дипломатски таленат. „Ја се слажем с вама да њихово понашање није било лепо, али молим вас да узмете у обзир неспоразум, младост, затим младићи тек што беху доручковали. Разумете ли. Они се кају из свег срца и моле да им опростите ту грешку.“ Господин титуларни саветник опет постаје блажији. „Ја пристајем, грофе, и готов сам да опростим, али разумете ли, да је моја жена, моја поштена жена, била изложена гоњењу, грубом и дрском понашању неке дерлади, нит...“ А разумете ли, то дерле стоји ту, и ја треба да их измирим. Опет ја почињем дипломатски и опет чим хоћу да завршим ствар, мој ти се господин титуларни саветник љути, црвени, залисци му се подижу и опет се ја расплинем у дипломатским финоћама.

— Ах, то треба да вам испричам! — рече Бетси у смеху дами која је улазила у њену ложу. — Баш ме је развеселио... Е, па bonne chance[2] — додаде она, пружајући Вронском прст којим није држала лепезу и мичући раменима да би спустила струк од хаљине који се подигао горе, како би била баш сасвим гола кад се помакне напред према рампи на јаку светлост, где ће је сви видети!

Вронски се одвезе у францусќо позориште, где је заиста морао наћи команданта пука, који није пропуштао ни једну представу у француском позоришту, те да се с њим договори о том измирењу, које га је занимало и забављало већ трећи дан. У ту ствар је био умешан Петрицки, кога је он волео и други један, који је скоро дошао, красан младић и одличан друг, млади кнез Кедров. А главно је, ту је била у питању част пука.

[1] чиновник деветог ранга.

[2] желим вам успеха.

Обојица су били код Вронског у ескадрону. Господин титуларни саветник Венден, долазио је код команданта пука са жалбом на његове официре, који су му увредили жену. Млада жена, као што је причао Венден, — он је био ожењен пре шест месеци, — била је с мајком у цркви и осетивши на једанпут да јој је тешко, што је долазио услед извесног стања, није могла више да стоји, и пошла је кући на првом фијакеру који је нашла. Тада је почеше јурити официри, она се уплаши, припаде јој још више тешко, те дојури кући и устрча уз степенице. Кад стиже сам Венден из канцеларије, чу звонце и неке гласове, изађе и спази пијане официре с писмом, те их истера. Молио је да буду строго кажњени.

— Е, знате шта рече командант пука Вронском, позвавши га к себи, — Петрицки се већ више не може сносити. Не прође ни недеља дана да не направи какву комедију. Овај чиновник неће оставити ту ствар тако и тужиће и даље.

Вронски је видео колико је то неблагодарна ствар и да ту не може бити двобоја, већ треба употребити све да умири тог титуларног саветника и заташка ствар. Командант пука је дозвао Вронског баш зато, што га је познавао као племенитог и паметног човека, а главно је човека, који много цени част свог пука. Они се договорише и одлучише да Петрицки и Кедров морају ићи с Вронским да се извине том господину титуларном саветнику. И командант пука и Вронски знали су да име Вронског и значка крилног ађутанта мора много утицати на господина титуларног саветника да се умири. И заиста та два средства су донекле и помогла; али резултат измирења ипак беше сумњив, као што и причаше Вронски.

Дошавши у француско позориште, Вронски оде с командантом пука у фоје и исприча о свом успеху или неуспеху. Размисливши о свему командант пука одлучи да остави ту ствар без последица, али после ради свог задовољства узе распитивати Вронског о појединостима тог састанка, и дуго се још смејао слушајући причање Вронског како се господин титуларни саветник, који се већ беше умирио, поново љутио чим би се сетио појединости те ствари и како се Вронски, хватајући се за последњу реч измирења, повлачио, гурајући пред собом Петрицког.

— Гадна ствар, али врло смешна. Та не може се ваљда Кедров тући с тим господином! Дакле тако се много љутио? —

упита он поново смејући се. — А видесте ли каква је данас Клер? Дивота! — рече он о новој француској глумици. — Ма колико да је гледаш, сваки пут ти се чини нова. То само Французи могу.

VI

Кнегиња Бетси и не сачека последњи чин, већ оде из позоришта. Тек што стиже да уђе у своју собу за облачење, да поспе своје дугуљасто бледо лице пудером и да га отре, тек што стиже да дотера косу и хаљину и да нареди да се спреми чај у великом салону, кад већ почеше стизати једна по једна кола пред њену велику кућу у Морској улици. Гости су улазили у широк трем и гојазан вратар, који је свако јутро читао новине код стаклених врата као за поуку пролазницима, отварао је сад нечујно та огромна врата и пуштао госте унутра.

Скоро у исти мах уђоше на једна врата домаћица са лепо дотераном косом и освеженим лицем, а на друга врата гости, у велики салон с тамним тапетима, меким чупавим ћилимима и јако осветљеним столом, који је бљештао од светлости многобројних свећа, белог застирача, сребрног самовара и провидног порцеланског прибора за чај.

Домаћица седе код самовара и скиде рукавице. Помичући столице уз припомоћ неприметних лакеја, друштво се намести, поделивши се у два дела — један код самовара око домаћице и други на супротном крају салона око лепе посланикове жене, у хаљини од црног сомота и с црним густим обрвама. У оба центра разговор се као и увек у првим тренуцима колебао и прекидао поздрављањем с новодошавшим гостима, нуђењем чаја и као да се тражило на чему ће се зауставити.

— Она је одлична глумица; види се да је проучила Каулбаха, — говорио је један дипломата у оном кругу око посланикове жене, — јесте ли опазили како је пала...

— Ах, молим вас, немојте да говоримо о Нилсоновој. За њу се не може ништа ново рећи, — рече пуна, црвена, без обрва и без модерне вештачке пунђе, плава госпођа у старој свиленој хаљини. То је била кнегиња Мјана, позната са своје простоте и грубог понашања у говору, коју су сви звали enfant terrible. Кнегиња Мјана седела је на средини између оба круга и слушајући шта се говори и овамо и тамо, учествовала је свуд у

разговору. — Данас су ми већ тројица рекли ту исту реченицу о Каулбаху, као да су се договорили. Не знам зашто им се та реченица толико свидела.

Разговор је том напоменом био прекинут и требало је сад опет тражити нову тему.

— Испричајте нам штогод занимљиво, али не и пакосно, — рече посланикова жена, која је била велики мајстор у фином разговору, који се енглески зове small-talk, обраћајући се дипломати, који сад и сам није знао о чему да почне.

— Веле да је то врло тешко, да је само оно смешно што је пакосно, поче он с осмејком. Али покушаћу. Дајте ми тему. Сва је ствар у теми. Кад је дата тема, онда је већ лако по њој вести. Често се мислим да би чувена причала прошлог века дошла сад у неприлику да кажу што паметно. Све што је паметно већ је досадило...

— То је давно речено, — прекиде га смејући се посланикова жена.

Разговор је почео лепо, али баш зато што је био одвећ леп, опет застаде. Требало се латити сигурног средстава, које никад не изневерава — оговарања.

— Не налазите ли да у Тушневичу има нечег из доба Луја XV? — рече он показујући очима на лепог, плавог младића, који је стајао поред стола.

— О, да! Он је у истом стилу као и салон, зато тако често долази овамо.

Овај се разговор настави баш зато, што се наговештавало оно о чему се није смело говорити у овом салону, то јест о односима који су постојали између Тушневича и домаћице.

Око самовара и домаћице, међутим, разговор се исто тако, пошто се неко време колебао између три неизбежне теме: последње друштвене новости, позоришта и осуде својих ближњих, зауставио на том последњем, то јест на оговарању.

— Јесте ли чули да и Малтишчева, — не ћерка, већ мајка — шије хаљину diable rose[1]!

— Та није ваљда? Е, то је дивно!

— Чудим се како она с њеном памећу, јер она није глупа, не види да је смешна.

Сваки је имао по нешто да каже у знак осуде или под-

[1] ватрено ружичасту.

смеха јадне Малтшичеве и разговор весело плану као ватра кад се разгори.

Муж кнегиње Бетси, дебељко добричина, који је страсно волео да прикупља гравире, дознавши да му жена има гостију, сврати у салон пре но што ће поћи у клуб. Нечујно приђе он по меком ћилиму кнегињи Мјаној.

— Како вам се свидела Нилсонова? — рече он.

— Како можете тако да се прикрадете! — одговори она. — Не говорите ми, молим вас о опери, ви се баш ништа не разумете у музици. Боље ће бити да се ја спустим на ваш ниво, па да се разговарамо о вашим мајолинама и гравирама. Какво сте то благо ви скоро купили на телалници!

— Хоћете ли да вам покажем? Али ви се у томе не разумете.

— Покажите ми. Научила сам се код тих, како се зову... банкари... они имају дивних гравира. Показивали су нам.

— Зар сте били код Шуцбурговых? — упита домаћица иза самовара.

— Била сам, ma chère[1]. Звали су мене и мужа на ручак и причали су нам да је сос на том ручку стао хиљаду рубаља, — говорила је кнегиња Мјана гласно, осећајући да је сви слушају, — а сос је био врло рђав — нешто зелено. Морали смо и ми њих позвати; ја начиним сос од осамдесет и пет копејана[2] и сви су били веома задовољни. Не могу ја да правим сосове од хиљаду рубаља.

— Она је јединствена! — рече домаћица.

— Ретка жена! — рече неко.

Ефекат, који су увек изазивале речи кнегиње Мјане, био је увек исти, и тајна тог ефекта била је у том, што је увек говорила обичне ствари у којима има смисла, ма да је често говорила по нешто кад не треба као и ово сад. У друштву, у коме је она живела њене речи су утицале као најоштроумнија шала. Кнегиња Мјана није знала зашто је то тако утицало, али је знала да је утицало и користила се тим.

Како су за време говора кнегиње Мјане слушали сви њу и разговор се око посланикове жене прекинуо, домаћица хтеде спојити цело друштво и окрете се посланиковој жени.

— Зар ви баш нећете чаја. Изволите, приђите к нама.

[1] драга моја.

[2] од прилике 2,50 дин. рачунајући рубљу у 3 дин.

— Не, и овде нам је врло добро, — одговори посланикова жена, осмејкујући се и настави започети разговор.

Разговор је био врло пријатан. Осуђивали су Карењине мужа и жену.

— Ана се јако променила откад је дошла из Москве. Она је некако чудна, — говораше једна њена пријатељица.

— Промена је у главном та, што је она довела са собом сенку Алексија Вронског, — рече посланикова жена.

— Па шта је с тим? Код Грима има једна басна: човек без сенке, то је човек коме је одузета сенка. Тиме је због нечега био кажњен. Али жени тек мора бити непријатно без сенке.

— Јест, али жене са сенком обично рђаво свршавају, — рече Анина пријатељица.

— Прегризли ви језик, — рече на једанпут кнегиња Мјана чувши те речи. — Карењина је дивна жена. Њеног мужа не волим, али њу волим.

— А што не волите мужа? Он је редак човек, — рече посланикова жена. — Мој муж каже да је мало таквих државника и у Европи.

— И мени муж то исто каже, али му ја не верујем, — рече кнегиња Мјана. — Да наши мужеви то не говоре, ми би виделе оно што је у ствари; а по мом мишљењу Алексије Александрович је просто глуп. Ја то шапућући кажем... Јел'те да је онда све јасно? Раније кад су ми говорили да је он паметан, ја сам непрестано тражила, и не видећи ту његову памет, мислила сам да сам ја глупа; али чим сам рекла: он је глуп, ма и шапућући, све ми постаде јасно јел'те?

— Ала сте пакосни данас!

— Ни мало. Другог излаза нема. Неко од нас двоје мора бити глуп, а ви знате да то човек о себи никад неће рећи.

— Нико није задовољан оним што је, а сваки је задовољан својом памећу, — рече дипломата француски стих.

— Е, е, то — рече му кнегиња Мјана брзо. — Али ствар је у томе, да вам ја Ану не дам. Она је тако красна и мила. Није она крива што су сви у њу заљубљени и иду за њом као сенке.

— Ја и не мислим да је осуђујем, — правдала се Анина пријатељица.

— Ако за нама нико не иде као сенка, то не доказује још да ми имамо право да осуђујемо друге.

И натрљавши добро нос Аниној пријатељици, кнегиња Мјана устаде и заједно с послаником женом приђе столу, где се водио општи разговор о пруском краљу.

— Кога сте тамо оговарали? — упита Бетси.

— Карењине. Кнегиња нам је дала карактеристику Алексија Александровича рече посланикова жена осмејкујући се и седајући поред стола.

— Штета што ми нисмо чули, — рече домаћица погледајући на спољна врата. — А, ево најзад и вас! — окрете се она, осмејкујући се Вронском, који је баш тад долазио.

Вронски не само да је све познавао, већ се сваког дана и виђао са свима, који ту беху, и зато он уђе у салон крећући се тако мирно, као што се улази у собу код људи од којих сте се мало час растали.

— Откуд долазим? — одговори он на питање посланикове жене. — Шта ћу, морам признати. Из позоришта Буфа. Чини ми се по стоти пут идем и увек са све већим задовољством. Дивота! Знам да је срамота рећи, али у опери дремам, а код Буфа седим до последњег тренутка и пријатно ми је. Данас....

Он именова француску глумицу и хтеде нешто о њој да исприча, али посланикова жена га са шаљивим ужасом прекиде

— Не причајте ми молим вас те страхоте.

— Добро нећу, у толико пре што сви знају за те страхоте.

— И сви би тамо и ишли само кад би то било тако у моди као опера, — прихвати кнегиња Мјана.

С руског преводи
Љубица Анастасијевић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

ПЛАВОЈКА

РОМАН

— МАРКО ПРАГА —

Од тог тренутка беше нестало сваке опасности по Џемса. Обукао се на брзу руку. На брзу руку је спремио сандук, и у том послу му је помагала Аделина која је била врло нежна, умиљата и брбљива.

— Хоћеш ли да понесеш ове панталоне?... А беле ципеле?... Колико пари чарапа?... Рубаца?... Неколико у боји, а неколико белих. Је ли?... Понеси и огртач, чујеш ли? Април је, истина је, али ноћу се ваља огрнути у железници. Ко зна каква је хладноћа у Готхарду.

Он је говорио по коју реч. Пуштао је њу да говори.

Уживао је, готово, у тој комедији у којој је тако добро одигравао своју улогу. Боже мој! Није веровао да ће се моћи тако савлађивати. Какву је снажну вољу имао, како је био хладнокрван!

Затим се искаљивао и на други начин. Докле је Аделина ћаскала и сваки час га понешто питала, он ју је, и не слушајући је, у себи грдно и псовао. — Мрцино! Куртизанко! Беднице! Хајде, хајде, нећеш дуго! Смеј се, смеј: присешће ти смејање. Спремам ти једну лакрдију, гнусни створе, какве још никад ниси видела у позоришту. Смеј се, шали се, вуци ме за нос још до сутра, најдаље до прекосутра. Па дођи на састанак, душице! Дођи, дођи! Али ако нешто не дођеш, ако те обузме страх или осетиш грижу савести баш онда кад буде требало да се продаш мени... ако ме не задовољиш, ах! гром и пакао! ухватићу те овде у кући и исећи на комадиће, мрцино!. .

Аделина је говорила непрекидно:

— Знаш, владаћу се као добра женица док ти будеш на путу. Ручаваћу сваки дан код тетке или код Бијанке, бићу непрестано код њих. Је ли добро? А ти ћеш ми писати сваки дан, је ли? Управ, телеграфоваћеш ми. Сад смо богати, можеш да трошиш. И јављај ми тачно где си кад, да бих знала куда да ти шаљем писма... Ох! збиља: немам новаца...

— Рећи ћу Галију да ти пошаље сутра; морам узети и сам.

— Ох! немој... Није потребно. Иначе ти нећеш остати дуго, је ли? Ја ћу се хранити изван куће, дакле ништа ми не треба. А и кад би ми требало позајмила бих од тетке...

И докле је вратар слазио низ степенице са сандуком на рамену, Аделина се опростила са својим мужем хладно, покуњено, не тражећи да је пољуби.

— Чујеш, вezaћу чвор.

И лукавим погледом подсећала га је на малопређашње његово противљење.

— О! кад се будеш вратио мораћеш ме молити... мораћеш клечати.

Џемс се користио том малом комедијом да би што пре од ње измакао. Али докле је слазио низ степенице, она се са одморишта наже преко ограде и прошапута му:

— Неваљалко! неваљалко! врати се одмах...

А потом полугласно:

— Један пољубац, неваљалко!

Али Џемс је у трку сишао низ степенице, прескачући по три степена, сео у кола и одвезао се ка Галију.

Гали је вечерао. Он га је зовнуо у предсобље.

— Охо! какав добар ветар вас донесе? У ово доба?

— Несрећа. Добих пре два сахата депешу из Глазгова. Мајка ми је на умору.

— Ух!

— Путујем у 7.55. Молим вас да то јавите управном одбору и да ме извините.

— Којешта! то није било потребно ни да ми говорите. Идите и не брините. Желим да ми јавите радосан глас.

— Хвала, господине Гали. Молио бих вас да ми учините још једну услугу.

— И десет, драги мој Буртоне.

— Због краткоће времена нисам могао отићи до банке, где држим оно мало новаца...

— Колико вам треба? Две, три тисуће лира?

— Две ће бити довољно.

— Ево, изволите. Имам их у џепу; нећу да дангубите ни часка.

— Хвала. Молио бих вас за перо и мастило да напишем парче признанице!

— Збијате ли ви то шалу? Међу поштеним људима...

— Не, знате, такав је ред; смртни смо људи...

— Та каква смрт! Ја се надам да ћу доживети стотиниту годину. А о вама не може бити ни говора.

— Али...

— Али отићи ће вам воз?

И изгурао га је на врата, пожелевши му још једном да га несрећа мимоиђе.

У 7.45 Џемс је стигао на станицу и узео карту за Комо. Десет минута доцније отпутовао је, а сутрадан, у подне, стигао је у Милан маркиз од Морекамба.

Ноћ је провео у Кому, у хотел Волти, у соби коју је суморно осветљавала једна свећа. Није спавао, није се ни свлачио, него је онако обучен лежао изваљен на леђима и укочено гледао у таваницу.

Сан му није хтео на очи, не због бола, не због гнева, не због мисли на увреду, него само због тога што је сав био обузет својим планом, који је проучавао у свима појединостима, и због страха да га неће извести.

Пре но што се кренуо из Кома купио је, за сваки случај, један револвер.

Наредио је да му се доручак донесе у собу, али није јео; међутим јело је прикрио: бојао се свашта, водио је рачуна о најмањим појединостима, еда би успео. Може бити да би се Цезару могао учинити сумњив странац који не може да једе. Али зато испи целу боцу бордоа.

У собу је најпре ушла собарица, а потом келнер. Њега је упитао:

— Јести ли ви Цезар?

— Нисам.

— Је ли ту Цезар?

— Јест.

— Пошаљите ми га.

И Цезар је дошао.

— Господин маркиз ме је звао?

— Јесте ли ви Цезар?

— Господин маркиз има зар част да ме познаје?

— По имену и по чувењу.

Буртон није хтео дангубити. Начинио се као какав велики господин, коме је досадно: извалио се на једну наслоњачу, опружио ноге преко друге столице и припалио велику хавану.

— Један мој пријатељ из „клуба у Вивијановој улици“ причао ми је о вама, младићу. Разговарали смо о путовању. И он ми рече: У Милану ћете одсести у „Hôtel des Etrangeres“, и потражићете Цезара. Има добрих цигара — додао је значајно се смешећи.

Говорио му је на француском, али се трудио да му нагласак буде енглески, какав је и иначе био по природи.

Препредени Цезар га одмах извуче из неприлике и одговори му на енглеском:

— Мило ми је што моје мале услуге остављају тако добру успомену.

— Дакле, Цезаре, кажите ми како бих ја могао провести ово после подне? Већ сте разумели да ме не занимају пинакотеке?

— Господин маркиз моћи ће добро провести данашње после подне, а врло добро сутрашње ако се задржи у Милану.

— Не знам. Задржаћу се најдаље до сутра у вече.

Сетио се Диманвиљове препоруке. И додао је с живом радозналошћу:

— А за што не „врло добро“ још данашње после подне?

— Господине маркиже, „врло добро“ нема се увек при руци.

Цезар је говорио озбиљно, држећи се исправно и одајући госту највеће поштовање. То су му биле најлепше одлике, без којих у осталом не сме ни бити келнер у једној великој гостионици.

— Хоће ли господин маркиз сам да бира или ће то поверити мени.

— Не, не, бираћу сам. — И додао је, смејући се: — Могли бисмо имати различите укусе.

— Хоће ли ми господин маркиз допустити да му предам затворено писмо и адресу.

— Наравно.

И примио је у коверат затворено писмо, које је било оловком написано.

Цезар се поклони и хтеде да изиђе.

— Нека буде цигара кад се вратим.

— Коју врсту воли господин маркиз?

— Најбољу, као што волим и све друго што је најбоље.

Џемс је био задовољан својим држањем. Видео је да је кадар не само бити миран него и да игра улогу великог господина. Одиста, човек познаје самог себе у тешким приликама.

Али сад га је мучила радозналост. Хтео је по што по то да прочита писамце које је требало да преда Бијанкијевој. И није могао одолети. Хтео је да види какве особине треба имати за куповину његове жене?

Покваси водом полеђину коверта, причека један минут док се није гума растворила, и отвори га. На једној картици беше написано: „Енглез — маркиз — путује сутра у вече — може и 3 ако се не задовољи са 2. Очекујем оно што ми дугујете од јучерашњице. — Филипо“.

Врло добро! Требало је дакле бити странац, ако је могућно племић, свакако богат, па се одмах кренути. „Може и 3 ако се не задовољи са 2“. Мораће да наваљује! И овај зврндов послужио се мноме — лепа прилика! — да ту женску подсети на неки дуг који му она дугује. Какав ли је то дуг? Вероватно провизион који је имао да добије од Диманвиљове суме? Али, за име божје! Диманвиљ је платио свега 500 лира. Посредовање Бијанкијевој, провизија Цезару — (Филипо се звао тај Цезар!) — па шта је онда остајало за Аделину! Боже мој, његова жена се подавала за једну ситницу.

Поручи кола и даде адресу кочијашу: улица Сперонари 53.

Досад је све ишло како је требало. Џемсу је сад било стало само до тога да успе у остварењу свога плана. Он није марио што је то била једна одвратна комедија која се могла претворити у ужасну драму, није марио што је ту по среди био он, његова жена, куртизанка коју је намеравао да дрско, простачки купи; није марио што је испадао смешан, увређен, смртно увређен човек. Он је мислио само на свој дивљи план; и имао је једину ту бригу: да га изведе. Грозничавим га је чинило очекивање, нестрпљење, а не увреда. Био је као хипнотисан; успавали су га и рекли му: „Учинићеш ово и ово“. И сад, на јави, он је то радио.

Супрузи Бијанки бејаху добра чељад. Живели су врло лепо. То су могли потврдити сви: суседи, вратарка, па и сам газда од куће. На њиховим вратима беху приковане две картице: на једној је писало: „Ф. Бијанки, судски вештак", на другој: „З. Бијанки, којачица".

Сињор Фаустино био је готово по цео дан ван куће. Он је својим послом јурио по судским или општинским ходницима или тамо где су се продавале ствари или роба банкротираног или пропалог света. Стари Синигалија, антиквар са првога спрата затицао га је готово увек као вештака или као лицитанта, кад год би изишао у лов на старине.

И више пута причао је у трему:

— Овај сињор Фаустино испекао је свој занат. Не може човек од њега добити какав стари новац или какву статуицу ни за пару јевтиније од њене вредности. Кад би сви били као он, а да понекад не „офарбам" мало кога Енглеза или Американца, морао бих и ја да банкротирам.

А кад би се срели у трему или на степеницама, упустили би се у дуге разговоре о продајама и куповинама тога дана. Сињор Фаустино би овда онда, кад год би био какав добар предмет на продају, известио о томе свога доброг суседа.

— Али, чујте, господине Синигалија, оно што вреди — вреди! Не може да се поклони! — И настало би смејање и стискање руку. Право, оличено поштење беше вам тај сињор Фаустино!

Госпођа Заира беше увек код куће. Била је кројачица. Или да се боље изразимо: тај занат је радила у младости. Сад је још задржала понеку стару клијенткињу, али је, уживајући добар глас и велико поверење, посредовала између старих и нових клијенткиња и младих кројачица, које су јој се препоручивале да би добиле рада. Тако су у њену кућу по цео дан долазиле девојке. Сад је имала још један други занат: лечила је од протисли боље од оне чувене жене из Касана и боље него и лекари. И вратарка је на себи искусила ту способност Бијанкијеве.

— Ох! Госпођа Заира, ви ме излечисте вашим одваром. Они у болници, са свима својим лековима не могоше ништа учинити!

— Хе! хе! — одговорила би старица — лекари знају само да избацују бомбасте речи: али кад болест треба лечити не знају, бедници, ни како да почну.

И тако, и из тога разлога, по цео боговетни дан долазио је свет Бијанкијевој, свет разног доба и разних сталежа, јер болест, као и смрт, не бира него све изједначује. Па онда госпођа Заира била је сушта доброта: од богаташа је узимала неку малу награду, али од сиромаха ништа. И сиромаси су је, слазећи низ степенице, благосиљали и своју захвалност према тој жени изражавали вратарци, која би им на то одговарала:

— Знам, знам! То је света жена. Кад не би било раја, ваљало би га створити да у њ уђе она.

И не само што је лечила од протисли, него и од других мањих болести. Уопште, била је лекарка која се није правила важном, која је лечила болеснике више из љубави него користи ради. Али је вредела више но сви лекари у том крају. На пример, шта би се рекло за извесне младе људе који су долазили у њен стан? А може се мислити зашто су они долазили!

— Што се тога тиче, право да кажем, треба зажмурити на једно око, — говорила је вратарка — јер, на крају крајева, кад то ником није на сметњи, нико нема ни право да у такве ствари тура свој нос.

Па онда, госпођа Заира имала је још једну другу вештину. И она то није крила, јер није била од оних обичних жентурача што се користе празноверицом будаласта света. Бацала је карте! Али, станите, да се разумемо: код ње није било љубавних напитака, коврџица косе нити мртвачких глава. И није давала бројеве за лутрију, није продавала еликсире за дуг живот нити еликсире који би учинили да се младићи заљубљују у девојке и девојке нађу младожењу. Ништа, ништа од свега тога! Она је бацала карте, про́сто и јасно, на светлости дана, ма какве карте, и без икаквих призивања духова или изговарања неких тајанствених речи.

— Цео живот је добра или рђава судбина! — објашњавала је она вратарци. — Кад би ви умрли сад, то би било зато што је била судбина да умрете. Тако исто и кад би се срушили низ степенице, или вам пала ћерамида на главу. Тако је суђено. Дакле, зар не може бити да је та судбина, о којој не знамо шта је, која постоји, негде написана? Онога дана кад се родите, напише се ваша судбина. Где? У картама. Али то треба умети прочитати. Ето ја сам се у томе извежбала. Али код мене нема превара — настављала је. — Дође тако понека госпођа и

рекне ми, на пример: „Можете ли да учините да се онај, кога волим, заљуби у мене?“ Ја јој на то одговорим: „Не. То тражите од варалица, које ће вам дати неке љубавне водице и друга ђаволства. Али вам то неће помоћи ништа. Међутим ја ћу вам казати да ли ће вас онај кога волите кадгод волети. То вам могу учинити, јер је то већ суђено, и може се прочитати у картама. И према одговору који из карата добијете можете се управљати: бићете весели или тужни, имаћете наде или ћете се разочарати. Ако карте рекну да ће вас волети, мораћете само трпељиво чекати; а ако одговоре да неће, гледаћете да умирите своје срце... и да потражите другога.“ Зар јој не кажем добро?... Али немојте мислити — додала је — да свакад погодим и ја. Понекад наступе понеке незгоде у картама, да би их могао прочитати само Господ Бог. Али ја не варам свет. Кад прочитам како треба, рекнем: „Добро је!“ Кад видим да не могу, онда велим: „Пазите, чини ми се да је овако, али ваш случај је неодређен; кажем вам оно што видим, али не јемчим“. И тако они који долазе к мени, ако хоће да ми даду што награде за мој труд, знају да нису бацили свој новац.

И тако је било и света који је долазио да му се бацају карте! Те још каква света! Господа, госпође у елегантној одећи, у огртачима с најскупљим крзном, јер је љубав заједничка болест у сиромаха и богаташа.

Зацело, чешће су се могли виђати у улици Сперонари, пред кућом бр. 53, кола с грбовима. Госпођа Заира могла је похвалити се да међу својим клијенткињама има грофица и маркиза. Оне су ишле к њој некажњено, поверавајући то једна другој и препоручујући је. Нису знале, јаднице, какав је занат радила Бијанки и у какву су опасност срљале одлазећи к њој.

Осем, ако о том занату није знао нико ништа.

У најгорем случају је, може бити, могла нешто да нагађа вратарка. Али вратарка је лепо зарађивала од бакшиша, те јој није ишло у рачун да сувише испитује и, још мање, да своје сумње казује другим суседима и газди од куће. Па онда, зар је госпођа Заира није излечила од протисли? Лепо би јој се одужила, оговарајући је!

Тако је у тој мирној кући Бијанки развијала своје многобројне индустрије; и суседи су је уважавали због добрих дела која је чинила, а још више због оних кола с грбовима што су се заустављала пред њеним вратима. Јер Бијанки је морала да

станује у кући која изгледа лепо и чисто, и ако не богато, како би могла примати клијенте које су јој слали Цезари из великих хотела, клијенте који су, па крају крајева, били прави и богати извор прихода. Све остало, кројачки рад, лечење, па и бацање карата, била је „фирма“. Тим занатима је оправдавала оно силно долажење у њену кућу толиких мушких и женских особа разних година и положаја.

Много је полагала на добар глас. Представљала је, као што оно рече Диманвиљ, аристократију у свом занату. Што се тиче жена, није је мрзело да општи с балерином последњег реда, или с девојком која је била у почетку каријере, која је од скора посрнула. „Јер разноликост је потребна у свакој трговини, — имала је обичај рећи, — и сваки човек има друкчији укус. Цвет од господе, кад и кад, више воли једну шипарицу од шеснаест година с кратком сукњицом него удату жену.“ Па онда, доста пута, и једна од оних женских из албума бр. 1., кад је добро представи, како је то већ она умела, доносила је лепих новаца, кад наиђе понеки од оних клијената које шаље Цезар и који ни мало не познају варош, а имају пун џеп луидора.

У таквим приликама зарађивала је доста она, а доста и јадница што је тек почињала каријеру. Право благостање! Колико ли је њих подигла Бијанки! Колике ли су, захваљујући њој, поступно, мало по мало, напредовале, прешавши из албума бр. 1. у албум број 2. и, понеки пут, чак у албум број 3!

Али у погледу вишег женскиња и у тежим случајевима морала је, наравно, да употреби сву своју префињену вештину и умешност и да у ствар унесе највеће одушевљење. Није се ограничавала на понуду. Примала је и потраживања. Њена вредноћа, њен такт беху тако познати у вароши! Она је успевала онде где су друге колегинице узалудно покушавале; онде где понеки заљубљени и чежњом испуњени човек, радећи непосредно, не би никад успео. „Дабогме — била је њена аксиома — на овом свету је све за новац. Кад би сутра дошао к мени Ротшилд и рекао: „Отворен кредит, али хоћу ту и ту“, па нека та буде ма како на висини, нека то буде и сама краљица од Парагваја... или не знам ко... не знам да ли је нећу придобити“. Глас о извесним њеним успесима бејаше прешао преко свих брана опрезности и деликатности.

Па ипак у њену кућу могао је ући ко му драго, јер ту нису чињене ружне ствари. „У моју кућу — говорила је —

дођите, свршавајте своје послове, све што имате; ја сам због тога ту, и ако могу да вам учиним какву услугу учинићу вам је. Али... Чујте, децо! ово је биро за споразуме, ако хоћете да моју кућу тако назовемо, али није хотел, није, то избијте из главе“. Имала је један филијал, у улици Орти, од кога је, кад је требало, давала кључеве. У таквом случају, разуме се, толико и толико је стајало посредовање, а толико и толико кирија. „Јер газда од куће тражи о Ђурђевдану и Митровдану своју кирију“.

Џемс Буртон сиђе с кола и упита вратарку:

— Госпођа Бијанки?

— Други спрат; десна врата.

Пео се уз степенице, сав дрхтећи.

Сад је требало да дође до потпуног доказа, одлучног доказа. Да ли је плавојка била заиста његова жена?

Зар је још сумњао? Да, сад је сумњао. Један зрачак наде храбрио га је и давао му снаге баш сад кад је требало само неколико минута па да дође до потпуног сазнања. Од онога тренутка кад се растао од Диманвиља, његову душу испуњавала је само једна мисао, потпуно убеђење и јака жеља да се дивље освети, онако како је у једном тренутку замислио. Његов ум није застао да промисли, да испита, да оцени. Је ли то истина? Је ли то могућно? Да ли је било могућно, за име божје, оно што је чуо? Да је његова жена тако ниско пала? Али зашто? Из каквих чудноватих разлога? Због каквих је непојмљивих случајева у свом животу Аделина постала једна проста куртизанка, једна од оних што се купују по утврђеној цени, једна од оних што се подају истога дана кад се и познаду? Та зар не беше глупо све то? Није ли ту по среди каква погрешка, коју је изазвала ретка, необична сличност?

На све то није никако мислио од јуче. Мислио је сад. Један последњи, нежни кончић наде улевао му је утехе.

Јурио је трком уз степенице: хтео је да се увери; и застајкивао је на одмориштима: бојао се да тамо горе не изгуби последњу илузију. Трчао је и застајкивао. Да ли је требало да похита и да освоји срећу, да прекине један ружан, страховит сан? Или је требало да застаје, да одгоди, барем и за један минут, извршење смртне пресуде.

И у мислима се вратио на прошлост. Прошлост која је била

тако мирна, тако сјајна, тако ведра. Четири године среће коју није никад помутио ни један облачак, ни једна сумња, ни једна реч. Четири године за време којих је Аделина, како је изгледало, радила из дана у дан само на томе: да задобије мужевље уважавање, да ојача његову љубав.

И како је само, из дана у дан, јачала та његова љубав; како ли је у његову срцу све већма јачало уважавање према тој жени која је била мио осмејак његова живота, која је била зрак јарког сунца у његовој кући!

И та жена која га је љубила свако јутро, кад је устајао да иде на посао; која га је очекивала на прагу кад се враћао и предусретала га миловањима и пољупцима, та ретка жена, пуна нежности, осећаја, поштења, била је дакле једно ниско створење које је подводачица продавала принчевима и војводама који кроз варош пропутују! Та да ли је то било могућно? И откад?

Каква се промена збила, у његовој кући, од дана свадбе? Никаква. Какав је догађај, у њихову животу, могао довести дотле? Никакав. Да ли је то чинила из интереса? И да ли је тај занат почела одмах? Одмах, чим се венчала?.. Јер потребе нису расле с годинама, а приходи су увек били исти? Зар онда не беше бесмислено све ово?

И да ли он није био крив што је веровао, тако слепо, оном брбљивцу Диманвиљу? Није ли му била дужност да га дочепа за гушу и подвикне му: — Чујеш ли, разбојниче, ти говориш о мојој жени, о најпоштенијем створењу! Или није ли му, барем, била дужност да, када га је минуо први наступ гнева и када је савладао прву сумњу и прву клонулост, одјури ка Аделини и да јој отворено каже шта се догодило: и да је моли за опроштај што је и за часак сумњао, и да захтева да то побије и утеши га једним од најнежнијих својих загрљаја, једним од најтоплијих својих пољубаца?

Како је сумњао? Како је могао још да сумња? Његова жена била му је увек наклоњена, и та наклоност се све више појачавала. Да, појачавала се. Од пре годину дана живела је она још мирније, још тачније, још уредније. Колико пута није у вече излазила из куће, него остајала с њим. Купила је клавир и исплаћивала га у малим отплатама, као и кад је узела шиваћу машину: и седела је часовима и свирала, да га забави, да га разоноди. И зар није сваки дан, готово сваки дан, већ

годину дана, долазила у канцеларију да га види, и зар није остајала по читаве сахате, с књигом или плетивом у руци, или не радећи ништа, него гледајући га како ради и смешећи се на њ? Он је дакле познавао живот своје жене... Да ли је било могућно да се Бијанки старала да јој створи — зараде?... А, не! не! та то није било могућно! То је бесмислено!

Џемс је стојао на половини степеница и, једва се држећи на погама, бејаше се скрштеним рукама наслонио на ограду. Какво је сад зликовачко дело намеравао да учини? Кад би невина, чиста, поштена Аделина сазнала шта је он сад намеравао урадити, зар не би имала право пљунути му у лице и напустити га за увек као какво најниже створење?... Зашто се није враћао? Зашто није поново сео у кола, отишао у хотел, одиграо комедију доласка с пута као год што је оно јуче одиграо комедију одласка на пут, сакривши од свију прљави план који је створио и којега се извођење, срећом, још могло обуставити? Зашто то није учинио?

А синоћ? Синоћ, кад је дошао кући, с оним малим поклоном за њу? Није ли је затекао, није ли му се учинило да ју је затекао тако мирну, тако ведру каква би морала бити кад би све оно што је чуо од Диманвиља било производ заблуде или лажи? Истина је: био је један тренутак у коме је, инстинктивно, да би је извукао из неприлике, морао да јој рекне: — Диманвиљ те није видео. — И у том држању мислио је да је нашао потврде за страховито откриће. Да, истина је. Али, поново оцењујући чињенице, испитујући мало мирније, без пренагљености, околности, зар се, може бити, није објашњавало оно мало узбуђења, па и оно мало забуне? Зар оно изненађење што га је изазвао поклон, нешто необично од његове стране, оно саопштење о његовом изненадном одласку на пут, још нешто више: саопштење да ће бити богати, зар то нису биле такве ствари, такви догађаји који су оправдавали куд и камо веће и јаче узбуђење? Дакако. Зар амбиција није била, може бити, једина махница коју је он увек налазио у Аделине? Зар она није била право дете, пуно осећаја, које је могло да се заплаче кад би се спремала за ма какву забавицу или кад добије позивницу за концерт? И он, који није умео никад наћи ту слабу жицу осећаја, који јој није никад поклонио ни једне чиоде, који је увек био муж, само муж, ма да поштен, добар и нежан, он јој је јуче донео као поклон ништа мање но хаљину од 300 лира

и јавио јој да ће бити богати! Ах! Господе Боже! Зар то не беше довољно да узбуди мозак и срце тог великог детета! Јадница! И обиспула му се око врата, и тражила је да је љуби да је милује. „Помисли, остаћеш на путу осам дана!“ Па онда, на степеницама: „Вежаћу чвор, чујеш ли? — Мораћеш ме молити клечећи!“ Ох! још како би је молио клечећи!

Како је било слатко мислити на све то. Како би било слатко убедити себе да је све оно причање била лаж... А зашто на то није помишљао раније? И зашто себе није убедио сад? Каква ли га је чудна и сурова сумња мучила још, шта ли га је држало као прикована ту и није му дало да слети низ степенице, да побегне из те проклете куће?

Зар нису биле правилне, разложне, разумљиве све те претпоставке што их је створио сад, за један минут? Зар му није било јасно да су биле бесмислене све оне друге што их је стварао раније? Дакле? Зашто се није одлучивао? Зашто није бежао?

Чу, горе на степеницама, шум од корака. Неко је слазио. Не би требало да га виде где стоји тако на одморишту. Ваљало је одлучити се. И хтео је већ да послуша своје срце, које за то неколико минута одмора бејаше набрекло од нежности и туге, кад му један глас, као какав далеки одјек, зазвони у уху: „Моја плавојка!“ То је био онај весели узвик што се јуче у његовој канцеларији отео из Димапвиљевих груди, његов крик од изненађења који је био тако искрен, тако неочекиван, тако необуздан!

И тада, у два корака, приђе вратима на којима беше написано „Бијанки“, и зазвони. Докле је чекао да му отворе, покрај њега прође особа чије је кораке малочас чуо. То беше поп. Та црна прилика, у том трепутку, учини на њега чудан утисак, и подсети га да је то служитељ једне вере, која није била његова, вере његове жене коју је она исповедала с толиком ватром, с толиком побожношћу.

У њеним осећајима била је једна једина ситница коју јој је он морао опростити. Чешће је уображавала да је згрешила Богу што се удала за протестанта; и да би добила снаге да такве осећаје сузбије, сваке недеље је ишла на службу, и сваког месеца на исповест и причест. Да ли је, дакле, било могућно да једна тако побожна жена... Био би почео поново маштати, и мучити се сумњама, да се врата нису отворила.

— Госпођа Бијанки? — упита једну бујну девојку, тип просте сељанке у празничној одећи, која је стојала на вратима.

Девојка не одговори, али га једним знаком позва да уђе.

Прођоше кроз једно велико слабо осветљено предсобље чији је прозор гледао на степенице, и уђоше у салончић. Ту му девојка даде знак да седне, па онда отиде. Џемс, који беше малаксао, седе и узе посматрати око себе.

Соба, намештена без укуса, с обичним намештајем, имала је сва обележја грађанског стана једне добре породице која троши три тисуће лира годишње и која нема као члана ни девојку ни младу. Све је било незграпно и неотесано, како намештај и ситнурије тако и њихов распоред. Па ипак у соби је вејао дах тишине и поштења. Човек би рекао да је то стан каквог чиновничића или каквог судског вратара.

О зиду су висиле две слике масне боје, које је „Секоло“ давао као дар својим претплатницима, и, једна према другој, литографске слике Виторија Емануела и Гарибалдија.

Буртон је узалуд тражио знаке корупције, узалуд је гледао да открије оруђа за занат. Не беше ни једне женске фотографије.

Један стаклени орманчић, који је стојао уза зид, између два прозора, беше пун морских шкољака, малих кутија од картона као што су оне што у њима сиромашнији варошани послужују свадбеним конфетима; била је и једна мала црна гондола од коситра, и миланска саборна црква од изрезаног дрвета; бејаше чак и једна лутка.

Госпођа Заира није хтела допустити да је посетилац много чека. Приказала му се, поздравивши га једним поклоном и једним рђаво изговореним, али љупким „monsieur“. Долазећи чешће у додир са странцима, она је могла по неколико речи изговорити на свима језицима, а нарочито на француском. А очи, навикнуте да познају свет, казивале су јој одмах, пре још но што би нови посетилац проговорио, које је народности и у коме је циљу дошао. Кад је угледала Буртона, одмах је рекла у себи: „Ово је Енглез и долази pour le bon motif“. То је била једна од оних осам или десет карактеристичних фраза које је научила и које су јој, пошто би их изговорила мање или више у згодном тренутку, давале изглед да дубоко познаје језик, за који би јој требало само вежбе па да га тачно говори.

На први поглед могло се познати да Бијанки станује у тој грађанској кући. Безазленим посетиоцима морала је изгледати као поштена домаћица те поштене куће. Бејаше то женица од

својих педесет година, обучена у скромну и чисту црну хаљину. Имала је проседу косу, подељену на темену као у девојке. Од шака до лаката носила је неку врсту посувраћених чипканих рукава црвене боје; ти рукави и велика кецеља од загасито плавог паргала, која јој је покривала готово целу хаљину, даваху јој изглед домаћице и у исти мах жене од рада, што ју је чинило допадљивом.

Џемс, који се журио, хтео је да је спасе не само дангубљења у уводима, него и неприлике да говори француски, те јој пружи Цезарово писмо, рекавши на талијанском:

— Имам ово писмо за вас.

Имао је снаге да се добро претвара, служећи се маркантним страначким нагласком, као што је чинио и у гостионици пред келнером. Онда је успевао без напора, гоњен живом жељом да постигне своју намеру. Сада пак, покрај све узрујаности, налазио је снаге за претварање у страху да ће учинити једно ужасно дело, у сумњи да је радио и да ради сувише лакомислено. Још под утиском мисли које су му мало час кињиле мозак, он се готово стидео онога што је намеравао учинити; и, трудећи се да измени глас и нагласак, а спазивши огледало које је стајало на камину и у коме се није усуђивао огледати се, бојећи се да не поруменн због свога садашњег дела, желео је да може изменити и лице, учинити га непознатим чак и себи самом! Боже! Кад међу тим сликама што ће му се изнети на разгледање не би нашао Аделинину слику, или боље рећи, кад би нашао неку фотографију која би му, необичном сличношћу, дала доказа о њеној невиности! Боже! какав би га обузео ужас, какво гнушање према себи самом, према свом делу! Ох! Осећао је да не би имао снаге нити одважности да се претвара према својој жени, да од ње крије шта је чинио, како је у њу посумњао, какву је истрагу водио, и какав је план скројио. — Ох! Замишљао је како би одјурио к њој, пао пред њене ноге, лио сузе, чупао косу и преклињао је за опроштај, покушавајући да се оправда, не увређеним достојанством или ужасом који га је био обузео, него великом, безграничном љубави, коју је гајио према њој тако силно, тако махнито да је био слеп, изгубио правилно расуђивање, право гледиште на ствари! Ох! Како би плакао и преклињао!... И читав један живот од предaности, обожавања, поштовања не би био довољан да избрише и преда забораву ту увреду добре и племените Аделине, да га препороди и уздигне

у њеним и самим његовим очима! Живео би зато, да преклиње за опроштај, који је осећао да не заслужује. Али она, мило створење, опростила би му; и та узвишена милост начинила би га њеним понизним, захвалним робом, који би био срећан до смрти.

Бијанки, пошто је прочитала писмо, беше изишла и сад је улазила носећи једну омању кутију од картона. Спустила је, смешећи се, на сто и отворила.

Али Џемс се журио. И савлађујући се, рећи ће јој усиљено мирним тоном и као осећајући досаду:

— Госпођо, један мој пријатељ, који је имао част да се с вама позна, причао ми је, пре неколико дана у Паризу где сам био, да ви имате разних фотографија... Ја бих вас молио...

— Разумем, — прекиде га она са злобним осмејком. — Изволите сести...

И држећи суву, крупну руку на заклопцу од кутије, као да чува какво благо, загледа му се испитивачки у очи:

— Па ви говорите добро талијански. Долазите ли чешће у Италију?

— Једанпут годишње, ради проводње.

— Аха!

Буртон се побоја да није довео у опасност исход истраге. Бијанки га је још једнако посматрала; као да је сумњала. Тада он разумеде да му је требало употребити последњи напор. Када је већ дошло дотле, када већ није могао да се тргне, ваљало је да иде до краја, да дође до потпуног сазнања које би га учинило срећним.

Срећним? Да, сваког минута што је пролазио он се све већма уверавао о бесмислености својих сумњи и својих страховања. Све оно што је јуче чуо од Диманвиља чинило му се сан. Није било могућно! Није било истина! Не, није било истина! — Напред, напред! одважно! — Узбуђење, које га је обузимало, није долазило од страха. Он је само махнито жудео да што је могућно пре дотакне руком оно што је већ виђао као поуздано.

Требало је одговорити Бијанкијевој и одагнати њене бојазни.

— Знате... талијански сам нешто мало научио кад сам, пре неколико година, пробавио неколико месеца овде.

— У Милану?

— Не... у Риму и у Напуљу... Био сам на свадбеном путу.

Ето једне мисли која му је, у разговору, пала на ум, и која му се учинила добра.

— Ах! господин је жењен?

— Да... и жена ми је у Енглеској... Већ су три године како сам се оженио...

Бијанки се и опет злобно насмеши:

— А сад путујемо сами... и гледамо да барем малко закинемо од брачне верности.

Џемс одби неколико густих димова, па онда рече озбиљно:

— Кад је човек далеко од куће!

Потом, да би је још више ојачао у уверењу да је странац, настави:

— У Италији сам био више пута, али у Милану се нисам задржавао никад ни један дан. Говорили су ми да он није најлепши талијански град. Али овај пут сам баш хтео да се задржим.

Затим, пошто је пребацио ногу преко ноге и опет избио неколико димова, рече:

— Дакле, драга госпођо, мој пријатељ ми је причао много што шта лепо о вама... и о некој плавојци коју ви познајете...

— Аха! плавојка!... Али чекајте: ваш пријатељ је човек од својих... педесет година, отприлике.... висок, проседˀ...

— Не.

— Онда... плав, буцмаст младић, Енглез?

— Боже сачувај.

Бијанки метну кажипут десне руке на чело, и неколико тренутака је ћутала, као да напреже ум да се сети.

— Може бити... — поче; па онда прекиде: — Ко да их се свију сети? Долазе толики, и откад имам плавојку велика већина бира само њу. Тако је умилна! — заврши старица као фабрикант који хвали артикал који је он пронашао и за који има повластицу.

„Многи дакле!“ помисли Џемс. И, не збунивши се, рече:

— Да видимо ту чувену плавојку.

Међутим Бијанки бејаше отворила кутију и извадила дебео свежањ слика.

Хтела је да скине плаву врвцу којом је био везан, али Буртон је задржа:

— Не, — рече нагнувши се над кутију да завири у њу, и пружи руку да задржи руку Бијанкијеве. — Немојте, рекао сам вам већ: да сам дошао ради плавојке. Дајте ми само њену слику, да се уверим да ли одговара идеалу који сам себи створио.

— А не, не, — прекиде га старица која бејаше постала поверљивија. — Хоћу ја да ви видите још што друго. Плавојка вам не гине. Али ја имам и друге добре робе. Ко зна, може бити да ћете по свом укусу наћи још што боље. И свакојако — додала је смејући се — добићете појам о каквоћи и количини, те ме препоручите код пријатеља.

Џемс више није наваљивао. Бејаше га пробио хладан зној, али му је његова снажна и здрава природа била у помоћи. Осећао је да ће се још моћи држати.

— Како хоћете, — рече, — али ми барем одмах покажите врсту hors ligne; поштедите ме од изложбе ситније робе.

И поново показујући досаду настави:

— Појмићете да човек, кад већ хоће да закида од брачне верности, треба да има барем зашто то да учини.

— О! ни бриге вас за то! — рече Бијанки. — Знам с ким имам посла.

Џемс се стресе чувши те речи.

Буквални смисао тих речи пренеразио га је. Али се одмах прибрао и рекао самом себи још једном: „Одважно, дотерали смо до краја!“

Старица тада остави на страну први свежањ и извади из кутије други који је био мало мањи. Одреши врвцу и распореди на столу, у лепом реду, фотографије које су биле у том свежњу.

Уметност играња и глуме, готово једино, беше представљена у том чудном прегледу. Многе наготе, многе шарене ношње: све саме Нимфе, Најаде и Нереиде из позоришних валова; све саме Виле и Харпије које су побегле из замки; све саме Плејаде што се блистају на небу од тула; све саме Хијаде што се јуре по шумицама које миришу на лак; и Бахантиње у новом освајању Индија; и убилачке Данаиде; и милозвучне Сирене; и Хесперидe са својим златним јабукама; и Весталке, и Дријаде, и Грације. Затим „Светлости“ из „Ексцелзиора“, и „Бланше од Невера“ и „Краљеви од Туле“. Права чаролија од лица, типова и прилика, с једним јединим обележјем: дрско изазивачким нуђењем себе самих. Све саме замашне облине од кукова и бедара; силе од бујних и чврстих дојки; сјај од драгог камења, дијадема и бисера; и јао! колике, може бити, тајне дотеривања, ватирања, руменила и тинктура!

Бијанки је имала за сваку од њих по коју илустративну

фразу, понеку похвалну реч. Ова представља младост, она грацију, ова друга снагу; ова пак друга префињеност пробраног уживања; а ова знање жене која се наживела, које је, може бити, боље но неискуство девојчета на првим корацима; а она немарну и веселу преданост која се никад не може заситити, „што је за препоруку за вечери и седељке“; ова стидљиво и чедно јогунство невине девојке, „не покушавајте да много изискујете од Луђиле“; понека је називата само „добром кћери“: али каква поема од јемстава и обећања у тој простој изреци: „добра кћи!“

Џемс је посматрао и запрепашћено слушао. Све је то било ново за њега.

— Погледајте ову плаву, господине маркиже, — говорила је старица, — многима је та мозак завртела! Играла је у Скали прошле зиме. Била је само паж у балету. Али какав паж! Један стари абонент рекао ми је: „Онаквих ногу не видех још никад за четрдесет година абонмана.“

Али Џемс се није одушевљавао.

— Разумем: није то ваш укус. Вама се не свиђа многа роба. Могу да мислим. Кад бих била мушко не бих имала укусе што их има велика већина људи. Кад рекну: „Какве ноге!“ изразили су non plus ultra у обожавању. Као да су ноге све!... Ево једног девојчета које би се допало мени, и које ће се, кладила бих се, допасти и вама. Изволите!

Џемс узе, инстинктивно, слику и дуго је посматраше.

Бијанкијевој се учини да је та слика предмет Џемсовог дивљења.

— А? Какво парченце! Шипарица, дакако... тако је млада! Седамнаест година. Али сама ватра, сами живци. Та, што је гледате, покрај све младости и поезије, могла би да поучи и мене и вас. Ко јој оде тај је не остави!

Џемс је био изван себе од гнева. Долазило му је да једним ударом песнице гурне старицу у страну и да зграби трећи свежањ који је видео на дну кутије. Али је још имао снаге да се савлада. Морао је да изведе не само истрагу него и дивљу освету. Могао је да убрза прву, али би онемогућио ову другу. Не, та слика није била ту унутра, није могла бити: бесмислено би било да буде ту: али ипак... ако буде?

Баци цигару, и рече:

— Не, не, не! те ствари не занимају ме.

Али Бијанки је мирно настављала:

— Ви, може бити, мислите, маркиже, да ове женске за то што су глумице и балерине нису драгоцена роба. Мислите, може бити, да их човек може, сретнувши их на улици, зауставити, позвати на вечеру, отићи у њихов стан и ако се с њима не познаје израније. Варате се. Разумећете да се не хвалим: можете покушати ако хоћете. Ова овде, Антонијета Гарибалди, балерина је у „Дал Верме". Мислите ли да кад би јој писали у позориште или је, после представе, чекали на вратима, да би вам се одазвала? Боже сачувај. Јер има љубавника, једног адвоката. Она га, наравно, није рада изгубити, јер јој даје новаца. Разуме се да новаца никад не може бити доста, те јој их и ја још набављам. А мени се поверава, јер зна да ћу је представити само ономе ко је неће компромитовати. И каква је Антонијета такве су и све друге у овом албуму. Шта велите? Мислите ли да бих те слике показала мојим миланским клијентима? Ваљда сам луда! Могао би се изродити какав скандал, свађа међу љубавницима, уопште каква несрећа, и онда мој би глас пропао. Ово су — и лако, готово умилно лупнула је прстом по сликама — ово су за странце. Хоћете ли да видите једну другу? Ђинету... Ђинету Кавазини... где ли се дела?... ах! ево је: погледајте ову смеђушу. Тек узабрана ружа, прва балерина у „Едену". Знате ли колико ју је њих добило у Милану? Ни један једини. И сви је сматрају за девојку. Али има мајку какву би требало да имају све те девојке, жену мудре главе, која увек говори својој кћери: „Видиш! Докле год те сматрају да си девојка сви ће се вртети око тебе, и удварати ти се, и слати ти цвеће, и пљескати ти: и твој успех биће свако вече све већи, и каријера ће бити брзо створена. Ако сутра добијеш љубавника, он ће растерати све друге, и.... збогом, дико! Паре, паре су потребне да би се гурало напред. Али има на овом свету још кога другог осем Миланаца." Признајте да је то паметна мајка! И тако, као што вам рекох, једна из једнога, друга из другог разлога, али цела је истина да је роба врло фина и да се просто не да исплатити новцем.

Џемс је дрхтао. Па како старица није показивала воље да престане, прекиде је:

— Уопште, хоћете да ме пустите да идем не нашав ништа? — И хтеде да устане.

— Станите, станите, не будите нестрпљиви, — рече Би-

јанки. — Нећете баш ни да чујете? Хоћете баш да видите плавојку?

Покупи виле и пажеве и метну их у њихов завој. Потом, нежно, пажљиво, раздреши врвцу на трећем свежњу.

Џемс се подиже, укочено гледајући у фотографије. Срце му је живо ударало; руке и ноге су му тако силно дрхтале, да их никако није могао умирити.

Сад се одлучивало о његовом животу.

— Овде има само пет слика. Управо четири; јер узалудно је да вам једну и показујем.

Чвор на врвци био је тако везан да јој није полазило за руком да га одреши. И за то време је ћаскала; те појединости могле су занимати посетиоца.

— Хоћете ли да вам помогнем? — рече Џемс и пружи руку ка завоју.

— Хвала. Ево, готово је.

— Ох! да видимо дакле.

— Чекајте мало!

И старица узе свих пет фотографија и окрену полеђину ка Буртону, да их не би видео.

Потом изабра једну и метну је у кутију.

— Ову је, као што вам рекох, узалудно да вам је и показујем. Била је примадона у „Каркану“, пре неколико месеца, али сад је отишла у Рим да тамо пева. Чувам јој слику још, јер је обећала да ће се вратити.

— Чујте, — рече Буртон — узалудно је да ми и те друге показујете. Дајте ми плавојку.

— Сад, сад. Погледајте ову, најпре; једна маркиза. Права, дакако! Ха! Ха! — додаде смешећи се — кад би ову слику могли видети моји суграђани! Какво изненађење!... Једна јадница, знате! Муж, једна свиња, пијаница, упропастио ју је... Тужна историја.

Буртон је узео слику, али је није гледао, и очекивао је.

— А ово је кћи једног префекта који је полудео; живи с мајком, даје лекције на цимбалу. Али од самог цимбала не да се живети!

— Добро, па онда? — рече Џемс који беше већ прекомерно постао нестрпљив.

— Зар вам се ове две не допадају? Не кажете ми ништа?.... Ево плавојке.

Џемс брзо пружи руку, узе слику, завали се у наслоњачу, издиже је према очима да би заклонио лице.

— А? Шта вам се чини?... — упита старица.

— Умиљата! — рече Буртон одлучним гласом, равнодушно.

То беше Аделина. Није било сумње. Чак је имала онај мали младеж на левом образу, до ува. И била је то иста она фотографија што ју је имао у канцеларији, само мања, али исто одело, исти став: поштена фотографија.

— Умиљата! — додаде још једном, без дрхтања гласа, без узрујаности.

Добивена извесност, ма колико да је била очајнички болна, вратила му је ону мирноћу живаца и оно спокојство духа које је имао јуче, кад се био одлучио на освету а коју беше изгубио пре пола сахата, онда кад је дошао у улицу Сперонари. У том тренутку, који је обележавао прави почетак остварења његовог дивљег плана, он се био уплашио, и хтео је већ да се повуче. И, ради оправдања тога страха и тога бегања, његов разум је — први пут — узео да расматра с већом мирноћом оно што се догодило, оно што су му причали и оно што се њему чинило. И наступила је борба; а из борбе се изродило узбуђење и врење крви. Кад је ушао у ту кућу и отпочео разговор с Бијанкијевом, та узаврела крв, то узбуђење претворили су се у грозницу. Сад, наједанпут, нестало је неизвесности. Плавојка је била Аделина. И Џемсова душа вратила се у оно стање у коме је била пре пола сахата, када је, убеђен у њену кривицу, сишао из кола пред вратима те куће у улици Сперонари.

Тако је укоченим очима дуго и дуго мирно посматрао ту слику. Бијанки, мислећи да се он то, као човек од добра укуса, диви лепоти и расматра је подробно, није хтела да га узнемирује.

Посматрао је фотографију своје жене, фотографију која се налазила код те старице и у оном циљу! Па шта? Зар то није знао већ? Зар му ствар није била позната од пре двадесет четири сахата? Какав је утисак могао добити од стварног утврђивања једне већ познате чињенице?

Али он је сумњао!

Како је био луд! Како је могао да сумња ма и за часак? Зар му нису све околности које су пратиле Диманвиљево от-

криће давале поуздан, необорив доказ? На онда понашање његове жене? Оно њено узбуђење, у почетку; њена дрска поузданост, доцније, кад ју је он разуверио својим лажима?

Како је био луд!

Ох! како је добро учинио што је ушао у тај стан! Како је добро учинио што није допустио да га занесе гнев и нестрпљење! Ох! како ће миран бити, сад, да би још што дознао од Бијанкијеве; како ће бити опрезан и мудар, не би ли се, што пре, ако је могућно још данас, састао са својом женом. Боже! каква радост! Наћи се с њом, лице у лице, горе у оној палатици, довикнути јој: — Куртизанко! — и пљунути јој у образ!

Има дакле та чудна врста среће! Болесне и сурове среће коју нам, после кињења у сумњама, ствара добијена извесност да смо савладали највећу препреку, и поуздан изглед на брзу и дивљу освету.

Докле је сад посматрао слику, унапред уживајући у освети, обузимао га је један једини осећај: радозналост. Како ли се то његова жена сурвала тако ниско? То је питање био себи поставио мало час. Али га је поставио да би могао одговорити: Не, није пала тако дубоко, није могућно. Поставио га је да би оправдао сумње и страх што га беху обузели, наједанпут, кад је хтео да закуца на вратима Бијанкијеве.

Међутим сад га је понављао себи самом са живом жељом да сазна, да види, степен по степен, све степене грехова, понижавања, гадости које је Аделина морала прећи док је дошла до подводачице.

И докучиће их!

Докучиће их од ње, сутра, за неколико сахата може бити. Мораће да говори! Мораће се правдати, објашњавати, причати како је и зашто то чинила. Ох! у том тренутку, ухваћена изненада, неће имати кад да састави одбрану која би се оснивала на лажи. У том тренутку испуњеном страхом, ужасом, нашавши се пред њим, пред својим мужем, биће искрена. Јер човек је у страху искрен.

И у њеном животу биће, зацело, какав чудан, болан или ужасан догађај који ју је увукао у то блато. Неки догађај који му је непознат, који се, може бити, тицао и њега, у коме је био глумац и не знајући, којега је био жртва и не опажајући то. Или је тај пад био неизбежна и кобна последица прошлости, коју он, кад је узимао Аделину, није познавао нити је тежио

да позна и испита, јер је тада био заљубљен у љупкост и лепоту плавог и необузданог девојчета?

Да ли је било какве алузије и какве слутње, може бити, у Галијевим речима, кад је оно покушавао да га одврати од тога брака? И зашто му, у том случају, није казао све тај добри старац, који га је тако волео и поштовао?

Слика се смешила. Аделина се смешила на свог мужа, ту, у кући те жене. Било је нешта епски ужасног у том осмејку.

— Видите и ову, — рече Бијанки да би га одбила од дугог посматрања које већ беше постало досадно. И додала му је једну од оне четири слике што су сачињавале албум бр. 3.

Буртон је узе, механички; и како је оне три држао размакнуте као лепезу, ова последња хтеде да му испадне из руке. Тада, у брзом покрету прстију и очију да би је задржао, погледа је и против своје воље. Ново изненађење. Та последња фотографија коју му је Бијанки понудила, била је Бијанке Каратели, присне Аделинине пријатељице.

Џемсу сину светлост пред очима. Карадели? И она? Дакле до те тачке допирала је њихова интимност? Или управо... ту је почињала? Карадели! Та света жена! Тај анђелски створ! Како су добро о њој мислили сви, па чак и Гали! Чак и Гали, који ју је познавао девојчетом, јер су Бијанка, Аделина и његове кћери биле школске другарице. Карадели, која је примана у честите куће, која је била у присном пријатељству с чувеним и у погледу наравствености исправним породицама?! Чинило му се да сања, али у исти мах мислио је да је, у том неочекиваном открићу, разрешио заплетени чвор. Какву је само тајну открио?... Карадели? Ох! она, она без сумње, одвукла је Аделину у тај понор. Зацело! Бијанка није била света жена како су је сви сматрали. Била је једна проста пустоловкиња. Ко зна ко је била, одакле је дошла, шта је радила. Причала је да се удала у иностранству; да јој је муж био недостојан човек, од кога се морала раставити. И вратила се у Милан, преварила све, проиграла добру веру старих пријатеља. И примљена је у породице које су је познавале као добру, честиту девојку. Куртизанка!... Она, она је завела и покварила Аделину, она, без сумње....

Буртон је, у један мах, помишљао да с Бијанкијевом закључи две погодбе место једне. Помишљао је да ту доведе и

Караделијеву. Питао би, тамо горе, у палатици, и њу за узрок таквог живота.

Питао би је шта ју је навело на то онако дело, шта ју је навело да у то блато увуче једно добро и поштено створење као што је била Аделина. Безобразница! Безобразница!... Ох! Није ли требало, може бити, да само на њу излије свој гнев? Није ли требало само на њој да се освети? Да ли Аделина није само жртва? Жртва своје безазлености, свога незнања?

Тако, милостива Џемсова доброта и његова, може бити, још неугашена љубав према жени налазили су последњег излива и жељеног разлога да истраје, да не умре, у оној хрпи нових мисли што му их је слика Караделијеве улевала.

Мислио је да пита Бијанкијеву.

Да ли су њих две биле пријатељице? Она ће то зацело знати. Једна је, нема сумње, увела другу к њој. И која ли је, између њих двеју, била прва њена клијенткиња? Колико би му ствар расветлили одговори на та питања!

Али се бојао да се не изда. Потом, спокојно као човек који је убеђен у ствар и којега не узнемирује радозналост да сазна појединости, упита он:

— Дакле? Ви сте ми говорили о маркизи — чини ми се — и о жени неког полуделог човека. Али о овим двема нисте ми причали ништа. Је ли и плавојка удата?

— Јест, од пре годину дана.

— Аха! Али муж се о њој не стара?

— Ех! Боже мој! Жени много треба! — рећи ће философски старица.

Џемс је ћутао неколико тренутака, понављајући за се те речи, тако нове, тако значајне, тако необичне за њега: „Жени много треба!“

Дакле, у тој фрази, што ју је изговорила Бијанки, не придајући јој значаја, била је скривена тајна понижавања? Је ли могућно? Је ли могућно да се Аделина подавала баш једино за новац, простачки, безочно, да би од проституисања себе саме дошла до средстава којима би задовољавала страст за раскоши или проводњом? Је ли могућно? За каквом раскоши, каквом проводњом? Није ли он познавао цео њен живот? Зар му нису била позната сва њена провођења? Зар није знао на прсте њене хаљине и њене шешире? Шта је ванредна било у свему томе? Зар Аделина није увек трошила према доходцима којима су

могли располагати?... Не, не, ту је морало бити нешто друго. Морало је бити нешто непознато, непојмљиво, нешто што се сад није могло сазнати: каква необична ствар, неки болан догађај који ју је у такав понор гурнуо. Да није, може бити, имала љубавника?! И да га не издржава она?!... Да, тога има... Љубавника?! Али кад је њега, Џемса, волела увек, силно! Не, не! Нека тајна, нека тајна била је ту по среди: нека ужасна тајна... у којој је, може бити, било скривено извињење — не извињење — оправдање за Аделину...

— Па? — упита Бијанки да би га отргла од премишљања у која је био утонуо.

Џемс се трже, подиже главу, и с последњим напором покуша да се начини весео и миран.

— Дакле, плавојку. Када?

— Сутра, господине маркиже.

— Сутра? А зашто не данас?

— А! данас није могућно.

— Зашто?

— Зато што морам да јој пишем, а писмо не може добити данас. Већ је доцкан.

— Наравно ако се пошаље поштом, али пошаљите по неком.

Старица се лукаво насмеши.

— Кад бих знала где станује отишла бих сама ја.

— Врло добро.

— Али не знам. Не знам чак ни како се зове.

— А! није могућно? — рече Буртон.

— Части ми. Пишем јој на пошту, на једну уговорену адресу.

— Колика тајанственост!

— Хе! има мужа; па не само то: велика је, веома позната госпођа, која има приступа у најбоља друштва.

Џемс се такође лукаво насмеши.

— Немојте ви то мени. Ви врло добро знате ко је она, где станује, и тако даље, и тако даље. И кад већ знате да сам странац, да одлазим сутра, да уопште нема опасности...

— Али кад вам се кунем. Кад бих могла што не бих учинила?

Буртон није наваљивао. Њему је било стало само до тога да успе у својој намери.

— Дакле, сутра?

— Сутра. Ви отидите, у два, на ову адресу. — И дала му је једно парче хартије на којој је било написано име једне улице и број. — Уђи ћете, и тамо затећи плавојку. Ако не буде тамо причекаћете који минут.

Буртон устаде.

— Добро. А цена? — додаде гласом који је лако подрхтавао.

— Ваш пријатељ који вам је причао о мени и о плавојци, рекао вам је ваљда...

Џемс извади новчаник, узе једну новчаницу од пет стотина лира и баци је на сто. Жеља га је гонила да покуша да, ако је могућно, потроши мање: те да сазна по што се најјевтиније може купити љубав његове жене. Али се побојао да не изазове сумње друге природе. Узе шешир и изиђе, праћен Бијанкијевом, која му је захвалила с неколико поклона. Трком је сјурио низ степенице.

Кад је опет био у колима која су га возила у гостионицу, бризну у горак, очајнички плач.

III.

Брзи воз кренуо се изјутра из Париза и јурио је огромном брзином ка Средоземном мору.

Бијанка Караделли, обучена у црнину, збијена у један угао купеа, непомична, очију пуних суза, враћала се у памети у своју магловиту прошлост. Није могла да нађе ни једне добре, миле, веселе успомене. Последњи бол, смрт обожаване кћерчице, која јој је умрла пре три дана, сломио је сасвим после петогодишње борбе с ужасном, дивљом судбином. Њена младалачка и бујна лепота уништавана је мало по мало за тих пет година париског живота, пуног претераних оргија и незаслужених болова.

Сад се враћала у отаџбину побеђена.

Воз је јурио огромном брзином; али пут је био дуг, а сахати су јој се чинили као вечност.

Бијанка устаде и извади из торбе једну малу црну кесу, поново се зби у угао, подиже врло густи вео који јој је скривао лице, одреши кесу и извади један свежањ писама. То су била Аделинина писма, која је примала правилно у готово увек подједнаким и врло кратким размацима времена за тих пет година

што их је провела далеко од присне пријатељице из детињства. То беху једина писма која је очувала. А колико ли их је, и од кога све не, добила! Било их је с грбовима, намирисаних, интимних, незначајних, баналних, страсних. Али њих је подерала пред полазак на пут. Очувала је само Аделинина и носила их је са собом, јер она — та писма — подсећала су је на њену веселу младост; представљала су све оно што је било поштена — или мање непоштена — у њеним односима с људима и женама које је познавала и с којима је долазила у додир за ових пет година.

Сва та писма била су брижљиво сређена по датумима.

Бијанка разви прво писмо и прочита га. Потом је узимала друга, и мање важна само прелетала очима; међу тим интимнија, опширнија, она у којима је пријатељица искрено причала свој живот, читала је цела, готово их је гутала. Да ли је то она тражила утехе за своје болове, себично се наслађујући у туђим боловима? Или је хтела добити одважности за састанак с пријатељицом, да убеди себе да њен живот није био тако недостојан, да се не би могао зближити и здружити с животом њене пријатељице?

Среда, 3. маја 1884.

Мила обожавана Бијанка,

Отпутовала си пре осам дана, а мени се чини да је прошло осам векова! А зашто си толико чекала и зашто ми ниси одмах послала своју адресу? Тако сам, за ових осам дана, осем туге што не знам ништа о теби, осећала и тугу што не могу да ти кажем.... толике, толике ствари, ма да не све оне што сам их могла казати, и што сам ти их казивала док си била овде.

Бијанка моја, срце моје, ти си дакле била заборавила своју Аделину? Је ли могућно? Није, је ли? Пиши ми одмах да си увек мислила на мене... Да мислиш на мене!...

Како си била зла! Отпутовала си у прошли уторак. У четвртак ујутру морала си стићи у Париз, и тек данас добила сам твоје прво писмо. И какво писмо! Седам реди, бројала сам их, седам реди! Могу да разумем шта то значи настанити се у туђем свету, шта значи нова околина и рад око намештања у новој кући. Али све то није смело бити разлог да заборавиш пријатељицу... Ох! како су истините оне речи: далеко од очију, далеко и од срца!

Па онда како је бедно и ових седам реди! Ни једне истински нежне реченице, ни једне речи какву бих желела ја!

Одиста, ти хоћеш да ја оплакујем, још више но што бих оплакивала и без те твоје хладноће, она лепа времена у заводу кад си ми писала... сећаш ли се?... потписујући се „Уго“.

Тако, кажњавам те, и прекидам. Хтела сам да пишем на дуго и на широко, да ти јавим многе ствари. То ћу учинити кад ме овластиш једним својим писмом...

Ако мислиш да даљина треба да буде синоним заборава, онда барем буди одважна да ми то кажеш.

Поздравља те тетка. Ја... ја те љубим.

Аделина.

9. маја 1884.

Душо, душице, срце моје! Да, ти имаш право, а не ја! Пут, нов свет, сав тај париски дар-мар!... Доста је што си ми написала и оних седам редака. И ја сам још могла да се жалим и да те прекоревам! Али шта разумем, шта знам ја, кукавна брбљивица од деветнаест година која сам живела до пре две године у заводу, па затим овде, у овој малој вароши, Милану, у овој малој теткиној кући!

Али, чујеш, немој ти сада постати охола за то што си у Паризу. Лепо је то што хоћеш да допуниш моје образовање, да ме створиш модерном дамом. Али то би требало да буде од срца, искрено. Улевај ми нову науку као пријатељица, као сестра, а не са катедре... Ако нас садашњост одваја, прошлост нас спаја. И не могу никако да ти допустим да будеш нада мном... Здружене смо за вечна времена.

Овде је све као и обично. Досадан живот, без и једног сунчаног зрачка, јер тебе нема више. Живим од успомена и жељно очекујем твој повратак.

Бијанка моја!

Долази ми да се заплачем и да ти напишем писмо од седам или осам страна пуних суза и пољубаца као што смо писале док бејасмо у заводу. Али онда — срећна времена! — писале смо да би се смејале... то јест да би нам прошло време, место да свршимо задатке и научимо лекције. И изменилe бисмо их чим бисмо изишле на одмор; и, сећаш ли се? одјуриле бисмо у дно врта и тамо се скриле иза извора, и читале их...

Чујеш; за ове две године што смо их проживеле заједно

у Милану, по свршеној школи, никад нисам жалила за тим животом; напротив! Али сад кад морамо живети одвојене, верујеш ли ми? плачем за њим. Волела бих и завод но да будем далеко од тебе... Тамо смо, барем, заједнички, потпуно саме проводиле више сахата у разговору.

Шта ли радиш у овом тренутку? Да ли мислиш на мене?

У кући ништа ново. У вароши, мало или ништа. Тетка ми тражи мужа. Банкар, Тото, помаже јој. Јадници, натражиће се сити! Лепушкаста сам... (ти си ми то говорила, и ја сам ти увек веровала!) али немам ни паре мираза!

Бијанка моја, немој бити љубоморна: муж је још далеко... врло далеко.

А шта је с тобом? А?

Тај изненадни одлазак учинио ми се помало тајанствен. Твоја мама рекла ти је једног лепог, једног ружног дана: „Хајдемо у Париз“. И, речено учињено, сели сте у воз и отишли! Зашто? Ујак? Какав ујак? Ко је икад говорио о каквом ујаку?... Знало се да твоја мајка има у Паризу познаника, пријатељица. Али ујака?... Кажи ми истину: хоће ли то да те удаду? Да те удаду за сина неке тамошње пријатељице? Кажи ми истину, преклињем те. Реци ми јесам ли погодила. Знам да то не могу спречити, немам права; али барем да знам шта је у ствари.

Ето; изгубила сам и оно мало веселости што сам још имала! Сад сам уобразила да се нећеш више вратити. Да ће се та три месеца, колико сте одлучили да тамо останете, претворити у шест, дванаест, стотину!

Кажи ми истину. Разумела си све. Међу нама не сме бити тајни. Пиши ми одмах. Љубим те.

Адел....

Недеља, 14. маја 1884.

Боже, како ме је обрадовало твоје писмо, Бијанка моја!

Збиља, да ти кажем док нисам заборавила: немој ми више писати на теткину адресу. Пази: пиши ми што можеш чешће и писма упућуј на госпођицу Аделину Оливијери poste restante. Нашла сам пута и начина да одлазим по њих. Имај на уму да ћу их читати сама.

Имала сам муку синоћ, док сам успела да не покажем твоје писмо тетки! Како да јој покажем?... Зар ниси помишљала? Јеси ли, дакле, разумела? Аделина Оливијери poste restante.

улицу и број само онда кад се говори о лепу и ружну времену. А како ме то ни најмање не занима, таквих службених писама биће доста једно месечно.

Како ме је обрадовало, како ме је обрадовало твоје јучерашње писмо! Нећеш да се удајеш?... Ох! Ти знаш да ја то не говорим из зависти!

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

А о повратку ми не рече ни једне речи. И ти дакле делиш моје бојазни, да би се тамошње бављење могло наставити, и то може бити подоста? Ниси се усуђивала или си заборавила да ми на то одговориш? Та, за име божје, ваљда си сазнала какве намере има твоја мајка. Шта вели? Шта мисли? Хоће ли вас тај блажени ујак што сте га нашли у последњем часу задржати за цео живот?

Не, не, нећу да кињим себе сад тим тужним претпоставкама. Данас сам весела због твога лепог писма.

Веома је лепа она блуза на слици у модном листу што си ми га послала. Прекјуче сам излазила са собарицом, и купила сам један струк, па сам се онда с белим тулом и крисантемима разне боје, које сам имала у кући, дала на посао, и за два сахата начинила сам дивну блузу, која ми стоји као саливена. Обући ћу је довече кад са течом Тотом пођем у позориште „Дал Верме“.

Сад сам га почела звати течом, тек да нешто кажем, што рекла она папуљска институтка. Тетка се, први пут, малко уплашила. Теча? Али ја сам то рекла и поновила с таквом детињском умиљатошћу, тако безазлено, да су бојазни брзо нестале. Али ту реч ја не злоупотребљавам. Изговорам је само овда онда, у тренутцима нежности и срдачности!

Зашто се не венчају једном, још никако не могу да разумем.

Споменух ти собарицу. Сад, од пре осам дана, имамо нову. Клеофу смо морали да најуримо. То јест отпустила ју је тетка, јер је опазила да ашикује с једним војником из возарске трупе. — Чудо што је тетка Ермелинда у понеким стварима строга! Нова је Венецијанка и зове се Бетина, као год оно собарице у старим позоришним комадима. Красна девојка, добра као добар дан: „Како год милостива заповедају!“... Ја сам је већ придобила за мој рачун; дала сам јој на знање да ћу зажмурити на једно око ако она зажмури на оба. Она ће ме пратити на пошту, кад будем ишла по твоја писма.

Чудновато је, чујеш ли, да се на овом свету човек непрестано мора претварати, да би не само мирно живео него и био уважаван од света! Видиш како је овамо све лаж и лицемерство. И свуда куд год идеш, с ким год говориш, што год више гледаш и посматраш, све само претварање. Управитељица је била права светица, па знаш како се пазила с учитељем земљописа. Мајка Пароди, друга света жена, и тако даље, и тако даље. Па онда Енрикета и отац Сангали? — А кад смо изишле из завода, колико ли смо у свету виделе претварања и лицемерстава, а? Овде у мојој кући, на пример — ово не говорим из пакости Боже ме сачувај! — воле се тетка Ермелинда и Тото. Могу ли то да кажу свету? Не. Морају то да крију од свакога, иначе свет би их презрео и тетка би била искључена из друштва. Ја и ти, да завршимо филозофовање (ко зна, опет, зашто сам ја данас узела филозофовати), ја и ти бићемо принуђене да кришом једна другој пишемо, јер свет не допушта да се воле две девојке као што се ми волимо и да кажу оно што мисле. Чујеш, ја мислим да они што предлажу да се укине брак и све остало имају по тисућу пута право.

Учиниће ти се да је мало везе у овоме што сам ти писала; али поразмисли се па ћеш видети да има везе.

Читам једну веома занимљиву књигу што сам је нашла у кући, заборављену на дну једног ормана: „Tous quatre“ од Пола Маргерита. Ако ти пође за руком да је набавиш прочитај је. То јест послаћу ти је ја, ако се може удесити да то не види твоја мама. Јер то је једна од оних књига што их не смеју читати девојке. Опет лицемерство.

Збогом, душице. Прими пољубац и пољупчић од

своје **Аделине.**

P. S. Пада киша. Нема ништа од блузе вечерас, јер и теча Тото је по мало тврдица те мучно да ће узети кола... рећи ће да станујемо у близини позоришта.

— —

С талијанског

Мих. Добрић.

(Наставиће се)

ПОЛИТИЧКА ХРОНИКА

Српски Народ и Отоманска Уставност.[1]

Прилике које су у Отоманској царевини настале прогласом новога уставнога реда морају нас Србе занимати из више нарочитих разлога, јер ће бити веома значајне по даљу судбину српску, а особито по будућност наше браће под влашћу султановом. Али пре него што кажем као Србин шта ја мислим у том погледу, хоћу да дам израза и својим погледима и својим осећајима као човек, као Јевропљанин.

Поновићу речи које сам у скупштини изговорио: — У једној народној скупштини, састављеној искључиво од политичких странака, које су се у разна времена, на разне начине, али свакако све залагале да својој земљи и своме народу стеку политичке слободе, треба да се чује глас који ће поздравити слободу која се јавила у непосредном нашем суседству, у том куту Јевропе, у том делу света који до сада није знао за политичке слободе.

Ми се отоманској слободи не радујемо само као прекаљени заточници њени на своме огњишту; ми јој се радујемо још и зато што свесно осећамо међународну солидарност интереса краљевине Србије и Отоманске царевине. Ми знамо да смо чланови једне међународне заједнице која цела страда, кад је зло којем од њених чланова, која се цела снажи, кад је добро неком члану њену. А у овом догађају то није за нас апстрактна теорија, процеђена мисао из области науке или политике, удаљена, без везе с нашим животом, већ то ми осећамо, не може

[1] Мисли у овоме чланку, изговорио је г. Јовановић у народној скупштини поводом интерпелације г. Стојана Новаковића о стању у Турској. Овде су те мисли само прерађене о допуњене.

боље бити, на делу свакога дана. Краљевина Србија и Отоманска империја нису неки удаљени чланови међународне заједнице, растављени дубоким морима и пространим земљама, без непосредних међусобних веза. Ми смо пре свега непосредни суседи. Готово четвртина целе наше границе, и кад Босну не узмемо у рачун, сучељава се с отоманском; од наших тринаест пограничних округа, пет их је према Старој Србији. Већ по томе многи наши интереси зависе од нашега јужнога суседства. Доиста ми врло добро знамо колико је Србија патила и штетовала од досадашњега разривеног, чисто средовечнога стања у суседној царевини. Без обзира на наше националне невоље, наш је политички и културни, нарочито наш привредни развитак стално осећао штету од тамошњега стања.

Сав пространи погранични простор горе је него затворен. На великом делу њега насељени су с отоманске стране Арнаути, а с њима живимо већ тридесет година на пушци и ножу. Тамо се редовно лије крв с обе стране. Пограничнога трговинскога и другога саобраћаја нема никако. Њега замењују грабеж и кријумчарење. Остала трговина прелази само преко неколико тачака. Зато поширок појас наше земље према југозападу, добра седмина целе територије државне, и ако већим делом спада у најплодније крајеве наше, само животари, у зебњи, без полета. Па и иначе Србија и Отоманска живе, у саобраћајном погледу, као да нису два суседа.[1] А колико је ту штете за нас, као и за њих, лако се домислити. Не само то, него несређене прилике у Старој Србији и Маћедонији бацају Србији на врат сваке године по коју хиљаду наших сународника испреко плота, који голе душе, неписмени и непросвећени, потиштена духа и ропских навика падају као тешко бреме Србији, снижавајући културни и политички ниво њена становништва и намећући јој стално велике материјалне жртве.

И са те стране дакле ми имамо разлога радовати се догађајима који стављају у изглед нове прилике и ново стање у реченим пограничним областима суседне царевине. А поред свега тога ми се, као стари заточници солидарности која треба да влада међу балканским народима, надамо још да ће уставни препорођај Отоманскога царства, ако буде изведен како људска

[1] Треба признати да је томе једним делом крив и досадашњи систем наших трговинских уговора који су вештачки упућивали сав наш саобраћај на север.

правда очекује, пресећи туђинско мешање у балканске ствари и онемогућити остварење освајачких намера и прохтева који постоје према лепим областима између Дима и Босфора.

То су у кратко разлози који ме као грађанина краљевине Србије покрећу да честитам смелим прегаоцима који онако срећно и умно изведоше своје велико дело и засноваше ново стање у султанову царству, и да од срца пожелим да оно донесе сваку срећу народима отоманским, као што је било и с другим народима у којих су уставне слободе смениле апсолутистички притисак. Истина, то ново стање није још утврђено; оно без сумње има да прође кроз много искушења, има да савлада много тешкоћа. Ипак ја нисам онолико песимист колико неки наши политичари у скупштини и ван ње. Доиста политички развитак и културни развитак, па ако хоћете и привредни развитак у суседној царевини морају бити извор многим тешкоћама за правилно функционисање уставнога апарата. Али баш оно што је један од говорника у народној скупштини истакао као главну сметњу за одржање новог уставног стања мислим да не постоји и да неће бити узрок да пропадне овај покушај отоманске уставности. Тај је посланик тврдио, како Турчин седи и ништа не привређује, држећи се ваљда познате Драгашевићеве песме да раја ради а Турчин се слади. Доиста је то тачно казано за Турчина освајача у нашој српској земљи; али има са свим другојачијих Турака у својој земљи, као што сведоче многобројни очевици. Турчин је у Анадолији радан, честит, исправан човек као који му драго други поштен човек на свету. И имајући на уму стање и прилике у томе језгру и колевци како Отоманске царевине тако и османлиског живља, налазим извесне мотиве за веровање да ће се ово ново стање у царевини поред свих тешкоћа које га неминовно очекују, поред свих трзавица и криза које ће се неминовно јавити, ипак одржати и завршити консолидовањем новога уставнога реда.

При томе не заборављам да се уставни покрет није јавио у Анадолији него у нашим крајевима: то ипак не би имало значити да уставност неће ухватити корена и у Анадолији, где је један знатан део земље свакако и у културном и у привредном погледу већ до сада изједначен с напреднијим делом јевропске Турске. А слобода је крилата и врло прилепчива; она не зна много ни за граничне преграде између држава, а камо ли између покрајина једне исте земље. А кад и Анадолци једном

окусе слободу неће је ни они шале потурити, као што нису ни други народи пре њих. Људи који је до јуче нису ни желели браниће је сутра најодушевљеније. Уз то и саобраћај са старијим уставним земљама бива све живљи, и утицај нових мисли из Јевропе биваће све јачи, тако да ће се старо време тешко вратити онакво какво је до јуче било.

Али да оставим све то на страну; питање о томе ипак може имати више апстрактног интереса; за нас је ипак најглавније да се задржим на питању како ће се ново уставно стање у Турској одазвати на судбину тамошње наше браће[1]. Мислим да је у интересу не само тих наших сународника, него и новог реда отоманскога, да се представницима тога реда, како из српске скупштине, тако и из српске јавности, поштено и отворено каже шта ми мислимо и желимо, јер на крају крајева ми смо још и данас најбољи тумачи онога што је потребно нашој браћи која су под њиховом влашћу. А ми у том погледу имамо нешто за себе што нема свак: ми имамо право да отворено кажемо, па да не будемо саслушани с неповерењем. За нас говори не само оно што сам већ навео о нашој радости због ове неочекиване промене, него и још један факат: — као што смо ми Срби били некада можда најокорелији и заклети душманин отомански, исто смо тако ми од берлинскога конгреса на овамо били најмиро љубивији и најискренији према Турској царевини и њеној целокупности. Цело је понашање наше и наших влада према Порти било исправније и лојалније од понашања свих других влада које су биле у питању. Ја о томе сад нећу опширније да говорим, али ћу истаћи само једно, да бих посведочио своју тврдњу.

Ми смо сви сазнали како су недавно, пред догађаје који су променили политичко стање у Турској, јевропска јавност и јевропске канцеларије биле узнемирене услед чета хришћанских — грчких, влашких, бугарских и српских — које су четовале и узајамно истребљивале и себе и становништво у Старој Србији и Маћедонији. Познате су дипломатске представке које су тим поводом чињене балканским државама а специјално српској влади. Све су балканске државе одговориле најмиро-

[1] Могло би се поставити и друго питање: — шта ће бити, ако пропадне и овај покушај отоманскога препорођаја, као Митад-пашин? — Али на то је питање давно спреман одговор: да султанову царевину неминовно тада очекује наставак дојакошњега пропадања.

љубивије на те представке; све су владе обећале да ће настати и сва средства употребити да спрече то четовање. Али шта је било? — Место да ја одговарам, нека се узме у оцену само овај факат: кад су се чете ових дана на позив младотурски стале предавати турским властима у Старој Србији и Маћедонији, колико се чета, колико војвода и четника бугарских и грчких предало, а колико српских?! Српске су се војводе с масом четника морале из унутрашњости Србије, где су биле интерниране, покупити у Београд и одатле ићи на предају, а бугарске и грчке су готово све биле са својим четама по тамошњим планинама и селима, из њих су сишле и из њих се победнички предале. Бољега и јачега доказа о миролјубивости и лојалности како према Јевропи, тако према Отоманској, ја мислим да не треба тражити од овога што су у овој прилици посведочили и српска влада и српски патриотски кругови и српски горски синови. Ја мислим да у том факту има нов доказ о нашем праву да нам жеље буду озбиљно саслушане и да наши погледи на питања, која на дневни ред истиче извршени преокрет отомански, буду предмет озбиљног државничког претресања и одлучивања.

Јер шта ми тражимо?

Тражимо ли за наше сународнике некакав изузетан положај или какву превласт? Ми то не тражимо. Познато је да су наши сународници до сад у Турској били у горем положају, не само од муслимана, него и од Грка, Бугара и других хришћана, те је већ по томе природно што наше жеље морају бити смерне: ми ћемо бити срећни, само ако се наша браћа могну доиста изједначити с осталим отоманским народностима.

Али тражимо ли ми штогод друго, што би се косило са целокупношћу Отоманске царевине? Да не идемо на одвајање какве њене области и присаједињење Србији? Апсурдно би било и покушати да нам се подметну такве тежње, код показане и доказане миролјубивости Србијине, коју јој, поред свега другога, и даље категорички намећу колико потребе њеног унутрашњег развића, толико, и још више, њено међународно стање. — Тражимо ли да се од српских земаља, које би и даље остале као саставни део султанове царевине, створи каква аутономна кнежевина са којим чланом српске династије на челу ње, или штогод налик на то? Па и до сад је било свакоме познато да је међу Србима било најмање присталица, а много противника,

предлагане и тражене аутономне Маћедоније, и да смо баш због тога морали издржавати свакојаке огорчене нападе од стране бранилаца аутономије! — Тражимо ли да се створи каква засебна административна област где ће управа и чиновници бити српски? Чак ни то не тражимо, нити смо тражили.

Ево шта ми тражимо.

Тражимо пре свега да се престане с оним нечувеним и нигде још невиђеним истребљивањем нашега народа у данашњем косовском вилајету и једном делу битољскога, које је трајало и траје читавих двеста и више година: оно уништавање нашега живља огњем, мачем и пушком, тамничком мемлом и сургуном, отимање покретног и непокретног имања, насилно одвођење жена и деце, расељавање људи с домаћега огњишта и најуривање преко границе, од кад постоји ово склониште српско; ми *то* тражимо да престане. Ако једнакост свих отоманских грађана неће бити само празна реч, ако она неће бити само мртво слово на уставној хартији, ја мислим да ће овај захтев наш бити прихваћен.

Неки су говорници у народној скупштини, а поименце г. П. Маринковић, истицали сумњу, да ли ће то моћи бити. Доиста има много тачнога у ономе што је тада казано о држању арнаутском према ономашњем српском становништву и о мотивима такога држања. Збиља пада у очи велика разлика у понашању Арнаута у Старој Србији — на класичном српском земљишту, и у Арбанаској — њиховој колевци. Арнаути су на свом огњишту миран, трезвен, радан народ; на српском су дивљачни зулумћари. У допуну реченога подсетићу на Арнауте раднике по Београду, примерне по вредноћи, умерености и честитости. Ти су исти људи, кад се врате кућама у несрећну Стару Србију, често осиони зликовци. — Нећу даље у то улазити, али морам поновити да досадашње црно стање треба једанпут да престаде по што по то. Разлоге за то мислим да не треба износити.

Питање је, после свега досадашњега искуства, како то да се изведе. Одговор је лак; сама су собом отворена два пута, у ствари један, па да то изузетно и по нас тако штетно стање престане. То је — да се Срби у погледу ношења оружја изједначе с Арнаутима: или нико да не носи оружје, него, кад је устав дат, да и Арнаути иду распојаси као год и ми овде и остали слободан свет по Јевропи, или да сви носе оружје. Оно

би прво било озбиљнији лек, али га је прилично мучно извести. Ово друго није тешко — довољна је једна општа наредба; али би ово на пракси могло донети честу појаву кривичних дела. Па ипак не треба заборавити да би слободно ношење светлога оружја веома повољно утицало на морал дојучерањега робља, дизало му понос, давало поуздање у себе и свест о својој личној вредности, а с тим и о својим правима и дужностима. Слободно и једнако ношење оружја васпитавало би нове уставне грађане у реченим вилајетима. А баш ако би опет настало време да суди мартинка, нека суди и једнима као год и другима.

Али има још нешто што нама Србима може изазвати сумњу, још нешто што може бити разлог да са зебњом погледамо у судбину нашега народа, ако се догађаји у Отоманској буду развијали баш на основи новога уставнога стања. Неће наш народ бити на невољи само у случају, ако покушај уставности по несрећи пропадне, противно мом очекивању, па остане и даље стари средовечни неред и разузданост у царевини а с њом и сва досадашња српска потлаченост. Ми имамо жалосно искуство да се у једној земљи могу завести уставни ред и широке политичке слободе па да ипак наш народ национално остане потиштен. Ми имамо у свом суседству још једну земљу у којој живи део нашега народа и која је такође патила под апсолутисмом као и Турска, и кад је тој земљи пре четрдесет година синула слобода, нико је није тако топло прихватио и поздравио као српски народ у тој истој земљи и представници народа ондашње кнежевине Србије. Али ми сви знамо колико је големо разочарење завладало сваким добрим Србином, кад је видео шта је уставна и политички слободна Угарска донела српској народности. То је оно што и сад боли свакога Србина, истинскога пријатеља сваке среће и пуне слободе мацарскога народа. То је оно што сви морамо имати на уму: да и ако се потпуно одржи уставно стање отоманско, ако сваком човеку буде ујемчен живот, да никоме више не суди мартинка, ако свак буде обезбеђен да је само он господар свом имању, — треба се опет бојати да Србину може доћи у питање његова народност.

Ако и Турска пође путем да заводи један сасвим централистички систем са једном господарском народношћу, ако се наша браћа буду признавала само као људи, који имају пуна и једнака политичка права, али не као Срби (а други не као Грци и не као Бугари, Власи, Јермени итд.), него сви само као Ото-

мани, — онда је несумњиво да се ни као Срби ни иначе немамо шта сувише много радовати промени која је настала у Турској. Права је она слобода која је једнака за свакога, која сваком човеку носи са собом признање свега човечанскога у њему, која дакле носи са собом и признање његове народности. Та слобода има да призна слободног човека са свима његовим природним особинама које он рођењем доноси на свет. Као што признаје право на живот слободан свакоме човеку рођеном од мајке, тако мора права слобода да му призна са животом и органе и функције тога живота, и то и материјалног и интелектуалног подједнако; мора му признати матерњи језик и све његове друге народносне особине.

Турци неће ни пола посла учинити, ако Србима не признају и у народносном погледу једнакост не само с осталим хришћанским народима, него и с Османлијама. То је знаменито питање, и од решења његова зависи како судбина и одржање нашега народа у Отоманској царевини, тако и држање наших грађана краљевине Србије и остале српске земље према новом стању и приликама у нашем суседству. Не само то, од тога решења зависи у основи успех целога новога стања.

Напредни синови отомански тачно су увидели да је зло стање њихове отаџбине и рапидно њено корачање у сусрет распаду и коначној пропасти истицало поглавито из принципа на ком је почивао цео стари државни систем у њој. Зато они нису војевали противу које било личности, нити тражили њену промену, него противу застарелога и за данашње време убитачнога начела. А начело беше: насиље, господарство човека над другим човеком. Место тога они прогласише као начело слободу људима. Они треба да прогласе и слободу народностима. Ако то не ураде, слобода ће у њиховој отаџбини бити наново сахрањена. Отоманско господарење над другим народностима одржавало би се само силом, а сила би угушила и политичку слободу. Отоманству би за његово одржање била у ствари потребна већа сума насиља од оне којом се за своје циљеве служио стари систем. До сад су потпуно бесправни били у политичком погледу само немуслимани, ђаури; њима би се сад придружило и велико мноштво неотоманских муслима: Арбанаса, Срба и Бугара, Курда, Арапа и других. Сви су ти муслимани до сад били у главном свесни само своје заједничке превласти над хришћанском рајом и осећали се различни од ње а солидарни међу собом и са сво-

јим једноверцима Отоманима. Али не би много прошло, а под утицајима новога доба и просвећености, па би и у њих настало национално буђење, као што је већ настало у једног дела Арапа, које би их одвело у опозицију према господарству отоманске народности. То би међу тим неминовно морало донети разноврсне репресивне мере. Како су пак неке од тих народности културније од отоманске, оне не би могле бити лако савладане: настала би љута борба, која би донела најпре употребу још оштријих мера а затим залазак сунца слободе и поновни васкрс насиља и свих неправда с њим скопчаних. А повратак на старе путеве, по тачном уверењу добрих и умних Отоманаца, значио би за њихну отаџбину повратак оних истих зала којих се она с оволиком муком покушава отрести.

Да бих и најмање припомогао да све то не буде, сматрам за дужност изнети шта ми очекујемо од нове отоманске владавине, у погледу слобода̑ српске народности, разуме се под погодбом да се те слободе најтачније сложе с интересима и с најпажљивијим обезбеђењем целокупности царевине.

У том је погледу г. Стојан Новаковић с другим говорницима у народној скупштини довољно јасно изнео да је потребно да се српском народу обезбеди слободно развијање његова црквенога и његова просветнога живота. А ако му се хтедне то обезбедити, мораће се одступити од оштре примене начела централизације и приступити начелу аутономије како црквене, тако и просветно-школске. То су у осталом стари и познати захтеви српски, довољно наглашавани у току последњих двадесет и неколико година.

За цело то време Срби су тражили да им се призна засебна црквена аутономија, онако исто као што се признаје Грцима, Бугарима, Јерменима и другима. Ми смо до пре стотину и педесет година имали то право, па нам је фанариотским интригама неправедно одузето. Какав разлог могу Отомани имати да Србима то право не врате? Сами се они, као муслими, не могу мешати у хришћанске црквене и верске послове, па зашто да онда фаворизирају Грке и Бугаре да нам се они мешају? Зар да Срби једини међу отоманским хришћанима не уживају ни под новом владавином потпуну слободу верске савести? Зашто да они остану духовно робље грчког патријархата и бугарског јексархата? Ако напротив отоманским Србима буде враћена црквена самосталност, цариградски ће државници актом велике политичке

мудрости повратити и учврстити црквени мир знатном делу својих грађана и пресећи, на велико добро целе своје државе, извор многих смутња и трзавица у три вилајета о којима говоримо.

Безразложно би било замишљати да се у препорођеној Отоманској може ислам одвојити од државе. Он ће природно — а додаћу: и праведно — остати државном вером, али свим осталим признатим вероисповестима треба дати једнакост и самосталност. Тим ће се, према приликама, најближе примаћи идеалу модерне државе која веру сматра интимним предметом човечје савести и према томе узима да се она не сме мешати у то, а свакој цркви ипак указује потребну спољашњу заштиту. У свему томе видим разлоге због којих се може надати да ће у најкраћем року престати запостављеност и неправда коју отомански Срби трпе од укидања пећске патријаршије 1766. год.

Мутнији могу бити изгледи — и због тога се предмет може чинити тежим — на повољно решење питања о просветно-школском самоуправи српској. Пробуђени отомански национализам може најпре пасти у искушење да школу и целу просвету узме што потпуније у своје руке па да тим средством делује на ширење своје народности. Али исто тако отомански државници немају повољнијег средства у руци да нову владавину задахну духом напретка и посведоче своју љубав према људској слободи а уједно да стеку својој отаџбини непоколебљиву љубав и предану верност свих просвећених наших сународника. Централној државној власти биће довољно, ако се постара да се у школама негује у потребној мери дух и знање подесно за одржање моралнога јединства међу свим отоманским грађанима, ако у својим рукама задржи право надзора над школским животом, а иначе да српске школе остави народном старању, да их оно организује и одржава, како најбоље могне и умедне.

На послетку, као треће поље на ком би се могао развијати национални живот наших сународника у Отоманској, да споменем потребу да се изведе колико толико широка месна самоуправа административних јединица на које је подељена царевина. Ако би се сматрало да је, из извесних разлога, много дати ту слободу целим вилајетима, довољно би било задржати се на санџацима (окрузима) или дајбуди па казама (срезовима). Јер царевина је голема и врло пространа. У њој има крајева жарких као Судан, студенијих него што је Балкан; водоплавних као Мисир, сушнијих него Сахара. У њој има крајева где људи

још живе потпуно скитничким пастирским животом; има других са чисто ратарским становништвом; има трећих са врло развијеном градском привредом: занатима, трговином и лепим почецима фабричке индустрије. И те и културне, исто као и верске и народносне прилике свуда су друкчије. Друкчије су у Арабистану, у Месопотамији, друкчије у Курдистану, друкчије на Ливану, на јегејским острвима, а друкчије у Старој Србији и Маћедонији или у Арбанаској. Свим тим земљама управљати преко једног истог административног система и чиновништва, то по моме дубоком уверењу може довести до великих незгода.

Ја сам још пре неколико година, расправљајући у „Делу“ (књига 31) о евентуалном остварењу предлогâ о маћедонској аутономији, исказао своје мишљење да би и тај, сразмерно мали, део Отоманске царевине ваљало организовати по начелу сасвим широке месне самоуправе, и показао сам у главним потезима како ја то замишљам (на истом м., стр. 34 и 35). То је могао бити једини начин да се избегну стални сукоби између маћедонских народности. Све то вреди у много јачој мери за целу царевину, која би се на тај начин најуспешније отресла бриге да одлучује и пресуђује многобројне и бескрајне ситне и крупне распре и трвења између онолког мноштва најразличнијих и често противних па и непомирљивих чинилаца и интереса по разним вилајетима. Ти су чиниоци и интереси до сад често били сједињени у страху, а сада би, невични слободи, ако се разумно не среде, могли изазивати разноврсне врло непријатне заплете, па и нереде, са штетом својом и општом. Као што показује искуство англосаских и других неких држава, њих је најбоље оставити саме себи, разграничити их и обележити им поље кретања, па ће они свршавати понајбоље своје послове, без главобоље представникâ централне администрације.

Као пријатељ слободе и напретка отоманскога, а уједно као Србин чијем су срцу блиски његови национални интереси, понављам своје интимно уверење да баш интерес напретка Отоманске империје, њен правилан развитак, избегавање трзавица које тај развитак могу успоравати па могу и омести, да све то тражи од људи који заснивају ново стање у својој отаџбини да имају на уму ове жеље и ове наше погледе и да у интересу свом, а не само у интересу нашем, у интересу дакле и целокупне Отоманске царевине и посебице здравог напретка осман-

лиског становништва њеног, треба да воде рачуна и о овим потребама српскога развитка.

Ако све то буде, онда неће бити ниједнога честитога Јевропљанина који ће зажалити што је реформна акција великих сила престала. А специјално ми Срби, поред све наше захвалности доброј вољи, коју је већина великих сила имала да помогне Маћедонији и Старој Србији, немамо разлога да зажалимо за начином на који су се реформе у њима изводиле. И баш због тога свраћамо пажњу на последњу ноту руске владе која посведочава да Јевропа неће изгубити из вида догађаје на Балкану нити дићи руке са судбине балканских хришћана, и после прокламовања устава у Отоманској царевини.

Ми Срби морамо бити захвални Русији на готовости с којом она прва излази с изјавом да ће пратити будним оком развитак догађаја у досадашњим реформним вилајетима. Али све наше жеље имају ипак само један циљ — да се прилике балканске тако развијају како неће дати повода да велике силе од пажљивога посматрања пређу опет у активно уплетање какво беше ово прошло. Верујући да на Балкану има елемената с помоћу којих се може најпоузданије наћи лека домаћим невољама, ми остајемо верни начелу: Балкан Балканцима.

Љ. Јовановић.

УМЕТНИЧКА ХРОНИКА

Поводом прве Изложбе Српског Уметничког Удружења.

Српско Уметничко Удружење основано је 23. маја 1907. г. Циљ удружења је: а) неговање уметности у српскоме духу и б) узајамно морално и материјално потпомагање као и заједничко излагање својих радова. Побуде чланова за остварење једног локалног удружења поникле су специјално из искрених националних осећаја, са жељом да у својој Отаџбини што више раде на облагорођавању укуса и љубави према српској народној уметности. Покушај таквог једног удружења, постигнут је на задовољство свију чланова обилним одзивом старијих и млађих колега, чији је труд осведочила и прва њихова изложба, која је најискреније примљена од стране грађанства давши им полет да и даље истрају на својим уметничким подузећима.

Заступљена скромним бројем својих чланова, прва изложба Српског Уметничког Удружења дала је нашој публици дело свог једногодишњег рада — у две-стотине разноликих примерака, који носе у себи чисто национални карактер и то у свима уметничким правцима: историском као и црквеном сликарству, портретима, пејзажима, скулптури, цртежима и т. д.

„Српско Уметничко Удружење“ приређиваће и у будуће своје изложбе, почетком лета сваке године, а по могућству излагаће своје радове — колективно и на страни.

Прва изложба „Српског Уметничког Удружења“, поред великог интересовања у грађанству, пропраћена је и у јавности са неколико симпатичних приказа, од којих се на жалост — нарочито одваја приказ г. Ћурчина, који је штампан у 179. бр. С. Књижевног Гласника, а који јасно казује смер пишчев, којим се желело да што више нашкоди моралном угледу „Српског

Уметничког Удружења“. Ми би доиста равнодушно могли прећи преко критике г. Ћурчина, да нам је он приказао само своје утиске са прве изложбе „Српског Уметничког Удружења“ без других тенденција. Али пошто је он у много опширнијој форми представио српској читалачкој публици, врло нетачно, постанак Српског Уметничког Удружења и његов будући рад, и то све пристрасно у корист друштва Ладе, ми сматрамо за дужност да његове изнете информације, добивене од пристрасних фактора, не само одбијемо од Српског Уметничког Удружења, но да их и утврдимо, да су исте посве тендециозне.

Из унапред побројаних тачака, узетих из правила Српског Уметничког Удружења, јасно се провиди циљ као и постанак истог. Стога су недостојне клевете г. Ћурчина, када тврди, да је Српско Уметничко Удружење постало само уз пркос Лади. Што се тиче његове жеље, да би корисно било, да се сви југословенски уметници удруже те да заједнички раде, ми и сами гајимо а несумњиво је, да томе циљају и то исто желе и сви други југословенски уметници. Само је питање, када и на који се начин може постићи то зближавање? Јер, није довољно само да се национално политички интереси удруже, већ да се и код уметника задобије нужна колегијалност и међусобно поверење, без којих се ни у једној културној установи не може ићи напред.

Прва југословенска изложба, која је била 1904 год. код нас у Београду, оставила нам је пример, једног кратког успешног рада Југословенских Уметника и то за време док су истом руковали њени прави иницијатори — наши млађи просветни људи. Стога доцније, када су исту прихватили наши уметници који у ствари нису ни из ближе посвећени били самој идеји, ствар је пошла у назад и за две-три године рада дошло се до великог цепања и распадања на штету исте.

Незадовољство Ладиних чланова, како код Срба, тако и Бугара, Хрвата и Словенаца, долазило је из неповерења према — истакнутим њеним коловођама, који су поверену им заједничку ствар експлоатисали на разне начине а у корист својих личних прохтева, као и због рђавих статута, који појединцима иду у прилог а другима су од штете. Из ових узрока дакле одстрањени су из Ладе наши најбољи уметници: г. г. Буковац, Видовић, Јовановић, Мештровић, Медовић и други.

Стога није довољно само рећи, да су Српско Уметничко

Удружење као и Удружење далматинских уметника у Спљету, постала уз пркос Лади, но треба са мало више воље информисати се од једне — као и друге стране југословенских уметника и тада извући конзенквенце. У противном боље је и не писати о тим стварима које г. Ћурчина површно интересују, а чије писање јасно показује, не само нама, но и незаинтересованој публици, да су њему претежнији интимни односи са члановима Ладе од истине. Ако ништа друго чланови Српског Уметничког Удружења као и чланови Далматинског Удружења у Спљету, најмање су заслужили од г. Ћурчина, да за свој труд буду клеветани. Стога ми и сами искрено желимо, да у друштву Лади престану лични интереси појединаца, те ако би се могло доћи до заједничког рада — за који не сумњамо, да би био од користи Српској идеји као и Српској уметности. Ми верујемо и убеђени смо још и у то, противно тврђењу г. Ћурчина, да би секција српских уметника, са члановима Ладе, као и са члановима Српског Уметничког Удружења и неутралним члановима Пајом Јовановићем, Буковцем и другима била најјача и најбоља група од свију југословенских уметника, којој ни група Хрвата, Бугара ни Словенаца не би била равна. Што се пак тиче јачине чланова — који доминирају данас у Лади, ми искрено жалимо за онима који нису у њој.

Зато нека се не плаши г. Ћурчин, да ће уметничко удружење у Спљету као и Српско Уметничко Удружење пропасти без Ладе!

И вероваће нам да југословенској идеји као и југословенском народу, и једни и други наши уметници — припадали они Лади или којој другој уметничкој групи, — послужиће увек корисно, само сваки на свој начин.

Прва изложба Српског Уметничког Удружења пожела је морални и материјални успех више и боље но и једна друга дотадања локална српска изложба. А да ће чланови Српског Уметничког Удружења и у будуће давати све боље изложбе у то нека ни најмање не сумња г. Ћурчин, јер где су младост и воља, зацело биће и већег успеха.

Милан А. Миловановић.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

План Крагујевца са околином. По уџбеним радовима приправника за ђенералштабну струку из 1890. године, састављен у географском одељењу Главног Ђенералштаба. Размера 1 : 25.000. Цена један динар.

План околине Алексинца. Размера 1 : 25.000. По радовима приправника за ђенералштабну струку и слушалаца Више Школе Војне Академије из 1901. год. Израђено у Географском Одељењу Главног Ђенералштаба 1904. Цена 1. динар.

Наша, на брзу руку и несавршеним инструментима рађена, специјална карта 1:75.000 већ је готово неупотребљива. Она је врло нетачна, реамбулација је вршена за све време само једанпут, и то само на неколиким листовима. Зато је Географско Одељење Гл. Генералштаба, има више година, почело велики посао, израду нове специјалне карте Србије у размеру 1:25.000. Посао је овај енергично и пажљиво вршен, најсавршенијим методама и инструментима, тако да ће ретко која земља имати тако тачну карту, само, разуме се, ако се пажљиво одржава евиденција. Тријангулација је већ довршена и сад се чине топографска снимања. Од коликог је значаја овај рад није потребно овде говорити; напоменућу само то: да смо ми једина држава на Балканском Полуострву, која има у своме издању специјалну карту своје земље.

Као пробни листови, као претходни радови те нове карте

издата су ова два плана, који су технички врло добри. Географско Одељење, издајући ове ђачке, приправничке радове, несумњиво је имало за циљ, да проба како би технички изгледале публикације те нове карте. Сваки други циљ био би бесмислен, јер ови планови имају погрешака, нису довољно тачни. План Крагујевца је у неколико тачнији него специјална карта 1:75.000, али то није довољно. План Алексинца је много гори: он је тако нетачан да се не може ни са толико користи употребити са колико специјална карта! На овом се плану лепо огледа поузданост и савесност приправника који су га радили!

Оба су плана израђена у осам боја: црна за куће у селима и мање важне у варошима, за цркве, колибе, бунаре, циглане, парне млинове, воденице, мостове, гробља, утврђења, споредније путове, железничку пругу, јаруге, у плану Алексинца за поједино дрвеће и винограде, за песковиту обалу, номенклатуру и у плану Крагујевца за висинске коте; плава за реке, баре и њихова имена; црвена за главне путове, веће зграде, цркве у варошима и у плану Алексинца за висинске коте; мрка за изохипсе и стење; сивкаста у плану Алексинца за шуме; жућкасто-мрка у плану Алексинца за винограде; затворена-зелена за баште, у плану Крагујевца за поједино дрвеће и винограде; отворено-зелена за ливаде у плану Алексинца и шуме у плану Крагујевца.

Детаља нема довољно ни у једном ни у другом плану. Унето је прилично географских објеката, особито падају у очи села: у њима је готово свака кућа означена, и за студије о насељима ови планови могу врло лепо послужити, али је размер и сувише велики и због тога су оба плана у неким деловима празна.

Изохипсе, извлачене у плану Крагујевца на 10 и плану Алексинца на 5 м., пружају прилично детаљну (али не и сасвим тачну) представу терена, и ако су местимице, особито на плану Алексинца, сувише шематски израђене.

Техничка је израда плана Крагујевца готово без замерке. Боје су врло укусне и финим растером израђене, а слова су правилна и на неким местима тако лепа као да су резана на камену, ма да су и један и други план фотолитографски рађени. Једино нису добре изохипсе: дебље су него што би требало и боја, којом су представљене, неукусна је. Техничка израда плана Алексинца изостаје иза техничке израде плана Кра-

гујевца: боје су укусне, растер је вешто изведен, али слова нису лепа, прилично су неправилна и изохипсе су такође пуније.

Радоје Дединац.

О слободи воље, моралној и кривичној одговорности, од Др. Бранислава Петронијевића. Београд, 1908. Цена 2 д.

Исцрпност предмета, јасност и концизност стила, отмена озбиљност и логичка повезаност асерција, ето то је у главном физиономија овога дела, чију ћемо садржину да изложимо.

Поред увода у коме писац истиче енормну важност проблема слободне воље, цело дело има три одељка. Важност и тежину истога он утврђује износећи на први поглед нерешљиву антиномију у којој се људски ум пред проблемом слободне воље налази. Ако бацимо поглед на колосалну и узвишену реалност што се пред нама простире и над нама уздиже, онда, имајући на уму да је закон узрочности свеопшти закон који важи за ту реалност, а сем тога и то да је и сам човек један део у тој гломазној згради што се зове свет, учини нам се неопходно признати да исти закон нужним начином важи и за радње човекове, онда нам изгледа нужно признати немогућност спонтаних промена у тој реалности, дакле апсурдност индетерминистичког тврђења слободне воље. Али ако се пак обазремо на један други део у тој реалности, наиме на поље моралности у коме се човек као практично биће креће, онда се срећемо са феноменима који нам са гледишта детерминистичког изгледају потпуно апсурдни и необразложени, онда нам цео наш морални живот са тог гледишта изгледа луд и бесмислен и то је оно што нас нагони да признамо спонтанитет вољних промена, који би нам и те појаве у реалности учинио јасним и схватљивим.

Изневши на тај начин проблем и утврдивши његову како теориску тако и практичну важност, писац прелази на третирање истога. У првом делу писац, давши дефиницију слободне воље (као радње која је сама себи узрок, која сама од себе почиње. В. н. дело стр. 12) третира проблем слободне воље са чисто теориског гледишта, у друга два дела пак са гледишта практичног. Стојећи на гледишту реалитета свести, писац утврђује факат слободне воље, уништивши при том контрааргументе де-

терминиста. У првом одељку првог дела писац показује апсурдност детерминистичких покушаја да се факат слободе у свести огласи за илузију.

Ну пре тога писац третира појам илузије, и долази до резултата да се илузија може састојати само и једино у неконгруирању објекта опажања и ствари ван нас (в. н. д. стр. 18—22).

Да се слобода воље огласи за илузију има у главном четири покушаја. Први и најважнији јесте Спинозин. Спиноза тврди да илузија слободе постаје отуда што ми нисмо свесни и узрока који детерминирају наше вољне радње (види н. дело стр. 23—33.). Да је ово тврђење Спинозино нетачно види се већ и по томе што има у нашој свести промана чијих узрока нисмо свесни, па ипак се ми у тим моментима не осећамо слободни, што би било нужно да је Спиноза у праву. Спинозино је тврђење дакле немогуће. Други покушај пак избегава извесне тешкоће Спинозиног покушаја, али је ипак немогућ. Ту се тврди да илузија слободе не постаје отуда што су узроци вољних радњи ван нас, већ што су у нама само као нејасни и несвесни. Ово је тврђење такође немогуће. Немогуће је замислити да је нешто у свести, а да га при том нисмо свесни. „Бити у свести, а не бити садржај свести значи исто што и бити и не бити садржај свести, а то је очевидно противречно и немогуће.“ (в. н. дело ст. 35). Трећи се покушај састоји у тврђењу релативно несвесних узрока. Релативно несвесни садржаји свести постоје (пример за то јесу преставе асоциране за речи у говору и при читању) али је немогуће да су узроци наших слободних вољних радњи релативно несвесни, јер као што се ти релативно несвесни садржаји у наведеном примеру са преставама везаним за речи ипак манифестују у свести, исто би се тако и релативно несвесни узроци вољних радњи морали на неки начин документовати у нашој свести и то на тај начин што се ми у моментима тих вољних радњи не бисмо могли осећати тако слободни, као што се фактички осећамо. Дакле и овај је покушај немогућ. Четврти се покушај састоји у тврђењу да се ми осећамо слободним не за то што су ти узроци ван нас или у нама само као несвесни, већ на против они су у нама, а илузија слободе постаје услед њихове узајамне борбе, те се нама чини као да можемо следовати овом или оном, међутим ми нужним начином следујемо најјачем мотиву. И ово је тврђење нетачно. У случајевима борбе међу мотивима, ми бисмо се осећали исто тако пасивни, као у

случајевима просте сукцесије садржаја свести асоцираних међу собом. На тај је начин у главном писац оборио све покушаје детерминиста да се осећање слободе огласи за илузију, према чему је исто тако нужно признати апсолутну тачност става: ја се осећам да сам слободан, дакле слободан сам, као што је то случај са славним Декартовим ставом: ја сам свестан да постојим, дакле постојим (cogito ergo sum).

После овога писац прелази на третирање позитивних детерминистичких аргумената, који су много важнији. Први доказ против индетерминизма изводе детерминисте из свеопште важности закона узрочности. Тај доказ има две своје форме: индуктивну и дедуктивну. У првој форми изводи се да закон узрочности пошто важи за све појаве у природи мора исто тако важити и за духовне појаве, пошто је и дух само један део целокупне реалности као и природа. Овај доказ пада чим се увиди енормна разлика између несвесне природе и свесног духа, из чега опет јасно следује да оно што важи за несвесну природу ни у ком случају не може важити за свесни дух. Дакле први доказ у индуктивној својој форми не вреди. У дедуктивној форми својој исти доказ је писац формулисао: „Несумњиво је, да све што замишљамо да постоји, мора имати (довољног) разлога зашто тако постоји, а не друкчије. Према томе ми морамо и свакој промени, која се дешава, тражити разлог који чини те се она дешава, а тај разлог може бити очевидно само у другој једној промени, која јој претходи. Из тога излази да се промена којој не предходи као разлог никаква друга промена, неда замислити, безузрочних промена дакле нема, слобода воље не постоји“ (види н. дело стр. 50—51). У овој форми исти аргуменат садржи две заблуде. Прва што се мисли да све оно што је разлог нечега, мора лежати ван њега. Међутим као што је нужно признати у Логици и Математици саморазлоге, тако је исто нужно признати у домену реалности спонтане промене т. ј. промене које почињу саме од себе, које су узрок себи. Друга је заблуда у томе што се спонтана свесна промена меша са несвесном променом, за коју се у правом смислу може рећи да постаје из ништа. Међутим спонтана је промена могућа само као свесна и само у свесном бићу могуће су спонтане промене. Свесни дух не само што егзистира, већ је он и свестан те своје егзистенције, он дакле зна за своју способност почињања промена и према томе у стању је да их почне. Дакле доказ детерминистички из прин-

ципа узрочности нема вредности (в. н. дело стр. 47—62). Отуда се не може признати апсолутна тачност закона козервације енергије, који стоји у тесној вези са законом узрочности. Само што треба имати на уму при том да је смањивање апсолутне вредности закона конзервације силе минимелно, док принцип слободе добија услед тога неоцењиву важност за практички живот човеков.

Сем овога детерминисте се, да би утврдили тачност своје доктрине, позивају на факта моралне статистике. Утврђено је на име да је број извесних људских радњи с године на годину сталан, што не би било могуће да постоји слободна воља. Међутим кад се дубље размишља, увиђа се да морална статистика не говори ни у колико у корист детерминиста. Слобода воље се иначе манифестује у врло малој мери, те отуда изгледа да је и људски живот исто тако детерминиран као и сва природа. Ма колико дакле био мали домен у коме се манифестује људска слобода, ипак то у принципу ни у колико не говори против слободне воље. Све што се из факата статистике може да изведе, то је да је домен спонтаних промена минималан, али никако да њих у опште и нема.

У друга два дела писац третира исти проблем са практичне стране његове испитујући у главном појам одговорности, и то у првом одељку појам одговорности у опште и појам моралне одговорности, док је трећи одељак посвећен искључиво кривичној одговорности.

Као при решењу проблема слободне воље, тако и у одредби појма одговорности постоје два супротна гледишта: детерминистичко и индесерминистичко. Детерминисте тврде да је субјект одговоран стмо за радње које су нужни продукт карактера његовог, а да за спонтане радње, и кад би их било, ни у ком случају не може то бити, пошто су такве радње сасвим случајне, а за оно што се дешава случајно нико не може да буде одговоран. Индетерминисте пак тврде да се субјекат ни у ком случају не може да учини одговорним за радње које су нужни продукт његовог карактера исто онако, као што се ни организам не може да учини одговорним за физиолошке процесе који се у њему дешавају и које су нужни продукт његов. Отуда детерминисте веле да је одговорност могућа само са њиховог гледишта тврдећи да је момент сопствене продукције битан појму одговорности, док индетерминисте тврде обратно да је одговорност мо-

гућа само са њиховог гледишта и да је момент случајности битан појму одговорности.

Логичком анализом појма одговорности писац утврђује да детерминисте имају право кад у појму одговорности на супрот индетерминиста тврде примарност момента сопствене продукције над моментом случајности, а психолошком анализом субјекта утврђује да се и једни и други разликују у одредби субјекта т. ј. детерминисте и индетерминисте кад говоре о субјекту не подразумевају у том случају једно и исто. Први у том случају говоре о емперичном ја (скуп сталних слика сећања, интелектуалних и емоционалних наклоности) док индетерминисте мисле у том случају на чисто ја, на сам моменат свесности, на формално јединство свести и у овом су случају индетерминисте у праву. Али као што је још напред речено спонтане промене свесног духа не смеју се сматрати за случајне, већ за прави продукт његов, из чега јасно излази да је истина, као што тврде детерминисте, да је момент сопствене продукције битан појму одговорности, али тај се појам тек на индетерминистичком становишту појањује у пуној светлости.

Резултат који писац после овога изводи, овај је: „Детерминисте..., индентифицирајући погрешно свесни субјект са садржајним ја и узимајући сасвим правилно да је момент сопствене продукције примарни момент у појму одговорности, закључивали су да је одговорност свесног субјекта могућа само на њиховом становишту. Индетерминисте пак, узимајући са свим правилно, да је чисто ја примарни момент у свесном субјекту, и узимајући погрешно, да је момент случајности примарни момент у појму одговорности, закључивали су обратно да је одговорност свесног субјекта могућа само на њиховом становишту“ (в. н. д. стр. 108.)

Детерминисте дакле греше што под субјектом разумеју искључиво емпирично ја, а индетерминисте пак што у појму одговорности сматрају да је момент случајности битан, а не момент сопствене продукције.

Потпуна одговорност дакле могућа је тек на индетерминистичком становишту, али је нетачно тврдити да је одговорност немогућа на детерминистичком становишту из узрока што је немогуће утврдити који је од бесконачног броја узрока у једном каузалном низу прави продуцент дате промене. Може се рећи прави је продуцен цео тај низ, према чему на њега пада цела одговорност, а пошто је тај низ сума бесконачно многих узрока,

то значи да на сваки од тих узрока пада извесан део потпуне одговорности целог низа. Дакле одговорност је могућа и на детерминистичком становишту, само што та одговорност није апсолутна, већ делимична.

Према томе имамо две врсте одговорности: потпуну индетерминистичку и делимичну детерминистичку. Отуда излази да је свесни субјект двоструко одговоран и то „својим чистим ја као становник духовног, а својим садржајним ја као становник несвесног материјалног света.“

Прелазећи на одредбу појма моралне одговорности писац утврђује могућност њену искључиво на индетерминистичком становишту. То долази отуда што морални ред ствари не пада уједно са природним редом ствари. Утврдивши то писац показује даље да се и основни унутрашњи морални феномени свести дају схватити само на индетерминистичком становишту. Четири су таква феномена која писац расматра: осећање греха (одн. заслуге), осећање кајање (одн. моралног задовољства), осећање дужнотти и савест (види и. д. стр. 121—132).

У трећем одељку писац третира појам кривичне одговорност. Излагање тога одељха ми због његове стручности изостављамо у овом случају.

Важност овога дела није само у томе што је стручњацима пружен један извор мисли, већ је оно од интереса и за ширу публику. Нема ниједног питања о коме се више код нас говори почев од матурантских друштава, па до најотменијим салона, него што је питање о слободи па ипак се ни о чему погрешније не суди до ли о истоме. Из свега се види колика је добит за српску књижевност од овог дела.

Ник. М. П.

БЕЛЕШКЕ

Земљорадничка задруга у селу Радичеву. — Као 4 свеску „Књига Народних Новина“ штампао је Ж. О. Дачић „Земљорадничка Задруга у селу Радичеву“. Проста прича из живота нашега народа. Београд. Издање уредништва „Народних Новина“ 1908. год., у 8^{0}, стр. 30. Цена 0,20 дин. — У овој књизи прича се како је село Радичево било на врло рђаву гласу са рђава живота својих сељана. Мало се радило, много се пило, коцкало, свађало па и тукло. То је тако трајало док у том селу није постао учитељ некакав Миливоје, млад човек, који је пошао у народ са најлепшим идеалима и жељама за народ и његово добро. Видећи такве људе, предузме да их уреди. То је учинио оснивањем Земљорадничке Задруге. Скупљајући најпре само добре и уредне људе, дајући им свакојаке паметне савете, успео је да их научи раду, уредном животу и штедњи, тако да су ти људи брзо постали добри домаћини. Мало по мало у Задругу су улазили и други, пошто су се оставили неуредна живота, тако да је учитељ успео да цело село поврати на добар пут живота.

Прича је написана врло лепим језиком у простим народним стилом, тако да је свак може лако читати и разумети. Стога је ми најтоплије препоручујемо свакоме не само да је прочита, него и да је растура у народ, који ће из ње извући врло корисних поука.

ЧИТУЉА

Софија — Цоца Ђорђевић. — После десет година рада, напредовања и стварања у Народном Позоришту, 26 овога месеца умрла је Софија — Цоца Ђорђевић, у 28-ој год. Сувише рано, пре но што је дала све оно што је могла дати и што се очекивало од ње. Њена каријера била је каријера једне младе велике глумице и уметнице; ишла је све на више, брзо и лако; али физичка снага њена била је мала да је изнесе на висину којој је тежио њен дух. Њене симпатије и тежње биле су веће од животне снаге њене. Ми смо били већ поодавно знали да је слаба, али смо је ипак гледали у њеним великим улогама. Воља за животом у њој је увек само тињала, док је воља за позориштем њом господарила. И онда кад је била већ озбиљно болесна, опет смо је виђали на позорници, и ако у мањим улогама; на једанпут, са свим ненадно, чули смо да гостује у Нишу и Пожаревцу, да тамо приказује своју трагичну Маргариту у Драгани, да најжалосније умире тамо као Мими у Чергашком животу. И готово смо се били обрадовали. Помислили смо да јој је много боље, да јој је добро. Она дакле није хтела да зна за одмор; осетила је да јој је мало придошла снага и отишла је тамо, јер је Народно Позориште имало одмора. Али одмах после тога чули смо да је у бањи. А 26 јула чули смо да је и она легла да се одмора — за увек! Тако је свршена трагедија њена живота. И ту своју трагедију она је извела потпуно на свој начин. Смрћу њеном наше Позориште изгубило је много. Изгубило је пре времена једну оригиналну глумицу која је постајала великом. Ми не можемо за сада рећи све што би се имало рећи о њеној уметничкој снази и о њеним заслугама за наше позориште, али ћемо се тој дужности одазвати у идућој свесци „Дела“.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

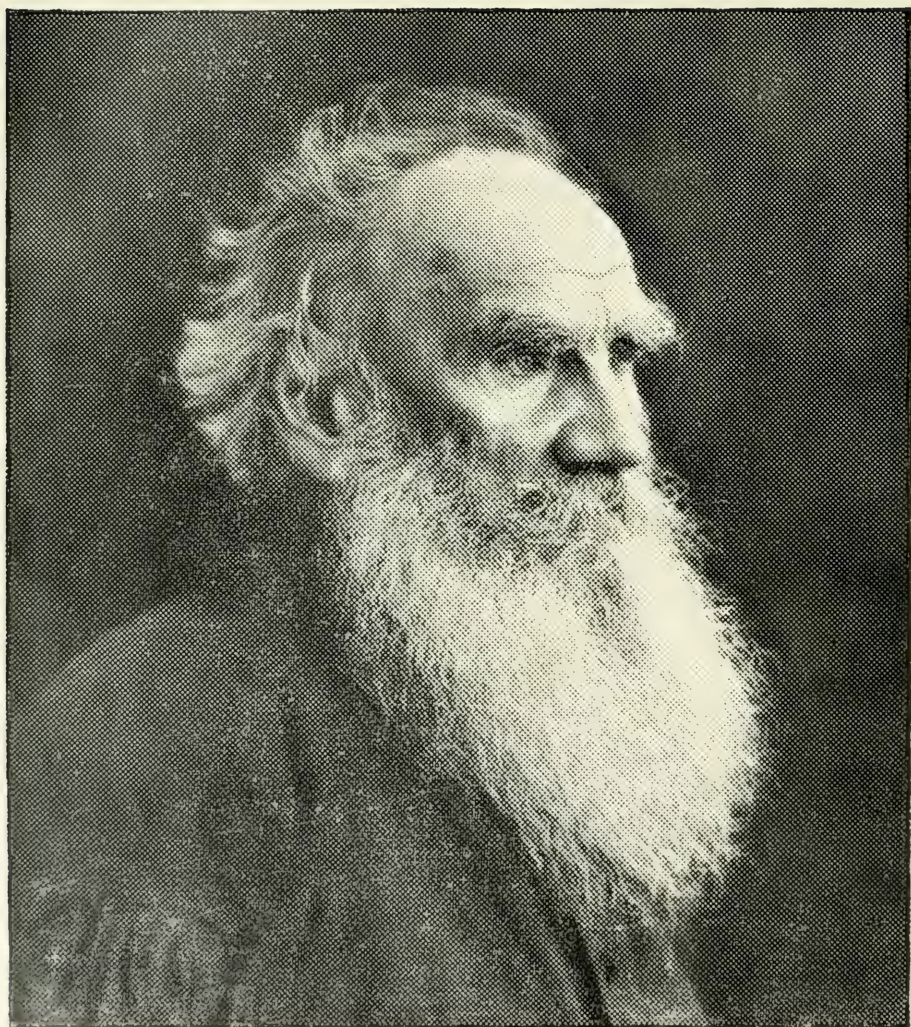

Гроф Лав Николајевич Толстој

рођен 28. августа 1828.

ДЕЛО

КЊИГА 48. Август, 1908. год. СВЕСКА 2.

ADIO, MÁPE...

Adio, Máре!...
Доста бејах туна
Где шуми море, вапори крстаре,
Где слушах песму
С веселог Страдуна — —
Adio, Mape,
Adio, Mape!

Корачат' нећу више преко Пјаца,
Ни шетат' с тобом
Кроз улице старе,
До дивног Гружа и краснога Грȁца — —
Adio, Mape,
Adio, Mape!

Нит' икад бити с тобом у баркети,
Гледати очи
Како ти се жаре,
Како ти коса као свила лети — —
Adio, Mape,
Adio, Mape!

Под хладним сунцем
И лажљивим небом,
Без тебе,
Богом послати ми даре,
Живећу бедно, и скончаћу брзо — —
Adio, Mape,
Adio, Mape!

С. Д. Петровић.

ПОСЛЕ СВРШЕНИХ ТРГОВИНСКИХ УГОВОРА

ПРВА ГЛАВА

Увод. — Одлике нових уговора. — Особине уговора са А.-Угарском. — Заштитна и слободна трговина и будућност трговинске политике. — Непотребност вођења економског рата са суседном монархијом.

Прошла је радикална влада по доласку затекла у земљи два велика нерешена питања из области привреде: питање грађења трговинских уговора Србије са иностранством и грађење зајма за наоружање и железнице. Влада, која је пред њом била, а поникла из партије самосталних радикала, није имала довољно вештине одвојити та два питања, већ је тако заплела ствар, да се са муком великом завршило грађење уговора тек у половини ове године, након скоро три године од почетка преговарања. Последњи је од уговора саграђен са А.-Угарском и како је он по обиму свом и најважнији то ћемо, говорећи о природи и одликама овог уговора, у исто време оцртати уговорну политику радикалне владе и уз то изнети све што је потребно да се поред онога, што погодбе уговора садрже у интересу привреде земаљске, створи, да се Србија по истеку овога уговорног периода нађе у бољим приликама.

Радикална је влада начинила осам уговора са иностранством и спровела преко своје Скупштине, и то уговоре: са Русијом, Француском, Италијом, Белгијом, Швајцарском, Шведском, Румунијом и Енглеском. Влада је прошла наградила уговор са А.-Угарском, који је данашња провела кроз скупштину уз припомоћ радикалних посланика, на које се и прошла влада ослањала. Прошла је влада морала уступити спровођење уговора са А.-Угарском другој влади, да би престала опструкција само-

сталаца, за коју никаквих озбиљних разлога није било, нарочито после свршених избора, које је опозиција тражила и који су се свршили на штету опозиције. Радикална је влада 1904-те године награднла уговор са Немачком, али су је у озакоњивању истог уговора били ометали самостални радикали, који су по доласку на владу исти уговор примили. Прошла је влада озаконила затечене награђене уговоре са Турском и Црном Гором. Из овога излази да је са уговором а.-угарским прошла влада уредила трговинске односе Србије са дванаест држава и остала су још само два уговора: са Бугарском и Грчком, па да серија свих уговора буде закључена.

Сем уговора са А.-Угарском прошла влада није наилазила ни на какве тешкоће при грађењу трговинских уговора са иностранством. Уговори са осталим земљама први пут су се сада градили пре уговора са суседном монархијом, из разлога што је почетак вођења преговора био на погрешној основи, што се нису имали јасни погледи шта се може добити а шта не, што су инструкције дате делегатима крајем 1905-те године биле неодређене. Кад је овако преговарање довело до захтева да се за уговор приме обавезе: грађење зајмова у суседној монархији, вршење набавака искључиво у Аустро-Угарској за време трајања целог периода уговорног; и кад се услед ових неоправданих, понижавајућих и дрских захтева, уклонила самосталска влада, први је посао био одвајати потоњи уговор од зајма. Овај посао није био ни лак ни пријатан и он је довео до прекида преговарања и неуговорног стања, које траје још данас, али је се и због доброг исхода из неуговорног стања, завршио уговором са А.-Угарском, који може служити на част земљи нашој.

По свршеном уговору са А.-Угарском, који ће се по својој прилици кроз који дан привремено пре ратификације увести у живот, поред велике ларме аустријских аграраца, да је штетан по њихове аграрне интересе, налазимо да је потребно, поред већ изнесених критика овог уговора, по свршетку свих уговора, казати коју реч о новим погодбама које уговори пружају развићу наше земље и изнети све оно, што с наше стране треба урадити, да будући режим заснован новим уговорима, буде плодан и успешан по благостање Србије.

I

О трговинском уговору између Србије и А.-Угарске писано је и говорено много. Изнесени су разлози и за и против, било је објективних критика а и доста ларме и напада из побуда чисто партијских; а било је, по нашем мишљењу, много зебње од новог уговора из бојазни, што се на сасвим нов начин овим уговором предвиђају услови будућег трговања између нас и нашега суседа. Прогноза, предвиђање последицâ по нашу привреду од новог стања, које неминовно мора наступити у нашој земљи кад овај уговор ступи у живот, мислимо, да је на страни нашој, на страни оних, који знају јасно за везе које стоје између уговора и режима који долази од њих; да је дакле на страни оних, који су своје тврђење заснивали на позитивним чињеницама освештаним искуством и науком и који су за своје доказе имали пред собом прошлост привреде наше у режимима два прошла уговора, који су се битно од данашњег разликовали. Наша су предвиђања, да ће биланс нашег међународног трговања бити у будућности активнији; да трговање између нас и А.-Угарске неће више никад доводити земљу за време трајања уговора, до могућности да се у питање доведе по $^2/_3$ извоза, као што је случај раније био кад се радило са извозом живе стоке, да ће Србија, везујући се са већим бројем пијаца, свој извоз репартирати на већи број пијаца и других земаља ван А.-Угарске и избећи онај велики проценат са којим је раније свој извоз везивала за пијаце аустро-угарске и на тај начин своју трговинску независност не доводити у питање од пијаца само Пеште и Беча, као што је то случај раније био; и да ће због великог броја пијаца, са којима ће се у будућности радити, Србија бити упућена на бољи квалитет својих продуката а истовремено и на разноврсност њихову, чиме се ударају прави основи наше економске независности. Разлози су за ово већ изнети у разним говорима већине скупштинске да нема потребе враћати се на њих а овде напомињем само једну појаву: рад наш са иностранством за две и по године, од када нам је извоз спречен у А.-Угарску и провоз кроз њу забрањен, резултат који смо на свима пољима постигли, да се са великом вероватноћом може у наша очекивања свет поуздати и да се у начелу нема ништа замерити оној будућности, која нам се у изглед ставља у режиму новога уговора. Ово сам само навео као разлог, што би се, да није неуговорног стања било, могло с правом донекле казати, да извесне штете

могу наступити у прелазном стању, у прелазу из старе у нову фазу трговања и привредног живота и то појачати бојазан код света од нових погодаба новог уговора. Како је прелазно стање преброђено, како су штете по све минималне и неосетне, јер су извесни губици на неким гранама привредним појачани добицима на другим гранама у прошлом неуговорном периоду и укупни је привредни биланс Србије такав данас какав никада у прошлости није био, што сведочи висина кредита земље наше у иностранству, јер смо у времену рата царинског са А.-Угарском начинили највећи и најбољи зајам до данас и што данас Србија има на 20 милиона готовине, чега никада није било, то не треба никаквих других аргумената наводити за доказ да су наша гледишта о лепим перспективама привреде наше основана, и да само користи може бити од трговинске политике коју је Србија засновала новим уговорима са иностранством.

II

Прелазимо сад на главне особине а.-угарског уговора.

У прошлости је градила Србија прво уговор са А.-Угарском а осталим земљама давала је највише повлашћење, према утврђеним ставовима у уговору са А.-Угарском. Данас је Србија градила тарифске уговоре са многим земљама, па како су прилике биле тешке да се до уговора са суседном монархијом дође, предстојало је да се готово сва питања тарифска среде, пре но што се и почне поново преговарање са А.-Угарском. По како је прекид око преговарања настављен при крају прошле године, потребе није било срећивати увоз ни проширењем једног од свршених уговора, ни доношењем минималних тарифа, већ се за остатак тарифа прешло на погађање са Аустро-Угарском и уговором између нас и њих, довршен је циклус уговора Србије са иностранством и нормиран како увоз тако и извоз земаљски. Овај начин рада показује прву разлику између данашњих наших уговора и прошлих а у исто време и значај, који данас има у сравњењу са осталим уговорима уговор са А.-Угарском.

За преговарање између нас и суседне монархије остао је био велики број невезаних ставова тарифских за увоз фабриката у Србију; давање већ утврђених ставова са другим земљама по највећем овлашћењу; и, као накнада за то, тражење подесних ставова за наш извоз.

Нов систем трговинске политике, инагурисан Немачком и обележен у високој заштити аграрних продуката, одазвао се на природу нашег новог уговора. Царине се на жито нису могле дискутовати, оне су тако високе, да су по њима цереалије наше за сада избачене са пијаца аустро-угарских. Царине на воће свеже и прерађено, и пекмез, доста су високе, неке су смањене уговором и модификоване тако, да та трговина никаква уштрба неће трпети, јер су за неке артикле суседне пијаце у прошлости биле само посредници наше робе а за неке, као што је свеже воће (сирове шљиве) њихова ће потрошња сносити високу царину, јер је тражња тих артикала велика у суседној монархији, камо је извоз био могућ за време и неуговорног стања.

Овај уговор нема ветеринарне конвенције, нема услова за рад са извозом живе стоке, већ има погодба за увоз свежега меса и то од закланих 70.000 свиња и 35.000 комада волова. Царине су на месо од овог контингента несразмерно мање од царине из опште њихове тарифе (30 круна од 100 килограма) за извоз меса. Но како варијације цена могу бити такве, често се пута, нарочито за извоз свињског меса, може очекивати да ћемо моћи месо увозити у суседну монархију и по царини од 30 круна.

Овим се уговором гарантује провоз свих српских продуката кроз суседну монархију за земље са којима Србија може трговати.

На систем високе заштите аграрних производа, који је новим уговором преиначио раније стање трговине између нас и суседа нашег, одговорила је Србија заштитом своје радиности, која данас постоји, и која се може развити. Србија је дала А.-Угарској две врсте тарифа: мали број прохибитивних и велики број високих и виших, но што је случај био у прошлости. Увоз шећера, пива, коже, цемента, дрвета немогућ је више из суседне монархије. Ово је еквивалентност за наш извоз жита. Остале високе тарифе носе у себи не само тенденцију да се фискални приходи земаљски њима осигурају, већ имају карактер заштите наших економских интереса, и суседну монархију, према јачим индустријским земљама, што се увоза тиче у Србију, доводе у положај слабог конкурента, услед чега се очекује на увозу других артикала у проценту слабији рад са А.-Угарском но што је случај раније био.

Од сваког се уговора тражи да је правичан, да обема зем-

љама, ради којих се гради, пружи еквиваленте погодбе за трговање, а хоће ли се по њему радити или не ствар је других услова. За нов уговор се може рећи да испуњује те услове и не садржи у себи ништа, што би се могло сматрати као нарочита бенефиција дата од стране Аустроугарске Србији или обратно, као што је то случај раније био, кад су диференцијалне тарифе у пограничном великом саобраћају постојале, које су оправдања имале у захтевима политике а не економије, јер их ова последња диктовала није. Замена извоза живе стоке извозом меса за нас је добит и Србија има да благодари новој струји у политици уговора трговинских, заштити аграрних производа у земљама индустријским, што ће се у будућности курталисати таквог баласта, као што је жива стока, са којим је у прошлости просјачила уговор од суседне монархије. Из трговине све треба уклонити што се не тражи на пијацама, и што тешкоће само може створити нашој земљи при будућим склапањима трговинских уговора. На ово ћемо се питање вратити доцније, јер оно за себе заслужује пажњу, пошто је њима дато главно обележје старим уговорима.

Из овога, што је довде речено, јасно је да наш уговор има у себи све оно што говори у његову корист, има услова и погодаба за трговање између нас и суседне монархије. Тај уговор наговештава нове односе и нов проценат нашег увоза и извоза у Аустроугарску, који ће се по свој прилици разликовати од ранијег обима нашег међусобног трговања. Уговор је такав, какав је могао бити, кад је Србија заштиту индустрије и транзит истакла, као одговор на немогућност улажења у дискусију високих ставова за аграрне продукте, које је нова трговинска ера набацила и суседној монархији.

При критиковању овог уговора нарочито се ударило гласом на високе тарифе за наш извоз и пребацивало влади што се на то пристало, наводећи да ће то бити сметња нашем увозу у Аустроугарску и узрок ниских цена наших продуката. Ове је приговоре тешко сузбити кад би Србија била упућена само на тржиште суседне монархије, јер се онда не би могло до краја бранити гледиште о томе да потрошачи сносе све дажбине па и оне које долазе од царине. Но како за извоз наших многих артикала остају пијаце земаља где нема никаквих или врло малих царина, камо је за време неуговорног стања ишао наш извоз, то је ова примедба по све слаба.

Опозиција се поглавито заустављала на високим царинама на месо од контингента стоке за клање предвиђеног у уговору. Рачуном се лако може доказати да ће се царина од 10 динара на 100 кила живе мере код волова са свима трошковима клања и преноса до Беча и осталих тржишта аустро-угарских одазивати тако на цене стоци, да ће се у нас моћи волови куповати за извоз од 50—60 динара 100 кила живе мере, као што је то раније било, кад су најповољније цене биле. Ако цене стоци скоче у суседној монархији и квалитет се побољша наше рогате марве, могу се и много повољније цене постићи. Царина на свиње са свима узгредним трошковима око извоза меса свињског дозвољава куповање свиња од 80—120 дин. 100 килограма живе тежине.

О високим царинама осталих артикала није вредно ни говорити, јер оне или неће бити никакве сметње нашем увозу или ће због забране увоза, какав је случај за цереалије, упућивати и даље тај извоз на тржишта земаља, које мање царине за те артикле имају.

С погледом на будуће основице за грађење уговора међу европским државама нека нам је дозвољено зауставити се на овој новој струји о заштити аграраца у индустријским земљама, због чега се стварају нове погодбе агрикултурним земљама, као што је Србија, и због чега се земље као што је наша, стицајем прилика нагоне на прелаз у фазу индустријску, за које услове имају ослонца у својим трговинским уговорима, који су одјек тих нових праваца у привредној политици европској.

III

Две струје познаје историја трговине: слободно трговање и заштитно. О другим нијансама не говорим, јер се сви начини трговања могу у једну од ових двеју подвести. За слободно се трговање између две земље може рећи да је најправичније од свих могућих начина трговања, ако су те две земље истога типа привредног, исте развијености индустријске и агрикултурне. Немањем никаквих препрека у царинама за промет појачава се и продукција дотичних земаља и потрошачи долазе до бољих и јефтинијих намирница и од две се области потрошачке чини једна већа и боља. Слободно трговање између земаља неједнаког привредног развитка штетно је за неразвијенију земљу а

може бити и убитачно. Однос колонија енглеских према Енглеској најбољи је доказ велике експлоатације и немогућности да се ма какви природни полет осигура колонијама, које за Енглеску остају потрошачи фабриката индустрије енглеске и извозници оних сировина за Енглеску, које поднебље колонија даје. Зато се и опажа покрет у колонијалној политици да се привредни односи између Енглеске и њених колонија регулишу нарочитим уговорима на супрот принципу слободне трговине, којом се вршила експлоатација најгоре врсте.

Систем се заштите јавља у земљама, које желе да извесне гране било агрикултурне било индустријске обезбеде, чијем развићу прети опасност од страног увоза. Кад наступи хиперпродукција у гранама, које су се заштићавале, онда се за њих тражи пијаца и бори се противу њихове заштите. Један исти народ, једна држава, како је кад чему потреба била, прихвата се или слободне трговине или заштитне. Енглеска, која је поборник слободне трговине, одавна је почела проповедати заштитну трговину због Америке и Немачке, чим су јој ове две земље почеле конкурисати у количинама индустријских артикала.

Правилно је било да земље индустријског типа не заштићују аграрне продукте, поглавито због своје потребе у ниским надницама, као што је ранија тенденција била аграраца, чији су продукти, са малим царинама улазили у индустријске земље, да не оптерећују на рачун својих грађана, својих потрошача, високим ставовима на фабрикате. Нова струја носи обележје, да земље, као што је Немачка, која је чисто индустријска, обезбеде и своје аграрне продукте. На први поглед ово је аномалија и као таква мораће се рђаво одазвати на индустрију тих земаља, која ће извесно претрпети губитак од потрошачких области аграрних земаља, које ће тражити еквиваленат у високим ставовима на артикле индустријске; а у другом ће реду индустрија тих земаља као што је Немачка, која хоће и своју пољску привреду да штити а нема довољно природних погодаба да становништву свом да намирнице, трпети велике губитке због високе наднице радничке, која се мора пети са пењањем цена аграрних продуката. Висока надница носи високе цене артиклима индустрије и у борби са страном индустријом заштита аграрних интереса у индустријским земљама ствара тешке услове експанзији индустрије дотичних земаља.

Услед чега је дошла ова аномалија, која ће скоро по нашем дубоком уверењу створити крах у привреди европској? Ми налазимо да је Америка развитком своје индустрије и агрикултуре изазвала потребу нарочито Немачке да у својој земљи има све погодбе за живот. Напредак савремене агрикултурне технике пружио је Немачкој могућност да неплодне равнице претвори у издашне домене и да методама рационалне експлоатације природе ојача сточарство толико интензивно, да је у интересу одржања данашњег стања своје пољске привреде морала приступити мерама за обезбеђење интереса својих аграраца. Потребе у агрикултурним продуктима су за данас много мање но што је раније било, но како популација несразмерно расте у Немачкој, очекивати је да ће се ускоро морати напустити систем заштитни за увоз намирница, јер ни техника неће моћи да да̑ оне услове, који ће принос ојачати до тог степена да се популација Немачке исхрани продуктима свога поднебља. Разлози да се изађе на сусрет аграрцима, који су у већини у парламенту, због вотума великих кредита наоружања, на штету индустријалаца, скоро ће престати бити основица трговинске политике Немачке и она ће, због великих надница, скупих намирница, спречавања извоза фабриката, морати постепено са нижих ставова на увоз аграрних продуката, прећи на систем никаквих царина — слободне трговине, јер ће је потреба велике експанзије њене радиности на то морати упутити.

Најдаље кроз два деценија, кад све готово европске државе у привреди постигну више мање исти ниво, кад буду уклоњени узроци могуће експлоатације од слободне трговине, оставиће се система заштитне трговине и све ће европске државе ући у један царински савез, изаћи ће као једна земља према Америци и неким земљама Азије, које својом великом продукцијом, могу у питање доводити равнотежу биланса међународног појединих држава Европе. У размени путем слободне трговине међу европским државама створиће се нови и повољнији услови за јачање продукције, боље прилике за лакше сношење ових огромних терета, на које су данашње државе приморане услед разних припрема и институција, које морају имати. Наш је задатак да радимо, те, кад дође тај моменат, да Србија буде спремна, да у себи има све, што ће је учинити могућном да, улазећи у тај нови живот, не буде нимало експлоатисана. Од будуће слободне трговине са западним и културним земљама Европе,

са којима Србија данас тргује, кад зато буде време дошло, поуздано можемо очекивати да неће бити штете, јер су данашњи услови за њено развиће, предвиђени погодбама из њених уговора, такви, да јој обезбеђују спремање за догађаје који ће доћи. Према земљама балканским и пијацама јужним са којима је у неуговорном стању почела трговати, њен је положај много лакши. За поменуте пијаце, на које је до сада излазила најгрубљим сировинама предстоји скора будућност тровања прерађевинама, које наша индустрија може дати. Експанзија наше земље према западу неће за дуго остати само у извозу сировина већ ће бити и у полу-прерађевинама, за Балкан и јужне пијаце посигурно може бити наш извоз и у фабрикатима. Како су сви услови код нас да се индустрија може развити: богаство у угљу, у воденим падовима, јевтиној надници, то уз то проширење области потрошачке на балканске земље и извесне пијаце Средиземнога Мора, пружају најповољније услове за самосталнији привредни живот, каквога пређе није било.

Ово предвиђање измена у основицама за склапање уговора Србије са иностранством упућује нас, да по истеку овог уговора Србија припрема све што је потребно и да избегне оне перипетије, кроз које је преговарање за овај уговор пролазило. Ако после 10 година суседна монархија буде имала какве политичке или економске разлоге да одуговлачи преговарање, Србија треба за то да је спремна и да у почетку пресече сваку неизвесност. Не смеју се више због несвршених преговора са А.-Угарском оставити нерегулисани трговински односи Србије. Она мора имати све спремно да, по истеку уговора, ни за један тренутак не дозволи да настуне прекиди ни за увоз ни за извоз. Из неке уображене потребе осетљивости суседне монархије не сме се без икаквих разлога ставити у важење општа тарифа за безброј артикала и оптеретити наши грађани несносним дажбинама, већ одмах ставити у изузетни положај само ону земљу, која ма чим покуша, да поремети наш међународни трговински биланс. Погрешке које смо у прошлости чинили ваља да су поуке да се сличне грешке не граде у будућности. Да не би од корака, које треба да предузмемо, било какве штете, ваља свим силама у току од 10 година радити на потребним установама које ће наш извоз обезбедити.

IV

Из овога што је довде речено о струјама за заштиту аграрних продуката у Европи наш уговор има у себи све што и уговори осталих земаља, које су раније биле у приликама за извоз сличним српском извозу. Све што ће постићи, због цереалија и стоке, услед високих ставова и немогућности увоза живе стоке у суседну монархију, остале земље са којима је раније Аустро-Угарска имала горњи промет вредеће и за Србију. Ако Србија буде у могућности наћи за извесан контигенат лакше стоке, чије се клање неће рентирати с погледом цена на аустријским тржиштима, јужне пијаце на којима је и до сада успешно трговала, онда пошто су пијаце за жито осигуране, не знамо зашто би било разлога и потребе, коју је опозиција истицала, ступити у економски рат са суседном монархијом, стога што се није могао добити извоз живе стоке.

Економски рат за Србију данас не би било тешко са економског гледишта издржати, но с погледом на тешкоће чисто политичке излагати народ и најмањим узалудним потресама била би велика грехота и непотребан ризик. Велим, да потребе нема водити економски рат, кад се успело доћи до уговора и стога, што баш да се и по све успешно сврши борба, не би се имало шта ново ишчекивати да се добије. Давање живе стоке више је но немогуће, а како сам још у почетку навео за нас је то и непотребно, јер рад са таквим извозом још 10 година, не би ни из далека Србију спремио за нови уговорни период, да приступи грађењу уговора, који ће носити обележје трговања са много мање заштите но што је то данас случај. Због ставова на цереалијама није вредно ни говорити. Они се ни у ком случају мањи не могу постићи, нити због изгубљених тржишта суседне монархије ваља зепсти да ћемо јевтиније наше жито продавати, кад нам последње две и по године, казују да смо без икаквих тешкоћа по много бољим ценама продавали жито на тржиштима Белгије, Италије и осталих земаља северо-западне Европе.

Казали смо да нема трговинских тешкоћа за ступање у економски рат. Нема, јер се наше неуговорно стање врло мало разликује од правог економског рата, а оно је издржано без икаквих потреса.

Кад је почело неуговорно стање јуна месеца 1906 године, које још и данас траје, више је од 4/5 нашег извоза избачено са пијаца аустријских, сва стока и све цереалије. Петина извоза у

сувим шљивама, пекмезу и свежем воћу могла је ићи у суседну монархију и преносити се преко ње за Немачку и остале земље. Од 1/5 осталог извоза, чега је износ био у вредности 12—15 милиона, износ је сувих шљива био 10—12 милиона динара и он је ишао за Немачку. Остатак од 2—3 милиона динара, колико смо пекмеза и сировог воћа извозили, отишао је на аустро-угарске пијаце. Да се из неуговорног стања прешло у економски рат остало би побринути се, што се пијаца нових тиче, за 2—3 милиона динара свежега воћа и новога пута за Немачку, ако би нам се прелаз сувих шљива преко А.-Угарске спречио. Једно и друго би се постигло са извесним тешкоћама, које нимало нису биле веће од оних, које смо већ савладали за извоз стоке, меса и цереалија. За извоз сувих шљива морали бисмо пребродити кризу због паковања њиховог и заменити извоз у џаковима извозом у бурадима и мањим сандуцима због бржег транспортовања морем. Ова промена донела би двојаке користи нашој трговини сувим шљивама. Оне би у бољем квалитету стизале на светске пијаце, постигле би се због тога боље цене, а замена сувог пута воденим преко Солуна или Брајиле дала би јефтиније фрахтове од данашњих, кад шљиве железницом из Србије извозимо. Прекинут саобраћај Србије са Европом преко А.-Угарске, у случају правог економског рата, довео би у питање само извоз свежега воћа и неких артикала, који природом својом не могу ван суседних земаља да се извезу. Немогућност овога извоза изазвала би одмах потребу прерађевина од свежег воћа, да се добију артикли, који не питају за дуже путеве. Опасности за Србију, њену трговину и економију не би никакве биле од економског рата, који је био у изгледу, да смо изашли пре годину и по дана према суседној монархији са забраном њеног увоза у нашу земљу, за шта смо и сувише разлога имали, али сада тражити без икакве потребе то стање у трговини, кад су данашњим уговором нормиране трговинске прилике, не видимо никаква разлога. Да је Србија закључила уговор какав је опозиција желела ваљало би цео свет у нашој земљи кренути, да тај уговор одбаци и прими економски рат, јер би онда заиста био оправдан а не би било тешко издржати га, јер су већ створене околности да Србија буде у стању и издржати економски рат, немајући за то да се ишта припише у заслугу безобзирне опозиције и њених апсурдних погледа на данашњи уговор, већ јачини и моћи нашег народа, који је са извесним напорима, пребродио прве те-

шкоће неуговорног стања и стао на снагу, да сагледа у очи тешкоћама и самог економског рата.

У захтевима данашње опозиције да се уговор одбаци и пређе на економски рат, противу чега смо ми били, види се једно признање њено, које не би она намерно никад учинила, да је и то могуће данас: да смо јаки повести и економски рат. Ова противуречност између захтева опозиције у економски рат и њеног тврђења, да је политика трговинска радикалне владе била неодређена и без успеха, даје најбоље сатисфакције људима, који су сарађивали на срећивању затечених неуређених трговинских односа Србије са иностранством и у данима тешким, кад од опозиције никакве помоћи нису имали. Из тога признања опозиције, да се може ући у рат, прошла влада види најбоље да је стварне успехе постигла својим радом. Доиста, кад се јавно мњење, у кога би пре три године настала паника да се само помене економски рат, данас доводи у екстазу и одушевљење кад се тражи економски рат, докази су да је морална јачина јако порасла у нашег народа, а то се могло постићи не због слома трговинске политике радикалне владе, већ стога што је та политика у данима неуговорног стања достигла невероватне цифре у билансу своје трговине и ојачала тако материјално стање нашег народа, да се о евентуалним тешкоћама и губицима за случај економског рата и не размишља и не води рачуна о малим жртвама које би се имале поднети.

ДРУГА ГЛАВА

Уговори и преображај привреде. — Прелаз извозне трговине из фазе сензалске у директно трговање. — Преображај на пољу сточарства и живинарства. — Рад на воћарству. — Гајење и извоз културних биљака. — Услови преображаја агрикултуре наше и њена надмоћност над индустријом.

Велике и културне државе могу самим уговорима са иностранством осигурати да се трансформација по извесним гранама привредним у њих изведе. Код мањих то случај није. Из примера који смо код Немачке изнели ово је јасно. Системом заштите аграрних интереса код ње је данас привреда тако високо развијена и тако брзо изведен прогрес, да се слични пример не да навести у историји. Мале су државе приморане и без своје воље, примајући уговоре, који су одјек извесне политике

у дотично доба, да приступе извесним реформама у својој земљи, којих се по својој иницијативи не би лаћали. Такав је данас случај у нас, да у заштити интереса наше радиности, гледамо главно напредовање земље и могућу трансформацију у пољској привреди с погледом на развиће извесних индустрија.

Због овако стања ствари, кад један низ уговора у себи носи политику извесну, као што је данас са нашим уговорима, да омогућавају развиће индустрије, онда се и унутарње законодавство привредно и рад целе земље мора упућивати правцима, који су већ уговорима нашим са иностранством предвиђени. Према погодбама нових уговора програм се будућег нашег рада привредног сам оцртава и ми ћемо из њега редом прећи престојеће преображаје на промету, пољопривреди и радиности. Ако се по програму, који нам стицај прилика намеће, додају још и потребни елементи, које ће приватна иницијатива унети у допуну његову, онда се лако може оцртати слика стања наше привреде после 10 година и најбоље поткрепити мишљење изнето у почетку овога чланка, где смо категорички тврдили да ће будућност српска бити и лепша и боља од прошлости, поглавито због погодаба новог уговора.

За нашу трговину је у прошлости А.-Угарска била главни посредник између нас и потрошача наших продуката. Наши су се артикли делом трошили у суседној монархији, али већином препаковали и добијали бољи облик и као такви извозили ван Аустроугарске. Наша се стока продавала и трошила у суседној монархији, да би се омогућило извоз њихове боље стоке; наше се жито претварало у брашно за потрошњу њихове земље да би се омогућило извоз њиховог бољег брашна; наше се суве шљиве решетале и паковале у Пешти и спремале за извоз у Немачку. Ко зна да је аустро-угарска земља агрикултурна у првом реду па затим индустријска, разумеће зашто је тако морало бити са нашим артиклима, који су квалитетом били испод њених продуката и онда ће разумети зашто је у прошлости наша сва трговина била у зависности од тржишта суседне монархије. Овакав начин рада објашњава оно колосално растројство наше извозне трговине и немогућност успешног рада, поред толиких покушаја да се изврши организација трговаца извозника у нас.

Што је још жалосније било обртни је капитал за савлађивање целога извоза био аустроугарски. Филијали пештанских банака у Београду давали су позајмице нашим трговцима са

стоком, житом и шљивама и наши су трговци били најобичнији сензали за рачун трговаца аустроугарских. Стање се још у горим бојама оцртава, кад се каже да су сав ризик, који трговина носи, сносили наши трговци.

Овај систем трговања престаје. Како суседна монархија неће за многе наше артикле бити више потрошач, како је обим послова између нас и Аустроугарске мањи, то ће систем сензалисања престати. Наша земља већ има могућности да један део обртног капитала пружи нашој извозној трговини, а како су пијаце сад друге и даље, те се кредитни односи Србије са иностранством имају изводити на сасвим другој основи, потреба ће бити да се интелигентнији људи баве извозом, и да се позајмица потребног капитала за извоз земаљски са стране врши на основима, које савремено трговање тражи.

Развијање радње са варантима и чековима јако ће олакшати пребијање рачуна Србије са иностранством због извоза на даље пијаце. Груписање и слабијих капиталом новчаних завода мора се извести и тим ће се знатан део обртног капитала за извоз моћи у наших завода наћи. Остатак потребног новца добиће се везом наших извозничких кућа са западом, и тим омогућити да извозна трговина из фазе сензалске пређе у руке наших трговаца, и да сва ранија добит и то велика, која је остајала нашим суседима, буде зарада, која ће у нашој земљи остати.

Како се извоз стоке заменио извозом меса, извозом артикла који се продаје на нашој територији, ова ће трговина бити сведена на продају произвођача стоке директно кланицама. Велики део ранијих посредника, ранијих трговаца са живом стоком може лако опасти и ова ће се трговина јавити у сасвим новом облику. Извоз једног дела живе стоке за јужне пијаце изазваће потребу једне јаче организације извозника у нас, која ће спречити одлазак на далеке пијаце наших неискусних трговаца а често и произвођача, који су се због непознавања прилика на Леванту узалудно излагали излишним трошковима. Жито, оваким каквога данас земља има, остаће за дуго као извозни артикал великих страних кућа житарских. Овоме је разлог што наше жито нема још имена свога према томе и цене и што се само мешавином са другим житима балканских земаља: Бугарске и Румуније извози на светске пијаце. Како се већ почело радити на бољем квалитету жита, како је потреба велика за брашном у областима турске империје, са овим се

артиклом може очекивати преображај у трговању и директна продаја нашег жита преко наших трговаца на местима потрошње његове или, што је још боље, замена извоза жита брашном и прерађевинама од њега. Извозу кукуруза, који је у последње време тако велики, предстоји такође прелаз из те сировине у извоз прерађевина од њега, што је и са гледишта трговачког а и веће вредности тог извозног артикла, боље од рада са извозом његовим у облику у којем је то раније случај био. Почетак извоза културних биљака, а нарочито воћа прерађеног поред сувих шљива, обећава да ће ти артикли бити у рукама наших трговаца, и извезени из земље нашом снагом, интелигенцијом и капиталом.

Основни је принцип трговања, да се са артиклима отиде у колико је могуће ближе пијацама потрошачким, да се избегну многи посредници, јер то повећава цену извозним артиклима и смањује на тај начин и зараду наших произвођача и зараду наших посредника и трговаца. У фази прелазној за време неуговорног стања, кад се за ноћ није могла извести промена ни у квалитету наших артикала, ни у њихову броју и количини моментално се питање извоза решавало страним купцима, којима је Србија преплављена била. Ова се добит за земљу и услуга, коју су нам учинили ти људи не може спорити, но с погледом на здраву, на јаку и моћну трговину ваља тежити да се извоз наш савлада снагом нашега народа и умом наших трговаца. Наши извозници треба да са робом иду на оне пијаце где су цене најбоље и где се наша роба директно троши. Ризик ће им услед тога бити већи, али са већим ризиком иде и већа добит.

За овaку природу трговања има и сувише услова у данашњем уговору са Аустро-Угарском и оно ће се неминовно јавити. Шта држава са своје стране треба да учини а шта се приватном иницијативом ваља створити, да се ова нова струја прихвати, изнећемо на завршетку ове расправе.

Раније колосално незнање ни рута на пијаца, картирање наше робе од само две шпедитерске куће и немогућност директног слања наше робе, ван А.-Угарске и Немачке, већ је у неуговорном стању замењено радом рационалним. Будући тарифски рад мора бити обилатији, интензивнији и рађен са више пожртвовања и разумевања но што је то случај пре̂ће било. Налажење најевтинијих тарифа нашем извозу не треба остављати странцима, кад је то посао, који наши извозници и наши агенти могу савладати.

III

Пре 25—30 година, пре но што је уговоре Србија градила са иностранством као независна држава, поглавити је извоз наше земље био у стоци. Ненасељена земља и сувише је услова имала за екстензивно гајење стоке и несразмерно је велики број свиња и говеда извожено и то или сасвим мршаве или полуугојене стоке, те је приход од тога био и сувише мали. Са рашћењем популације нестајало је шуме и утрина и екстензивно се сточарење почело полако претварати у слабо интензивно а данас кад је омогућен извоз великог контингента живе стоке, само интезивно храњење свиња и волова, може добре зараде пружити нашим произвођачима. Последњих година кад је Србија извозила по 70.000 говеди и 120.000 свиња добитак је за то био до 28 милиона динара и представљао је вредност хране у кукурузу за свиње 11 милиона динара а за волове у сену и јарми близу 10 милиона. Кад се овој суми од 21 милион додају остали трошкови и проценат угинућа код свиња онда је зарада чиста од тог артикла била тако мала и сумњива, да је стално на извозу волова било увек губљења, а добит на свињама, због јаких цена у Пешти, претварала се у губитке због помора стоке, који је чешће био у нас. Ако се пак узме да се исхрана свиња рентирала у годинама кад је кукуруз био испод 10 динара и да је храњење скупом храном по све нерентабилни рад, јасно нас ово упућује да прелазећи на рад са извозом меса, морамо радити на трансформацији гајења стоке и с погледом на храну за њих и с погледом на расу стоке, која нам може у краћем времену угојена пружити веће добити. Исхрана волова раније је била и сувише скупа. Да се спреми извоз 70.000 волова требало је за њих резервисати приходе од 200.000 хектара земље, који и најлошије обрађивани у свако доба, без икаква ризика земљи могу много већу корист пружити, но што је земља од извоза волова имала. Од великог броја извоза волова патила је вуча и рационална обрада земље којој је недостајало стоке за обрађивање и ђубрење. Ако се овде учини потребно контигентирање и ранија се сточна скупа храна замени отпацима пољопривредне индустрије и пређе са гојења по суватима на шталско храњење, могу се од ове гране очекивати повољни резултати.

Из ових кратких напомена јасно је да ће продукција свиња расти и да треба тежити да се број свиња појача за извоз меса

свињског. Повећању броја свиња никакве сметње не стоје. Ако се само издвајањем соја, који се за кратко време може угојити, добије у времену те се раније гојење од три године сведе на годину дана, ако се скупа храна у кукурузу, која је ишла на маст код свиња и њихову огромну тежину, смањи и замени течнијом храном, коју дају индустрије млекарске као отпатке, онда се добива бољи квалитет меса, већи број свиња за клање, смањује огромни ризик од помора и ова се рубрика извоза може за кратко време удвојити. За трансформацију свињарства биће постицаји у бољим ценама, које ће кланица пружити произвођачима. Ова грана производње због променљивих услова трговине само ће бити унапређена а никако уназађена, као што су неки критичари данашњег уговора наговештавали. Могућност извоза великих количина прерађеног меса свињског, масти и других прерађевина за време неуговорног стања најбољи су сведоци, да ће, кад се овоме дода рад са извозом свежега меса свињског, ова грана стално напредовати у нас и да се при крају периода од 10 година може очекивати да Србија у preради свиња достигне контингенат од 300.000 комада и више.

Према свему се нема за чим зажалити за ранијим начином рада са свињама. Ако се сетимо да ће прерада свиња у нашој земљи створити зараде читавим редовима грађанства, да ће се читаве нове индустрије отворити, које ће отпатке прерађивати; да ће становништво сиротније имати поред зараде још и бољу и јевтинију исхрану у оним деловима, који се не могу прерадити за иностранство, онда је јасно да за Пештом могу закукати само они, који су са њом тек започели свој рад са извозом свиња, а не и они, који су се са тог посла повлачили, јер су први били у надама а други у горком ускуству и разочарању од те трговине у прошлости.

Из оног што напред рекох воловарство је у прошлости било у нас у назатку. Број је, који се извозио, био је несразмеран тој нашој производњи. Тежина је стоке била бедна а квалитет меса средњи, да су цене биле као цене најлошије стоке мађарске. Ако се уради по напоменама изнетим и буде радило са клањем тешке и боље стоке за контингенат од 35.000 волова, колико је уговором предвиђено, можемо добити два пута већу суму новаца, но што нам је контингенат од 70.000 давао раније. Ако се тежина волова за клање буде кретала ка 800 и 1000 кила, ако исхрана буде јевтином храном, може се очекивати зарада

на волу од 500—600 динара, рачунајући ту поред зараде произвођачке и остале зараде око прераде, које ће остајати у нашој земљи. Добит од клања 35.000 таквих волова далеко ће прећи ону суму, коју је Србија раније за извоз волова добивала.

Према овоме не знамо зашто би сточарство ударило назад. Оно само може да иде на боље, јер фаза у којој је оно раније било није завидна, а ова у каквој се мора налазити сада и доцније говори у корист побољшања ове привредне гране.

Један део лаке планинске рогате стоке, које доста у Србији има, која не пружа трговини са прерађеним месом потребне услове да је та трговина рентабилна, може се као жива извести из Србије за земље које такву стоку траже за вучу и клање, јер потребе за њу имају пошто су то земље без стоке. Такве се земље налазе у нашем суседству на Балкану и на обалама Средоземног Мора, те се и из ових разлога нема шта замерити гледишту о напредовању сточарства, које ће у могућности промета наћи најбитнији услов за своје напредовање.

Моје је дубоко уверење, да ће из разлога, што се популација у нас множи, што се земља све више зирати, што расте извоз воћа и других културних биљака, да ће све ово бити узроци те неће хипропродукција моћи да буде у рогатој марви и да ће се онај сувишак у стоци, који наша земља може да да̂ без икаквих тешкоћа, моћи да прода и размени са иностранством. Кад се овим разлозима дода потребан капитал у стоци за рационално млекарење, онда још јасније излази, да ми не смемо ни лимитирани број у уговору да извеземо из наше земље.

Данска се често у нас помиње као пример земље за трансформисање своје производње. По њеном примеру ми морамо радити, а она је прешла на данашњи начин рада услед економског рата са Немачком. Извоз је живих свиња у њих замењен прерадом свиња и извоз рогате марве замењен је извозом сточних продуката и продуктима млекарске индустрије. Исти се процес мора и у нас извршити и на то нас упућују нове прилике условљене уговором.

Сем свиња и говеда знатну рубрику у извозу нашем заузима ситна стока и живина жива и клана. Товљена ситна стока нашла је себи пијаце у Турској, Грчкој и Малој Азији и те се пијаце могу само још јаче задобити с погледом на квалитет наше стоке, који је и данас добар а може и бољи бити ако се мало знања унесе у спремање угојене стоке за извоз. Но ако се жели

индустрија млекарска, која у бачијању у источним и јужни крајеви наше земље налази подесан облик задружни, да се у већим размерама води и да се тој индустрији да савршенији облик онда се и од капитала у ситној стоци може већа рента очекивати извозом млекарске индустрије.

Извоз живине раније је био на штету нашег живинарства и добити наше земље су биле незнатне од те гране пољопривредне. Од како је настало неуговорно стање те се живина није могла као раније извозити, извоз је јаја био већи но пре извоз живине и јаја. Промена рада са овом граном, нов начин гајења живине и извожење само оних стабла, која постану стерилна у привреди, може Србији пружити користи које Бугарска има, а која ни у колико не располаже већим бројем живине од нас. Извоз јаја је у Бугарској преко 13 милиона, док је у нас извоз живине и јаја једва 2,5—3 милиона. Без велике вештине са мало више труда око организације за скупљање јаја овде се могу очекивати велики и повољнији резултати.

Не треба заборавити да је конфигурација земљишта у нас, да је наше поднебље такво, да свих услова имамо за развиће коњарства. Тражња је коња у нас велика и цене које страни купци дају за наше коње постаћи ће ову грану, ако уз то и држава, а нарочито војска, која велике количине коња радо са стране купује, буде бољим ценама преко кола јахача постакла ову грану привредну. Извоз коња из наше земље, који је и рентабилнији и згоднији од извоза рогате стоке за исхрану становништва знатне би приходе могао нашој земљи да да̀.

Из свега, што је речено, нове погодбе уговорне само иду у корист сточарства наше земље. Рентабилитет трговине захтева нов начин рада са стоком и говори противу извоза живе стоке. Потреба земље у поменутим захтевима говори у прилог развијања свих грана сточарства и одговарају свима, који мисле да ће ретардација настати у нашем сточарству. Нема ниједног разлога бојати се у нас за сточарство и оно ће се тек од данас почети у нас да развија онако како се то само пожелити може. Приходи који се могу добити од живинарства, ситне стоке, индустрије млекарске и оних индустрија, које раде са отпацима у нас, говоре да ће биланс међународног промета на сточним продуктима два пута и више прећи ону добит коју смо раније од извоза стоке имали.

IV

У извозу нашем, који је у прошлости врло слабо напредовао, воће сирово и прерађено: суве шљиве и пекмез, стално је расло. Ова привредна рубрика је толико важна по нас и такво место заузима у земаљској продукцији, да ће оно јачином прећи и рубрику жита и рубрику стоке.

Климатске су прилике тако повољне за воћарство у нас да то не треба да остане не искоришћено. Ако има каквих производа где све природа даје, а човек врло мало а често као, што је код нас, и ни мало не доприноси, то је воће. Нема говора и воћарство потребује људског труда и оно тражи техничку сарадњу и уношење знања стеченог искуством, али све то придодато условима, које нам природа даје, пружа нашој земљи један богати извор прихода, који се не дâ довољно оценити.

Србија има крајева у којима има финог и скупог асталског воћа, које до данас није никакве ренте доносило. Вештина брања и паковања таквог воћа упутиће свет, кад комуникационих средстава довољно буде, да већу пажњу томе поклони и да онај нерентабилни посао око рада на продукцији жита по брдским воћарским крајевима замени са рационалним воћарством. Квалитет шљива, које се данас само у једном незнатном делу Србије негују и суше и од њих гради пекмез, такав је да би оне, по ономе што је природа нашим шљивама дала, биле без конкуренције. Кад би се прерада наших шљива вршила како ваља, цене би овог артикла биле као француских шљива. Кад се буде појачала продукција воћа а нарочито шљива у крајевима Србије, који су за то подесни, кад се прерада буде вршила под надзором државе и извозника, у извозу се само сувих шљива може у брзо очекивати толико колико данас за све цереалије добивамо.

Ако из промета избацимо извоз свежега воћа, које није асталско, и пређемо на извоз прерађеног воћа поред облика у којем смо га до сада извозили, рубрика од извоза свег воћа биће већа од извоза стоке и сточних продуката.

Српске суве шљиве имају већ своју марку и цену на пијацама Немачке. Наше су суве шљиве извожене и ван Немачке и добиле су своје одлике над осталим нарочито калифорнијским. Ако се буде водило рачуна о примедбама немачких купаца и унесе мало воље и труда, ништа не стоји на путу да достигнемо цене шљива француских.

Извоз асталског воћа је у зачетку код нас. Немање тран-

спортних средстава је то спречавало. Како смо у јеку грађења железнице и путева очекивање је великог извоза ових финијих сорти по све извесно.

Консервисање воћа, које се ствара у нас, грађење пекмеза и спречавање извоза оног сировог воћа, које је доста значајно било у нас, у облику у коме је то вршено, прерадом истог и спремањем нових артикала извозних од свежег воћа, даће се знатан полет нашем воћарству и створити нове зараде нашем сеоском становништву. Сеоски сталеж може онај велики део годишњег времена, који проводи у нераду, јер не зна никаквих заната, корисно употребити на послове, које трговина са воћем тражи због доброг паковања и преноса воћа. Све су ово послови, које ће потреба створити и тражња потпомоћи. Подизање ће воћњака бити јаче у нас у будућности на штету данашње зиратне земље у крајевима, где се само јаким ђубрењем и већим знањем може исплатити колосални рад нашег становништва, који се тако ништавно плаћа продукцијом жита.

Обнављање винограда у нас вратиће се нашој земљи она обилата ранија берба и оно богаство које је филоксером сатрвено. Изглед на извоз вина у балканске земље, нарочито провинције турске, где се тек појављује филоксера, даће јачег постицаја овој грани произвођње и поред извоза воћа у изгледу је да ћемо у скорој будућности, кад се земаљска тражња у вину и грожђу подмири, имати извоза за земље из којих увозимо за данас грожђе и вино.

V

Сем ове три велике извозне рубрике: жита, стоке и воћа у нас је почело сејање културних биљака: кудеље, дувана, лана, шећерне репе и др. Ових биљака не може бити свуда, за њих је потребно поднебље, које је природа дала нашој земљи. Извоз је знатан већ свих ових поменутих биљака и на њима ће се све више од сада радити. Приватне ће иницијативе, уз незнатну помоћ државну, и овде створити све што је потребно да Србија поред раније три рубрике велике има у својој земљи већи број извозних артикала и квалитет бољих артикала, који је никада неће везивати искључиво за једно тржиште, већ је упућивати на избор и долажење до бољих цена.

Србија не сме желети да остане на извозу ових културних

биљака у облику најгрубљих сировина. Она већ данас за кудељу, дуван и шећерну репу има индустрије, које тој нашој сировини дају облик полупрерађевине или облик потпуне прерађевине, какву је потрошачи траже. Извозу кудеље у влакну придолази извоз ужарије и канапа, а близу смо да извозимо и шећер из земље, пошто смо данас у стању подмирити већ земаљску потрошњу у шећеру производњом данашње фабрике. Потреба индустријских установа за прераду културних биљака лако ће се задовољити кад Србија буде ојачала продукцију тих сировина у својој средини.

Како смо ми у прелазу из фазе екстензивног сточарења у фазу интензивног јака је потреба у нас у пићним биљкама. Све мање утрине и попаше упућују нас на сејање ливада и трава. Потреба се у овсме већ у велико осећа а предузети су кораци и од стране надлежних меродавних фактора у нас за то и надамо се да неће у нас свака трећа година бити оскудна у трави и нагонити нас на забрану извоза сена, као што је то редовно случај у нас до сада био. Услови су у нас врло повољни за пићне биљке, ако се сејање ливада доведе у свезу са иригацијом за шта су сви услови повољни у Србији, може се рачунати на знатан извоз пићних биљака.

VI

Зауставио сам се у овој глави на раду и промету производима чисто пољске привреде и могућим трансформацијама њиховим. Разлог је за ово и тај што желим да наша земља остане, с погледом на њен географски положаји с обзиром на постојећи поредак социјалних сталежа у њој, а и из разлога што је пољска привреда, продукција најрентабилнија, јер је за те продукте лакше наћи пијаце но за индустријске, за дуго земља типа пољопривредног у првоме реду а индустријска тек да дође на друго место.

У пољској је привреди и најтежа трансформација. За њу је потребно извршити преображај у погледима масе, која суделује у тој производњи; потребно је унети знање које наука и искуство даје, потребно је читаве институције створити, променити поредак друштвени, па да се с успехом очекују плодови трансформисања. Народи су сви врло конзервативни и због те црте је тешко новачење у пољској привреди. Маса сама по себи

прилагођује се новинама сувише споро. Можете и услове и погодбе новог живота променити, можете довести у питање цео промет њезиних продуката и све ће то изазвати стагнацију, зачамелост али тешко без нарочитих сила да се изазове прелаз из фазе у фазу. Трговина најбоље ојачава приватну иницијативу произвођача и нагони га на прелазе из старог типа производње у нови. Уз трговину долази просвета, и то оно професионално васпитање, које се у масу ваља да унесе па да се из једног стадијума пољске привреде пређе у други. Трговина стављањем бољих цена у изглед, наставе у олакшицама да се резултати опстигну, као две силе истога смисла утичу на народе да се крену из мртвила и да са једног типа продукције пређу у други или да старим облицима производње дају новији, савременији и бољи. Трећи агенас, о коме ћемо засебно говорити, јесте развиће индустрије, он са своје стране, проширујући област потрошње сировине, подстиче и упућује свет на бољи и интензивнији рад.

Потребно законодавство треба донети да се омогући пољопривредна трансформација, само треба пазити, да је створена таква контрола, која не убија приватну иницијативу већ путем награђивања и прихватањем појединих грана потпомаже развијање. Ваља путем изложаба створити утакмицу, која ефикасно утиче на појаву преображаја производње. Приватна друштва пољопривредна, кооперације, курсеви, кредитне установе, продужне школе типа пољске привреде, изложбе провинцијалне, земаљске и светске, све су то васпитна средства и нарочити моћни ослонци да се масе крећу правцима, које промењене погодбе у напред предвиђају и одређују.

Као што политички закони гарантују самоопредељивање заједница и удружења, омогућавају учешће на тај начин народа у управљању земљом, тако исто задатак је савремене демократије, да преко самоуправних тела и разних привредних корпорација, науче народ старати се за себе и оспособити га да нађе увек начина да своје потребе сам начинима, које он нађе, задовољи. Да за то способан буде, ваља наставу разгранати и размножити.

Држави је задатак да на сусрет изађе свима покретима народа, који теже да се у њему створе културни центри за удруживање, за његово умно и материјално јачање. Држава се мора постарати да у своје руке узме извршење великих послова за

које су појединци или мање јединице социјалне немоћни. Грађење већих, путева подизање великих тржишта, осигурање производних радника и др. ствар је државе. Њен је задатак да рукује наставом земаљском као што контролише и њен саобраћај физички. На чему поглавито држава има да ради, да погодбама за развиће новог привредног живота, за шта уговори у себи носе клицу, дâ потстицаја, биће предмет засебног одељка у овој расправи. На завршетку ове главе помињем само то да се друштво цело мора заинтересовати за трансформацију пољске привреде а то је могуће лако извести из разлога, што га но вначин трговања, условљен нарочито уговором према моћном суседу, на то нагони. Све остало што је потребно да се до резултата дође држава ће са друштвом лако целој земљи пружити

К. Стојановић.

— СВРШИЋЕ СЕ —

ЧИЧА ИЗ ПРЕОБРАЖЕЊА

(Прича о родитељу који је несрећан само зато што није потпуно срећан.)

Посвећено другу Драгиши Лапчевићу

Јуче у подне узео сам једну лубеницу на Зеленом Венцу. Узео сам је, једе ми се, али нема никога да ми је понесе до куће, а наопаки појам о господству одвикао ме је да сâм себе послушам.

Понудих једног разним фарбама умазаног и по свима изгледима за тај мах беспосленог дечка; понудих га да ме послуша, али ме он на ту понуду само подругљиво погледа и не рече ми ништа.

Онда понудих једног босоногог човека са плавим носом.

— Врућина — рече он лењо и одмахну главом.

Видим под багремом у хладовини седи један као тресак здрав човек и пуши на муштиклу; леви му рукав празан, види се да у њему нема руке, а снажном десном руком само размахује муштиклу од колена до уста и обратно.

Приђох њему и готово га почех молити.

— Извините — рече он и направи божјачку мину — ја просим...

Опет се вратих пиљару. Размишљам о томе шта ћу и како ћу, јер ми се лубеница баш једе и никако друкчије, а цигара ми догорева међу прстима. Кад ме већ и опече, ја је бацих, али она, чини ми се, још добро и не паде на земљу, а на њу се згомилаше онај фарбама умазани дечко и онај човек са плавим носом.

Ја гледам како се та два јадна створа божја очајно отимају свега можда о један дим, а чича, од кога сам лубеницу купио, спретно се дотаче моје руке.

— Господине — рече ми он — еве дошеја је мој син — и показа ми једног младог човека у европском оделу — он си је овдек на овуј стоку газда; ја ћу те послушам... Ће ми дадеш једно петпарче? не питујем си за даљину!

— И два, брате мој слатки!

— Е, да си жив!

И он лако узе лубеницу и пођосмо.

Идемо тако и ћутимо.

Шта је он мислио и је ли у опште шта мислио, то не знам, али сам ја дубоко и с тугом размишљао о типовима које сам нудио да ме послушају.

— Слушај, господине, ћу ти рекнем један реч — рече ми чича одлучним гласом. — Мож' ће погрешим како један простак, ама па ћу ти рекнем тај реч.

— Да чујем, чича.

— Овдек, у вас, народ си је станује азг'н.

— Како то, чича?

— Ајмане, салте ајмане... Живује свет а иска да не работи... Ете ономатке сам си отишеа у једног мајстора, шуштера. Спијеше, жена, кат дајдо. „Ће ми окрпиш“ — викам — овуј кондурку? Вика: „Ћу ти гу окрпим“. „Дваеспарче стиза ли за тој?“ „Ба, ће се убришеш! — вика. — За тој ће ми дадеш динарче“. „Ни за онај свет не ти давам динарче! Бос ћу си одим како п'с, а динарче за тој не давам!“ И ото си, а он си остаде да си жмије како бувина на слнце, а могаше убавачко да си заработи дваеспарче... А у нас си је народ умреа за работу; по в'зд'н ће си, жи' ми Бог, крши грбину за грош!

— А одакле си ти, чича?

— Из Преображење.

— Где му то беше?!

— За Преображење ли питујеш?

— Јест.

Чича ме зачуђено погледа.

— Тој си је там' малко поза Врање.

— Па откуд ти овде?!

— Туј сам си у сина од ники д'н... Видеја си оног у немецко што дојде?

— Видео сам га.

— Тој си је мој син; он си је, како ти реко', газда на онуј стоку.... Један, што си сас њег' работи, с'г је овдек у војску.

Један је у село, сас мен' и бабу ми, а један си је па овдек тишљер, у мајстора швабу известија занајат.

— То је лепо.

— Видиш, господине, овај мој син што си га видеа и онај други што је у војску, како од суво злато да су правени, а салте ги дадо по динар и пол кат ги испрати из Преображење. Памет, што се вика, и царује и говедарује. Работили, мучили се д'н-ноћ, не јело, не пило, не понело се, а с'г си имају овдек две куће и двесте динари месечино збирају кирију. Све сас пиљарл'к! Онај, што је у војску, како арслан је. Грабне крупицу сол, заметне гу на рамо и сам гу донесе на дућан! У овија дни даље си риба купус за муштерије, а поће си работи у другога; по петнаес динара заработи за један ноћ салте на тој рибање!

— А онај у селу, какав је он?

— Е, он си је остаја простак како и татко му. Работи селску работу. Сас убаво, нема га по убав човек, а сас лошо, нема по лош човек на овај бел свет... напије се па по вз'д'н спије, за работу и не питује, а ја и баба ми копамо у лојзе... Ама си па убаво помињујемо сас њег'...

— А је ли жењен?

— Оженимо га, ама му се домаћица потика незародена.

— Жалост!

— Да је жалос, јесје жалос, ама од жалос има и по жалос — рече чича и болно уздахну.

— Па ти си то, чича, ипак неки срећан човек.

— Господине, срећан, викаш, срећан, ама тике душа ми знаје... Викам ги: „Жените се, бре, деца, стар сам човек; мило ми за унуче!"

— А они?

— Они ништо. Овај, што си га видеја, вика: „С'тра' ме од женско." Онај па што је у војску: „Не се одвајам од бату ни за живу главу!" Како девојчики! Да ги по тамнину акнеш међу двесте девојки, салге ће се срамују!

— Па ти онда ожени тога најмлађег?

— Тој и јес' белај. Не иска ни он да се жени!... Ономатке сам му за тој зборија и плакаја сам, па ништо. Вика: „Не искам си жену, не искам си дом, нећу си попа, нећу си државу, нећу си више да биднем Србин!" „Што бре, синко, што збориш тој?!" „Тој!" вика. „А зашто, бре, синко?!" „Станујa сам — вика — ефицијал". „А што ти је па тој ефицијал?!" Вика: „Не искам

си жену, не искам си дом, нећу си попа, нећу си државу, нећу си више да биднем Србин, ете тој си је ефицијал, ако неси знаја!“ „А, тој сије ефицијал?! — Убав ствар!“ „Много убав“ татко, него и ти да се писујеш у тој друсто!“ „Да си отфрљим бабу, да си упалим дом, да си станем резил у рисјани, да избегнем из порези да си не биднем више Србин?!“ „Јес'“ вика. Мен' ми т'г налегну ника т'мнина на очи, та га фати, та тепај, та тепај, та тепај, та му се убавачко натепа! „Тој ти је тепање — викам — за тој, што те несам како малецко тепаја!“

— А он?

— Он па вика да си је ефицијал!

— Сиромах човек! — рекох ја и неки луди смеј ме напе.

— С'г да видиш ништо друго! — рече чича. — Таман му се ја такој убаво натепа, а дојдоше му браћа. „Тате — вика тај мој син што је у војску — зашто си тепаја нашега бату?“ „Тепаја сам га, деца, за тој што је станија ефицијал“. „А што је па тој?“ питује мој други син. „Неће си човек жену, не иска дом, неће си попа, не иска државу, неће си па ни Србин више бидне!“ Та ти га они грабнуше, та тепање, та тепање, та царско тепање! Истепаше га како циганског младожењу!

Ја се већ почех поводити од уздржаваног смеха, и што нисам пао, имам заблагодарити једино тој околности, што смо већ били пред вратима мога стана.

После сам плакао од смеја, жалећи притом човека коме су идеје будућности натовариле у садашњости толики бој на леђа.

А данас у подне узео сам дињу опет на истом месту.

Кад је платих, чича из Преображења, и не чекајући предлог с моје стране, узе је и пође са мном.

Али је данас био јако сетан и нерасположен, готово рећи очајан.

Покушах да га разговорим, али без успеха.

Питам га пише ли му баба из села, и онда на ту тему хтедох да отворим разговор који би га можда мало разгалио и одобровољио.

— У нас неје адет да се писују писмићи — рече он хладно.

И продужисмо пут ћутећи.

У један мах он дубоко уздахну и зашкрипа зубма.

— Слушај, господине — рече ми он и тужним и молећивим

гласом — за овој слушање не искам ти ни парку, сал те молим како својега родљака да ми дадеш један совес.

— Да чујем, чича.

— Кол'ко се лега за убисто?

— За какво убиство?!

— За убисто... демек знајеш што је убисто?!

— Па како кад, чича. Осуда није увек једнака. То зависи од околности које судови цене или на олакшицу или на отежицу кривцу... А зашто питаш?

Чичи ударише сузе на очи, али му се израз лица не измени ни за једну цртицу.

— Искам си закољем најмалеога сина... Мој греј, мој жалос!

— Ефицијала?!

— Проклетога ефицијала!... Довдек ми је дошеа! — јетко рече чича и оштро превуче дланом преко грла. — Од дерт и резилак не смем се врнем дом. Баба ће ме питује, људи ће ме питују, што да ги рекнем?! Сас врцу под старос да се бесим, што ли?!

— Грешиш, чича. Грешиш, Бога ми!... Млад је човек, поправиће се — рекох ја и осетих да ме опет поче надимати онај јучерашњи луди смеј.

— Јутроске си па зборимо о тој. Викам: „Синко, бре, рисјанин ли си, стока ли си, што ли си, не се фаћај по тај пут; тој си је од лошо по лошо. Резилак, бре, за старога оца, за стару мајку, резил ће станеш пред друсто!" А он вика: „Тате, не знаеш ти тој, ти си један буреџак, бубрежњак, какво ли рече, ђавол ће га знае!

— Да није буржоа?

— Белким такој нешто. За срце ме уапа пцетиште!... Па му викам и плачем си како једна сиротиња: „Синко, бре, жи' ми Бог, ћу те утепам за тој!" А он се смишка како да је брез памет и вика: „Тате, утепај ме, ја сам си тај па тај!" И јоште па и мен' ми дава совес да си одим у никога Лапчовића сас голему браду, тој ги је демек даскал, та ћу си и јаеднак станем ефицијал!... Видим си: опојен сас туј лакрдију, потикаја се човек брез лек и пут, и ћа га утепам туј, ама утече како ника дивљина...

— Е, чича, не ваља ти посао! — рекох ја и поведох се од смеја у страну.

— Убаво, лошо, тој му је!... После си ото у једног тр-

говца, дупли трговац! та и њега питува за тој за што и теб' те с'г питујем. Вика: ће легаш сас тешко гвојзе у робију, ће те стрељају и сијасвет свешто-ништо. „А зашто?!“ викам. „Затој — вика — што си утепаја сина.“ „А кој ће тој праи сас мен'?“ „Суд“ вика. „А ја ћу си — викам — излегнем пред тај суд и ћу га питујем: туђо ли сам или своје дете заклаја? Резил сам од тој дете станува под свој старос, затој сам га заклаја!“ „Не смеш“ вика он, ће ми рекне суд. „А кој си је — викам ја — кршија колена за тој дете, ја ели суд?...“

Мени ударише сузе од смеја.

— Доста, чича! — једва изговорих, узех дињу од њега, додах му напојницу и смејући се дођох кући.

И сви у кући слатко се насмејасмо убилачкој срџби чичиној.

Исписујем ове редове а стрепим од зла, и пун сам слутње за страшну погибију јадног „ефицијала“.

И да би ми савест остала чиста и мирна, још колико данас по подне учинићу о томе доставу полицији.

Сиромах чича из Преображења!

Чеда Поповић.

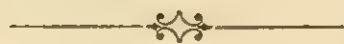

ИЗ ИСТОРИЈЕ УСТАВНОГА ПОКРЕТА У ТУРСКОЈ

(Митад-пашин Устав и његова судбина. — Младо-Турци[1]).

I.

Прошлог месеца — једанаестог јула — прокламован је у Турској Устав. Тога дана враћен је у живот, како се то званичним језиком каже, Устав од 1876. Калифа правоверних, једини апсолутан владар у Европи, тога дана пристао је и званично и отворено уз уставни покрет, који је отпочео у војсци, у Маћедонији. Свет је био изненађен, запрепашћен од чуда, од неверовања. Турска уставна земља!

Под утисцима првих гласова из Турске о уставном покрету тешко је било наћи се у новој ситуацији, тешко је било не поверовати најчудеснијим комбинацијама, најневероватнијим прогнозама и најразноврснијим оценама догађаја. Навикнут да Турску гледа као легендарну земљу оријенталских интрига и званичних подвала, европски свет дочекао је прве гласове о догађајима у Турској с неверицом пуном ироније на турску уставност и на озбиљност самога покрета. Буна у војсци није нова ствар у Турској, а ова, која је почела у Маћедонији, није ни мало озбиљнија била од толиких ранијих. Ништа није казивало да ће она добити тако простране размере и имати овај велики историјски значај! Три млада човека Енвер беј у Солуну, Нијази беј у Битољу и Џафер беј у Скопљу, по чину у војсци тек мајори, одметнуше се од својих власти, и у исто доба затражише Устав од 1876. год. Покрет је изгледао и немоћан и неозбиљан.

[1] Поводом књиге: Midhat-Pacha, sa vie — son oeuvre, par son fils Ali Haydar Midhat-bey. Preface de Monsieur J. L. de Lanessan ancien ministre de la marine. Paris, Stock, 1908.

Како се лако прилазило покрету и то прилазили и виши команданти и гувернери провинција, дотле познати као одани приврженици султанови, изгледало је као да је то по мигу из Цариграда. Али само је неколико дана требало да прође па да се покаже колико је дубока и пространа била организација младотурске странке; колико је захватила војску и како су крупни узроци били, који су изазвали овај покрет. Султан није био сигуран ни у своју војску из Анадолије, с којом је мислио да угуши покрет у Маћедонији. Осетивши се немоћним према општој струји, султан је брзо пронашао да ће најбоље бити ако и он сам пристане уз њу.

Све ово, и војнички пронунцијаменто и пристанак султанов уз покрет и прокламовање устава, дошло је једно за другим тако изненадном брзином, да остали свет није могао лако доћи себи од чуда и потражити свему томе праве узроке. Није се могло веровати ни у озбиљност покрета, ни у животну снагу његову, већ се држало да је некако споља, ван Турске, цео покрет инсцениран, да је то дело какве интригантске политике које велике силе, или бар, ако не то, онда сва та „комедија с Уставом“ из Цариграда удешена. Којој би великој сили ишло у рачун да изврши преврат у једној тако великој земљи, чија је судбина и судбина европског мира? Која би то велика сила рескирала да помогне револуцију у Турској из које лако може доћи, у место уставнога реда, потпуна анархија, слом, који повлачи за собом и европску кризу? Јер нико не може да предвиди, да погоди догађаје, те у место успеха уставнога покрета може доћи каква интервенција европска или сама ликвидација Турске. Разуме се, да нема те велике силе која би смела узети на своја плећа такво крупно дело, која би се смела играти са својим рођеним интересима тако лако и неозбиљно.

Једна је последица овог покрета одмах јасна била, а та је: да реформна акција великих сила у уставној Турској постаје излишна, да њој више нема места. Из тога факта испредало се да је у интересу Немачке и Аустрије да изиграју остале велике силе што ће помоћу овог уставног покрета онемогућити даљу реформну акцију Европе. Да је интерес султанов да се Европи онемогући даље мешање у унутрашња питања турске царевине, да се онемогући туторство њено над Турском, — такође је јасна ствар. Али нису ради тога ни султан ни која европска сила ни смели ни могли тако лакомислено распалити револуцију. Сам

покрет, за ово месец дана од како траје, демантовао је сва ова погађања као из основа погрешна.

Ово што се дешава данас у Турској излази из оквира обичних преврата. Револуција до сада, истина, није била крвава, јер је стала живота само неколико верних представника старога реда; њу не прате они ужаси и страхоте, који су нераздвојни код оваквих политичких прелома, не лије се крв, не падају главе, не руше се и не пале се вароши и села, не дижу се згаришта нити чује запомагање и очајање жртава њених. У место тога, „Отомани“ — како се називају држављани свију народности нове Турске — грле се и љубе, стискају руке једно другом, певају химне слободи, заносно слушају звуке марсељезе, Турци, Срби, Грци, Бугари, па и дивљи Арбанаси! Свет је опијен слободом и у заносу је, у делиријуму слободоумља. Турска, она суморна, мрачна варварска Турска, — сада је земља рефрена револуционарних: „слобода, братство, једнакост“, земља где се хори марсељеза.

Ако би по жртвама судили, по ужасима и страхотама, које прате револуције, а којих овде нема, и по изненадној њеној појави без икаквих ранијих знакова, а ако би судили по спољној страни њеној, која је пре весела но суморна, онда би одиста цео покрет изгледао од малог значаја, покрет, који ће једног дана нечујно нестати пошто се иступиљао до миле воље. Али крај свих оперетских сцена — као што су напр. братимљење четника и војвода који су се до јуче крвнички клали, импровизирани банкети, митинзи, манифестације, измешаног оријенталског света разноврсног по вери, народности и политичкој свести — као и по оделу, револуција у Турској има свој дубоки извор и епохалан значај. И ако је она изненадно и од једном букнула, она није резултат тренутног незадовољства и малих узрока, ни дело двојице тројице симпатичних официра младотурских. Она није дело интриге ни какве велесиле европске ни султанове; она није убачена споља, из Европе, и ако је подстицана; она није за дан два, или месец дана, смишљена, инсценирана и изведена. Не. Она је дело толиких генерација, она је резултат историјског живота, природна последица скорашње прошлости, она је симпатичан покушај турских патриота из редова интелигенције, запојене европским духом, да спасу од пропасти своју земљу и да унесу нов свежи живот у оронули организам „болесног

човека“, Турске, која је већ на умору. Она тиме покушава уједно и да реши један велики историјски проблем.

То је оно што је интересантно и значајно!

Да бисмо разумели овај данашњи покрет, потребно је да се вратимо у прошлост, у скорашњу прошлост — када је први пут покушано с уставношћу у Турској.

Мисао да Турска треба да усвоји европске политичке институције, да се и она модернизира, да уђе потпуно у ред европских држава, није нова. Она шта више није никла у главама занесених агитатора, идеолога, непрактичних људи, већ су је изнели, истина не у демократском свом облику, баш саме калифе.

Докле је у Европи културни и политички развитак био нејак, докле Турска у култури није много изостајала иза Европе, а по политичкој својој организацији шта више измакла од ње, дотле разлика између европске какве велике силе и Турске није била на штету ове. Европа је онда, када је снага Турске бујала, била тек у почетку стварања националних држава и државе у опште, јер оно што дотле беше у њој, тако звана феудална држава, било је што и анархија, далеко од чврсте политичке организације. Тек су се онда стварале модерне државе. И стога је онда, када не беше моћних држава, Турска и могла као каква бујица препасти јужну Европу, освајити Балкан, и запретити Италији и Бечу. Некада су Холандска и Шведска биле велике силе овако као што су сада Енглеска, Русија, Француска и т. д. Та неприродност, да један мали народ буде сила првог реда, могла је трајати дотле докле се нису развиле моћна Русија и моћна Енглеска и почетком XVIII века (1714 и 1722 г.) престају Холандска и Шведска бити силе првог реда већ мало по мало постају државе трећег реда. И с Турском је сличан процес био. Кад је Европа и у култури и у политичком развитку далеко измакла била (а то је већ било у другој половини XVIII века), Турска се није могла више мерити с њом. Последњи напор и последњи одјек некадашње огромне снаге Турске био је при другој опсади Беча (1683.). Од тада је пошло све суноврат, од тада нагло опада и пропада освајачка снага Турске и тада се већ пред Европу поставило Источно Питање. Осамнаести век то је, у турској историји, покушај да Турска поврати своју изгуб-

њену позицију, да задржи процес распадања. Али све узалуд. Крај XVIII века и почетак XIX затекао је Турску немоћну и у потпуној дезорганизацији, да се чинило као да ће се још онда распасти. Царство се беше потпуно расклиматало и изгледало је, да ће се читави комади одвалити од њега, да ће остати само торзо од некадашње силне турске државе. У Скадру, Јањини, Видину, Мисиру — одметуше се паше и постадоше неограничени господари својих крајева. Турска, као држава, беше немоћна да угуши ове унутарње буне.

Тада је сваком мисленом човеку јасно било да се са оваквом војном и политичком организацијом не може Турска ни одржати у целини баш када не би било никакве спољне опасности. Докле је Европа имала за собом већ једну фазу политичког свог развитка, апсолутну државу, и напуштала је те се спремала да уђе (а негде већ ушла) у нову фазу, — фазу уставне државе, докле је Европа прелазила из апсолутизма у демократију, докле Европа беше далеко одмакла и у култури, дотле је Турска остала на ниском културном и политичком развитку, који скоро ништа није одмакао од оног стадија, у коме се налазила турска држава, када је освајала Европу.

И ако је ова разлика у развићу Европе и Турске била огромна и много већа у другим гранама живота, опет се није толико непосредно осећала као разлика у развићу војске турске и европске. Европа је већ имала модерну војску, с модерном организацијом, наоружањем и т. д. а Турска је још остала при оној старинској војсци с прастаром организацијом. Реформе су дакле биле потребне и у политичком животу, у свима областима, па и у војсци!

А како је Турска освајачка држава, која се и одржавала на војсци, то су се, разуме се, потребе реформе најпре овде и осетиле. Селим III покушао је у место јаничара да уведе модерну војску, али је то сувише рано било и њега стаде престо овај покушај. Године 1807 збачен је Селим III а на престо дође — после кратке владе Мустафе IV. — Махмуд II (1808—1839). Тек он је успео да уништи после крваве буне, јаничаре (14 маја 1826) и да постави основе новој војној организацији и модерној војсци. Али није лако било ни уништити стару војску ни створити нову и Турска је неспремна, скоро без војске, дочекала сукобе са Русијом и рат (1828—29), који се, разуме се, свршио на штету њену. Султан Махмуд позва пруске официре да

организују турску војску. Један од њих био је, доцније славни стратег пруски, Молтке. По својим делима, по тежњи да реформама унесе нов, свеж, дух у државни живот своје земље, султан Махмуд II радо је сам себе упоређивао са Петром Великим. Одиста од њега настаје ново доба у Турској.

Многостран је рад султана Махмуда II. Он личи, по обимности свога рада, на просвећеног деспота XVIII века само са суровошћу каквог оријенталског тиранина. Он подиже мошеје, школе, болнице, дели правду, путује по својим европским провинцијама и стара се да сви његови поданици буду једнаки пред законом, кује новац — и то противу духа корана — први пут с ликом својим, отвара затворене војне школе: артиљерску, инжињерску, маринску, ствара нову војну академију по угледу на сенсирску, уводи, ради народног здравља, карантине и лазарете, оснива један турски лист, уводи европске обичаје, даје, по европски, балове и концерте, облачи се à la franque и т. д. Он једном речи уводи одозго европску културу, и њега, с горчином у души, чувари старих обичаја називају погрдним именом „ђаур падишах“. Зато опет тешко томе ко би му стао на пут. Када се Турци Стамболије, подстакнути улемама, дигоше противу ових новина, њихових 4000 лешева султан Махмуд баци у море!

Али ера успешних политичких реформа и покушаја одозго, с престола, настаје тек од сина Махмудова, Абдул-Меџида (1839—1861). Исте године, када је дошао на престо, под утицајем два велика имена у турској модерној историје, Фуад-паше и Решид-паше, он је објавио свој чувени хатишериф ђулхански (од 22 октобра 1839) у коме су били изнети принципи нових закона, из којих је требало да никну остали посебни закони. Та реформа Абдул-Меџидова позната под именом „Танзимат“, имала је да измени из основа државни унутарњи живот Турске. У истини нису то биле у европском смислу корените реформе, — али за Турску биле су од великог значаја. По њима су сви поданици турски, без разлике вере, једнаки пред законом; њима се признаје верска слобода и равноправност, одређује начин како се и колико плаћа пореза, обавеза службе у војсци и откуп хришћана од те службе, јавност суђења и т. д. Танзиматом је, у место јаничарских чиновника, створено чиновништво овакво какво је до сада било у Турској. Од то доба улази модерни дух у турско друштво, настају нове генерације, које се запајају европском просветом,

траже Русо-а, Волтера, Монтескија и боље их знају по своје националне класике. Али је тада постала поред партије модерних, још и партија Старо-Турака, која би хтела да спречи улазак европских идеја и институција, да очува старе основе Турске, налазећи да је у модернизирању Турске и пропаст њена. Те две струје почињу се борити још тада и све до садашње револуције старотурска странка била је јача.

После кримског рата (1854—56), у коме су Француска, Енглеска и Италија учествовале као савезници Турске и који се, као што је познато, повољно свршио по Турску париским миром, султан је на наваљивање својих савезника и представника Европе, проширио реформе чувеним Хати-Хумајуном од 4 фебруара 1856. Њиме су у главноме поновљене, признате и нештоб мало проширене реформе хатишерифа Ђулханског. Да додамо: да је пореза правичније подељена, да су хришћани могли ићи у војску и имали права ступати у војне школе и достизати све чинове у војсци; да су стекли право сведочења као и мухамеданци. Танзимат и Хати-Хумајун су били, као што је у уставној земљи Устав, у Турској основни закон на којима се базирао целокупан јаван живот у њој до сада.

Смрћу Абдул-Меџида прекинут је пут реформа. Доба које сада настаје, то је опет доба унутарњих трзавица, унутарњих политичких борба. На престо не дође син Абдул-Меџидов, Мурат, већ брат му, Абдул-Азис. Нови султан имао је већ да рачуна са овим двема струјама, — са старо и младотурском. А и једна и друга струја рачунале су на новога султана. Он је опет више симпатисао старотурској струји. Први почеци владе новога султана, као што обично бива, били су добри. Он смањи сам себи своју цивилисту, предаде неке чиновнике, за које се знало да су непоштени, суду и изјави да ће имати само једну легитимну жену а харем свога претходника растури. Али одмах затим, у брзо, осетивши се свемоћним, разбукташе се у њему све рђаве страсти његове природе. Он се окружи још већим харемом (12.000 жена) и предаде се сладострашћу и расипању државне имовине. Истина још Абдул-Меџид је почео с расипањем, али у толикој мери није га било као под владом Абдул-Азиса. Он беше затекао дефицит од 103 милиона годишње. И дугови и дефицит нагло су се сада гомилали, а унутра у земљи незадовољство је избијало у отворене буне, — херцеговачки устанак под Луком Вукаловићем 1861 године, критски устанак

1866 и т. д. Абдул-Азис је био несрећан што му помреше за кратко доба велики државници Фуад и Али-паша, и најмоћнија личност беше сада Махмуд Недим, велики везир, који је стајао под руским утицајем. Велики везири и посланици турски често се мењаху, али највеће зло беху дугови државни који се нагло гомилаху. До кримског рата турске финансије и ако нису биле сјајне опет нису бар патиле ни од великих анунтета ни дефицита. Али од кримског рата почиње нагло задуживање Турске. И 1874 године износио је државни дуг преко шест милијарди, а у годишњем буџету бивало је по 116 милиона дефицита. Извори прихода нису више достизали а нови се зајмови нису могли правити, јер се није имало шта заложити. Тако се већ помишљало на банкротство и ако се упорно крило и порицало. 1875 године 13 августа дође за великог везира опет Махмуд Недим, и то, како се држало, руским утицајем. Како је ускоро затим дошло и банкротство Турске то се оно и приписује руском утицају. Докле је Махмуд Недим уверавао и представнике страних сила и директора отоманске банке да Турска и не помишља на какве кораке, који би могли оштетити повериоце, дотле је у исти мах спремио све да објави банкроство. И 24 септембра 1875 године објавио је званично: да Турска редуцира своја плаћања за половину! Истина да су интересне стопе турских зајмова биле зеленашке, јер је Турска плаћала просечно на своје зајмове $9^1/_2$ % интереса, али опет за то су страдали ни криви ни дужни толики штедљиви људи средњег реда у Француској и Енглеској, који су своју уштеђевину уложили у турске хартије. Интересантно је да је банкроство турско, много оштетило и папу, који је свој новац, ради спекулације улагао у турске папире!

Овако бедној слици турских финансија чудновато контрастира оно сулудо расипање Абдул-Азисово, који је немилице трошио на своје ћефове. Докле нижи чиновници месецима не примаху плату, а војска ишла и гола и боса и гладна, дотле је Абдул-Азис градио палате, трошио на балет и оперу у серају, менажерију, и сањао о грађењу мошеје, која би, као зграда, јединствена била у свету.

Ово бедно стање турских финансија навело је чиновнике да рају тиранишу и да је пљачкају. Самовољно је разрезивана и купљена пореза. Те невоље, које је народ подносио од Турака глобаџија, нагнали су Србе у Херцеговини да скоче на уста-

пак. У лето 1875 пукла је чувена „невесињска пушка" и отпочео је устанак, који се проширио по свој Босни и Херцеговини. Велике силе решише се да посредују између султана и његових поданика те њихови представници, конзули, одоше на само бојиште. Порта посла Сервер пашу и он се састаде с конзулима у Мостару (22 септембра 1875). Али је немогућно било споразуметн се. Устаници су тражили да се од преговора искључе Турци. Херцеговци и Босанци су озбиљно мислили устајући на оружје. Они послаше своје фамилије у Црну Гору. А Србија и Црна Гора помагаху своје саплеменике, те Турска стога истури око 100.000 војника на границу Србије. Тада узеше реч Аустрија и Русија. Аустрија је прва повела реч. Тако је постала позната Андрашијева нота, као прва представка Порти и први корак ове руско-аустријске заједнице. Под тим утисцима, Порта је објавила 12 децембра ираду о реформама за целу земљу и установи 20 децембра „извршни одбор" под председништвом великог везира, да те реформе одиста и изведе. Разуме се да је све то било голо изигравање и да ништа не би од обећаних реформама, те велике силе, 1876 јануара, поднеше нову колективну ноту. И у место да, у последњем часу, Порта прихвати предлоге великих сила, да дâ реформе и омогући измирење с устаницима, она оде један корак даље. Она објави становницима Бугарске да су дужни у најкраћем року да исплате заосталу, неплаћену, порезу од неколико година. А Бугари у место тога поднеше петицију султану да могу носити оружје, служити војску и да се уведе у администрацију бугарски језик. Та молба Бугара изазвала је фанатизам мухамеданаца противу њих. Увређени господари одговорише својим поданицима сечом. То су они језовити примери дивљаштва, које су кадри верски фанатизам и охолост освајача да учине — и имена Дреново, Панаћуриште, Копривштица, Габрово, места где су извршени покољи, одјекнуше широм Европе изазивајући гнушање и бол свију хуманих људи, највише у Енглеској, где устаде у одбрану Бугара главом сам Гледстон грмећи противу Турака и њихових недела, bulgarian atrocities! Покољ бугарски отуђио је у Европи целокупно јавно мњење од Турске и то постаде један од грехова који се није могао опростити. Уз то баш тада се десио још један догађај, који је још већма појачао гњев цивилизованог света да тражи освету. У Солуну, хотећи да спрече насилно потурчивање једне хришћанске девојке, француски конзул Му-

лен и немачки Абот беху од раздражене мухамеданске светине убијени. И некада и сада овакви злочини су узрок рату — casus belli. Сада су дакле, поред јавног мњења европског, и званични представници државâ морали осећати исто огорчење против Турске. Узазуд је Турска строго казнила чиновнике њене, који или нису у довољној мери вршили своју дужност или и сами морално помагали светину, — узалуд је дала и богату накнаду у новцу, утисак, који је овај догађај учинио у Европи, није се могао изгладити. Али је то само појачавало фанатизам Мухамеданаца, још нарочито је вређало њихову осетљивост држање европских сила, које послаше своје флоте у солунски залив. (Особито су импозантну флоту послале Енглеска и Немачка).

Сви ови догађаји могли су само да распале фанатизам и религиозну мржњу мухамеданаца према хришћанима и да забринуте турске патриоте покрену на посао. Гласови о демонстрацији европске флоте, о материјалној накнади породицама изгинулих, о интервенцији Европе, о држању Србије и Црне Горе и непријатне вести о успесима устаника у Босни и Херцеговини, раздражише разборитије елементе, којима беше додијао режим Абдул-Азисов и, у бризи да се ово не примичу последњи дани турске власти, они се решише да траже да се уклоне рђави саветници султанови и замене људима, којима јавно мњење верује. Најпре се покренуше софте (студенти), па онда грађани (28 априла). Султан, престрављен, попусти — он жртвова великог везира, министра војног и шеик-ул-ислама. На њихова места дођоше нови људи: великим везиром постаде Мехмед Руждии паша, а министар војни, познати са своје челичне воље и необуздане енергије, Хусејин Авни паша, и за шеик-ул-ислама именован Хајрула ефенди.

Ова промена није могла бити по вољи Русији. И њезин посланик Игњатијев покрену дипломатске представнике Европе у Цариграду да предузму све кораке код Порте да би се осигурали хришћани од могућног покоља. А у исти мах, Русија, Немачка и Аустрија, сигурно иницијативом цара Александра II, који се тада бавио у Берлину, спремише заједнички меморандум за Порту. Тај меморандум није могла Порта примити не само због садржине његове већ и због захтева да се закључи примирје између Хришћана и Турака за два месеца, што опет

није ништа друго значило но признати устанике као легалну ратну страну, као равну Турској!

И баш онога дана када је тај меморандум требало да се преда Порти, у Цариграду се одиграла драма, чији су јунаци мање више сви трагично завршили. Тога дана збачен је султан Абдул-Азис.

II

Промена, коју смо сада поменули, довела је на управу људе из опозиционог табора, људе који су били готови да кидају с прошлошћу — и то одлучно и радикално. Најактивнији међу овим људима беше Митад-паша. Он је и био душа завере, која се склопила противу Султана. За име овога човека везан је и први уставни покушај у Турској. Устав који је 11 јула ове год. враћен у живот то је његов устав, његово дело. И на овоме месту хоћемо да се позабавимо овом крупном и маркантном личношћу новије турске историје, Митад-пашом. Његов син такође је један од вођа младотурске странке и он је, из пијетета према оцу, као нежан син и следбеник начела очевих, ових дана публиковао дело о своме оцу и његовом раду. Ми ћемо се задржати на овој публикацији која има своју вредност и као прилог историји младотурског покрета.

Митад-паша је личност, чија се успомена још није изгладила из памћења становника крајева јужне Србије нити ће се тако лако изгладити. И данас и дуго ће се памтити дела Митад-пашина у тим крајевима: његова правичност, његови културни радови. Доброћудна оријенталска флегматичност, која носи у себи и расположење за правичност, и смишљена, паметна, енергија — то су одлике Митад-пашине природе. Он је први турски модерни патриота, патриота европских погледа и европских тежњи, на супрот фанатичним и реакционарним типовима старотурских патриота. И за чудо да Митад-паша није те погледе у школи поцрпео, нису дакле идеје његове резултат ни дресирања нити утицаја средине, већ је он до њих сам дошао инстинктом своје питоме природе, дубоком и искреном љубављу према својој земљи и јаким својим духом. Митад-паша је self-made man, човек који је сам себе изградио, створио, који је из ништа постао нешто или, неко време, све у својој отаџбини.

Митад-паша родио се у Цариграду 1822. год. Отац му је

био из Рушчука, Хаџи Али Ефенди, који своме сину не даде какво више образовање, већ само елементарно. Митад је најпре био ћатиб у Рушчуку, доцније постаде писар у канцеларији великог везира и ту је скренуо пажњу на себе. Тако он постаде 1849 г. други секретар Меџлиси-вала (Државног Савета), а 1851 год. првим секретаром. Од тада настаје његово брзо напредовање у државној служби. Великом везиру, Решид-паши, падале су у очи особине карактера Митад-пашине: кураж и умешност и он га је и подигао за првог секретара Државног Савета. У том положају остао је за све време везирства Решид-паше, Али-паше и Рифат-паше, и имао је прилике да позна на извору постанак и ток великих државних питања и да већ учествује у догађајима, историјског значаја, као што је напр. чувена аудијенција Менчикова код Рифат-паше иза које је дошао кримски рат. Те године постаде великим везиром Кебрезли Мехмед-паша, који је раније, на предлог Митад-пашин, збачен с губернерства Сирије, јер је имао злоупотреба. Да би се за то осветио Митад-паши, он му повери тешку дужност, да као ванредни комесар умири једренски вилајет, мислећи да ће се на овом питању обрукати и скрхати. Али Митад-паша успе да умири једренски вилајет и да поднесе Решид-паши, који опет постаде великим везиром, предлог о административној реформи вилајета. На скоро за тим Митад-паша би наименован за инспектора у вилајетима видинском и силистријском. Када је 1858 г. умро Решид-паша, великим везиром постаде Али-паша. Овај даде Митад-паши шестомесечно одсуство, које он проведе у Бечу, Бриселу, Паризу и Лондону упознавајући се са европским животом и установама. За време другог везирства Кибризли Мехмед паше Митад-паша, који стекао беше глас човека вешта да умири незадовољне елементе, би постављен за везира у Нишу (1861), где је свет био незадовољан и огорчен и готов на буну. Као нишки валија, Митад-паша је развио у великом стилу своју организаторску акцију. Он је прво хтео да чује жеље незадовољног становништва и позва највиђеније људе из свију нахија. Из целокупног разговора с њима Митад-паша се уверио да је двоје најпотребније: подићи путове да би привреда и трговина могли коракнути из запарложености и затим зајемчити личну и имовину сигурност, и то на првом месту тиме што ће угушити хајдучију. И Митад паша тако је и урадио. Најбољи путеви у тим крајевима, дело су његово. Нарочито помињемо главни пут

— Ниш—Софија. Он организова жандармерију и натера власти да раде по закону. Шта више, покуша да укине крвну освету код Арнаута и да место ње заведе накнаду за проливену крв. Арнаути му дадоше бесу, као и да ће давати регруте и да неће носити оружје. Школе, болнице, путеви, чесме и т. д. ницали су на све стране у територији Митад-пашиној. Ови очигледни успеси Митад-пашини покренуше Фуад-пашу и Али-пашу да са њим заједно израде нову административну поделу и организацију. Нишки, видински и силистријски вилајет беху уједињени у један вилајет под именом „дунавски вилајет“. (Од тада датира подела на вилајете, санџаке, казе, нахије). Ту је Митад-паша тек развио своју делатност. Преко 1400 мостова и око 3000 километара путева — направио је Митад паша; он оснива банке за кредит привредника, да би их ишчупао од зеленаша; створи турско паробродско друштво на Дунаву и т. д. Султан и Порта благодарише му и честиташе и једном ирадом позваше све гувернере да се на њега угледају. Митад-паша радио је и на духовној култури — подижући народне и средње школе, а његова идеја беше — да установи мешовите школе за хришћане и мусломане, да их зближи, да од њих начини отоманске патриоте. У томе га је интригама и утицајем својим на Порту омео руски посланик Игњатијев, — како верује Митад-беј, син његов, писац поменуте биографије.

Интриге Игњатијева онемогућиле су даљи опстанак Митад-пашин на гувернерству дунавског вилајета те 1868 године би смењен и постављен за председника Државног Савета. На томе положају није могао дуго остати јер дође у сукоб са великим везиром Али-пашом због питања о компетенцији Савета у финансијским питањима, те би смењен и постављен за гувернера у Багдаду. И ту је Митад-паша наставио свој реформаторски рад, који је отпочео у дунавском вилајету — и ту је основао паробродско турско друштво на Еуфрату и Тигру, болнице подизао, створио новчане заводе, покренуо, шта више, један лист.

Како је у Цариграду, смрћу двојице великих турских државника, Фуад-паше и Али-паше, утицај Махмуд Недима, великог везира, који је у свему угађао ћудима султановим, био свемоћан, то се та разорна политика осетила и у провинцијама. Цариград је тражио само пара, што више пара. Разуме се да онда о каквом рационалном управљању није могло бити речи. И Митад паша напусти гувернарство Багдада и оде у Цариград где га

хладно примише и поставише за гувернера Једрена, што је значило као да је казна. Митад тада затражи аудијенцију код султана и доби је. На тој значајној аудијенцији Митад-паша је потанко изложио несрећно стање Турске, да је султан, под силним утиском, одмах збацио Махмуд Недима — и узео њега за великог везира (1872 г.). То је прво везирство Митад-пашино. Али је то везирство било кратка века и ако се он беше спремао за дужи систематски и реформаторски рад и окружио беше самим таквим људима. Противу њега свим силама интригирао је збачени велики везир Махмуд Недим уз припомоћ мајке султанове, Валиде. Збаченом везиру хтео је Митад-паша да прегледа рачуне његовог финансирања, које је било самовољно, замршено, па разуме се и скроз неисправно. Затим, када је почео да истражује злоупотребе, почињене око давања срамне концесије за сечу шума барону Хиршу, тада општем концесионару за железнице у Турској, навалише на султана и овај збаци Митад-пашу и посла га као у неку врсту прогонства — за гувернера Солуна, где није дуго остао, јер се поново врати у Цариград и постаде министар правде и председник Државног Савета. И на овом месту Митад-паша није остао, већ у скоро даде оставку на тај положај не могући помагати политику расипања.

У таквом расположењу дочекао је Митад-паша догађаје, које смо раније поменули. Природно је било што је у души овог патриоте и умног човека киптило незадовољство које га је морало одвести у ред завереника противу корупитивног режима султана Абдул Азиса. Њему, као државнику, није могла бити непозната улога Аустрије у босанско-херцеговачком покрету, која се, ако није непосредно изазвала устанак, спремила била да се користи њиме, — како је то данас јасно целом свету. Нити му је непознато било сумњичење (према извештају турског посланика у Паризу, Арифи-паше) да је Бизмарк подстрекач устанка[1]. Тек, иза ових немира и устанка стајала је Европа, она агресивна Европа, представљена у тројном савезу Русије, Немачке, Аустрије, и готова да распарча Турску. Стојећи пред овом ужасном перспективом, Турска је имала да бира: или свој опстанак заснован на реформама, Уставу, или султана Абдула Азиса! И инстикат заједнице једне државе, па ма била то и Турска, био је јачи код држављана њених, и крај свог деспо-

[1] Midhat bey, стр. 43.

тизма није се могао угушити. 28 априла изби тај елементарни гњев народа и гомила софта и улема, манифестујући улицама, задржа на путу за министарство војно Јусуф Изедина, принца, старијег сина султановог, молећи га да се врати оцу и да га моли, у име народа, да збаци Махмуд Недима и шеик-ул-ислама, Хасан Феми ефендију. Султан није смео не послушати ову поруку. И, као што смо видели, велики везир и шеик-ул-ислам беху збачени а постављен Мехмед Рушди-паша, старац од близу 80 година, који узе за министра без портфеља, Митад-пашу; затим Хусеин Авни-паша за министра војног, и Хајрула ефенди за шеик-ул-ислама.

Ако је требало спасавати земљу то се није могло дуго оклевати. И нови министри, сви људи из групе патриота, решише да што изврше промену на престолу. Душа завере беше Митад-паша, а извршилац Хусејин Авни паша, војник од главе до пете, чврст карактер, буран темпераменат, те је увек, кад год је био вел. везиром Махмуд Недим, био у прогонству. У конаку Мидат-пашином уговорена је завера и одређен дан — 19 мај. Дан раније, шеик ул-ислам донесе одлуку (фетву) да се на основу Корана може збацити с престола султан који је штетан по интересе земље — хтело се да се да̂ легални облик збацивању. Али је султан осетио да се ради противу њега, — и спремао се беше да склони своје благо на једну руску лађу, па и сам да бежи. Једна жена из султановог харема известила је, 18 маја, заверенике: да султан осећа заверу, и стога они убрзаше да сврше још тога дана. Завереници поделише улоге. Мидат-паша имао је више дипломатску мисију — да завара трагове и у очи тога дана он је био у аудијенцији код султана. Сутра дан — 18 маја — султан је два пут звао к себи Хусејин Авни пашу, али се овај извини болешћу. То је био доказ да је султан осетио заверу и да је треба одмах свршити. Ноћ 18 маја била је мрачна, киша је као из кабла лила, кад се Митад-паша и Мехмед Рушди-паша састадоше у дому Хусејин Авни-паше. Митад паша и Мехмед Рушди-паша одоше у сераскеријат (министарство војно) да сачекају резултате завере, а Хусејин Авни паша упути се у двор султанов, палату Долма-Багче. Пред палатом је на једној фрегати био министар марине Ахмет-Кајзерли паша, који је ту с флотом стајао да помогне заверенике у палати. У двору султановом имали су главне улоге: Хусејин Авни паша, затим десна рука његова, Сулејман паша, управник војне

академије, који са елитом од питомаца те школе уђе у одаје султанове. Стража и слуге султанове, не сумњајући ништа, пустише их у одаје, и они изнудише султану оставку, после дугог опирања и грдње. Пуцњава топова с фрегате Ахмед пашине опоменула је султана Абдул-Азиса, да је свако опирање излишно и бесциљно и он потписа оставку, предаде се завереницима, који га одведоше у палату Топ-капу, коју је сам себи изабрао.

Сутра дан је Цариград изненађен био овом променом. Турска је имала новог султана — Мурата V, синовца султана Абдул-Азиса, сина султана Абдул-Меџида. Мурат V, као и сви наследници престола у Турској, живео је повучено, не излазећи у свет, у вечитом страху од насилне смрти. Хусејин Авни паша када га је оне ноћи — 18 — маја нашао и позвао да ступи на престо није знао да је то нервно болестан човек. Мурат V за дуго се опирао, бојећи се да није то превара, и целим је путем, до сераскеријата, дрхтао. Те ноћи он је имао врло јак нервни напад. А од таквог болесног човека тешко је било очекивати да влада, и ако је он несумњиво био интелигентан и симпатичан човек. Питома природа његова оца беше прешла на њега; он се радо бавио поезијом и виђали су га задубљена у сањарије; његови пријатељи хвалили су његов поетски стил и музички таленат. Али све узалуд. Повучен живот у непрестаном страху убио је његову нежну природу — а он је брзо подлегао нервној болести. Два догађаја, која се у брзо десише, убрзали су катастрофу: један је смрт Абдула-Азиса, други убиство Хусејин Авни паше.

Султан Абдул-Азис тешко је подносио нови положај — он који је био рођен да влада, да заповеда. Једнога дана хтео је да скочи кроз прозор да га нису савладали. А када су 28 маја у јутру ушли у његову собу нашли су га завађена у фотељи, с обореном главом на прсима и угашеним погледом, огрезао у крви. Маказама, које су поред њега нађене, расекао је вене на левој руци и од одлива крви, не тражећи помоћи, умро је. Влада је одмах позвала 17 лекара — турских и европских, који се налазили при европским посланствима — који су прегледали леш султанов и утврдили: да се по „ранама, од којих је наступила смрт и по инструменту којим су те ране задане, може закључити да је ово самоубиство“. Влади је било веома стало да сузбије сумње, које су одмах електричном брзином пронете, и докаже да она није убица Абдул-Азисов, већ да се сам убио.

Тешко је веровати и једно и друго — и доброј вољи стоји да сумња или верује.[1]

Други догађај био је убиство министра војног Хусејин Авни паше. Некакав Хасан, капетан у гарди и ађутант принца Јусуф Изедина, човек одан своме господару, реши се, после смрти Абдул-Азисове, да убије Хусејин Авни пашу, кога је јавно мњење сумњичило као убицу султанова. И ако је Хусејин сумњао у Хасана и преместио га тада у М. Азију, опет овај улучи прилику и 3-ег јуна, када су министри држали састанак у кући Митад-пашиној, улете у салу опали из револвера на Хусејин Авни пашу. Неки од министра, мислећи да је кућа пуна завереника противу њихова живота, побегоше у побочне собе. Хасан уби Хусејин Авни пашу, другим метком Решид пашу, министра спољних послова, а трећим тешко обрани Ахмед Кајзерли пашу, министра марине, који онако рањен успе да побегне; затим уби ађутанта, Шакри беја и тешко рани једног војника. Једва су га савладали и ухватили. Без суђења, сутра дан, обешен је Хасан пред сераскеријатом.

Та два догађаја дубоко су утицала на болесног Мурата. Његов ум сваког дана све се више мрачио и није могао вршити државне послове. Петком, на селамлику, Цариград није више виђао султана. Тако су све наде завереника пропале биле — о Уставу, који је био готов, и о реформама није могло бити речи. А што је најгоре, противничка партија дизаше смело главу. На челу њеном стајаху: Махмуд Дамад-Џелаледин-паша, зет султанов, затим Редиф-паша, командант цариградског корпуса, Џевдет-паша, министар правде, и два Саида — Саид-паша Инглиз (прозван стога што се образовао у Енглеској) и Кучук Саид-паша („мали“, Кучук, овај који је сада био први велики везир после Ферид-паше и под којим је 11 јула ове године враћен устав Митад-пашин.) Они су чинили партију „антиреформиста“ и — беху противни Уставу и ма каквим реформама. По Цариграду су отворено говорили и плакатама по улицама и џамијама разносили: да не влада султан Мурат већ Митад паша и Мехмед Ружди-паша.

Како више није било лека Мурату V и како је сваког дана јасније бивало да се мора одвести у какав завод за умоболне,

[1] Митад беј штампао је у поменутој својој књизи цео протокол секције с потписима лекара, у лепој намери да спере сумњу од свога оца и његових другова.

то се Митад-паша сада реши на један одсудан корак: да смени овог султана и попне на престо принца Хамида. Али пре него што то сврши Митад паша је хтео да има реч будућег султана да ће пристати на Устав и на реформе. Једне вечери Митад-паша оде, са знањем својих другова, принцу Хамиду у Мислу-Оглу, палату, где је становао, на историјски разговор о перспективама владавине будућег султана! Од тога разговора зависила је судбина и реформа и судбина престола турског.

Драг. М. П.

— Свршиће се —

АНА КАРЕ́ЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

VIII

Пред спољним вратима се зачуше кораци и кнегиња Бетси, знајући да је то Карењина, погледа у Вронског. Он је гледао у врата и лице му је имало нов чудноват израз. Он је радосно, нетремице и уједно плашљиво гледао у ону што је улазила и полако се подизао. У салон је улазила Ана. Држећи се као и увек право и гледајући увек у једном правцу, она пређе својим брзим, сигурним и лаким ходом, који се тако разликовао од хода других аристократкиња, оно неколико корака, који су је одвајали од домаћице, руковао се с њом, осмехну се и с истим осмејком окрете се и погледа у Вронског. Вронски се ниско поклони и примаче јој столицу.

Она само климну главом, поцрвене и намршти се. Али одмах затим, клањајући се брзо познаницима и рукујући се с онима који јој пружаху руке, окрете се домаћици.

— Била сам код грофице Лидије, хтела сам вам и раније доћи, али сам се тамо заседела. Код ње је био сер Џон. Врло је занимљив.

— Ах, то је онај мисионар?

— Јесте, причао нам је врло занимљиво о животу Индијанаца.

Разговор, који беше прекинут Аниним доласком распламте се опет као пламен лампе у коју се дува.

— Сер Џон! Јест, сер Џон. Видела сам га. Уме лепо да прича. Власјева се сасвим заљубила у њега.

— А је ли истина, да се млађа Власјева удаје за Топова?

— Да, кажу да је то сасвим решено.

— Чудим се родитељима. Кажу да је то брак из љубави.

— Из љубави? Какве су вам то препотопске мисли! Ко још сад говори о љубави? — рече посланикова жена.

— Шта да се ради? Та се глупа стара мода још држи, — рече Вронски.

— У толико горе за оне који се те моде држе. Ја знам као срећне бракове само тако зване бракове по разуму.

— Јест, али зато се често срећа тих бракова по разуму растури као прах баш зато, што се појави она иста љубав коју су негирали, — рече Вронски.

— Али разумним браковима ми називамо оне, код којих су се обадвоје већ налудовали.

То је као шарлах, кроз то се мора проћи.

— Онда би требало научити да вештачки привијамо и љубав као и богиње.

— Ја сам у младости била заљубљена у црквењака — рече књегиња Мјака. — Не знам, да ли ми је то помогло.

— Не, озбиљно ја мислим да се љубав позна, треба прво погрешити, па се после покајати, — рече кнегиња Бетси.

— Зар и после брака? — рече посланикова жена шалећи се.

— Никад није доцкан за кајање, — рече дипломата енглеску пословицу.

— Тако је, прихвати Бетси, — треба погрешити и поправити се. Како ви о том мислите? — окрете се она Ани, која је с неприметним одлучним осмејком на уснама слушала тај разговор.

— Ја мислим, — рече Ана, играјући се рукавицом, коју беше скинула, — ја мислим, да кад има онолико разних памети колико и глава, онда има и онолико врста љубави колико је и срдаца.

Вронски је гледао у Ану и срце му је у грудима обамирало очекујући шта ће она рећи. Он уздахну као после неке опасности, кад она изговори те речи.

Ана се на једанпут окрете њему:

— Добила сам писмо из Москве. Пишу ми да је Кити Шчербацка јако болесна.

— Та је ли могућно? — рече Вронски намрштивши се.

Ана га строго погледа.

— Зар вас то не занима.

— Напротив, веома. Ако смем питати, шта вам пишу? — упита он.

Ана устаде и приђе Бетси.

— Дајте ми шољу чаја, — рече она застајући иза њене столице.

Док је Бетси сипала чај, Вронски приђе Ани.

— А шта вам пишу? — понови он.

— Ја се често мислим да мушкарци не разумеју шта је управо племенито а шта није и ако увек о том говоре, — рече Ана, не одговарајући му. То сам вам хтела рећи, — додаде она и помакнувши се неколико корака седе у углу код стола на коме беху албуми.

— Не разумем баш тачно шта значе те речи, — рече он пружајући јој шољу.

Она погледа на диван поред ње и он одмах седе.

— Да, хтела сам да вам кажем — рече она не гледајући га — да сте ви урадили рђаво, врло рђаво.

— Зар ја не знам да сам урадио рђаво. Али ко је узрок што сам тако урадио?

— Зашто ми о томе говорите? — рече она погледавши га строго.

— Ви знате зашто, — одговори он слободно и радосно, сусрећући њен поглед и не обарајући очију.

Збуни се она, а не он.

— То само показује да ви немате срца — рече она. Али је њен поглед говорио да она зна да он има срца и зато га се баш и бојн.

— Оно о чему сте ви мало час говорили није била љубав, већ погрешка.

— Сећате ли се, да сам вам забранила да изговарате ту реч, ту гадну реч, — рече Ана уздрхтавши, али одмах затим она осети, да је баш том речју *забранила*, показивала и признавала да она има нека права над њим, и тиме га је баш и постицала да говори о љубави. — То сам одавна хтела рећи, — настави она, гледајући му одлучно у очи и пламтећи сва од руменила, које јој је пекло образе, а данас сам нарочито дошла знајући да ћу вас наћи. Дошла сам да вам кажем, да се то мора свршити. Ја никад ни пред ким нисам црвенила, а ви ме гоните да се осећам као кривац у нечему.

Он ју је гледао и био је изненађен новом духовном лепотом њеног лица.

— Шта ви хоћете од мене? — рече он просто и озбиљно.

— Хоћу да одете у Москву и да молите Кити за опроштај, — рече она.

— Ви то нећете, — рече он.

Он је видео да она говори оно на шта себе приморава, а не оно што жели.

— Ако ме волите, као што ми говорите, — прошапута она, — онда учините да будем мирна.

Његово лице просија.

— Зар ви не знате да сте ви мој живот; али мира немам ни ја, нити га могу вама дати. Себе сама, своју љубав… да. Ја не могу да мислим о себи и о вама одвојено. Ви и ја то је за мене једно. И ја не видим ни у будућности да је могућан мир ни за мене ни за вас. Видим могућност очајања, несреће!.. Али ја видим могућну срећу и то какву срећу. Зар је то немогућно? — додаде он само усницама, али га она чу.

Она напрегну сву снагу свога ума да каже оно што треба; али у место тога она заустави на њему свој поглед пун љубави и не рече ништа.

„Ето га! — мишљаше он усхићено, — онда кад сам већ долазио до очајања и кад ми се чинило да неће бити никад краја, — ето дошло је. Она ме воли. Она то признаје.“

— Дакле учините ми то, не говорите ми никад о томе и будимо добри пријатељи — рекоше њена уста, али је поглед говорио сасвим друго.

— Пријатељи ми не можемо бити, ви то и сами знате. А да ли ћемо бити најсрећнији или најнесрећнији од људи, то зависи од вас.

Она хтеде нешто рећи, али је он прекиде:

— Та ја само за једно и молим, молим вас да имам право да се надам, мучим као и до сад; али ако и то не смем, наредите ми да ме нестане и мене ће нестати. Ви ме нећете видети, ако вам је моје присуство тешко.

— Ја нећу никуд да вас гоним.

— Само молим вас немојте мењати ништа. Оставите све као што је, — рече он дрхћућим гласом. — Ево вашег мужа.

Заиста је у том тренутку Алексије Александрович улазио у салон својим сигурним неспретним кораком.

Погледавши у жену и у Вронског, он приђе домаћици и узевши шољу чаја, узе говорити на тенане, гласно, у свом обичном шаљивом тону, као подсмевајући се њеном.

— Ваш је Рамбује[1] потпун, — рече он, разгледајући цело друштво: грације и музе.

Али кнегиња Бетси никако није могла трпети тај његов тон, sneering[2], као што је она то звала и као паметна домаћица, поведе одмах озбиљан разговор о општој војној обавези. Алексија Александровича занесе разговор и он поче озбиљно да брани нов указ пред кнегињом Бетси, која га је нападала.

Вронски и Ана су и даље седели покрај малог стола.

— То већ постаје непристојно, — шану једна дама показујући очима на Карењину, Вронског и њеног мужа.

— А шта сам ја говорила, — одговори Анина пријатељица.

Али не само те даме, већ и сви који беху у салону, чак и кнегиња Мјака и Бетси погледаху по неколико пута у оне што се беху одвојили од општег круга, као да им је то сметало.

Само Алексије Александрович не погледа ни једанпут на ту страну и не прекиде започети разговор.

Приметивши да на све то чини рђав утисак, кнегиња Бетси подметну на своје место друго лице да слуша Алексија Александровича, а она приђе Ани.

— Ја се увек дивим јасном и тачном излагању вашег мужа, — рече она. — И најтрансцедентније идеје постају ми јасне, кад он о њима говори.

— О, да, — рече Ана, сијајући се сва од срећног осмејка и не разумевајући ни речи од онога што јој је говорила Бетси.

Она приђе великом столу и умеша се у општи разговор.

Алексије Александрович поседе једно пола часа, затим приђе жени и понуди је да заједно иду кући; али она, и не гледајући га, одговори да ће остати да вечера. Алексије Александрович се поклони и изађе.

Стари дебели Татарин, кочијаш Карењине у сјајном огртачу од мушеме с муком је задржавао прозеблог левог зеленка, који се пропињао пред улазом. Лакеј је држао отворена врата на колима. Вратар је држао отворена спољна врата. Ана Аркадијевна је брзо откачивала малом руком чипке на рукаву, које

[1] Скуп.

[2] заједљив, подсмешљив.

се беху закачиле за копчу на бунди, и сагнувши главу слушала је с усхићењем шта јој је говорио Вронски који ју је пратио.

— Рецимо да нисте ништа рекли; ја ништа и не тражим, — говорио је он, — али ви знате да мени не треба пријатељство, за мене је могућна само срећа у животу, она реч, коју ви тако мрзите... јесте љубав...

— Љубав... — понови она тихо, у исто доба кад откачи чипку додаде: ја зато и не волим ту реч, што она за мене одвећ много значи, много више, него што ви то можете разумети, — и она му погледа у лице. — До виђења!

Она му пружи руку и брзим еластичним кораком прође поред вратара и нестаде је у колима.

Њен поглед, додир њене руке опекоше га. Он пољуби свој длан на оном месту где га је она додирнула и оде кући срећан, свесан тога, да је овог вечера ближе пришао циљу, но за последња два месеца.

VIII

Алексије Александрович није нашао ништа особито ни непристојно у томе, што је његова жена седела с Вронским крај засебног стола и о нечему се са њим живо разговарала, али је он приметио да се осталима у салону то учинило као нешто особито и непристојно, и зато се то учини и њему непристојно. Он одлучи да то треба рећи жени.

Вративши се кући Алексије Александрович оде у свој кабинет, као што је то од увек чинио и седе у наслоњачу отворивши књигу о папству, која је била забележена ножићем за хартију на оном месту где је стао, читао је као и обично до једног сата; кад и кад би само протрљао високо чело и одмахнуо главом, као да нешто одбацује.

У обично време он устаде и спреми се за спавање. Ане Аркадијевне још не беше. С књигом под мишком он пође горе; али овог вечера у место обичних мисли и размишљања о службеним стварима, мисли му беху заузете женом и нечим непријатним што се њој десило.

Он не леже као што је имао обичај, већ састави руке на леђима и поче шетати тамо амо по соби. Он није могао да легне,

јер је осећао да прво мора размислити о новој околности која се појавила.

Кад је Алексије Александрович решио да мора говорити са женом, то му се чинила врло лака и проста ствар; али сад, кад је почео размишљати о тој новој околности учини му се она врло тешка и замршена.

Алексије Александрович није био љубоморан. По његову мишљењу љубомора вређа жену, и жени треба веровати.

Зашто треба жени веровати, то јест бити потпуно убеђен да ће га његова млада жена увек волети, он није себе питао; али он није у њу сумњао и зато је веровао и говорио је себи да треба веровати. А сад, ма да није било уништено његово убеђење да је срамота бити љубоморан и да треба веровати, ипак је стајао очи у очи с нечим, што је глупо и нелогично и није знао шта да ради.

Алексије Александрович је стајао очи у очи са животом, с могућношћу да његова жена може заволети и неког другог осим њега, и то му се чинило глупо и непојмљиво, јер је то био сам живот. Цео свој живот Алексије Александрович је проживео радећи у службеном делокругу, који има посла само са описеном живота, а чим је долазио у сукоб с правим животом, он се уклањао од њега. Сад је он осећао исто оно што би осетио човек, који би мирно прешао преко провалије по мосту и па једанпут би опазио да је тај мост покварен и да је тамо пучина. Та пучина — то је живот, а мост — онај извештачени живот којим је дотле живео Алексије Александрович. Први пут му дођоше на ум питања да његова жена може заволети неког и он се препаде тога.

Он се обучен шетао тамо амо својим одмереним кораком по незастртом паркету трпезарије, која је била осветљена само једном лампом, по ћилиму тамног салона, у коме се светлост одбијала само на његовој великој слици, која је скоро била израђена и висила је више дивана, и по њеном кабинету, где су гореле две свеће осветљавајући слике њених рођака и пријатељица и лепе, њему одавно и добро познате ситнице на њеном писаћем столу.

Кроз њену собу он је долазио до врата од спаваће собе и опет се враћао.

Кад год би прошао цео тај простор, и нарочито кад би ступио на осветљени паркет трпезарије, он би застао и говорио

себи: „Да, то се мора решити и прекинути, морам изложити свој поглед на то и своју одлуку.“ И он се враћао натраг. „Али шта да кажем? Какву одлуку?“ Говорио би одмах затим у салону и није налазио одговора. „Па најзад, — питао је он себе пре но што ће скренути у кабинет, — шта се десило? Ништа. Она је с њим дуго разговарала. Па шта онда? Зар мало с ким може женска у друштву разговарати? И затим бити љубоморан значи понижавати и њу себе,“ говорио је он себи улазећи у њен кабинет, али та мисао, која је некад за њега тако много вредила, није сад значила ништа. И он се од врата спаваће собе опет окретао натраг салону, али чим је улазио у мрачан салон, неки му је глас одмах говорио, да то није тако и кад су други већ опазили, значи да има нечега. И опет је себи говорио у трпезарији: „Да, то се мора решити и прекинути, и морам изнети свој поглед на то...“ И опет је у салону пре но што ће скренути питао себе: како да реши?

И затим је питао себе шта се догодило. И одговарао је: ништа и сећао се да је љубомора низак осећај, који понижава жену; али опет је у салону долазио до уверења да се нешто догодило.

Мисли су му као и тело описивале потпун круг не налазећи ништа ново. Он то опази, протрља чело и седе у њеном кабинету.

Ту, гледајући у њен сто на коме се горе налазио прибор за писање од малахита и započето писамце, мисли му добише други правац? Он поче мислити о њој, о ономе шта она мисли и осећа. Први пут он живо престави себи њен лични живот, њене мисли, жеље, и мисао, да она може и мора имати свој засебан живот, учини му се тако страшна, да он пожита да је одагна. То је била она пучина у коју га је било страх да погледа. Да се пренесе мишљу и осећајима у друго биће то је био посао његове душе, посао потпуно непознат Алексију Александровичу. Он је сматрао да је душеван рад само штетна и опасна маштанија.

„И најгоре је то, мишљаше он, — да баш сад, кад прилази крају моја ствар (он мишљаше о новом закону с којим је гледао да продре), кад ми је потребан потпун мир и душевна снага, — сад се на мене сваљује тај бесмислени немир. Али шта да радим? Ја нисам од оних људи који подносе узбуђења и немире, а немају снаге да им у очи погледају.“

— Ја морам о томе размислити, одлучити се и одбацити то, — рече он гласно.

„Питање о њеним осећајима, о томе шта се стварало и шта се може стварати у њеној души, то се мене не тиче, то је ствар њене савести и припада религији,“ рече он у себи, осећајући олакшицу што је постао свесан да је нашао онај законски одељак, коме је припадала та нова околност.

„Дакле, — рече Алексије Александрович у себи, — питање о њеним осећајима и т. д. то су питања њене савести која се мене не могу тицати. А моја је дужност јасно одређена. Као старешина породице ја сам личност која треба да је руководи и зато сам донекле одговоран; ја јој морам указати на опасност коју видим, морам је опоменути, па чак употребити и власт. Ја јој то морам рећи.“

И у глави Алексија Александровича сложи се сад јасно све оно што ће рећи жени. Размишљајући о том шта ће јој рећи, он зажали што ради домаће употребе мора узалуд утрошити време и умну снагу; али покрај свега тог он беше у глави спремио тачно и јасно, као какав реферат, облик и начин свог говора.

„Морам рећи и изложити ово: прво, објаснити значај пристојности и јавног мњења; друго, верски значај брака; треће, ако затреба, показати каква несрећа може настати за сина; четврто, показати како и она сама може постати несрећна“. И утуривши прсте једне руке међу прсте друге, тако да длановн беху окренути доле, Алексије Александрович потегли прсте и они почеше пуцкарати у зглобовима.

Тај покрет, рђава навика, — укрштање прстију да му пуцкарају — увек га је умиривао и доводио га у ред, који му је сад тако био потребан. Пред кућом се чу зврјање кола која стадоше. Алексије Александрович застаде у сали.

На степеницама су одјекивали женски кораци. Алексије Александрович, спреман да говори, стајао је теглећи још укрштене прсте и очекујући неће ли још који пући. Један зглавак пуче.

Већ по звуку лаганих корака на степеницама он осети да она долази и ма да је био задовољан својим говором опет га обузе страх пред тим објашњењем.

IX

Ана је ишла погнуте главе и играла се кићанкама од башлике. Све јој се лице сијало, али то сијање није показивало радост, — оно је потсећало на страшан сјај пожара у тамној ноћи. Опазивши мужа, Ана подиже главу и осмехну се као будећи се.

— Зар ти још ниси легао? Чудо то! — рече она, скиде башлику и не заустављајући се оде даље у собу за облачење. — Време је већ, Алексије Александровичу, — проговори она иза врата.

— Ана, потребно ми је да говорим с тобом.

— Са мном? — рече она изненађено и изиђе на врата и погледа га. — Шта ли је то? О чему то? — упита она седајући. — Е, па хајд' да се разговарамо кад је то тако потребно. А боље би било да се спава.

Ана је говорила што јој је на уста долазило, и слушајући себе, чудила се и сама својој способности да лаже. Како су обичне, природне биле њене речи, и како је то личило на то, да јој се просто спава! Она је осећала да је обучена у непробојан панцир од лажи. Осећала је, да јој нека невидљива сила помаже и одржава је.

— Ана, ја те морам опоменути, — рече он.

— Опоменути? — рече она. — Због чега.

Она је тако обично весело гледала да, ко је није познавао, као што ју је познавао муж, не би могао ништа неприродно приметити ни у узвицима, нити у значају њених речи. Али за њега, који ју је познавао, који је знао да је она опажала и тражила узрока кад би он легао ма и пет минута доцније, за њега, који је знао да она сваку своју радост, весеље, или тугу прво њему каже, — за њега је значило много видети, да она неће о себи ни речи да каже, нити хоће да опази његово расположење. Он је видео да се њена душа, која је за њега увек била тако отворена, сада затворила. Па не само то, по њеном тону он је опазио да се она због тог не снебива, већ као да му отворено каже: „Јест затворила се, и то тако и мора бити и биће у будуће“. Он је сад осећао оно исто, што би осетио човек који се вратио кући и нашао кућу закључану. „Али можда ће се кључ још и наћи“, мишљаше Алексије Александрович.

— Хоћу да те опоменем због тога, — рече он тихо, — што из непажње и лакоумља можеш дати повода свету да те ого-

вара. Твој одвећ жив разговор данас с грофом Вронским (он чврсто и мирно отежући изговори то име) обратио је на себе пажњу.

Он је говорио и гледао у њене насмејане и сада страшне за њега очи, јер у њима више није могао ништа прочитати, говорећи, осећао је да говори узалуд, у ветар.

— Ти си увек такав, — одговори она, као да га сасвим није разумела и од свега што је он рекао намерно је разумела само последње.

— Час ти је криво, што сам невесела, час ти је криво што сам весела. Мени је било пријатно. Вређа ли те то?

Алексије Александрович се трже и укрсти прсте да му пуцају.

— Ах, молим те не пуцај прстима, — ја то тако не волим.

— Ана, јеси ли ти то? — рече Алексије Александрович тихо, савладавши се и спустивши руке.

— Та шта то треба да значи? — рече она с таким искреним и комичним чуђењем. — Шта би ти од мене хтео?

Алексије Александрович поћута и протрља руком чело и очи. Он виде, да у место тога што је он хтео да учини, то јест да опомене жену да не прави погрешке пред светом, он се и нехотице једно због онога, што се тицало њене савести и борио се с некаквим зидом, који је замишљао као да се пред њим испречио.

— Ево шта ја хоћу да ти кажем, — настави он хладно и мирно, — молићу те да ме саслушаш. Као што већ знаш, ја сматрам да љубомора вређа и понижава, и никад нећу себи допустити да се руководим тим осећањем; али има извесне границе пристојности, преко које се не сме некажњено прећи. Данас нисам ја опазио то, али судећи по ономе какав је утисак учињен на друштво, сви су приметили да се ти ниси понашала онако како је требало.

— Апсолутно ништа не разумем, — рече Ана, слежући раменима. „Њему је све једно, — помисли она. — Али у друштву су опазили, и то га узнемирава“. — Теби није добро, Алексије Александровичу, — додаде она, устаде и хтеде изаћи на врата; али се он помаче, као да је хтеде зауставити.

Лице му беше тако ружно и туробно, какво Ана никад не беше видела. Она застаде и, забацивши главу мало у страну поче брзо вадити укоснице из главе.

— Дакле, слушам, шта ће даље бити, — рече она мирно и подсмешљиво. — И то слушам пажљиво, јер бих хтела да разумем у чему је ствар.

Она је говорила и чудила се и сама оном природном, мирном и сигурном тону, којим је говорила и речима које је бирала.

— Ја немам права да се удубљујем у твоја осећања и уопште сматрам да је то бескорисно, па чак и штетно, — поче Алексије Александрович.

— Претурајући по души, ми често ишчепркамо оно што би тако незапажено лежало. Твоја осећања се тичу само твоје савести, али ја сам дужан и пред тобом, и пред собом, и пред Богом да ти укажем на твоје дужности. Наш је живот везао Бог, а не људи. Само преступ може прекинути ту веру, а такав преступ повлачи за собом и казну.

— Не разумем ништа. Ах, Боже мој и баш ми се као за инат спава! — рече она пипајући брзо руком по коси и тражећи заостале укоснице.

— Ана, за име Божије, не говори тако, — рече он благо. — Можда се ја варам, али веруј да оно што ја говорим, говорим исто толико због себе, колико и због тебе. Ја сам твој муж и ја те волим.

За тренутак лице јој се промени и нестаде јој подсмешљивог погледа; али реч волим опет је наљути. Она помисли: „Воли? Зар он може волети? Да није чуо да постоји љубав, он никад не би ни употребљавао ту реч. Он и не зна шта је то љубав“.

— Алексије Александровичу, Бога ми, ја те не разумем, — рече она. — Изјасни се шта ти то налазиш...

— Стани, допусти ми да довршим. Ја те волим. Али ја не говорим о себи; ту су главна лица наш син и ти сама. Понављам, лако може бити да ће ти се моје речи учинити узалудне и неумесне; можда их је изазвала заблуда. Ако је тако, молим те да ме опростиш. Али ако ти сама осећаш да моје речи имају ма и најмањег ослонца, ја те молим да се размислиш и ако ти срце казује, реци ми...

Алексије Александрович је, и не опажајући, говорио сасвим друго, а не оно што је припремио.

— Немам шта да ти казујем. А, и... рече она на једанпут

брзо, једва задржавајући осмејак, — Бога ми, време је већ да се спава.

Алексије Александрович уздахну и не рекавши више ништа оде у собу за спавање.

Кад она уђе у собу за спавање, он је већ лежао. Усне му беху строго стегнуте и очи му не беху управљене у њу. Ана леже у свој кревет и очекиваше сваког тренутка да он опет почне разговор. Она се и бојала тог разговора и желела га је. Али он је ћутао. Она је дуго непомично лежала и већ беше и заборавила на њега. Она је мислила на другог, видела га је, и осећала је да јој срце код тих мисли бурно куца и да је препуно грешне радости. На једанпут она зачу мирно и одмерено хркање кроз нос. У првом тренутку Алексије Александрович као да се уплаши свог хркања и застаде; али пошто одахну два пут, он опет поче мирно и одмерено хркати.

— Доцкан је већ, доцкан, — прошапута она осмејкујући се. Она је дуго лежала непомично, отворених очију, чији је сјај, чинило јој се, и сама у мраку видела.

X

Од тог доба настаде нов живот за Алексија Александровича и за његову жену. Ништа нарочито није се десило. Ана је као и увек одлазила у друштво, врло је често одлазила кнегињи Бетси и свуд се налазила с Вронским. Алексије Александрович је видео то, али није могао ништа учинити. Кад год би покушао да је нагна на објашњење, она је истицала пред њим непробојан зид неке веселе недоумице. По спољашности је било све исто, али се у ствари њихови односи беху потпуно променили. Алексије Александрович, тако моћан човек у државним пословима, беше овде немоћан. Погнувши покорно главу, као во, очекивао је он цепаницу, коју је осећао да је над њим дигнута. Кад год би почео о том мислити, он је осећао, да треба покушати још једном, да добротом, нежношћу и доказивањем још је може и спасти, нагнати је да се тргне, и он се сваког дана спремао да се разговара са њом. Али чим би почео с њом говорити, осетио би да онај дух зла и преваре који је њу обузео, обузима и њега и он је њој говорио сасвим друго и другим тоном, а не оним којим је хтео. Говорио је с њом и нехотице обикнутим тоном, у коме је било подсмеха према оном, ко би

тако говорио. А тим тоном се није могло рећи оно, што је требало рећи.

— —
— —

XI

Оно, што је целе године била за Вронског једина жеља у животу, која му је заменила све остале жеље; оно, што је за Ану било немогућна, ужасна, али у толико већма бајна машта о срећи, та жеља је била задовољена. Он је стајао пред њом блед, са уздрхтаном доњом вилицом и преклињао је да се умири, не знајући ни сам због чега и како.

— Ана! Ана! — говораше он дрхћућим гласом, — Ана, за име Божје!

Али што је он гласније говорио, у толико је она ниже обарала своју некад поноситу, веселу, а сад постиђену главу, и сва се сагибала и падала с дивана, на ком је седела, на под пред његове ноге; она би пала на ћилим, да је он није држао.

— Боже мој! Опрости ми! — јецала је она, притискујући његове руке на своја прса.

Она се осећала толико грешна и крива да је могла сама да се понижава и моли за опроштај; а у животу сад осим њега више никог није имала, тако да је сад и њега молила за опроштај. Гледајући у њега, она је физички осећала своје понижење и ништа више није могла говорити. А он је осећао оно исто, што мора осетити убица, кад спази лешину коју је лишио живота. Та лешина, лишена живота, била је њихова љубав, прва периода њихове љубави. Било је нечег страшног и одвратног у успоменама на то, за шта је плаћено таком страшном ценом стида. Стид пред својом духовном разголићеношћу гушио је и прелазио и на њега. Али и поред свег ужаса убичевог пред лешином убијеног треба сећи у комаде и крити ту лешину, треба се користити оним што је убица задобио убиством.

И као што убица, као с неком страшћу напада на тело и вуче га, и сече га, тако и он покриваше пољупцима њено лице и рамена. Она га је држала за руку и није се мицала. Да, ти пољупци, то је оно што је купљено по цену стида. Да, и ова рука, која ће увек бити моја, — то је рука мог саучесника. Она подиже ту руку и пољуби је. Он клече и хтеде јој

сагледати лице, али га је она крила не говорећи ништа. Најзад као да се савлада, она се подиже и одгурну га. Лице јој још исто онако беше лепо, али у толико више бедно.

— Све је свршено, — рече она. — Ја ничега више немам осим тебе. Памти то.

— Ја не могу да не памтим оно, што је мој живот. За тренутак те среће....

— Каква срећа! — рече она с одвратношћу и с ужасом и ужас тај и нехотице пређе и на њега. — Ако Бога знаш ни речи, ни речи више.

Она брзо устаде и одмаче се од њега.

— Ни речи више, — понови она и с чудноватим за њега изразом хладног очајања на лицу, растаде се с њим. Она је осећала тог тренутка да не може исказати речима осећај стида, радости и страха пред тим ступањем у нов живот и није хтела говорити о томе, понижавати то осећање речима, које га не могу исказати. Али и после и другог и трећег дана, она, не само да не нађе речи којима би исказала своја заплетена осећања, већ није налазила ни мисли, којима би могла сама са собом о свему размислити што је било у њеној души.

Она је говорила себи: „Не, сад не могу о том мислити; доцније кад будем мирнија“ Али та мирноћа у мислима није никад настајала; сваки пут кад год би јој се јавила мисао о томе шта је учинила, њу је обузимао страх и она је гонила од себе те мисли.

— После, после, — говорила је она, — кад будем мирнија.

Зато у сну, кад није више владала својим мислима, положај њен престављао јој се у свој гадној разголићености својој. Један сан је скоро сваке ноћи мучио. Сањала је да су обојица њени мужеви, обојица су је миловали. Алексије Александровић је плакао љубећи јој руке и говорио: како је сад добро! И Алексије Вронски је био ту, и он јој је био муж. И она се чудила оном што јој се пре чинило немогућно, објашњавала им је смејући се да је тако простије, и да су обојица сад срећни и задовољни. Али тај сан ју је давио као да беше у бунилу и она се будила уплашено.

XII

Још одмах по повратку из Москве, док се Љевин још увек трзао и црвенео кад год би се сетио да су га срамно одбили,

он је говорио себи: „Исто сам тако црвенео и трзао сам се, сматрајући да је све пропало, кад сам добио јединицу из физике и остао да понављам другу годину на универзитету; исто сам тако сматрао да сам пропао кад сам упропастио сестрин посао, који ми је био поверен. И шта? Сад кад су прошле толике године ја се сећам тога и чудим се како ме је то могло једити. Исто ће бити и с овом невољом. Проћи ће време и ја ћу према том постати равнодушан.“

Али прођоше три месеца и он не постаде према том равнодушан и исто га је онако болело и сад кад се тога сети као и првих дана. Није се ни могао умирити, јер он, који је тако дуго сањао о породичном животу, он, који је осећао да је за њега сазрео, још никако није био ожењен и био је даље но икад од женидбе. Он је скоро с болом осећао, као што су осећали и сви који су око њега били, да је ружно човеку његових година бити сам. Он се сећао како је једном пред полазак у Москву казао свом пастиру Николи, наивчини сељаку, с којим је волео да се разговара: „Је ли, Никола, да ли да се женим“, и како је Никола одговорио брзо као о ствари у коју се не може ни сумњати: „Времé вам је већ одавно, Константине Дмитричу“. Али женидба је сад од њега била даље но икад. Место је било заузето и кад би сад у мислима ставио на то место коју познату девојку, он је осећао да је то сасвим немогућно. Осим тога кад год би се сетио како је био одвојен и какву је улогу при том играо, обузимао га је стид. Ма колико он говорио себи да он ту није ни мало крив, та га је успомена заједно с другим исто тако срамним успоменама гонила да се трза и црвени. У његовој прошлости, као и у сваког човека, било је тренутака кад је рђаво поступао и због чега би требало да га савест мучи, али ни једна од тих успомена о поступцима није га толико мучила, као ове тако ништавне, али срамне успомене. Те ране нису му никако зарашћивале. И упоредо с тим успоменама беше сад и ова да су га одбили и довели у бедан положај, у каквом је он морао бити оне вечери у очима других људи. Али време и рад су чинили своје. Тешке успомене су се све већма заклањале невидљивим, али значајним догађајима из сеоског живота. Са сваком недељом која пролажаше све се ређе сећао Китинке. Нестрпљиво је само очекивао извешће да се већ удала, или да се ових дана удаје, надајући се да ће га такво извешће, као вађење зуба, потпуно излечити.

Међутим настаде пролеће, право пролеће, а не оно варљиво које тек очекујемо, већ једно од оних ретких пролећа, коме се радују и биље и животиње и људи. То дивно пролеће је још више узбудило Љовина и нагнало га да се чврсто одлучи и одрече свог ранијег живота, па да сигурно и независно удеси свој усамљени живот. Ма да многе од оних планова с којима беше у село дошао и није испунио, али најглавнији — потпуну невиност — одржао је. Он није више осећао онај стид, који га је обично мучио после пада и могао је слободно људима гледати у очи. Још у фебруару доби он писмо од Марије Николајевне да здравље његова брата Николе иде на горе, а он неће да се лечи, и услед тога Љовин је ишао у Москву брату и наговорио га је да припита лекара за савет и да оде у страну бању. Тако му је лепо пошло за руком да наговори на то брата и да му дâ новаца за пут, а да га не наљути, да је с те стране био са собом задовољан. Осим домазлука коме се с пролећа мора поклонити нарочита пажња и осим читања, Љовин је почео писати те зиме и нарочито дело о газдинству, чији се план састојао у томе, да треба и карактер радника узимати као апсолутну дату јединицу исто као и климу и земљиште, и да треба дакле све закључке науке о газдинству изводити не само из података — климе и земљишта, већ из података — климе, земљишта и познатог сталног карактера радника. Тако да и покрај усамљености, или услед усамљености, време му је било веома заузето; само по некад је осећао незадовољену жељу да саопшти и неком другом, а не само Агафији Михајловној, оне мисли, које му се по глави врзмаху, јер је он често са њом разговарао и о физици, и о теорији домазлука, а нарочито о философији; философија је била, омиљен предмет Агафије Михајловне.

Пролеће није дуго наступило. Последњих недеља великог поста беше мраз и ведро. Дању се снег отапао на сунцу, а ноћу је долазило до седам степени испод нуле. Земља беше тако добро промрзла, да се ишло колима и тамо где није било пута. Ускрс је био снежан. Затим на једанпут у понедељак Томине недеље дуну југ, наоблачило се и три дана и три ноћи лила је јака топла киша. У четвртак престаде ветар и паде густа сива магла која као да скриваше тајне промене које у природи наступише. Под том маглом потекоше воде, попуцаше и кренуше се ледене санте, јурнуше мутни, пенушави потоци, а у недељу у вече диже се магла, црни облаци се растурише у ситне беле облачиће, разведри

се и настаде право пролеће. Сутра дан грану сунце, брзо истопи танак лед који се беше ухватио на води и топао ваздух затрепери од испарења, која се подизаху с пробуђене земље. Зазелени стара и поче где где ницати нова трава, напупи калина, рибизла и на брези се указаше лепљиви лисни пупољци, а по шибљаку посутом жутим цветићима поче зујати пчела, која беше излетела из изнетих кошница. Изнад кадифастог зеленила и још по мало промрзле озимице почеше певати некуд скривене шеве, завикаше вивци по ритовима и барама препуним мутне још непречишћене воде, и високо пролетеше ждралови и дивље гуске, гачући као и увек у пролеће. Поче мукати и рзати по пашњацима олињала стока, која још не беше сву длаку променила, растрчаше се кривоноги јагањци око оваца, које су блејале и лињајући се губиле прамење вуне, појурише несташни сељачићи по влажним стазама, остављајући за собом трагове босих ногу, зачуше се на језеру весели гласови жена, које су белиле платна и по двориштима ударање секира, којима су сељаци оправљали плугове и дрљаче. Настаде право пролеће.

XIII

Љовин обуче чизме и први пут обуче кратак сукнени капут, а не бунду и пође да обилази домазлук, прескачући поточиће, који су засењивали очи на сунцу, стајући час на промрзлу земљу, час у блато.

Пролеће је доба планова и комбинација. И изашавши у двориште, Љовин сличан дрвету у пролеће које не зна куд ће се и како раширити његови изданци и гране, које се још налазе у набубрелим лисним пупољцима, није још добро ни сам знао каквих планова и комбинација да се лати сад у његову омиљену газдинству, али му је глава била препуна најбољих планова и комбинација. Он оде прво да види стоку. Краве су биле пуштене у сточно двориште, и угрејавши се на сунцу, покривене сјајном и глатком новом длаком, мукале су тражећи да их пусте у поље. Разгледавши добро му познате краве, Љовин нареди да их истерају у поље, а у сточно двориште да пусте телад. Станар весело отрча да се спрема за поље, жене станарице прикупљајући сукње трчале су тапкајући по блату босим, белим ногама, које још не беху поцрнеле од сунца и

с прутом у руци утериване су у двориште телад, која беху под утицајем пролећа поманитала од радости.

Нагледавши се овогодишњег приплода, који је био врло добар, — рана телад су била велика као сељачке краве, Павина кћи од три месеца била је као годишњаче, — Љовин нареди да им се изнесе напоље корито и да се мете сено иза решетака. Али онда виде, да су у сточном дворишту, које се зими није употребљавало, поломљене јесенашње решетке. Он посла по дрводељу, који је по погодби требао да поправи вршалицу. Али нађоше да дрводеља оправља дрљаче, које су требале бити оправљене још беле недеље. То је Љовина веома наједило. Једило га је што се понављао тај мурдарлук у домазлуку против кога се он борио толико година свом снагом. Решетке, које су зими непотребне, као што дознаде, беху пренете у шталу за коње и тамо су се поломиле, јер су и биле лако начињене за телад. Осим тога, због тога нису биле оправљене дрљаче и сви земљораднички алати, које је он наредио да прегледају и оправе још зимус и због којих су нарочито биле погођене три дрводеље, а дрљаче су ипак оправљали сад, кад је требало ићи и влачити. Љовин посла по надзорника, али одмах пође и сам да га тражи. Надзорник весео, као што беше и све тог дана, у кожуху опшивеном јагњећом кожом, враћао се с гумна, ломећи у рукама сламчицу.

— Зашто дрводеља није на вршалици.

— Јуче сам вас хтео известити: треба да се оправе дрљаче. Време је да се оре.

— А шта сте радили зимус?

— А зашто је вама управо дрводеља потребан?

— Где су решетке из дворишта за телад?

— Наредио сам да се однесу на њихово место. Шта да радите с таким млађима! — рече надзорник машући рукама.

— Не с таким млађима, већ с таким надзорником, — рече Љовин планувши. — Па зашто онда ја вас држим? — викну он. Али сетивши се да му то неће помоћи застаде на половини речи и само уздахну. А може ли се сејати? — запита он поћутавши.

— Иза Туркина моћи ће сутра или прекосутра.

— А детелина?

— Послао сам Василија и Љишку да сеју. Не знам само хоће ли моћи да прођу: блато је.

— Колико ће ланаца засејати?

— Шест.

— Зашто не све? — викну Љовин.

Што су сејали само шест а не свих двадесет ланаца детелине љутило га је још већма. Детелина је и по теорији и из лично његова искуства била само онда добра кад се сејала што је могућно раније, скоро по снегу. И Љовин их никад није могао натерати да тако раде.

— Немамо радника. Шта могу да урадим с њима. Тројица нису дошла. Ето и Симјон...

— Нека оставе претресање сламе.

— И онако су оставили.

— Па где су радници?

— Петорица спремају компот, (што је требало да значи компост т. ј. смесу за ђубрење). Четворица преручују овас: може се покварити, Костантине Дмитричу.

Љовин је врло добро знао, да то „може се укварити“ значи, да су енглески овас, одређен за семе већ покварили, — опет нису урадили оно што је он наређивао.

— Та ја сам још за време поста наређивао да се мету цеви, узвикну он.

— Не брин'те, све ће се у своје време урадити.

Љовин љутито махну руком, оде до амбара да види овас и врати се у коњушницу. Овас се још не беше укварио. Али радници су га убацивали лопатама, а могло се просто спустити у доњи амбар и наредивши то и узевши одатле два радника да сеју детелину, Љовин се умири од љутине на надзорника. А и дан је био тако леп да се није могло љутити.

— Игњате! — викну он кочијаша, који је засуканих рукава прао кола код бунара, — оседлај ми...

— Кога желите?

— Па ма и Колпина.

— Разумем.

Док су седлали коња, Љовин опет зовну надзорника, који се пред њим вртео, да се с њим помири, и поче му говорити о пролећним радовима, које је требало урадити и о плановима за домазлук.

Ђубре раније да се одвезе како би све било готово до прве косидбе. Дакле њиве непрекидно ваља ђубрити тако да земља

добро омекша. Косидбу сву да изврше најмљени радници, а не наполичари.

Надзорник је пажљиво слушао и очигледно се трудио да одобри домаћинове планове; али је ипак имао онај добро познати Љовину тужан, неутешан израз лица, који га је дражио Тај његов израз као да је говорио: све је то лепо, али како Бог дâ.

С руског преводи
Љубица Анастасијевић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

РУСКЕ СТРАНКЕ У ДРЖАВНОЈ ДУМИ

— БОЛЕСЛАВ КОСКОВСКИ —

I

Политичке странке постоје у Русији тек од 1904 и 1905 године. Али је њихова, и тако кратка, егзистенција већ показала особине које су непознате политичком животу у Јевропи. Ма да Русија има парламенат већ две године и ма да су избори у њој били три пута, у земљи има још само неколико странака које могу да раде отворено, да објављују своје програме, да слободно изводе своју политичку акцију. Већина руских странака припада, као и некада, маси „неједнаких“, који су принуђени да у тајности држе своју политичку пропаганду, да крију сваку појаву своје активности и да врше свој најзначајнији рад заклоњено од сваке досадне радозналости. Последице су овога стања многобројне. Не могући потчинити своје програме рада широкој контроли јавнога мишљења, странке су немоћне да обрађују довољно своју политичку мисао; с друге стране, по неки покрети који се ту рађају остају непознати; и услед обустављања сваке слободне конкуренције међу странкама, бесконачно је тешко добро разумети који би правац могао привући већину активних политичких сила. У оваким приликама један историк или публициста не би могао узети на себе одговорност да да̑ апсолутно тачну карактеристику партиског живота у садашњем времену, у периоди мутној и вероватно судбоносној за Русију.

Има само једно огледало, у коме се активност руских странака огледа са јасноћом која изгледа искрена: то је парламенат. Три Думе дале су озбиљна материјала за оцењивање друштвених сила које се боре ово власти. Ту једино није ништа остало сакривено; на против истина се ту показује врло често у светлости сувише отвореној или у боји која је сувише јасна.

На дан састанка прве Думе било је у Русији око двадесет организованих политичких странака. Једна мала странка само

је издржала пробу времена. Нико се данас не сећа „радикала“, странке „прогресистичко-економске“, или „уније трговачке и индустриске“. Чак и „странка демократских реформа“, која је имала у првој Думи петнаестину представника, а није бројала више од једнога у другој, преживела се, изгледа, или је бар престала да ради. Исте судбине беше „странка законитог реда“, ма да садашњи моменат изгледа више наклоњен идејама које је она представљала. Сем тога време је јако пригњечило странке које су надживеле; једне су биле механички гурнуте напред, а друге су потиснуте назад; неке су прилагодиле своје програме и своју тактику политичким приликама, које су промењене или су у току да се промене; код других су ослабљени или изгубљени бујност и уверење младости. Ниједна странка руска није могла, за ове две године, остати на својим лањским положајима. У таквом стању ствари, и ма да могућност нових промена или прилагођавања није искључена, допуштено је претпоставити, да ће скоро све садашње руске странке постојати и радити још за доста дуго време. Једино крајња десница моћи ће створити нових партиских ограничавања, што ће, у осталом, више имати само формални карактер.

Зора политичког живота у Русији истакла је надмоћност екстремних странака. До сада још, и поред жалосног политичког искуства, највећи је утицај на догађаје и на јавно мишљење имала „унија руског народа“ с једне стране, и социјалистички радикализам с друге. Ипак се може већ опазити, да ће се ускоро створити један умерени центар, ближи политичком реализму. Једна фракција овога центра, најмногобројнија и најјача, у осталом, улази у сферу утицаја „уније рускога народа“; друга, која се ослободила утицаја социјалистичких, труди се да нађе какав независан пут. Будућност мирољубиве еволуције Русије на новим основама зависиће вероватно од решења овога питања: да ли ће моћи две странке овога центра, и до које тачке, измирити историске захтеве са садашњом стварношћу? Изгледа да руске странке центра имају заједничко то, што теже да се ослободе својих првих илузија. Једне се одричу мало по мало свога сна да се поврати Русија у старо стање; друге рачунају да све оно што је било неће се моћи са свим изгубити, и да ће, као што је писао некад Чаадајев, у својој Апологији полуделог, Русија својим сопственим методама решити већину проблема који притискују Јевропу.

II

Од свих странака руских, странка народне слободе, друкчије названа конституционо-демократска, или скраћено кадетска странка, проживела је најнесрећније дане, претрпела је најразличнију судбину и издржала највеће унутрашње промене. Њена историја јесте историја једног политичког идеализма који је, у додиру са стварношћу, показао серију погрешака и илузија, понекад свирепих, а скоро увек непоправљивих.

Највећа предрасуда кадета, од тренутка кад је њихова политичка активност почела да се јавља у јавности, била је, што су се ослонили, колико је могућно шире, на демократске сфере. Ова их је предрасуда довела дотле, да се потчине утицајима и променљивим душевним расположењима узбудљиве и незадовољне народне масе, која је, са своје стране, место једне силе што управља, нашла у странци кадетској само ватрене и речите представнике, али који су само укратко исказивали њене опште потребе. Ово је могло бити довољно за критику старог режима, али не и да се створи нов државни облик, који би више одговарао занемареним потребама и увећаним силама друштвеним. У исто време, да опроба узбудљив пулс народни на начин сувише пажљив, кадети су увеличали значај овог политичког елемента, изнели опасну илузију, „да морална потпора друштва одлучује о замењивању старога стања новим“. Целокупна историја прве Думе до њенога жалоснога свршетка, манифеста у Виборгу, сведочи с једне стране о уставним илузијама, а с друге стране о слепом веровању у неодољиву, али површну, сталност незадовољства масе. Она показује, у исто време, слику активности пуне противречности, којих се странка кадетска није могла одрећи, ма да је обухватала најобразованије елементе и ма да је она представљала чудновату интелектуалну снагу. Отуда долази, да је она претендовала да постане представник народне масе, а да је она у ствари добила само прву револуционарну награду.

Пуштајући често да се појави ова чудновата особина, прва Дума, руковођена кадетима, није се никако задржавала на својој мисији потпуно миро љубивој, на основици строго конституционалној. Пошто извесне друштвене потребе беху већ сазреле, политичка свест масе знатно коракнула, и опште незадовољство изазвало манифест од 30 октобра, прва Дума вероваше, да може отуда закључити, да су „воља народна“ и „опште мишљење“ довољни да се жеље претворе у стварност.

Чинило јој се, да је она сама собом располагала довољном снагом, да принуди историју, да узме ток који јој се свиђаше. Међутим, бојећи се да ће видети народну масу да се меша поново у ове политичке борбе, странка конституционо-демократска устезаше се увек између две алтернативе: да остане само прави израз „воље народне" или да учини компромис с бирократијом, која још задржаваше власт. Покушавало се да се застраши бирократија, стално обраћањем пажње на „моћ народног гнева", која је била ту, иза Думе, готова да интервенише; што се тиче демократског мишљења, уображавало се да се оно умири, уверавајући га, да ће се све постићи једино парламентарним путем, да се оствари аграрни програм који је основан на експропријацији. Отуд је изашло, да прва Дума није изабрала ни један од ова два пута, теориски практичних или могућних; она није категорички формуловала демократске захтеве, који укратко излагаху жеље екстремних странака, и није се шта више умела задовољити да тражи задобивање минимума уступака, као што су је саветовали озбиљни политичари. Она је више волела да се ангажује за један немогућан пут, где је, идући из погрешака у противречности, свршила манифестом виборшким и свима његовим несрећним последицама.

Вратимо се сад на анале прве Думе.

У раду амнестије, која је истављена напред од почетка првих седница, посланик је Родичев изјавио: „Амнестија и милост садрже право владаочево, и наша је изјава овде само израз потреба, израз зала целе земље, који је упућен монарху. Ми не намећемо закон у овом смислу: ми смо дошли овде да изговоримо ову реч, која није само израз наших жеља, већ жеља и молаба народних. Ја бих желео да она не буде израз захтева руског народа. Али, можда, за неколико дана биће већ сувише доцкан и узеће облик једног захтева".

Овај говор је специјалитет нарочито типичан због дволичне тактике горе поменутих речи: с једне стране првак странке „која се ослања на строго уставне темеље" тврди, као с разлогом, да се може само молити за амнестију; с друге стране он не пропушта прилику да застраши бирократију дајући на знање, „да ће за неколико дана бити можда сувише доцкан."

Кадети су сматрали Думу као установу потпуно и непрекидно уставну. У свом првом говору од 10 маја 1906 председник

Думе Муромцев није се устезао да каже: „Једно велико дело се извршује: народна воља добива свој израз у облику правилне законодавне установе, која ради сталним начином, заснованим на вечитим правима. Нека се овај рад заврши на основи поштовања које се указује правима уставнога владаоца и на земљишту потпунога остварења права Думиних, која истичу из саме природе народнога представништва!“ Други један кадетски посланик, професор Шчепкин, ишао је још даље: „Ми молимо да се даје амнестија по принципу; ми то тражимо нарочито стога, што не сматрамо политичке кривце као злочинце. Оптуживали су их, што су покушавали да оборе „постојећи“ режим... Али, господо, овај режим не постоји више.“ Најзад, у току истих дебата, посланик Гредескул исказао је тачно своју претњу: „Ми немамо спремну војску, ми немамо организованих сила које би се могле мобилизовати у случају одрицања (амнестије). Али ми имамо народ, целокупан народ. То је јасно и разумљиво.“ А даље: „Ми ћемо само потврдити као опомену, да амнестија треба да буде дата одмах, под претњом, да ова народна парница не отпочне можда данас.“

Врло бурне дискусије беху такође у првој Думи поводом адресе владаоцу. Мишљења кадетска нису можда никада била изречније дефинована него у говору посланика Сафонова, које је он исказао у овим изразима: „Треба показати у адреси путове којима морамо водити народ, изван ове провалије у коју ју је бацио стари режим. Али то није довољно; треба још да се у адреси огледа сва мржња народна, све његове патње, сви његови болови. Ми не можемо ићи против земље. То би претило да се прекине с народом, а ово би био губитак целокупне политичке борбе.“ Исто се тако види да овде лебди мисао: да Дума не може одвојити свој поглед од погледа народног, одрећи се да се пажљиво иде за свим душевним расположењима, за свим осећањима народним, да Дума треба увек да остане као роб гомиле и да, у место да масом управља, очекује од ње упуте и наредбе.

Сада да оставимо начела и обратимо се стварности. Какво је било држање кадетско према министарству? Ово се држање нарочито огледало у дебатама о министарској изјави, која је започела две недеље после отварања Думе. Посланик Шчепкин, узимајући реч да одговори на владину изјаву, говораше овако: „Пошто смо изложили у адреси Престолу програм нашег будућег

рада, ми смо очекивали као одговор једну кратку изјаву, а та је да је министарство одступило." Посланик Набоков појачао је још више ову алузију: „Када је пре неколико недеља, рекао је он, пређашњи кабинет грофа Витеа одступио, таква оставка целога министарства, у очи отварања Думе, није могла имати друго значење до то, да је у будуће влада одлучила да пође другим путем, да ће се нови министри одрећи својих пређашњих девиза и да ће ићи уставним путем. Изгледа да смо се ми преварили и да се у исто време јавно мишљење преварило као и ми: ми немамо чак ни почетак једног уставног министарства." Као одговор на једно место владине изјаве, које објављиваше да извесна питања, уочена у адреси, нису могла бити апсолутно решена по принципима који су ту били постављени, Набоков је изјавио: „Ми ту назиремо онај некадашњи тон, којега би било време да се одвикнемо. Ми ту видимо изазивање и ми га примамо." Ово друго место у говору Набоковљеву постало је славно и ушло је, може се рећи, у историју: „Ми верујемо да може бити само један једини излаз у овој ситуацији (неслагање с министарством): ако нас изазивају на борбу, ако нам се каже да влада није извршилац захтева народнога представништва, већ да је његов критичар и противник, с гледишта принципа народнога представништва ми можемо рећи само једну ствар: да се власт извршна потчини законодавној власти."

Овај узвик пун дрскости није имао никакве везе са стварном снагом странке, и онај који га је изговорио не би могао позвати у помоћ „потпору народног гнева," која је била само гола претња. Дума није имала никаква средства да натера извршну власт. да јој се покори. Ето зашто се у говорима, који су затим говорили кадети, нису више чули тако охоли изрази. Ипак је посланик Огородњиков рекао још: „Не може бити никакве сумње да ћемо га добити (одговорно министарство). Наши су захтеви захтеви целога народа, а народно представништво неће допустити да они постану смешни."

Таква је била политичка тактика странке народне слободе у тренутку, када ју је народ позвао да руководи првим корацима првога руског парламента. Као што се види, ту не беше никаква програма политичке акције; ту не беше никакве јасне идеје, нико не показиваше којим је начинима требало покренути оно што је било задобивено, ни како ће се затим проширити

границе власти народнога представништва. Једанпут ангажовани на овом путу пуном илузијâ: да Русија има „устав“, да „воља народна“ треба да буде једини извор закона; да Дума може „не допуштати“ ма шта да буде, — кадети не могаху више остати у оквиру једне реалне политике; они нису умели оценити узајамне односе политичких сила на делу, они беху неподобни да изаберу један или други од једина два могућна пута: или борбу или уступке. Какав би био почетак борбе и где би требало да се зауставе уступци? Ми не желимо ни да предвиђамо ни да претресамо оно што, у осталом, није спорно. Реч је о томе, да је увек и свуда потребно очувати доследност, искреност и јасност политичке мисли.

Политика илузија и противречности била је крунисана, као што се зна, манифестом у Виборгу. Овај политички акт, жалостан и апсолутно погрешан, потиче из истог извора из кога и све држање кадета у првој Думи: из недостатка политичке равнотеже. Тако се исто ту нарочито огледаше веровање, сувише слепо, у револуционарни ток јавнога мишљења, и жеља да се застраши, помоћу овога замишљеног фантома, влада старог режима. Пошто не беху никако спремни да започну нову борбу за остварење уставних обећања и чак не желећи то никако, кадети, у пркос томе, не знађаху да се бране од ове претераности политичке активности, која није имала ничег заједничког с њиховим тврђењима, која се тичу, Русији потребних, мирољубивих реформама или схватања историјских еволуција. Манифест у Виборгу беше потпун фијаско; народ одговори на његов позив ћутањем, а влада је овде црпла нове доказе бескорисности једнога компромиса и уверење о политичкој немоћи Думе. Виборг је ослабио кадете, а ојачао њихове противнике.

Ми ћемо видети даље, да је социјални програм кадетски постао такође узрок њихових нових политичких погрешака и да је он, изгледа, допринео победи неподобних елемената над широким реформама у друштвеном животу Русије.

У каквим су приликама кадети ишли у другу Думу?

Влада је повела одсудну борбу с њима. Известан део друштва бојао се њихова аграрног програма и прешао је ка десници. Велике демократске масе, са престанком бојкотаже Думе од екстремних странака, више су волеле дати свој глас представницима оних странака, које им обећаваху највеће друштвене користи и које нарочито изражаваху боље свој опозициони ка-

рактер. Овога пута само петина од целокупног броја посланичких места припаде представницима странке народне слободе. То је било довољно да се заузме центар у Думи и до извесне тачке подстиче њен рад; то је пак било сувише мало да се решава под њеним руковођењем.

Какав је био план овога рада? По службеном извештају странке, кадети су рачунали да добију већину у другој Думи из ових разлога: 1) да сачувају Думу, чија је егзистенција за цео свет подједнако потребна и 2) да остваре онај циљ коме теже све опозиционе странке. Ослањајући се на ове жеље, кадетска странка представљаше своје будуће држање у Думи на овај начин:

1. Тачно довести у склад циљеве пропаганде са законодавним циљевима, и потпуно се одрећи учешћа у тактици која би можда чинила да се посредно „подржава“ Дума од народа, или „да се организује“ становништво у провинцији помоћу Думе да би се „активно умешало“ у врло блиској епоси.

2. Израдити и извршити план серије законодавних радова, имајући у виду реорганизацију тадашњега режима.

3. Користити се, у овом циљу, сем парламентарне и законодавне иницијативе, која је скоро једино примењивана у првој Думи, и министарским пројектима, у случајевима где ови могу допунити пројекте Думе, или ако они изгледају практично корисни становништву а не противрече циљу опозиције.

4. Уздржати се од сваког непосредног израза неповерења према министарству.

5. Тежити образовању једне јаке и у колико је могућно чвршће већине у циљу практичнога остварења законодавнога плана, који је странка израдила.

Лако је опазити, да овај тактични план кадетски у другој Думи има врло мало заједничких тачака с радом ове странке у првој Думи. Већ се са свим огледа јасније поимање појава и политичких односа. Ако, међутим, пређемо на појединости његова извођења у практици, ми ћемо видети да чак ни тада кадети не знађаху још да се утврде на једној јакој и независној позицији, и да су погледали брижно и неоуздано и на десно и на лево. Ми ћемо то видети очигледно из самих уста Миљукова, који се, у једној јавној конференцији од 10 априла 1907 у Петрограду, овако изразио: „Прве недеље друге Думе свесни су посланици већ схватили прилике, у којима им је тре-

бало стварно радити и борити се. Али прилагодити се приликама не беше оно што су бирачи захтевали. С друге стране, дати све оно што су бирачи тражили, било би не прилагодити се приликама и пре времена пропасти. Другим речима имало се бирати: или радити да се сачува популарност код становништва или радити да се искористе права Думе, ризикујући при том, да извесно незадовољство народно буде непосредни резултат ове мудре тактике.

„У овом последњем случају остало би само да рачунамо на позније оправдање, кад би се ова мудра и умерена тактика завршила поузданим резултатом. Успех би био обезбеђен, ако би руска Дума, по примеру персискога меџлиса, имала унапред загарантовану егзистенцију за известан, одређен рок времена. Али у садашњим приликама, морало би се изложити опасности.

„Бирајући мудру тактику ризиковало би се, да се изгуби популарност; радећи друкчије, неће се постићи успех.“

Додајмо овим речима, да кадети не би ризиковали „да изгубе популарност“, да странке крајње левице не беху саме сачувале за извесно време „обазривости“; „ризиковање“ је дакле било подељено међу све.... Иначе би се можда поново употребио страх од „душевног расположења народног“ или можда чак и страх од „народнога гнева“.

Друга тачка њихова програма тактичнога рада: стварање једне трајне већине није боље успео код кадета. Они су заиста учинили у овом правцу знатне и енергичне напоре, многобројне кораке, али рад није могао успети дотле, докле се оријентација кадета добивала са левице. За све време постојања друге Думе сви најуочљивији акти у њеном раду утопили су се под утицајем екстремних странака онда, када се више пута десница уједињавала с левицом да паралишу снагу центра. У овим приликама, а нарочито због устезања групе „радника“ (трудовика), није се могло очекивати стварање трајне већине на други начин него обраћајући се суседима с деснице. Ево шта читамо у званичном извештају кадетске странке: „Најумеренија странка деснице подржавала је слободно уставни центар и парализовала тако последице неразборитих претераности. Читава серија гласања, које је извела десница у споразуму с центром, породила је наду, потпомогнуту од извесних органа штампе, о ства-

рању једнога „уставнога центра“, путем савеза кадета с октобристима и самосталцима а на земљишту програма обележеног реформама у дневном реду, по политичким наклоностима. Међутим образовање једног таквог центра значило би, да се странка народне слободе одрекне аграрнога програма, што, природно, не може бити.“

На тај начин, још данас, странка признаје, да је Дума потребна и да њено постојање зависи једино од компромиса друштвених елемената (више конзервативних); да тактика левице не потпомаже ове принципе; да је апсолутно немогућно привући раднике у уставни центар. И при свем том, странка није умела извући из ових факата логичне последице; она се није хтела одрећи једнога дела свога социјалног (аграрнога) програма или се одрећи користи од општих реформа, ма да је већ слутила, да је распуштање Думе неминовно и реформа изборног закона решена. У осталом, у свој сјајни аграрни програм кадети беху унели доста значајних промена, помирљива карактера, као што се то види из два пројекта, на која су они пристали у другој Думи; али ове промене нису биле доста одлучне ни довољне да убеде противнике експропријације да није требало инсистирати на овим политичким одступањима. Исто тако изјава аграрне комисије, крајем маја 1907, о принципу принудне експропријације, изазва покрет у свима сферама, које су противне овим суровим и економски сумњивим средствима, да се реформује друштвено уређење; она је била можда најзнатнији узрок пораза кадетског у време избора за трећу Думу.

На тај начин од прве до друге Думе странка народне слободе се знатно развијала; од охолих речи Набокова дошло се дотле да се гласа с октобристима и самосталцима са деснице у питањима политичкога реда. Ми ћемо мало после видети да се трансформација странке није овде зауставила.

Под утицајем закона од 16 јуна, који је био тако опасан за улазак кадета у парламенат, странка је претресала питање — с погледом на изборе за трећу Думу — о могућности изборних компромиса с октобристима. Ови се компромиси нису свршили; али је то било стога, што октобристи, који су схватили врло добро користи које су истицале за њих из новога стања ствари, нису то хтели. У сваком случају, у почетку нове изборне борбе, кадети одлучише да се одвоје од социјалиста. Они увидеше, посредовањем Миљуковљевим, опасност од зближавања с прете-

раном демократијом, и потпуни расцеп наступи између умерене опозиције и радикалне. Партиски је конгрес, сазван у Хелзингсфорсу у очи самога отварања треће Думе, потврдио ово држање кадета према левици, и одобрио у исто време могућност споразума са странкама на десници. И тако, оно што се чинило немогућним у другој Думи, онда кад су кадети руководили њеним радом, било је признато да се жели у трећој Думи, у којој је странка била сведена на улогу саме по себи немоћне мањине.

Чинило се, према томе, у почетку садашње сесије, да су кадети требали бити у споразуму с октобристима ради образовања, са странком мирољубивог препорођаја, једнога уставнога центра. Извесно је, да су то они ватрено желели и све чинили, да се дође до тог резултата. Они су гласали за Комјакова; они су гласали за адресу престолу, у којој „устав“ чак није био ни споменут. Али све то није ништа помогло. Октобристи су се, после неколиких устезања, окренули десници и образовали су већину, можда без етикете „уставне“, али која је могла бити без кадета, који су сумњиви влади и конзервативним елементима. Кадети, тако остављени у страну, остадоше на клупама „опозиције“, лишени својих последњих илузија и не знајући више шта је требало радити.

Њихово држање у трећој Думи доказује јасно ово незнање; ту се више не види да игра важну улогу странка оних кадета, који беху задивили свет својим сјајним подобностима, својом марљивошћу у законодавном раду, својим талентима и одушевљењем. Они нису више никакав чинилац позитивнога рада, од кога су они удаљени, ни опозиција у правом значењу речи. Истина је да се свакада, кад се какво значајно питање претреса, понеки од њих пењу на трибину и говоре интересантне ствари, јер су они већином представници најширих политичких мишљења; они износе поправке, они полемишу и дискутују; али се у свему овоме не види ни трага независнога држања; то пре значи, као што је неко рекао, као да иду по стопама октобриста. Овако стање ствари почиње да буди међу њима дубоко незадовољство. Недавно је један од журнала петроградских изнео, да се централни комитет кадетске странке саветовао о врло значајном питању будуће тактике, о опозицији у Думи. Дискусија је била врло озбиљна, судећи по времену колико је трајала (7 часова непрекидно). Извесни говорници су истакли напред ово

главно питање: „Треба ли опозиција да остане у Думи, или ће учинити боље да отуда изађе?“ Неки међу члановима централног комитета доказиваху, да у Думи, тачно говорећи, опозиција не постоји, јер се њено присуство никад не опажа. Ми заузимамо, говораху они, погрешно левицу у Думи; управо говорећи, у њој нас не виде. Већина неће да рачуна с нашим мишљењем, а још мање да води рачуна о предлозима које ми износимо у комисијама. Ето зашто је наше присуство у скупштини, с̓а садашњом нашом тактиком, у будуће апсолутно без вредности. Рећи да је дошао тренутак када опозиција треба да се ограничи на одбрану извесних предлога у конкретним питањима — јест апсолутно лажно, јер ми немамо никаква обележена плана у овом правцу. Какав је програм опозиције за садашњу сесију?

Где је циљ коме нас воде и за који треба да се боримо? Нису нам до сада показали ни један ни други. Ми идемо затворених очију преко непознатих стаза. У осталом, ове замерке биле су жестоко оспораване; али питање није било дефинитивно решено, „јер није било никаквог гласања“. Такве су биле, у месецу априлу ове године, информације које се тичу расположења и идеја што владају у централном комитету.

Заиста је жалосно видети једну политичку странку да дискутује о своjем неучешћу у парламентарном раду, коме је она, пре мало времена, давала тако велики значај. То је, сем тога, један доказ више њене потпуне политичке дезоријентације. Али је још горе за ову странку, што она нема никакве наде да види да прилике за њу иду на боље. Одважност, енергија, сјајне особине које су биле показиване с правим распињањем у времену када је странка радила под утицајем илузија, усахнуле су скоро потпуно и уступиле су место особинама, које, и ако се желе код мудре већине, код мањине су само доказ њене понизности, опадања вере у своје сопствене силе, доказ апатије и разочарења: такве су особине: претерана умереност, заборавност у погледу слоге, тежња ка компромисима. То је све зато, што странка кадетска није умела предвидети политичке догађаје.

III

Сасвим специјалан положај изгледа да има странка октобриста, званично названа „унија од 30 октобра“. Створена на

основама октобарског манифеста, немајући иза себе никакве политичке прошлости, чак ни прошлости „земстава“ као, на пример, странка кадетска, скупљајући око себе само релативно ограничен број и још, поглавито у престоницама, људе умерено напредне у политици, — ова је странка била потпуно потучена на изборима за прву и другу Думу. Само законом од 16 јуна, а у исто време и активном потпором владе и премештањем „на десницу“ интелигентније класе власника земаља и имућне буржоазије, могле су октобристе задобити, на изборима за трећу Думу, тријумф тако велики, да је ова странка данас господар Думе и да у њеним рукама лежи, како бар изгледа, будућа судбина руског „устава“.

Тесан споразум с владом била је од дужег времена основа парламентарног програма октобриста. Журнал Страна (сада забрањен) саопштио је, крајем 1906 године, новост о састанку председника министарства Столипина са Гучковом, прваком октобриста, а који је састанак био у септембру исте године. Главни циљ овога састанка беше, да се споразумеју о образовању једне владине већине у другој Думи. План рада био је обележен, а његова битна идеја преместити „стотину црних“ мало на левицу и октобристе мало на десницу; ово што је требало уједини ти ова два елемента, иначе супротна, беше „ватрени патриотизам“. На овом земљишту хтела се усадити народна застава будуће владине већине.

Као што се зна, овај план није успео у другој Думи, али је имао више успеха у трећој. Октобристи су у њу ушли са 150 посланика, „патриоте“ са 120 на броју. На тај начин је постала могућна владина већина, и не само да се она могла образовати, већ је шта више и у будућности учвршћена.

С каквим су програмом октобристи ушли у трећу Думу?

Због улоге коју ће ова странка играти, треба нам познати у појединостима изјаву, коју је учинио посланик Гучков у странци октобриста, на састанку у Петрограду, неколико дана пре отварања треће Думе. Ова изјава, која се сматра као политичко Credo странке, овако је формулована:

I. Главни је задатак парламентарне фракције „уније од 30 октобра“ образовање једног уставног центра у Думи, који не циља да узме власт, али који је у исто време решен да енергично брани права народнога представништва у границама, одређеним основним законима. Стварање овога центра је, по мишљењу

фракције, потребна погодба да би Дума употребила потпуно своја права у области законодавства и контроле рада власти, које су постављене од владаоца.

II. У погледу извршења овога задатка (стварања уставнога центра) фракција мисли, да је потребно, пре свега, одвојити од општег програма „уније од 30 октобра“ руководне принципе који служе као основа рада уније, или који треба да буду стављени напред ради разматрања практичнога реда. Излагање мишљења која се тичу ових питања имаће ову вероватну последицу, да ће послужити образовању једнолике парламентарне већине, подобне да изведе обележени циљ, који је: потпомоћи видно владу у случајевима, када законодавни пројекти, изнесени од владе, буду у хармонији с предлозима центра — и тако употребити права Думе у свој пространости. Фракција, желећи поступно изједначавање у правима свих грађана без разлике сталежа, народности и вере, не мисли да је могућно, у садашњим приликама, дати Јеврејима потпуну једнакост у правима. У исто време, фракција сматра као потребно ревизију законодавства које вреди за Јевреје, у погледу укидања штетних и бескорисних забрана.

III. Основа целокупнога рада фракције у Думи треба да буде: тежња да се управној власти у Русији очува сав њен престиж и стварна моћ путем споразума између владаоца и народа а на основама, које су објављене у манифесту од 30 октобра 1905. Отуда потиче дужност за фракцију, да се бори против свих напада на права владаочева и на народно представништво.

IV. Признајући да ревизија основних закона прелази у садашњем тренутку границе практичне политике, фракција не одриче могућност њихове поступне модификације према доказаном искуству и реду, који је утврђен основним законима. Желети је нарочито, да се рашире и учине потпунијим буџетска права Думе, исто тако као и њено право контроле рада у сагласности са законом власти, које су постављене од владаоца.

V. Фракција исто тако сматра за неподесно ревизију закона, који утврђују састав и начин избора законодавних тела, верујући да народно представништво треба пре свега да тражи, да се ублажи агитација у земљи и да се створи једна власт на тај начин, што ће се увести хитне реформе.

VI. Фракција одбија све покушаје локалне аутономије, који би децентрализовали управну власт, осем једнога изузетка којим се користи велико војводство финско. У области економских и

цивилизаторских потреба, фракција предлаже да се рашире у државним деловима, у којима станују туђинске расе, права локалне аутономије, у толико у колико се ова права слажу са јединством и нераздвојношћу државе, а под погодбом потпуне гарантије општих интереса руског становништва.

VII. Фракција сматра као потребно ревизију закона о штампи, о зборовима и удружењима, као законите гарантије личне неприкосновености и грађанских имања, у циљу да се утврде и развију основе грађанске слободе, законски обезбеђене. Одбрана ових права од сваке могуће повреде треба да потиче од судова, изузев административне одлуке у овој области.

VIII. Допуштајући, у изузетним случајевима који су тачно одређени у закону, потребу повременог обустављања функционисања закона који обезбеђују слободу грађанима, фракција сматра као хитну задаћу ревизију прописа који се тичу „изванредне заштите“, додајући, да права дата администрацији по овим прописима треба да буду тачно регулисана законом и да не чине извор бескорисних забрана за друштво.

IX. Радећи на увођењу законитог реда у Русији, на обустављању административне самовоље, фракција сматра као потребно: реформу највишег браниоца правâ — управног Сената — на основама гарантија његове аутономије и независности према извршној власти; зајемченост апсолутне независности судских власти свих степена; одговорност чиновника за повреду закона.

X. У области сељачког питања, фракција иставља напред: уништење свих сталешких привилегија; уништење суда сељачког сталежа и нарочитих пореза за сељаке; ослобођење сељака од општинских терета; реорганизацију локалних административних звања; најзад укидање њихових судских дужности.

XI и XII. Налазећи основни узрок сиромаштва народа руског у ниском нивоу и слабом развитку сваке народне економије у опште, а посебице земљорадње и сеоске индустрије, фракција сматра као једну од главних дужности државних: укидање свих узрока који спречавају економски напредак у Русији.

XIII. Констатујући факат да сељаци немају довољно земаља, констатујући права власника и утицај овога факта на економско стање сељачко, фракција сматра као потребно борбу против ове недовољности земаља путем деобе резервних земаља, које има

држава, олакшавајући сељацима куповање земаља, и путем колонизације која би била најбоља. Фракција одбија, изузев спорадичне случајеве, принудну експропријацију као општи принцип решења аграрнога питања.

XIV. Сматрајући као хитно побољшање погодаба за живот радника и њихову одбрану од експлоатације, фракција ставља на дневни ред законодавно уређење односа између господара и радника, смањивање часова дневнога рада према захтевима индустрије; организацију посредничких судова и управних канцеларија за тражење места слугама и радницима; укидање прописа, који се тичу организације радничких економских удружења и штрајкова у толико, у колико ови последњи не прете интересима државе и друштва; завођење радничких осигурања од несрећних случајева, болести и старости.

XV. Стављајући на прво место просветне потребе, фракција тежи ка практичном остварењу у најкраћем року — опште и обавезне наставе под погодбом, да ће општа управа овога посла припасти органима локалне аутономије; фракција сматра за неопходно, да државна благајна чини у овом циљу новчане жртве на најиздашнији начин.

XVI. Фракција жели ограничити неплодне расходе државне и олакшати, у колико је могућно, терете пореза који притискују сиромашно становништво, путем прогресивног спуштања посредних данака, оптерећавајући предмете потрошње, и увођењем порезе на приход.

Пошто су тако израдили програм свога политичкога рада, октобристи су отпочели свој посао у Думи образовањем једнога блока али не са уставним елементима левице, т. ј са кадетима и прогресистима (члановима странке мироъубивог препорођаја), већ са фракцијом „умерене десннице“. Блок је био образован само привремено и нарочито да би се изгласали пројекти унутрашње организације Думе; али мало по мало он се оснажи и учврсти, и данас, после шест месеца како постоји у скупштини, он је постао основа парламентарне већине. На тај начин оријентација октобриста била је не према „уставном центру“ у смислу чл. 1 програма, већ према „патриотској десници“. Ова је околност оставила отисак на познији рад октобриста и вероватно одлучиће њихову дефинитивну политичку физиономију.

До сада се октобристи нису обелоданили потпуно. У више случајева ми не знамо како ће се њихов програм сложити са

стварношћу. Овај факат, да се створи једна владина странка која иде тачно по упуту Столипина и одбија пажљиво сваки могућни сукоб с владом, овај једини факат не потврђује још довољно какво ће бити држање ове странке у текућим питањима, где ће се уплести њени сопствени најзначајнији интереси. Што се тиче општих државних интереса, који руководе рад странке октобриста, ми имамо њену званичну изјаву, коју је формуловао пре свега посланик Гончков, у питању мишљењâ о режиму садашње руске државе, после октобарског манифеста. Првак фракције изражавао се 26 новембра 1907 овако; „Ја припадам политичкој странци којој изгледа јасно, да манифест од 30 октобра садржи својевољни акт, којим се владалац одриче ауто кратских права. Ми смо констатовали у основним законима тачно извршење обећања у манифесту. За нас је ван сумње, да државна револуција, извршена од самога владаоца, значи увођење уставног уређења у нашој отаџбини; али, при свем том, ми се не сматрамо за овлашћене да намећемо коме да је то наше резоновање. У историским и политичким приликама, у којима се налази наша отаџбина, нама је потребна јака царска власт. Ето зашто смо се ми, октобристи, одрекли формуле коју су захтевале по неке политичке странке и две прве Думе. Ви се сећате ове формуле: „парламентаризам“.

То не значи, да је цар ослобођен виших чиновника и дворана кад метне своју власт, свој свети ореол, своју моћ душе која је спојена с именом царским, на расположење политичким странкама и централним комитетима.“

Ова изјава, до сада једина коју су дали октобристи, није била ни ослабљена ни промењена доцнијим говорима партиских говорника. У другим питањима, па чак и најзначајнијим, многи партиски говорници изјављивали су у Думи противречна мишљења. Тако, нпр., шест октобриста узимали су реч у дебати о владиној изјави; сваки је износио друкчије мишљење и до сада, после пет месеца, можемо сматрати само једну изјаву која најбоље обухвата мишљења фракције. То је изјава посланика Хубинског, који је овако говорио: „Кад сам чуо ове говоре из центра, овај апел који су подигли неки међу нама, ја сам се страшно бојао да центар не постане поново једна опозициона група. Дума би могла постати опозиционом Думом, и тада наше наде, наши снови о уставном раду били би уништени... Ми нећемо никад и ни под каквим изговором опозицију.“ То беше,

као што се види, она изјава која је тачније одредила држање Думе према влади.

Ми до сада не можемо претпоставити, по садашњем држању октобриста, какав је њихов план реформа у погледу обнављања и препорођаја Русије. Буџетска дебата није дала у овом смислу никаква објашњења. Оно што изгледа као поуздано јесте, да ће под окриљем „ватреног патриотизма“ фракција октобриста започети овај реформаторски рад, то ће рећи, с једном тенденцијом национализма без двоумљења. Дебате о адреси и о поправкама које је тражило Коло Пољско, интерпелације због афера финских и кавкаских, говор посланика фон Анрепа, који је заступао ограничавање пољског народног представништва по закону од 16 јуна, резолуција поводом питања да се насели Кавказ Русима, одлуке судске комисије у питању изузетних закона у Литванији, мишљења која су формулована у религиској комисији а тичу се стања православне вере — све ово доказује национални карактер фракције октобриста. Начин на који октобристи учествују у дебатама о пољском језику у семинарима наставничким био је такође врло јасан. Изгледа као поуздано, да ће они у националном уверењу тражити maximum заједнице идеја с владом, обезбеђење трајности блока са десницом и популарност код масе. Међу унутрашњим административним реформама достојна је пажње формула преласка на дневни ред, предложена од октобриста и примљена у Думи почетком месеца марта: „Признајући да једино административна аутономија с **широким учешћем друштвене** масе може увести ред у економску поделу земље и увећати благостање локалног становништва на основи независности земстава, Дума прелази на дневни ред.“ У овој формули се огледа до извесне тачке карактер фракције, у којој преовлађују елементи земстава, који су веома наклоњени локалној аутономији и готови да се боре за њу. У овом погледу октобристи ће моћи, без икакве сумње, бар у ономе што се тиче централне Русије, показати јаку и корисну акцију.

До сада је тактика ове странке у Думи била да чини уступке влади, чак и кад су ови уступци били у несагласности с писаним програмом странке (нпр. одбацивање предлога кадетског поводом проширења буџетских права Думе, што је противно члану IV програма). Ако ова тактика води „јачању угледа Думе у очима становништва,“ ако ова тактика доприноси да се укорени Дума у живот руски, ако заиста она може бити корисна

за „умирење земље“ — ту су толика питања, која ће бити решена вероватно у скорој будућности. Бојати се само да национализам октобриста, не створивши жељени савез свих грађана, на против учини, да се увећа антагонизам национални и верски. У опште треба констатовати, да држање октобриста није помирљиво; странка носи на себи очевидно знаке за управљање, чувајући непомирљиво држање у погледу либералних и прогресивних елемената.

Из „La Revue Slave“, св. за мај—јуни 1908.

— СВРШИЋЕ СЕ —

ПЛАВОЈКА

РОМАН

— МАРКО ПРАГА —

28 септембра 1884.

Ух! Једва једном, Бијанка моја, вратих се ево у Милан. Како ми је само било досадно за ова два месеца у планинама! Мислим да су и моја писма већ постала отужна! Како сам непрестано лутала, није ми било могућно добијати твоја писма, која би ме мало утешила. Вероватно је да су многа, која стигну после мога одласка, остала у понекој планинској гостионичици.

И ти си ми још завидела! Није него! Разумела бих то, да сам била у Сен Морицу, или у Алањи, или у Малоји! Провела бих се. Али помисли: отићи из Милана и лутати два месеца по планинама, задржавајући се три дана овде, осам онде, непрестано по слабо посећиваним гостионичицама, где није било ни једне личности од реда, никога живог с ким би се могла измењати која реч; непрестано нас троје, вечито нас троје: ја, тетка Ермелинда и Тото. А зашта све то тако? Зато што је такав ред! До ђавола и тај ред и онај ко га је измислио! Једном смо, силом прилика, морали преноћити у једном великом хотелу, у једном, знаш, од оних хотела где се мораш обући у деколте кад хоћеш да ручаш. Ту смо дакле просто морали вечерати и преноћити, није могло бити друкчије, јер на путу којим смо путовали није се могло на другом месту провести ноћ. Шта да се ради? Ја и тетка седнемо у једна кола, а Тото у друга, на по сахата размака. Разумеш ли? Да се, случајно, десно у хотелу који Миланац, какав познаник, Тото и тетка Ермелинда, који би се срели, силно би се зачудили и рекли једно другом: „Ох! Каква случајност! Откуд ви овде? А ви? Ах! ох! ух!“

Наравно да би свак прозрео шта је; али очувао би се ред, и свет би им опростио; јер су били обазриви, а осудио би нас да смо све троје дошли у једним колима.

Тако је то, Бијанка моја. Све је наопако. Свет опрашта жени кад има љубавника, али с његовим — тога света — благословом. Тешко оној која би пркосила свету!

Тетка Ермелинда је све то врло добро схватила, те ради онако како је свету по вољи. И тако је свет воли, поштује, уважава. Али, појмићеш, како је тек мени која морам да трпим и сносим та досадна претварања и подлости!

Наравно да она и не помишља да мене вара и обмањује; у мени има вере. Али ја уживам у томе да је кад и кад помало кињим. Једнога дана, на том нашем путу, кад сам била мртва уморна, и кад ми је било ужасно досадно, рекох јој:

— Ама зар не бисмо могли да навратимо у коју бољу гостионицу, где има мало света, где би се мало разонодили?

Тада ми је она доброћудно одговорила:

— Не иде то, драга моја. Свет је пакосан: не допушта да једна госпођа и њена сестричина, које хоће да месец дана проведу у планинама, а немају мушкараца у породици, путују у друштву једног старог и доброг пријатеља. Свет би мислио и говорио свашта. А човек се мора прилагођавати захтевима и предрасудама светине. Управо, кад се вратимо у Милан, не смемо ни причати да смо биле с Орландијем, да бисмо избегле задиркивања и нагађања.

Ја тада плануx.

— Чујеш, тетка, што се мене тиче, ја се ни мало не бојим. Ко би још икад могао и помислити да има нешто између мене и онога маторог страшила тече Тота.

— Ох, Аделина!

Скочила сам и ухватила маглу. Избацила сам сувише крупну реч.

И тако смо провели одмор, Бијанка моја. Два месеца досаде, ужасне досаде, очајничке досаде! Али смо очувале углед, те можемо још поносно уздигнуте главе одлазити у салоне госпође *А.*, госпође *Б.*, госпође *В.*; можемо примати госпођу *Г.*, госпођу *Д.* и госпођу *Ђ.*; и ниједна од наших пријатељица неће имати право, да ма и најмање сумња, да се усуди ма и једну реч рећи против нас.

Као што видиш, течем искуство, силно искуство. И ако,

икада мораднем да се удам да бих тетку ослободила терета, уђи ћу у нови живот добро наоружана.

Пиши ми и докажи ми да ме волиш. За сада ти си ми најбољи, најмилији и најискренији створ.

Твоја, предана ти **Аделина.**

— —

12. јануара 1885.

Бијанка моја!

Како сам погодила, је ли? Она три месеца већ су се претворила у осам, а ти још не говориш о повратку. Шта више, из твојих писама се види да се не усуђујеш то рећи отворено, али да већ знаш или да си уверена да се нећеш вратити више, осим ако би се десио какав нов догађај у твом животу. Могла сам да мислим. Ох! кад си оно полазила, нешто ми је у срцу говорило да те губим за увек!... За увек? Ах! не. Нека буде шта му драго, али ми се морамо још једном видети. Не знам кад ће то бити и како; не знам да ли ћу ја потражити тебе ако бих изгубила наду на твој повратак; не знам на који бих начин и у каквим чудним приликама била кадра то да учиним, али знам да се морамо још једном видети. Сувише смо своји, Бијанка моја!

Кад сам ти, једном приликом, у једном од мојих писама, изнела ове моје сумње и ове моје намере, одговорила си ми да не чиним лудорије и да и не помињем тако што. Не, не! не бој се, нећу то учинити!

Али имам вере у будућност. Овај живот неће непрестано трајати тако

Међутим, допусти ми да ти ово кажем: постајеш ужасно озбиљна и разборита. Шта то бива!

Аделина.

— —

Бијанка осети, кад је прочитала те речи, како јој наједанпут топле и обилне сузе потекоше низ образе. „Шта то бива?“ питала је Аделина. Ох! истину, страховиту истину није јој казала, и чинило јој се — онда — да јој је не би никад казала.

Воз бејаше застао. Бијанка сави писма која је дотле прочитала и остави их. И докле је, под пространом стрехом лијонске станице, владала халабука од гласова и шумова и путници, носачи и чиновници журно јурили, она је настављала читање.

прелећући незначајна писма, која су долазила по реду, тежећи да ништа не види, да не скреће пажњу на целу ту галаму и на сву ту фантасмагорију од лица што испуњаваху станицу и подсећаху је на сурову и тужну стварност њеног садањег живота.

Воз се крену.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

12. јула 1885.

Драга моја Бијанка,

Ево, данас, изненада, једне нове ствари, која ће ми дати могућности да изменим обичну тему мојих свакодневних писама. Али ствар је озбиљна и тужна и важна. Важна и за мене. Јер ће имати, може бити, мораће имати великог утицаја на моју будућност.

Хоћу и морам да ти кажем све, те да ме посаветујеш (ко би ме могао посаветовати ако не ти?), и да ми рекнеш да ли је правилно ово што мислим, да ли је добро и умесно оно на шта хоћу да се одлучим.

Ох! кунем ти се да бих више волела да те и данас занимам својим празним ћаскањима.

Бијанка, Бијанка моја, како је гадан овај свет у коме живимо. Колике гнусобе, колике нискости нас окружују; и ми их, више пута, чак и не опажамо! И данас сам стекла једно зрнце искуства више, и отишла је једна илузија више.

Увод је дуг; али шта ћеш, не знам чак ни како да почнем. Први пут у свом животу, може бити, у истини сам на невољи; и осећам да сам изгубила, од јутрос, за трен ока, своју безбрижну веселост. Ти ћеш ми опростити, је ли? кад ти кажем да сам данас осетила много јачи бол но онда кад си се ти од мене растајала, да идеш у Париз, јачи но и онда кад си ми писала да се не надам да ћу те ускоро видети, јер је твоја мајка одлучила да се стално настаните тамо? Опростићеш ми, је ли? Слушај ме.

Између Орландија...

Ово је први пут да немам одважности да збијам шалу на његов рачун! Ово је први пут да не могу и нећу да га називам Тотом!...

Између Орландија и тетке Ермелинде била је јутрос грозна свађа. Она није ни у чем изменила њихове односе, али.... измениће, може бити, моје с њима. Ја, срећом, нисам присуство-

вала, али сам све чула. Како се то десило да чујем, не знам. Да ли тетка није мислила да нисам код куће? Или је, у наступу гнева, увређена, понижена, заборавила на мене? Главно је да сам ја, чувши препирку, пришла к вратима и прислушкивала. И не кајем се што сам то учинила. Напротив, добро је што знам ово што сад знам.

Нећу да ти причам реч по реч оно што сам чула. То не бих ни могла због узбуђења у коме се још и сад налазим. А то те све не би ни занимало. Казаћу ти само оно што је најважније.

Разговор се повео о летњем одмору који настаје. Где да се проведу ова два месеца од половине јула до половине септембра? Докле сам била у заводу знаш да сам, осем неких петнаест дана што ме је тетка држала код себе, остатак одмора провела са својим другарицама које су остајале у заводу: и ишле смо у Арону. Прошле године (прве откако сам била... у породици — да је тако назовемо) знаш ли шта смо радили? Лутали смо по Алпима. Ове године је требало, рекла бих, да се одлучи шта да се ради. Сваки предео с бањом или климатским лечењем који је предлагао Орланди одбијала је тетка. Свуда је било опасности да ће напићи на Миланце, или, у најмању руку, на свет који их познаје; а Орланди је био познат као зла пара. Тетка неће да се компромитује. Орланди јој је лепо предлагао: — Ти и Аделина ћете отићи напред, а ја ћу доћи за вама после два дана, — све узалуд. Тетка Ермелинда је одговарала: — Ништа све то не вреди за свет.

— Па лепо, — рекао јој је он, — кад све то ништа не вреди за свет, онда се ми немојмо обазирати ни на кога, него гледајмо свој посао!

Тако је разговор вођен подуже и већ се беху почели препирати и свађати, кад тетка Ермелинда доби наједанпут као неки нервни наступ.

— Боже! Боже! Какав паклени живот! Овако се не може више!

И стаде плакати и чупати косу.

— Ха! Не може се тако више? — грмну тада Орланди. — Не може се тако више? Па можемо кидати, ако је по вољи, пријатељице моја. Нико вас не тера, а ја понајмање.

Не, не, Бијанка моја, одвратно ми је да ти даље причам! Чујеш ли: ја нисам — ти то знаш — сушта невиност и

безазленост као што на свету има девојака. Не знам да ли је то тако због нарочитих прилика мога живота, или отуда што ми детињство није било најведрије ни највеселије, или зато што ме је природа обдарила већим оштроумљем, али цела је истина да познајем, и разумем, и погађам многе и многе од оних ствари што се не казују девојкама, и које оне, и ако их знају, праве се да не знају. И не само што мислим да познајем живот који је, напослетку — држим — добро да девојка познаје пре но што се уда: него и умем да ценим добро и зло; знам какву важност треба придавати добру и злу; знам да добро ваља хвалити увек мање но што би се хтело а зло свакад мање кудити но што би требало.

Скептичарка сам, једном речју, и песимисткиња. По природи, може бити, и по искуству; по оном искуству које се такође стекне само посматрајући особе и ствари, кад се умеју посматрати. Постала сам ти таква, да се више не чудим ничем: т. ј. чудим се кад наиђем на потпуно добро у некоме или у нечему; чудим се кад видим да има још понешто у истини добра, и понекога који сматра да вреди чинити добро. Као што видиш, ма да сам ступила у живот — тако рећи — тек пре три године, ја већ у двадесет првој години знам, à quoi l'on droit s'en tenir. Ово те неће зачудити. За ове три године, две смо провеле заједно: посматрале смо људе и премишљале о њима и стварима; узајамно смо се помагале у стварању нашег суда о друштву и његовим законима. И тај суд није био погрешан: сваког дана се све већма уверавам о томе. Вероватно да је тако и код тебе. И уверавам се све већма, да су планови што смо их стварале за нашу будућност, били правилни и разборити: и да су идеје, тежње, осећаји, с којима смо намеравале да уђемо у живот били једино могућни и практични у овом оваквом свету; и да је начин живота, на који смо хтеле да живимо, такав да би нам донео благостање, срећу и уважавање света, овога света што жели да свак буде раван њему.

Све ово хтела сам да ти сад овде поново кажем: да бих ти показала да сам онаква какву си ме оставила; да нисам изменила своје осећаје откако си отишла. Хтела сам ти све ово поновити, како бих ти одмах затим рекла да сам данас, ма колико да сам спремна и решена да се ничем не чудим, да сам данас морала чудити се; и сад, док пишем, осећам неку јаку горчину и гнушам се што ти све ово причам.

Чујеш: не знам шта ће бити са мном; не знам каква ми је судбина. Али ако.... свршим рђаво (да, да, данас ми долазе те мисли, те сумње) ако свршим рђаво, рада сам да видим онога ко ће бити кадар да ме прекорева, да ме окривљује.

Мој ти је живот овакав: нисам познала мајку, која је умрла кад ме је донела на свет; оца се готово не сећам више, јер је умро кад ми је било осам година, оставивши ме саму и без једне паре; примила ме је к себи једна тетка, која ме је, да би ме се отарасила, дала у један завод, где сам остала десет година, и где је долазила да ме обиђе осам или десет пута годишње. Кад су ме пустили из завода (била сам већ девојка за.... удају), она је морала да ме прими, довела ме је у ову кућу у којој нисам нашла ни пријатна дочека, ни поштена примера, ни уређена живота. Једина добра ствар, у мом животу, једина нежна успомена: то си ти, и наше присно пријатељство....

А данас....

Не, не, не могу више да пишем... Очи су ми пуне суза...

Како је то горко!

Попоћ.

Знаш ли у чему је ствар? Ствар је у томе што тетка није само, како сам ја мислила, Орландијева драгана. Она му је нешто више и горе. Његова робиња.... Има једна реч која би казала боље, која би сурово казала све. Али нећу да је напишем. Ох! не због тога што сам девојка (да ли сам то још? Да ли се девојаштво састоји само у томе кад се има право на зумбул?), него због тога што је реч о сестри моје мајке!

Бијанка, кад ово говорим теби чини ми се да говорим себи самој. И, може бити, да ти не бих све ово говорила, да ме не гони нешто више по неодољива потреба, невоља, у којој се налазим, да затражим савета и, може бити, помоћи од оне која ми их једино може дати.

Оставши удовица и у сиротном стању — јер пензија, коју је добила мужевљевом смрћу, није била довољна за онај раскошни живот, на који ју је навикао он правећи дугове — тетка је пристала да се спријатељи с Орландијем, у нади, у уверењу да ће јој поћи за руком да се уда за њега. Међутим, по његовом рачуну то пријатељство је требало с његове стране да буде само један предујам од права будућег мужа, а кад је примљена новчана помоћ, онда је оно, с њене стране, било предујам од њего-

вих будућих дужности. Али протекле су многе године и Орланди се није одлучио да оствари теткин сан. Као човек себичан и од рачуна, он није налазио за потребно да изврши један чин који му не би дао већих права но што их је већ имао, а који би му, међутим, наметнуо веће дужности и веће обавезе.

Све то чух, данас, за време свађе из теткиних уста, и све то Орланди није побијао, него напротив цинички потврђивао. Разумеш ли сад? И ја која сам мислила да за све дугујем њој, сазнала сам да јој не дугујем ни за шта или готово ни за шта. Један човек кога не познавах до јуче, могу рећи, који ми није ништа, којега сад мрзим, издржавао нас је. Мислила сам да му имам да захвалим само за ложе у позоришту! Не: имам да му захвалим за хлеб који једем, за одећу коју носим, за стан у којем станујем. Он то све плаћа! Ах! ах! Причали су нам, док смо биле мале, да се деца рађају из цвећа; да кад на свет дође дете анђели на небу се смеше и певају у хору. Рада бих била знати из каквог сам то чудног цвета испала ја, и какву су то жалосну песму певали анђели кад сам се родила ја!

Како је то горко!

Бијанка, до јуче сам се хвалила да нисам више дете; да знам, да погађам толике ствари; и смејала сам се безазленим, ћуркастим пријатељицама. Сад се више не смејем и не хвалим се. Како је то ружно знати!

И плачем! Нисам дакле скептичарка као што сам мислила да сам; нисам дакле, још, тако рђава као што сам до јуче мислила да сам и томе се радовала. Остаје дакле још нешто безазлена, чиста, нежна, добра.... поштена у дну срца. Остаје? Не, не: остајало је, било је до јутрос. Сад је све нестало, све је изгубљено. Познајем прошлост, и предвиђам будућност.

И ја сам збијала шалу у писмима — сећаш ли се? — о односима између тетке Ермелинде и Орландија! Ја која сам га, у свом дечјем несташлуку, звала течом!.... Ох! у том несташлуку било је, још, безазлености! Сад се сећам. Како је било безазлено оно моје отворено лукавство! Колико ли сам ствари научила, данас, за по сахата, ја која мишљах да знам све! Почињем да живим, данас, у двадесет првој години; почињем данас ходити сама својом стазом, свесна онога што сам, онога што вредим, онога чему се могу надати. Ти видиш да није лепа тачка поласка. Каква ли ће бити тачка доласка.

Шта да се сад ради?

Да одем? Да побегнем из ове куће? Куда? Шта да радим?

Разумеш ли? Моја тетка имала је новаца и васпитала ме је у једном девојачком заводу. Наравно да су намере биле добре. Требало је да ја будем сестричина госпође Орланди, госпође Орланди милионарке; њена штићеница, њена наследница, може бити! Али ствар је у томе што ја, са свим својим васпитањем, нисам ништа и не знам да радим ништа. Да су ме у тринаестој години, кад ми је умро отац, дали у сиротињски дом, тамо горе на Порти Мађенте, сад бих била шваља, кројачица, телеграфисткиња, служавка или што друго! И била бих, свакако, мање несрећна но што сам. Овако, шта да радим? Куда могу да идем? Од кога да тражим помоћи, савета, гостопримства?

Ох! Бијанка, реци ми, реци ми ти једну добру реч, једну паметну реч, која би ме охрабрила, која би расветлила овај мрак што ме окружава.

Видиш: у почетку овог дугачког писма рекох ти, да ћу се енергично одлучити, управо одлучила сам се. Хтела сам да побегнем. Да одем некуда, не знам куда. Да будем собарица, у некој кући: друго ништа не бих умела да радим... осем да изиђем на улицу и да се понудим првом човеку који наиђе....

Али немам одважности, и чини ми се да немам право. Немам право да располажем слободно сама собом..., својим телом, да бих се изразила јасније. Не могу ти објаснити шта и како осећам, али ти и опет велим: чини ми се да немам право: то јест да не могу, не могу — разумеш ли? — да дам себи самој то право. Да ме неко воли или да некога волим, ах! онда је друга ствар, не бих ти чак ни писала, и овога часа бацила бих се у наручје човека којега волим, не тражећи ништа не надајући се ничему, имајући ту једину утеху и то једино задовољство што сам пре свега извучена одавде, а по том бих, сутра, ударила којим му драго путем.

Бијанка: рађа се сунце. Провела сам ноћ пишући ти, отварајући ти душу и срце. И чини ми се да ми је то већ нека утеха.

Ох! кад бих живела тисућу година и доживела најчудније догађаје, никад не бих заборавила ову ноћ од 12 јула 1885! Не знам чак ни да ли чиним добро, да ли имам право да ти пошаљем све ове листиће пуне речи и суза, пуне туге и искрености. Нећу да их прочитам, да не бих, може бити, поруме-

нела због онога што сам написала. И сама ја излазим да однесем моје писмо на пошту. Зора је: улица је пуста.

Пут ме води крај реке. Ето једне идеје!

Здраво, Бијанка моја.

Аделина.

Субота ујутру, 13 јула 1885.

Рада сам, Бијанка моја, да ово неколико редака стигну заједно с оним дугим писмом што сам ти га јутрос у зору послала, да бих те умирила. — Чини ми се да сам на крају тога писма изразила и мисао у самоубиству. Дакле знај, да то нећу учинити, да сам жива; та мисао није трајала дуго. Свеж јутарњи ваздух освежио ми је и разум. Очекујем твој одговор. Уверена сам да ће ми добро учинити.

Сад сам мртва уморна, сломљена, малаксала.

Очекујем добро писмо.

Љубим те.

Твоја **Аделина.**

17. јула 1885.

Право велиш, Бијанка. Немам право да располажем собом и својим животом. И немам право да скандалом враћам тетки оно што је она за мене учинила. Да ли је чинила добро или рђаво не знам, али, зацело, чинила је у добрим намерама. Имаш право: ја не треба да знам ништа. Ја не треба да знам како живим: то јест шта једем, где станујем, шта облачим. У кући сам своје тетке. Ако је она у вољи свету, који хоће сваком да кроји капу, бићу му у вољи и ја. Имаш право.

Шта ћеш? Мора се живети!

Кунем ти се да сам ономад, кад сам ти оно писала, била искрена. У свему ономе није било ни излива хладноће ни вештачког усхићења. Уосталом ти си о том уверена, јер си ми писала да си у свему ипак видела мене и знала да ћу на крају крајева доћи к себи. Цела истина: и без твојих савета, и без твојих милих речи, дошла бих ја до тога закључка. Али ти си то ускорила, и хвала ти.

Међутим кунем ти се да сам била искрена. Шта ми је било да се љутим? Шта ми је било да врећам? Не знам.

И тако се иде напред, Бијанка моја. И ова криза је свакако била добра за нешто. Сад видим пред собом свој пут, који је прав. Не знам куда води. Али видим га. Кад наступи тре-

путак, одлучно ћу се кренути. И према сапутнику кога будем имала знаћу шта да радим, знаћу да ли да ударим десно или лево, знаћу да ли да јурим или да идем полако. Али буди уверена: било како му драго, нећу пасти у јендек.

Иде се напред. Не знам да ли онако како би се хтело, не знам да ли онако како би требало, али се иде напред онако како се може, како хоће догађаји, како заповеда судбина.

Твој пут је много лакши но мој. Из твојих речи видим да си добро припремна и ти, и да би знала прећи тешке препреке ако би те среле. Али те не сретају. Ја ти честитам. Боље је да их нема, мање се човек троши.

Али се стари, чујеш ли? Каква разлика између оних писама у заводу и ових?...

Крајем идуће недеље крећемо се на пут. Ствар је одлучена синоћ између тетке и Орландија. Идемо у Вал д' Аоста. Не знам да ли ћемо лутати као лопе, или ћемо се настанити у неком пределу. Ја и тетка отићи ћемо напред и задржаћемо се у Шамберију, где ће доћи Орланди и наставити пут с нама заједно. Јер бојати се да одавде до Шамберија не нађемо на некога ко нас познаје.

Не уживам у томе, зацело. Али шта ћеш? Мора се. Писаћу ти непрестано.

Прими много пољубаца од

своје **Аделине.**

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

3. фебруара 1886.

Удајеш се? Бијанка, удајеш се?!...

Бијанка прекиде за часак читање писма и тужно се удуби у мисли. Ето једне од њених лажи, која није била највећа, али која ју је, може бити, стала највише: јер саопштавајући ту лажну новост, наморана потребом да после саопшти трудноћу и материнство — осетила је (тога се сад сећала) да је све пропало. Требало је да се направи као да има мужа. Какво исмевање!

Поново узе читати.

Удајеш се?! Бијанка, удајеш се?!

Не бој се, не бој: нећу те мучити љубомором. Прошло је оно време кад смо се једна другој заклињале на вечну верност!

Сећаш ли се онога, у заводу? Каква очајничка љубав! Сећаш ли се како сам се свађала с тобом кад те ухватим да се смешиш на коју другу или је — само — гледаш мало подуже! Сећаш ли се онога дана кад сам јурнула на тебе као хијена, јер сам те ухватила где грлиш једну малу плавојку, на коју сам била толико љубоморна?! Да сам онда нешто имала неко оружје у руци, била бих те убила!

Време пролази! Стари се, и... расуђује.

Удајеш се? Је ли леп? Је ли богат? Како се зове? Уго? Уго, наше најмилије име, име које си ти у заводу изабрала за потписивање на писмима? Је ли Француз? Како се каже на француском Уго? Hugues, чини ми се. Није лепо као на талијанском.

Чудновато! ја се упуштам у истраживања о једном замишљеном имену! Ко зна да ли се твој вереник зове тако? Зашто ми ништа не кажеш! И ако те штедим од љубоморе, не могу да те поштедим од прекора што све тако увијаш у тајанственост. Тек онако, узгред — знаш? Чини ми се да ћу се удати! — као да је то ништавна ствар. И рецимо да је то чак ништавна ствар за тебе, за њега, за твоје, за свет, ти знаш или би требало да знаш, да је то врло важан догађај у односима између нас двеју. Међутим, не допуштам, не могу да допустим да ми јављаш како ти се чини, како ти изгледа само. Кад ми то већ јављаш, значи да је ствар свршена. Сувише си ми озбиљна, сувише практична! И зашто да ми досад ништа не јавиш? Ако је одлучено да се венчате, свакако да ниси познала јуче... тога Ига! Ствар је ваљда сазревала мало по мало. И тек данас ми то јављаш онако узгред.

Бијанка, ту има неке тајанствености.

Кад се већ тога дотакох, хоћу баш да ти сад рекнем како ми се од неког времена чини да у твојим писмима има нечега тајанственог, што ме зачуђава и пече. Не причаш ми више о себи, о својим стварима, не саопштаваш ми више појединости свога живота као што си чинила увек и као што радим ја непрестано. И како то недостојање искрености не могу да приписујем охладњавању твоје љубави према мени, јер су твоја писма била увек нежна, ствар ми се чини у толико више необјашњива и непријатна.

Бијанка моја, пиши ми сад све. И реци ми: да се између

нас није ништа изменило, и да се неће ништа изменити после твога венчања.

Очекујем и љубим те.

Твоја **Аделина.**

Чуј какву имам мисао: зар не би могла да у свом свадбеном путу дођеш у Италију? Јер свакако да ћеш ићи на свадбени пут. (Мислим да би, кад се удајем, могла одустати пре од свега другог него од тога: то мора бити једина занимљива ствар у браку!) Дакле, ако би дошла у Италију видели бисмо се. Идеја је дакле одлична!

Још једном љубим те.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Понедељник, марта 1886.

Бијанка моја,

Дакле, и покрај свега тога што си се удала, морам и даље да ти пишем на твоју стару адресу и на твоје девојачко име: Бијанка Караделп, Boulevard Poissonières, 2. Добро. А кажи ми могу ли барем, управо треба ли да пишем madame место mademoiselle? Јер могу сумњати и у то... (пиши ми... све!) пошто видим велику тајанственост којом окружаваш.... своје ново стање.

Уосталом немам права да се шалим тако. И ја сам молила тебе да ми пишеш на пошту. Исти разлози, може бити, наморавају те да моја писма не примаш у својој новој... брачној кући. Баш ти хвала: имаћу мање обзира и моћи ћу да ти и даље пишем све оно што ми се деси и што ми... падне на ум.

А од свадбеног пута ништа? Болесна мама задржала те тамо? Штета! Тако би ме занимао опис тога пута! Али зато испричај ми свој пут по... новој кући. Биће занимљивији — барем за мене — од „Пута по мом врту“ од Алфонза Кара.

Он се зове Гонтран? Умиљато име, али... чудновато да се сви ти Французи зову или Гонтран, или Гастон, или Оскар. Постаје монотоно. У романима се налази само на та имена.

Пиши ми на дугачко. Реци ми да ме волиш још и ако си се удала.

Да ли ме нећеш због Гонтрана сасвим заборавити?

Аделина.

Је ли истина да се враћамо на кринолине? Моја кројачица вели да ће то полако доћи; али ја то не верујем. У сваком

случају ја ћу бити последња која ће га обући. Полажем много на свој стас, који елегантне сукње оцртавају!...

Божић 1886.

Бијанка моја лепа, мамице лепа!

Мамице! Ето једне речи која ме разнежава, крај све моје скептичности, досаде и одвратности према животу!... Ти си мајка!

Кажи ми је ли лепо бити мајка?

То те питам ја која то нећу бити никада (ко да ме узме?); то те питам ја која не знам чак ни шта значи бити кћи!

Мајка и кћи: две речи којима не знам и којима нећу, може бити, никад знати значења. Како је то тужно, како је то неутешно! ....Ох! не због изгубљених нада на будућност, знаш? Него због успомена на прошлост!

Ово је други Божић што га проводимо одвојене. Али твој је Божић данас весео: имаш нешто мило и драго што те везује за живот, што те чини блаженом, може бити. Данас је Божић и твојој кћерчици, којој си наденула име своје мајке: Естера.

Ако имаднем девојчицу — ко зна? — и ја ћу њој наденути име моје мајке: Ђузепина.

Мени ће Божић бити врло тужан. Провешћемо га ја и тетка, овде у кући, саме самците. Тото је болестан; чини ми се да се разболео од тога што се прејео. Тетка Ермелинда је изишла: рекла ми је да ће остати у вароши цео дан, ићи ће у цркве и седети код Тота.

Аделина.

Шта ће бити са мном?

Досадно ми је, досадно, досадно!

6. јануара 1887.

Најважнија новост данас је, обожавана моја Бијанка, да сам синоћ играла. Верујеш ли? била сам заборавила и играти за ова три месеца мрског, једноликог живота. Срећом брзо сам се поправила, и чула сам где говоре да сам била краљица забаве. Жалосна краљица још жалосније забаве.

Сећаш ли се Кларе и Вирђиније Гали, оне мале плавојке и оне крупне смеђуше, кћери онога Галија, фабриканта свећа, с великим трбухом и многим прстењем, што је редовно долазио да их обиђе сваке недеље у друштву слатке му половине? Дакле, нашле смо се, пре три или четири дана. Били смо код

Кавалеријевих, кад су дошли Галијеви с те две девојке. Настала су приказивања, упознавања, љубљење и грљење (изван завода заборавља се и мржња, а оне су ми онда биле мрске!) и позиви на забаве (ох! паланчанин у правом смислу те речи!) што их они дају суботом у вече. Тетка је одмах примила... Овде почиње заграда.

Тетка Ермелинда, од неког времена, тражи ми мужа, с већом ревношћу, с већом упорношћу и с више наде но у прошлости, да ће ми га наћи. На то је не подстиче јача љубав према мени, брига за мојом судбином. Не. На то је гони јака љубав према себи самој, брига за сопственом судбином. У њеној глави сенула је мисао да се Тото не може одлучити да је узме, не толико из страха да не постане њен муж, колико из бојазни да не постане отац — Аделинин отац?

(Као што можеш појмити, то би ми био леп отац!)

Та мисао јој се сасвим увртела у главу. И тако јадна жена гледа на све могуће начине да ме се отараси и удоми ме.

Што се мене тиче, мало се надам, али не ометам њене покушаје нити им се противим.

Свакад кад год ми она говори о понеком човеку који би ми могао бити муж, ја јој одобравам, не противим се, и кад ми који дође под руку употребим сву вештину да га занесем, и правим се најбезазленијом и најумиљатијом кокетом каква никад није била ни једна девојка.

Ја се морам свему прилагодити; на терету сам, на досади, на сметњи. По euteткином мишљењу све је судбина, против које се узалудно борити. Нека бар јадна жена не мисли да ја идем на руку тој судбини и да нећу да учиним све што стоји до мене, да је ослободим те досаде, тога терета, да је ослободим себе!

И то би било право.

Било би право, јер тежње тетке Ермелинде потичу из племенитих побуда. Она хоће да се уда, али не користи ради: од Тота не би могла изискивати више но што јој даје. — Рада је да уреди свој дволични положај; рада је да постане госпођа Орланди, једино ради части своје, ради умирења своје душе и своје савести. Рада је да може издати себи сведочанство о поштењу које је свет већ потврдио својим потписом, али на које она, у својој савести, не може дати свој потпис.

Ти знаш да се тетка Ермелинда увек бринула да у свему

очува углед. У држању, у поступцима, у говору увек се одржала као дама, коју друштво никад није покушало нити се усуђивало контролисати. Ко је није познавао, клањао јој се. Ко ју је познавао, такође се клањао, јер она није никад давала повода ни најмањој сумњи или оговарању.

Ја мислим да свет тако исто уважава и поштује и жену која је имала стотину љубавника, али је умела да их крије, а међутим презире и износи на јавност ону јадницу, која је имала једног јединог, али се у једном тренутку заборава, немарности или страсти издала, не знајући да свет воли правити се да ништа не зна.

Може бити да се варам, али, у овај мах, мислим да је тако.

Тетка Ермелинда, дакле, има поштовање света, али јој оно није довољно. Она хоће своје сопствено поштовање. То је похвално.

Ох Боже! свакако да би још потпунији, још јачи морал био, да се тетка повукла одмах, казала збогом Тоту и.... Али не живи се од две или три тисуће лира пензије... И понека јунаштва не могу се тражити од свакога. Најмање то могу тражити ја!

Шта велиш?

Упустила сам се у психологију, чини ми се. И досадна сам ти постала! Али нека, докле љуљаш Естерицу, можеш читати ове моје лудорије. А ја, пишући ти све ово што ми пада на ум, убијам досаду и разонођавам се.

Овде се свршава заграда.

Дакле тетка Ермелинда примила је позив од Галијевих. Замисли! Те породичне забаве права су легла бракова. Оне ми личе на рецепт извађен из „Великог Кувара“. Узми неколико младића и толико исто девојака. Увиј девојке у мусулин или у креп по 95 пара метар купљен од Боконија; увиј младиће у какав му драго фрак, макар узет на послугу, у недостатку бољега; метни их све заједно у шерпењу балске сале; добро их промешај с помоћу полки и мазурки; додај мало лимунаде, коју чашицу марсале и који колачић; ватра тиха, тако да може горети од Светог Стевана до ускршњих поклада: и... послужуј с онолико парова колико си их метнула. У најгорем случају, понеку девојку изостави, понеку која је загорела од конфликта интереса; понеку за коју није било зачина од мираза... Али

кад се све добро подеси, нема боље фабрике за бракове но што су породичне забаве.

А сад бих хтела да ти причам о забави код Галијевих, на којој сам била синоћ. Али писмо је дугачко. Причаћу ти сутра моје утиске. Зове ме тетка: значи да је отишао Тото. Ох! кад би ми јавила да се удаје! Знаш ли, Бијанка, кад би ми пошло за руком да удам ту моју тетку, чинило би ми се да сам добила главни згодитак. Без arrière — pense... Кунем ти се.

Прими пољубац од

Своје **Аделине.**

7. јануара (1887).

Ево ме, Бијанка моја, где ти пишем своје готово свакодневно писмо. Да ти не бих досађивала својим обичним сетним стварима, или да бих ти досађивала што је могућно мање, узећу поново јучерашњу тему: забаву код Галијевих.

Кад бих ти рекла да сам се провела, слагала бих те. Шта ћеш? сваки дан све већма увиђам да имам аристократске идеје и укусе. Све што је обично, просто, не иде ми од руке. А ништа обичнијег и простијег од Галијевих, од њихове куће, од њихових забавица што их приређују да би нашли мужа кћерима, од њихових разговора, од света који примају, од начина како га примају. Нешто тако глупо, тако неотесано, тако паланачко, тако.... поштено (ето, та реч ми се измакла — била је у перу, нисам крива!) да ти се крв мора узрујати, ако не заспиш на ногама. Морам ти рећи да никад нисам разумевала игранку као игранку, то јест игранку као циљ; разумем је као средство. Јесам ли се добро изјаснила? Кад не волиш; кад немаш могућности да волиш; кад се не излажеш, јер ти ништа не вреди; кад не тражиш мужа.... како те може занимати игранка и како да у њој уживаш? Ја не тражим мужа (тражи ми га тетка. и свршено: нека је, нек тражи!): не волим никога нити ћу зацело код Галијевих добити прилике да некога заволим (има десетак до петнаест младића, више или мање богатих, више или мање лепих, буржоаског, глупог и простачког типа, који ми Миланци тако лепо означавамо именом фићфирић); ја се не излажем и не размећем се, јер немам могућности; дакле? Ти ћеш појмити да се ово не претварам!

Ох! Они играчи, Бијанка моја! кад ти опишем једног, описала сам ти све.

Господин Анзелмо Ђерли. Младић од својих 28, може бити 30, може бити 33 године. Ни висок ни мали. Бедаста лица. Усковрчених брчића, у почетку забаве; обешених, пред поноћ. Коса очешљана, улизана, намазана помадом; десна страна косе на темену зачешљана је у једну полукружну коврџицу на челу, те изгледа као оно о зид спљоштена кошуљица од смокве. Укратко: лепа берберска глава. Простран црн капут с великим посувраћеним оковратником без свиле, чији углови допиру до рамена, дугим скутовима до колена; прсник с отвором у облику срца, у коме се виде прса од кошуље извезена цветићима и рупицама, последњи рад његове сестре, ученице школе женског ручног рада. Оковратник на кошуљи је силом намештен те се понеки пут, у игри, раскопча; тада он прекида играње и закопчава га с доста великом муком. Па и манжетне се, понеки пут, откаче, изиђу из рукава од фрака те се тада види да су већ биле ношене на прошлој игранци и имају трагова.... на ивицама које овај пут стоје.... то јест требало би да стоје у рукаву, јер се могу двојако утпотребити. Ципеле су на везивање, у облику чуна, те онај шиљак радознало гледа на више, у главу сопственикову, као да хоће да га пита: хоћеш ли ме још дуго окретати? Машна је од беличастог атлаза, с начињеним чвором, кроз који је прободена игла. На тим иглама можеш видети разних чуда: почевши од парченцета брилијанта до коњске потковице од углађеног челика; од малог рубина до сребрног велосипеда у минијатури; од рошчића од корала до мртвачке главице, знамења човека скептика и од науке. Рукавице беличасте (у нијанси машне) и чешће пране. „Шапоклак", који је.... боље видети склопљен, и од кога се, кад је склопљен, види лепо црвена, или зелена, или плава постава.

Све то могло би те навести да помислиш, да финансијски господин Анзелмо не стоји најбоље. Боже сачувај. Он је син једног пиљара који сваке године обрће милионима. Господин Анзелмо ради у радњи. Изјутра рано погађа се по вртовима, а за тим кореспондира. Увече иде по каванама и проводи се. Претплаћен је на ложу у „Дал Верме" и на гласу је као весељак, као духовит и човек који доста троши. Говори се да издржава једну балерину. Као што видиш има све. То јест не: нема отмености, али он то не види, а то не виде ни они у Галијевој кући, где га сматрају као одличну партију ма за коју девојку.

Je n'en voudrais pas, par exemple!

Да ти је чути разговоре господина Анзелма, кад настане шетња између игара. Почне у дијалекту; али ти гледајући да се проведеш, одговараш му чистим језиком, те се и он онда труди да лепше говори, ипак грешећи:

— Ће се проведемо подобро?

— Играње је лепа ствар, али само кад не би било знојење.

— А Ви, госпојице, не ли волете да играте? Јесте били у „Дал Верме“ да чујите „Травијату“. Није лошо, а? Она примадона умиљата је како мачешце? А ваша тетка не игра зар? — Ехе, ред је сад на нама!

Осем тога збија разне шале.

Шетајући подмеће ногу дамама и удара лактом играче, крчећи тако пута себи и својој дами. Понеки пут привуче се и придигне цвет од понеког каваљера, што изазове смеј и протесте.

Какав ти је он такви су ти и остали: Карло Валенцини, шеф благајничког одељења Радничке Задруге; Ђузепе Бутарели, трговац колонијала; Артуро Канталупи, трговачки агент, и тако даље, и тако даље.

Девојке су ти малко боље. Пре свега, ми женске имамо свакад урођену нам отменост, коју, мислим, може да уништи само морални пад. Ја сам чак уверена да се сви мушки рађају као барабе, а женске све као даме: и женске претварају барабе у џентлмене, докле мушки стварају од нас женских, врло често... (имам идеју, али немам речи: нађи је ти).

Па онда, цео тај буржоаски свет, ти нови богаташи, не обраћају пажњу на васпитање синова, или им се и сами синови противе образовању, много више полажу на то да им се потпуно и што боље васпитају кћери. Они знају врло добро — и добро је што знају (практичан свет, напослетку) — да ће мушки бити фабриканти свећа, вртари, млинари као и оцеви. Међутим кћери могу бити извори за бракове и за укрштавање раса, што сачињава златне снове многих очева и свих матера. Који је то фабрикант сапуна који не сања да ће му кћи бити грофица? А искуство нам казује да такве снове није тешко остварити. Колико ли је само пропалих маркиза уметнуло у свој наследни грб угојену свињу коју му је дао таст покривену банкама. Али потребно је да се за кћер, кад одрасте, може рећи: „Погледајте: како је умилна! Како је образована! Изгледа као грофица!“ — Кад изгледа, зашто не би онда била у

истини? — И тако кћери дају у завод. Из завода не излазе (ја и ти то знамо) као јагањци, и безазлене. Али говоре француски, немачки и енглески, свирају, играју и сликају, знају лепо да везу и умеју се понашати у друштву... А затим још, кад уђу у породицу, једе се на простоту родитеља, и исправљају писма која им браћа пишу својим драганама.

Кад би неко други осем тебе читао ова посматрања што ми испадају из пера, не знам зашто, рекао би да попујем и да сам надрикњига. Али ти знаш да овде говори искуство. Оно искуство што смо га текле заједно, ја и ти, у заводу и ван њега: ја и ти, две интелигентне жене. Јер и ја себе трпам међу жене, знаш? и ако се још нисам удала.

Дакле, почуј ме: покрај свега мога скептицизма, покрај све покварености душе и срца (девојку која зна, која је разумела, која је живела, која је патила, коју прилике у животу гоне да се смеје свима и свакоме, која је, пошто је много плакала, видела да не вреди плакати, такву девојку ово лицемерно и подло друштво назива поквареном девојком!) — уопште, покрај свега онога што сам, ја — видиш — не бих пошла за једнога таквог младића, Ђерлија, Бутарелија, Берету, па да ме сву заспе златом. Још има у мени нешта... нешта племенита, узвишеног. Кад би било у питању да ли да се удам за Бутарелија или да пропаднем за увек, пре бих пристала да пропаднем.

А тако ће нешто и бити, веруј. Јер може се десити да један од тих бедника, у тренутку одушевљења или доброг расположења, заборави да немам ни паре мираза (тај свет на првом месту гледа на мираз!) и да ме запроси. Ја тада не бих имала добра разлога да то одбијем. Напротив била би ми света дужност да на то пристанем с одушевљењем, не толико због себе, колико тога ради да ослободим тетку! Елем, тога дана бих отишла не знам куда, и да радим не знам шта. Отишла бих окренувши леђа богатој прилици!

Ти, Бијанка, која се као и ја занимаш психологијом, објасни ми све ово. Како то да ја имам све неке утанчане, аристократске укусе? Како да више волим грех, окружен отменошћу, него поштење здружено с простотом? Видиш, ја, на пример, осећам (и кунем ти се да сам искрена), да бих волела бити драгана једног сиромашног, али генијалног уметника, који се са мном не би венчао него жена једног од тих бога-

таша, сиромашних умом и незграпних у животу. И то ми се чини добро, истински добро, и узвишено, и племенито, и велико... Али знам да би ме у првом случају друштво осудило и презрело... Оно друштво које поштује и уважава... шта ти ја знам кога све не!

И после свега овога, на што да ти причам и описујем забаве у Галијевој кући?

Замисли најгоре што можеш с тачке гледишта које сам претресала, па ћеш увек бити један степен више на скали интелектуалности.

Грлим те и љубим.

Аделина.

Зашто ти ниси мушко? Волеле бисмо се! Биле смо створене једна за другу.

23. марта 1887.

Ноћас, Бијанка моја, имајући на уму да морам — чим ујутру устанем — сести за сто да ти јавим велику новост, превртала сам се по постељи, састављајући у памети своје писмо! Да ли да ти кажем, сурово, из небуха, без увода... оно што имам да ти кажем? Или би било боље да се почне издалека, па да се до ствари дође поступно, пошто се припреми алузијама и наглашавањима? Ноћ је проведена у неспавању, али нисам дошла ни до каквог закључка.

А сад?

Сад... Дакле, ево да ти је кажем у две речи.

Пази добро!

У.....

Да ли да ти кажем или да ти не кажем.

Добро, казаћу ти:

Удајем се!

Ето! изрекох се.

Озбиљно ти кажем, Бијанка! Немој мислити да се шалим. Хоћеш ли да ти поново рекнем? У-да-јем се!

Да ти прикажем свог вереника:

Господин Џемс Буртон, из Глазгова (Енглеска).

Гледаш га; и шта видиш?

Видиш једног лепог, високог, плавог, жилавог, симпатичног, отменог, по мало стидљивог младића од својих тридесет

година; није богат, али има добар положај и славну будућност. И тај младић је господин Џемс Буртон, технички директор међународног друштва парних трамваја са седиштем у Милану. Мој вереник.

Велим ти и по трећи пут: мој ве-ре-ник.

Јер ми се ти чиниш (ја то видим одавде) као да не верујеш. Ти си мислила — као и ја, уосталом — да нико не би узео госпођицу Аделу Оливијери, лепу опасну девојку, која нема ни оца ни мајке, која нема ни паре мираза, па чак ни опреме, јер кад би јој је тетка понудила (барем то!) не би је могла примити... да не би морала захваљивати Тоту.

И кад Бијанка Карадели, њена пријатељица из детињства, њена посестрима, њена повереница и... њена прва љубав, дозна да је Аделина верена, помислиће да је узима неки туњави чиновчић од хиљаду и две хиљаде динара, који хоће да се окући... да штеди; или какав стари пензионар коме је, пошто хоће да се повуче од света и његових уживања, потребна служавка која би му кувала ручак, или, у најбољем случају, дама која би му правила друштво и лечила га од костобоље!

Пукни, дакле, и цркни од зависти! Ја полазим за једног лепог младића који има четири хиљаде лира плате годишње, осем непредвиђених зарада; који ће бити једнога дана богат; који је човек од науке, од рада, пун поштења и... оличена отменост!

А зашто господин Џемс Буртон узима госпођицу Аделу Оливијери? Зато што се заљубио. То су ствари које се дешавају ретко, али које се ипак, понекад, дешавају.

А да ли је госпођица Адела Оливијери заљубљена у господина Џемса Буртона? За сад није; али нада се да ће се заљубити с временом и уз добру вољу.

Већ је десет пре подне, а ваља ми изаћи с тетком. Чини ми се да морамо посвршавати многе послове. Писмо ћу наставити доцније.

Али не. Бојим се да данас нећу моћи да ти пишем ништа више, те ти шаљем ово писмо, које ти просто јавља: „Аделина Оливијери — Џемс Буртон, верени“.

Доцније, или сутра, појединости.

Прими више пољубаца од непоколебљиве пријатељице

Аделине... Буртон.

24 марта 1887.

Као што сам предвиђала, мила и лепа моја Бијанка, јуче нисам могла ни један минут да ти посветим. (Јеси ли радознала по мало? Кажи да јеси, биће ми мило!) Али шта ћеш? Чини ми се да је брак врло озбиљна ствар. Морају се на брзу руку посвршавати многе формалности — јер мој вереник жури, веома жури — (благо њему!) — мора се куповати...

Ох! куповати! Како ће то бити жалосно и комично!

Тетка се сва топи од среће и задовољства. — Потребно је да се све спреми, све купи, да се за све постарамо... и тако даље, и тако даље. И хтела би да уђе у сваку радњу и да из ње изнесе половину робе. Барем двадесет и четири кошуље; барем тридесет и шест рубаца; барем шест хаљина; барем осам шешира!

А ја се противим, велим јој да није потребно; велим јој да је довољно ово што имам; уверавам је да претерана раскош не би била на свом месту, да се не би допадала ни Џемсу.

Боже! како сам поштена... напослетку!

И, велим ти, било је велике борбе! Тридесет шест рубаца!? Та, тетка, јеси ли луда? Шта мислиш, да ћу у браку имати толику кијавицу?.. Шест хаљина? Шта ће ми толике? Осам шешира? Хоћу ли да их мећем под постељу?

И мораћу, овај месец дана, што ме раставља од венчања, да радим, да се спремам!

Тако је то, Бијанка моја. Овај период времена између веридбе и венчања, који би, како ја мислим, требало да је најлепши, најслађи, највеселији, најсрећнији у животу сваке женске, загорчава ми једна мрачна, непријатна, сурова мисао!

Ох! родила сам се да будем добра! Ко зна да ли ће ми прилике, случајеви у животу, допустити да то будем?!

Али није то оно о чему хоћу да ти говорим. До душе, занимаће те свакако и ово, јер ме волиш. Али данас ми је дужност да задовољим твоју оправдану радозналост. Како је закључен овај брак?

Како? Не знам ни ја сама.

Гали је један од чланова управног одбора трамвајског друштва, у коме је Џемс директор. И он ме је познао на једној од оних забава о којима сам ти говорила.

Како се и зашто заљубио у мене, не знам.

Збиља: ово је по други пут како употребљавам реч за-

љубљен, први пут у шали, а сад озбиљно. Одиста је заљубљен. На свој начин, разуме се, то јест на енглески начин. Гледао ме је, замуцкивао кад је са мном говорио, руменео је чак понеки пут, он, који је снажан човек: па, онда, рекао ми је, јуче, кад је ствар била свршена:

— Волим вас, госпођице. Надам се да ћемо бити срећни...

Ја сам му се обиснула око врата и говорила му са ти.

И једини разлог што ме узима тај је што је заљубљен. Јер, искрено да кажем, никакви други разлози нису га могли покренути да ме узме!

— А ти? питаћеш ме зацело.

Ја?... Ја мислим да сам нашла боље но што сам могла очекивати, ако сам уопште могла шта очекивати. Полазећи за њега, не жртвујем ништа од својих укуса. Леп је (и сувише леп за мужа!), интелигентан је, отмен је. Шта могу више желети? Не осећам према њему љубави, то јест нисам се заљубила. Може бити да ми се није дала прилика да се заљубим. Али ми се допада, а то је још боље. И велим ти и опет, по енглески, као и он: Мислим да ћемо бити срећни... ако се не деси нека несрећа!

Додај да је овај брак један мали тријумф за мене. Гали је већ био бацио око на Буртона, мислећи да за њ уда Клару или Вирђинију. Клара је држала да га је већ освојила. Паметнија је и промућурнија од сестара и зна да има мираз који може многима мозак завртети! — Овај је за мене — рекла је зацело у свом срцу. На ту мисао није дошла она сама, него јој је отац Гали дао на знање, да би желео да је уда за Енглеза. Јер старац је лукав. Ма да Џемс није богат, он је видео да у њему има материјала за великог човека. Што се тиче Кларе, у погледу укуса, она би, ја мислим, више волела удати се за Ђерлија или Бутарелија. Јер Ђерли и Бутарели имају коње који вуку џакове брашна на станицу и кромпире из вртова; ти коњи могу се недељом по подне упрегнути у каруце, у којима би се она возала по вароши уз пркос суседима, који би пуцали од зависти. Али ако је отац Гали отварао очи с једне, тетка Ермелинда их је отварала с друге стране. Џемс је био један од многих, за које ми је она говорила: Каква добра прилика! А ја, чим би ми то рекла (а видела бих да то није какав Ђерли) дала бих се на посао. Али знаш, уосталом, с каквим поуздањем!

Боже мој, све ово је врло просто, то знам; али ја сам имала

добро извињење: ја сам морала тражити мужа да бих олакшала тетки, међутим у другим случајевима су ти маневри нечасно дело. И, веруј ми, да тако што раде мајке и кћери у деведесет од сто породица.

Дакле, као што ти рекох, Клара је мислила да га је већ упрегла у своја кола. И збијала је шалу на мој рачун: — Аделина, Енглез те гледа! — Али таквим тоном, као да хоће да каже: — Немој уображавати! Ако чекаш, доста ћеш попричекати.

Ја ћутах. Тешко му је било прићи. Није играо, није се удварао, није ништа говорио. Шта да се ради?

И шта сам радила? Право да ти кажем, не знам и не сећам се. Мислим да ми је највише помогао „poule des dames“. Ох! како је диван проналазак тај „poule des dames“!

Ствар се свршила тиме што је Џемс јуче запросио моју руку. Да бих ти била искрена, рећи ћу ти да сам се томе надала. Од њега је то било врло похвално, што није допустио да много чекам. Како је пак било тетки, можеш замислити: Мало је требало, па да ме гурне у његова наручја и рекне му: „Узми је, води је још данас!

Међутим ја сам страховала, да ће он, сазнавши моје финансијске прилике.... Није ми падало на ум да имам посла с Енглезом, који се о свему подробно распитао пре но што се одлучио на тај велики корак. И није се уплашио од тога што сам сиромашна. Као што видиш, и то је једно од оних дела, која карактеришу човека. Због тога ми се допада, и осећам да ће ми се допадати увек. Одводи ме одавде!

Шта да ти још кажем, Бијанка моја? Срећна сам. Та је срећа релативна, није потпуна, није апсолутна: уопште срећа овога света. Али могу ли да изискујем више?

За месец дана свадба.

Пиши одмах шта мислиш о свему овоме. Мени се чини као да сањам. И баш зато што ми се чини да сањам, баш зато мислим да би требало да будем задовољна и срећна.

Пиши ми што пре.

Твоја **Аделина.**

Тако ми се допада и име мога вереника: Ђакомо; просто: али снажно, жилаво, мушко име. А на енглеском је одиста лепо, Џемс. Зар није?

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

2. маја 1887.

Бијанка моја, два дана ме још само растављају од венчања. Морали смо одложити једну недељу, јер чекамо нека документа из Енглеске; па онда наша кућица у улици Принца Умберта није још била спремљена. Недостајао је — ништа мање — намештај за спаваћу собу: недостајала је брачна постеља, која још није довршена! Као што видиш.... није могућно удати се! Још мање ће нам бити могућно да идемо на свадбени пут. Џемс је толико заузет послом у фабрици! Одлучили смо да у идућем месецу одемо на петнаестину дана у Швајцарску. Пошто се венчамо, отићи ћемо право нашој кући (нашој!.... како то чини утисак на мене!), без икаквих церемонија, без свадбених ручкова. Искрено да ти кажем, једило би ме кад би за трпезом видела течу Тота. Уопште, моје венчање ће се извршити на најпростији начин.

Заборавих ти рећи, да нећемо чак ни у цркву ићи, јер Џемс је — не сећам се да ли сам ти казала — протестант. Веруј ми да ме се то ништа не тиче. Одавно протестујем и ја против свега и против свакога!

Буртонов отац и мајка (мој свекар и свекрва које познајем из фотографија) послали су ми свој благослов. И, као практичан свет, свој дар хиљаду динара, четрдесет фуната стерлинга, да купим што хоћу. Дала сам их Џемсу, да их употреби за кућу. Опаметила сам се толико, да се и сама чудим.

Било је и других дарова. Тетка ми је дала један мали сат с бројевима од рубина; Тото једну гривну са смарагдом окруженим брилијантима (продаћу је првом приликом; нећу да је носим); па онда долази твој дар, тако умилан, тако сладак, на коме ти још једном захваљујем са сто пољубаца. Галијеви су морали faire bonne mine à mauvais jeu. Он, старац, добричина напослетку, поклонио је Џемсу једну иглу за машну. То је било врло лепо од њега, нарочито кад се помисли, да није имао никаквих обвеза да то учини. А девојке су поклониле мени једну котарицу за писма извезену финим везом и чипкама, коју ћу ја обесити у предсобљу.

Уосталом ништа ново од онда кад сам ти последњи пут писала. И ти ћеш ми опростати што сам ти овог месеца писала мало ређе. Ово је било једно прелазно доба. Од сутра ће све поћи својим редовним током, те ни моја кореспонденција неће имати прекида.

Ових дана имала сам да свршавам толико послова, имала сам толико брига, толико главобоља. Али кад будем жена Џемсова имаћу цео дан на свом расположењу. Као што знаш, мој муж мора бити по цео дан у канцеларији. Шта бих могла боље радити, да би ми пролазило време, него да ти пишем, на дугачко, као и раније, кад нисам имала никаква посла? Али овога месеца! Радила сам по цело јутро: а после подне тетка Ермелинда вукла ме је тамо и овамо по посетама. Кога ли све, Боже мој, нисмо посетили? Чак и нека старинска познанства, која је била готово заборавила, пропашла је она; чак и неке своје старе школске другарице које није виђала од неколико година. И у каквом све то циљу? Да би им јавила да се удајем! Тај догађај ју је учинио толико срећном, да је осетила силну потребу да га саопшти целом свету. Чак и на улици, чак и по трамвајима (ових дана смо се много возале трамвајима) ћаскала је она једнако, и све о мојој удаји, као да хоће да то каже и кондуктерима и непознатом свету до нас. Кажем ти да се за десет година подмладила! Јадна тетка Ермелинда!

Рекла бих као да јој се моје венчање чини добар знак и увод за њено. Нека би дао Бог!

У вече, пак, Џемс је долазио да ме занима.

Какав чудан човек!

Рекох ти да је заљубљен у мене. То увиђам сваки дан све већма. Али мислиш ли да ми је икад то рекао? После првог дана, кад смо се верили, после оне чувене реченице: — Волим вас, госпођице; надамо се да ћемо бити срећни, — ни речи више о тој ствари... о љубави.

Свако вече, у осам, дође; остане до десет, и ћаска о свему, па чак и о нашој свадби и о припремама за њу; затим оде, пошто ме пољуби у чело. Али никад ни једне страсне речи, никад ни једне љубавне речи! А тетка нас чешће оставља саме: рада је да на миру уживамо нашу срећу, и.... да она унапред ужива у својој, што ће се ослободити терета који јој је била сестричина. Што се тиче мене — исповедићу ти ову велику тајну — покушавала сам понеки пут да га охрабрим: да га само мало учиним интимнијим те да не морамо све то оставити за дан свадбе. Хоћу да кажем да би било лакше постати муж и жена — чини ми се — кад се то постаје мало по мало. Међутим, код Џемса се не може доћи до те поступне интимности. Још смо и дан данас као добри пријатељи, који се воле и по-

штују, који се, управо, врло много поштују. Сутра, прекосутра, кад уђемо у своју кућу, биће много теже, или у најмању руку чудновато.... Доста! Нека он трља главу! Видећемо и то!

И покрај свега тога, уверила сам се — као што ти рекох — да ме озбиљно воли. О томе су ме уверила његова ћутања више но речи, његова стискања руке више но пољупци у чело. И, признајем ти, то ми се допада, уживам што ме воли тако озбиљно, такав озбиљан човек. То ми даје као неко велико поуздање, велику веру. И то поуздање, та вера даће ми снаге да не задрхтим, да се не узбудим, да се не поколебам, кад хтеднем рећи „хоћу" и вежем се на цео живот са својим мужем.

Је ли тако било и код тебе? Никако ми ниси јављала никаквих појединости о својој свадби и о приликама које су је пратиле. Ја, од онога дана откако сам се верила, имала сам толике нове мисли, толика нова осећања, да ми се чинило да нисам више она која сам била. И знаш ли на кога сам онда помишљала? На тебе. И питала сам се: Зашто ми Бијанка није говорила никад о свему томе? Па ипак и она је морала осећати овако нешто као што осећам ја!

Написале смо један другој читаве књиге; али ако се кадгод, једнога дана, састанемо, колико ли ћемо ствари имати да једна другој кажемо и поверимо!

У здрављу, Бијанка моја, срце моје. Не знам да ли ћу имати кад да ти пишем сутра. У четвртак зацело нећу моћи: то је велики дан, помисли! Али у петак изјутра послаћу ти барем једну депешу. Ти, кад си се удала, била си ме заборавила; ја тебе нећу заборавити.

Грлим те.

Аделина.

С талијанског
Мих. Добрић.

(Наставиће се)

ЈУБИЛЕЈ ГРАФА ЛАВА ТОЛСТОГА

Двадесет-осмог августа ове године навршило се равно осамдесет година од рођења највећег савременог мислиоца и философа руског, највећег словенског књижевника — графа Лава Николајевича Толстога. Тај дан прослављали су не само Руси и ми остали Славени, него цео цивилизовани свет.

Кад се пре шест месеци покренуло питање о прослави тог дана у Русији сви као у један глас одазвали су се томе и рекли да тај дан треба да буде националном свечаношћу и Руси треба да покажу како они умеју да цене и поштују „великаго писателя земли русской“.

Заједно с тим руским гласом слили су се гласови из целог света — од свуда је одјекивало да тај дан не треба да буде празник искључиво Руса, него целог образованог света, јер Лав Николајевич не припада само руској књижевности: његово име записано је у летописима свих светских литература.

Русија се таласала, сваки је хитао да искаже своје мисли како је најбоље да се забележи тај знаменити дан. Изгледало је да Русија треба да поднесе још једну буру преко своје главе.

Одмах се организовао централни комитет за светковину 80-те годишњице рођења Л. Н. Толстог. Заједно с тим комитетом организовали су се и његови филијали по целој Русији. Из Париза, Берлина, Лондона, Беча и др. европских литерарних центрова долазили су гласови да су се исти такви комитети организовали и тамо.

Велики старац, коме је сад најпречи покој и мир, почео је да се узбуђује.

— Шта ће то? То не треба — говорио је он.

У исто време његови непријатељи, а он их има доста, почели су да му пишу писма и да му доказују да он треба да се одрече од те светковине, која не може да буде једнодушно примљена од целе Русије.

То су била писма руских реакционара. Но једно од тих писама учинило је огроман утисак на генијалног старца. То је било писмо кнегиње Н. из курске губерније. Њено име остало је познато само Лаву Николајевичу.

Она је писала Толстому да је он доиста велики човек и мислилац; па и ако она потпуно не дели његове мисли и погледе, ипак га поштује и цени као писца светскога гласа. Но сад, кад је кроз Русију прошла једна револуциона олуја, кад тамо још стоје два непомирљива противника — привърженици старог и новог режима — и кад само једна најмања искра може понова да изазове ватру у Русији, таква једна светковина, као што је 80-годишњица Лава Николајевича, никако не сме бити у тако критичком времену.

Даље је кнегиња писала да та светковина може изаћи не као тријумф Толстог, већ као и вартоломејска ноћ и може се пролити крв. Толстој који је противник „зла“ не може допустити — да се лије крв и да се браћа бију међусобно.

Наравно да је Толстој као борац и проповедник „противленія злу“ усвојио назоре кнегиње Н. и одмах је известио централни комитет да се он одриче светковине његовог јубилеја и моли комитет да заједно са његовим филијалима обустави свој рад.

Па тако је и било. Воља великог старца — воља је целе Русије.

Званично светковиње нигде није било у Русији, па ипак цела Русија прославила је тај дан — ма каквом установом или знаком поштовања према највећем мислиоцу целе Русије и Словенства. Отвориле се многе школе са именом Толстог, које ће издржавати вароши, села и земства. Биле су разне популарне лекције, концерти и полетели су телеграми хиљадама у Јасну Пољану из свих крајева огромне Русије.

Али Толстој тог дана, као што је био унапред рекао, остао је само обичан посматралац онога што се око њега збива.

Двадесет-осмог августа он је провео код своје куће у Јасној Пољани у кругу своје родбине и неколико најближих пријатеља. Његово се здравље у последње време доста пореметило, а на дан јубилеја он је био тако слаб да су га морали на покретној фотељи извести на балкон да види скупљене јасно пољске сељаке, његове ђаке и пријатеље.

Да у неколико редова кажемо што о Лаву Николајевичу,

да бар у кратким потезима изнесемо његов животопис, који ће најбоље показати какав је то великан и како је он ненадмашан у овом времену. Не само Руси, него цео свет признаје да је је Толстој један од највећих умова нашег века.

Лав Николајевич родио се 28 августа 1828 године у Тулској губернији, Крапивинском уезду (срезу), у сеоцету Јасној Пољани, које је било спахилук његове покојне матере.

Отац Лава Николајевича, Николај Илич Толстој, потомак је Петра Толстога, саучасника у делима Великог Петра I, и участвовао је у бојевима против Наполеона 1812 и 1813 године. Мати Лава Николајевича — Марија Николајевна, по оцу књагињица Волконскаја, била је једина-ћерка једног од најбогатијих и најзнатнијих руских велможа.

Доброта и сила моралних особина Марије Николајевне били су главни узрок што је њу страсно заволео Николај Илич и њихов брак био је један од најсрећнијих. На жалост она је врло рано умрла, кад је Лаву Николајевичу било тек не пуне две године. После њене смрти васпитање деце т. ј. Лава и његова три брата, Николаја, Сергија и Димитрија и најмлађе сестре Марије, узела је па се њихова далека рођака Т. А. Јерго̀љскаја. 1837 године цела фамилија прешла је у Москву да би се припремио за универзитет најстарији брат Николај. Но летом те исте године напрасно умре отац Толстојев и с тога што је његово материјално стање било врло замршено, један део фамилије да би се смањили расходи т.ј. Димитрије, Лав и Марија заједно са Јерго̀љском, морали су се вратити у село — Јасну Пољану. Деци су били тада учитељи Немци и руски богослови, а стараоц рођена сестра њиховог оца, графица Остен-Сакен. Но 1840 године и она умре и старање о деци пређе на другу тетку — П. И. Јушкову, која је са мужем живела у Казану, куда оде и цела фамилија Толстојева. У Казан се пресели из московског универзитета и најстарији брат Николај.

1843 године Лав Николајевич, коме је било тек 15 година ступи на факултет источних језика по кроз годину дана пређе на правнички факултет и остане на њему само две године. Прелазећи на трећи курс он није полагао испите и напусти универзитет.

Одмах затим он је отишао у Јасну Пољану и провео је тамо све до 1851 године. То време он је дивно описао у причи „Утро деревенскаго помѣщика.“

1851 године он оде на Кавказ да посети свог брата који је тамо служио и тако био усхићен и зачуђен лепотом тог краја и његовим дивотама, те и сам остане ту и ступи у четврту батерију 24-те артилериске бригаде. Та је батерија била у селу Старо-Литовском на реци Тереку и ту је Лав Николајевич написао прва своја чувена дела: „Дѣтство“, које је штампано у „Савременику“ 1852 године, „Набѣгъ“, „Отрочество“, „Утро древенскаго помѣщика“ и „Казаки“.

„Дѣтство“, које се рачуна првенцем толстовљеве творевине, штампано је у „Савременику“ са скромним потписом „Л. Н. Т.“

Лав Николајевич и сада се сећа тог времена и са усхићењем прича о њему. И писцу ових редова он је о томе причао: како је писао тада своја дела у романтичној околини. „Дѣтство“ је био послао у „Савременик“ по једном свом познанику. Покојни песник Некрасов и Панајев, уредници „Савременика“, са радошћу су примили рукопис, и молили да им кажу бар име њеног писца. Лав Николајевич тражио је да му име остане непознато и у тајни. Тек кад се појавило у штампи „Отрочество“ добио је он то своје дело у отисцима и хонорар од 50 руб. од штампаног табака. То је био први хонорар и први оделито штампани рад Лава Николајевича. Штампање његових прича у најбољем тадашњем часопису и први хонорар изазвали су велику радост код Лава Николајевича. Та свеска „Савременика“ изашла је 6 септембра 1852 године.

Дакле прве литерарне радове написао је Лав Николајевич на Кавказу. Једном ту, умало што га нису заробили Черкеси и спасао се само благодарећи срећном бегству. Ту епизоду он је верно и тачно описао у причи „Кавкаскій плѣнникъ“.

На Кавказу је Лав Николајевич пробавио све до 1853 године и непрекидно участвовао у зимним војним експедицијама против кавказских племена.

Кад је почео чувени источни рат он је замолио да га пошљу на бојиште, одмах је био преведен у дунавску армију и додељен главном штабу врховног команданта кнеза Горчакова и ту се борио у рату 1854 год.

Кад је отступила руска војска из Јаша Лав Николајевич пређе у Севастопољ и ту ступи у редове заштитника Севастопоља, служећи у лакој артилерији.

У месецу мају 1855 године њега назначе командиром брд-

ског дивизиона и 4 августа те исте године примио је ватрено учешће у боју код Црне Речице.

У томе периоду Толстој је написао: „Юность“, која је била свршена тек после две године, „Рубка лѣса“, „Севастополь въ декабрѣ“ и „Севастополь въ маѣ“. Ове севастопољске приче имале су огроман успех код публике, читали су их чак у дворцу и император Николај I заповедио је „слѣдить за жизнью молодого автора“.

Баш у то време ширила се у војсци чувена сатира „севастопольская пѣснь“ у којој се са правим хумором износе чувени прелази војени и њихов главни јунак „баронъ Вревскій — генералъ.“ Писцем те песме као што је и било у ствари, рачунао се Лав Николајевич и то је нешто утицало на његову судбину. У то време он је тежио да постане лични ађутант код великог кнеза Михаила код кога је био на добром гласу. Једном, Лаву Николајевичу дође генерал Философов да га позове великом кнезу. Лав Николајевич веома се обрадује, мислећи да се, напослетку, испуњује његова давнашња жеља. Но како је он био ужасно разочаран кад му је велики кнез рекао, да он као писац чувене песме, која је увредљива за генерале, мора ићи у Симферипољ. 27 августа 1855 године он је учествовао у одбијању једнога јуриша на Севастопољ и одмах је затим послат као курир у Петроград. Тиме се свршава његова војна каријера.

У Петрограду су га срели књижевници и писци и он као већ њихов друг, уђе у њихово коло у коме су били Гончаров, Некрасов, Островски, Григорович, Дружинин и Тургењев. Код Тургењева је и отсео, премда се у многоме није слагао с њиме и уопште није био солидаран са свима тим орифејима руске књиге и науке.

Кад га је већ уморио петроградски живот, који није одговарао његовим идеалима, он се поново врати у Јасну Пољану где својски почне да тражи зближење са сеоским животом и радом.

1857 године Лав Николајевич Толстој први пут путује у иностранство. Он је посетио Немачку, дуго је остао у Француској и оде после у Рим. Живот у иностранству, општење са виђеним европским људима и научницима нису га задовољили; напротив, два факта још су јаче покренули из дубине његове душе она вечна питања, која су га увек мучила и која су тражила од њега да их он реши. Његов рад целог живота био је после упућен у томе правцу.

Први факт било је његово посматрање смртне пресуде у Паризу, што је обелоданило пред њиме „всю шаткость суѣверія прогресса“. Други факт који је тако исто загорчао његово бављење на страни — била је смрт његовог брата Николе, који је, по речима Тургењева, био изванредно светла и чиста појава: изврстан говорник, он је увек живео или у селу, у маленом до крајности простом кућерку или у својем ужасном стану, готово бурдељу негде у најудаљенијем крају Москве, и давао је свакож сиромашку све — до последње паре. И наједанпут тај уман, добар и озбиљан човек разболео се још као млад од туберкулозе, од које се мучио около годину дана и напослетку умре у Јени 1860 год. у највећим мукама незнајући зашто је живео и још мање знајући зашто умире. Кад се Лав Николајевич вратио са стране у Јасну Пољану, то је баш било одмах после ослобођења руских сељака, он се сав преда образовању и васпитању народа и тада је отворио чувену „ясно-польнскую школу“.

— „Друго је сада потребно, писао је он песнику А. А. Фету, није потребно да се ми учимо, но је необходно „Марфутку и Тараску выучить хоть немножко тому что мы знаемъ.“

Дакле са таком жељом да подели своје знање, то благо човечанства, са сеоском децом навело га је те је отворио школу у којој је неуморно радио проводећи у њој не само дане но и целе вечери у раду и беседама са ђацима.

После године дана он опет отпутује на страну са главним задатком да изучи тамошње школе, — начин њихове наставе и предавања. У исто време он је изучавао тамошње апсане и доброворна друштва. Прво је пришао у Берлин и тамо је слушао лекције Дројзена и Дибоа - Рајмонда, посећавао је музеје и особиту је пажњу обратио на апсану у Моабиту где је био уведен ћелијски систем. Ту је он посећивао скупове еснафских савеза и упознао се са Дистервегом у коме се он после савршено разочарао. Затим је отишао у Дрезду где је прегледао школе, а одатле је отпутовао у Кисинген, где је изучио историју педагогике, дела Бекона и упознао се са Фребелом и његовим делима. У Белгији, Лав Николајевућ упознао се са Прудоном и Лелевељем, а у Вајмару са музичаром Листом. Не треба заборавити да је Лав Николајевич увек био изврсан познавалац и љубитељ музике и сваки дан је проводио по неколико сати за клавиром. У Вајмару он је посећивао дечије баште и преко Јене вратио

се натраг у Русију. Међу осталима он је тада посетио и чувеног романписијера Ауербаха.

Његово друго путовање по Западу још га је више разочарало и чак није хтео да му посвети бар неколико редова у својим делима, сем ако би рачунали његов једну случајану причу „Луцерн“. Но то није још ништа. Главно је што он нигде није истакао културну надмоћност Запада, нити је истакао као пример за Русе. Чак своју јасно-пољску школу он је уредио на особити начин, а не онако како је видео на Западу. Толстој је био против дисциплине у школи и једина му је метода предавања и васпитања у његовој школи била та, што није потребно имати никакве методе! У предавању све мора бити индивидуално — и учитељ и ђак и њихови узајамни одношаји. У његовој су школи деца седела — где је које хтело, колико је које хтело и како је које хтело!

После тог другог путовања по Европи, Лав Николајевич сав се предаде раду на књизи. Једно за другим појављују се његова главна дела „Война и миръ“, „Анна Каренина“ и т.д. и за тим цео низ књижица и ситних прича за народ која се шире целом Русије.

„Война и миръ“ уздижу га до највеће славе, коју је ма ко доживио у Русији. Он се јавља као неки триумфатор. Но та спољашња слава њега незадовољава, у његовој души и глави јавља се процес животних питања. Он је увек тражио смисао и суштину живота и сад га још више почињу да муче питања о срећи, смрти, Богу, љубави и вечности, тражећи да баш у њиховом решењу нађе смисао живота.

И ако је он раније избегавао друштво сад налази да му је то баш потребно и Толстој одлази у Јасну Пољану, далеко од варошког бурног живота, да у миру и тишини ради и тражи решење „животних питања“.

Његова кућа у „Хамовникама“ у Москви затвара се и ено је сада празна само са једним старим слугом старога графа који је чува.

Толстој се стално настанио у Јасној Пољани и ту је изабрао место, где ће му бити гроб.

Са појавом „Крейцеровой Сонаты“, која је изазвала буру у целоме свету, Толстој се јавља у улози мудраца и философа и своје мисли и посматрања смисла живота“ он развија до највишег апогеја у роману „Воскресенье“. Но осим тих чисто

литерарних творевина Толстој ствара цео низ дела чисто религиозно моралног карактера.

— Вера је у нама самима и не противите се злу — такве девизе износи Толстој. Готово цела просвећена Русија на страни је Лава Николајевича и чак се ствара „кружок толстоваца“, који је црквена власт жигосала као секту и с њоме ступила у борбу. Резултат свега тога било је одлучење Лава Николајевича од цркве.

Одлука синода о томе, коју ми доносимо у изводу, најбоље показује, какав је био рад Лава Николајевича на пољу религиозног препорођаја, и у чему га окривљују његови противници и непријатељи.

Ево те одлуке:

„Познати целоме свету књижевник, Рус по рођењу, православни по крштењу и васпитању, граф Толстој, са охолошћу свога разума дрско је устао против Господа и Христа Његовог и на свето Његово достојанство и одрекнувши се јавно пред свима од матере православне цркве, која га је одхранила и васпитала, посветио је свој књижевни рад и дани му од Бога дар на ширење у народу учења које је противно Христу и Цркви, и на уништењу у разуму и срцима људи отачаствене вере, вере православне, у којој су живели и спасавали се наши претци и на којој се до сада одржавала и јачала света Русија. У своим делима и рукописима, која се у маси шире лично њиме и његовим ученицима по целоме свету, а особито у крајевима наше драге отаџбине, он проповеда јавно фанатичка одбацивања свих догмата православне цркве и саму суштину вере Христове: не признаје личног Живог Бога, који се у светој Тројици прослављa, Творца и Промисла васељене, не признаје Исуса Христа — Богочовека, Искупитеља и Спаситеља света, који је страдао нас ради, људи, и ради нашег спасења и који је васкрсао из мртвих; не признаје нетелесно зачеће Исуса Христа и дјество до рођења и после рођења Христа Пречисте Богородице Присноdеве Марије, не признаје живот с оне стране гроба и награде и казне, одриче тајне цркве и благодатна у њима дејства св. Духа и ругајући се најсветијим предметима вере православног народа није задрхтао чак да исмева једну од највећих тајни, св. Еухаристију“.

Због свега овога „црква га не рачуна за свог члана и не

може га рачунати све дотле док се он не покаје и не васпостави своје општење са њоме".

Ова одлука изазвала је велико узбуђење по целој Русији и има се благодарити само лично Толстому и његовом ауторитету што није тада дошло до сукоба између власти и народа који је био на страни великога старца.

Писац ових редова сећа се лепо тог дана, првог пролетњег дана, када су се сунчани зраци у хиљадама боја преливали по белом снегу, који је под њиховом топлотом почео да се топи. Огромна руља народа, на челу са стундентима, манифестирала је по улицама, и коњички жандарми заједно са Козацима, који су имали у рукама камџије, растеривали су поједине гомиле света.

Ја сам похитао у Хамовнико у стан Толсто- и кад сам дошао тамо и стари слуга графа скинуо ми капут, у трпезарији, кроз коју сам имао проћи, нашао сам гомилу студената и неколико младића и пред њима супругу Лава Николајевича — Софију Андрејевну, која је нешто читала а сви су је пажљиво слушали.

Софија Андрејевна на мах застаде и оштро ме погледа. Једва сам успео да јој се поклоним, и она ми само рече:

— Соба Лава Николајевича је лево, молим, идите тамо. Он није ту, но сад ће доћи. Причекајте га.

И одмах је продужила своје читање. Из собе, где сам остао да чекам Лава Николајевича, лепо сам чуо њен глас и распознавао њене речи, но смисао онога шта је она читала никако нисам могао ухватити. Доцније сам дознао да је она читала свој чувени одговор синоду односно одлучивања Лава Николајевича од православне цркве.

Одједном се брзо отворише врата и у соби се појави мала, старачка фигура Лава Николајевича. Он је био у руском „тулупу" (бундици) опасан сеоским појасом и у чизмама. Са младићском брзином он се отпаса, скиде тулуп и поздрави се самном

— Дошли сте насигурно да ме питате о овом акту Светог Синода.

— Сасвим тачно, Лаве Николајевичу.

— Ето, нашли су да сам у њиховом стаду опасан и губав па ме као најгорег брава избацише из тора. Па нека их. Тако је њихово мишљење о мени, а моје о њима ја сам већ јавно рекао. Но право да вам кажем ја сам мислио да горе у „врхо-

вима“ — у Петрограду ипак има паметних људи, али после овога што се сад десило ја сам се убедио да су тамо сви — будале.

Лав Николајевич мало заћута, па продужи.

— Ја се сад баш враћам са љубљанске пијаце, био сам пред политехничким институтом и као прост мужик, јер ме нико није познао, посматрао сам шта ради она руља и шта с њоме раде Козаци. Слушао сам разговоре који су се водили у појединим гомилама и могу вам рећи да су ти разговори били паметни и у моју корист. Дакле, народ је уза ме, а глас народа — глас је Божији и ја верујем у тај глас, као год што верујем у Бога.

Лав Николајевич на мах застаде, диже се са столице и ја исто тако.

— Хоћете ли да пијемо чаја, ослови ме он.

— Не, захваљујем. Дошао сам само да вас видим да нисте узнемирени због синодске одлуке, јер ви добро знате, како цела Русија страхује за ваше душевно спокојство, а ми журналисте треба да кажемо да је Лав Николајевич миран. Јел’те?

— Сасвим. Ја сам апсолутно спокојан колико се тиче моје личности. Само се бојим да не избију какви нереди и то би ме веома болело. Но ја сам све учинио да до чега тога не дође. А што се тиче синодске одлуке ја јој се само смејем — смејем се тој лудорији.

Ја сам се опростио са Лавом Николајевичом и кад сам изашао из куће пред њом је стајала велика руља. Остраг из далека виделп су се силуети коњаника, они су се примицали руљи са извесном намером....

О Толстоју је написано толико да кад у свету не би било никакве друге књижевности осим литературе о Толстоју иње би доста било да испуни живот једног човека. Критичари, уметници и философи целог света посветили су њему своје радове, прославили га као највећег уметника и моралиста донашњег, као човека „великой совѣсти“.

И данас кад цео свет слави осамдесето-годишњицу његовог рођења и ми удружени заједно са свима поклоницима генију Лава Николајевича, прилажемо на олтар славе његове наш дубок пијетет и искрено дивљење.

М. Бојовић.

ПОЛИТИЧКА ХРОНИКА

Опште право гласа у Маџарској

Раније на овоме месту, ми смо једном говорили о невољи, у којој се налази маџарска коалиција због питања о општем праву гласа. Ми смо тада поменули да је за маџарску коалицију то тешка дилема у коју је сама дошла својом кривицом и својим лажним положајем. Не може се никако измирити освајачка политика и демократија — или једно или друго. Маџари су хтели, то је свагдашња тежња њихова била, да имају чисто своју националну државу с демократским карактером али не обзирући се ни мало на остале народности. Међутим „осталих народности" скупа има више него Маџара и онда је одиста загонетно на какав ће се начин моћи решити један овако тежак проблем? Ако се призна демократија као принцип политичког живота — онда нема и не може бити у једној земљи привилегисаних и бесправних грађана, па дакле ни грађана I-ве класе и грађана II-ге класе. Онда су — у демократској земљи — сви једнаки: и Маџари и Срби, Хрвати, Словаци, Румуни и Немци. А шта ће онда бити с маџарском националном државом, која зна само за једну народност, маџарску!

Маџари хоће своју националну, маџарску, државу на демократској основи. Разуме се да онда хоће и самосталну, одвојену, државу од хабзбуршке монархије. И сувише велики задатак за једну генерацију — два оваква циља постигнути! Пре равно шездесет година, 1848 г., Маџари су покушали да остваре оба циља, покушали су револуцијом. Како се свршио тај покушај познато је; они су за онда изгубили све, изгубили и што су имали. Показало се да је то сувише тешко питање, и да га не могу ни једна ни две генерације решити већ ће протећи

можда читав век. Па и онда кад се реши, да ли онда није решена и судбина саме мађарске државе, али не онако како мађарске патриоте желе, већ са свим супротно томе?

Ну оно што се није могло да реши пре шездесет година остало је као аманет мађарским патриотама и читаве странке засновале су своју егзистенцију на томе програму — ради кога постоје. И када су те удружене странке — чији програми истина нису истоветни али се у битној идеји не разликују — успеле да сруше либералну странку а с њоме и стуб дуализма (заједнице између Аустрије и Мађарске), онда је власт прешла у њихове руке — разуме се пошто се од многога одустало и много што шта одложило за доцније. Та — коалициона — влада имала је и има да се бори са тешкоћама, које неминовно потичу из самога њеног положаја, из самога факта што је она ту. Она, сама собом, значи, у принципу, одвајање Мађарске од Аустрије и стварање националне мађарске а демократске државе. И кад је у то доба, после доласка коалиционе владе, у другој половини монархије, Аустрији, изведено опште право гласа, онда Мађарска не може изостати иза ње. А и када би хтела да га не дâ, њој је то немогућно, јер се она цару обвезала да га дâ, — да дакле уведе опште право гласа и у Мађарској.

Дуго је коалициона влада оклевала с решењем тога питања и одлагаће га докле год може, али га избећи не може. И сада се већ и у јавности претресају основи једног таквог предлога. Да ли је то одиста предлог владин или је само убачен у јавност, да би се пробало јавно мњење како ће се одазвати — на шта ће највише напасти, немогућно је утврдити, тек је од великог интереса све што се о томе чуло, што је избило у штампи. Коалициона влада мисли на овај начин и да реши питање о општем праву гласа и да измири мађарске националне интересе. Она ће дати право гласа свакоме ко је навршио 24-ту годину а зна да пише и чита. Како у Мађарској има око 1,700.000 неписмених, јасно је за свакога да већ то није опште право гласа. Мађарски елеменат има више писменијих, и то је већ једна повољна околност за њега. Али тиме се мађарски елеменат још није довољно осигурао. За то се опет постарала коалициона влада уводећи право на више гласова, па плуралитет гласова. Ко зна мађарски да чита и пише тај има два гласа! Тако ће Мађари имати два пута више гласова, па и посланика у сабору. Шта значи то? Зар то није стварање

привилегисаних гласача, стварање грађана I-ве класе и грађана II-ге класе? Нико не може то порећи и то осећа и коалициона влада, само се она правда тиме: што ће тај закон важити само 10 година, а после се може поправити. На и крај оваквих привилегија, који добива мађарски елеменат, влада није сигурна за мађарску већину у сабору. Она хоће да га осигура свима средствима и са свију страна, те је зато по селима остало јавно гласање, а по варошима тајно. Тврди се да по селима нико не може утицати на гласача, што је разуме се врло вероватно. По варошима, по мишљењу коалиционе владе, има чиновника на које могу и кандидати и владини представници утицати, затим радника, на које могу утицати њихови послодавци, — те је зато потребно тајно гласање.

Као што се види, коалициона влада мисли на оригиналан начин да „реши" опште право гласа. Она га је просто решила: од Мађара створила привилеговане грађане и осигурала им већину у парламенту, — разуме се само пројектом. Али како ће проћи овај пројекат, да ли ће га пустити опозиција и социјалисте? На и када прође — је ли тиме решено питање о општем праву гласа? Не, оно је тек на половини пута свога решено, и мора се до краја довести. У политици, једном изнета идеја, која одговара стварној потреби друштва, не може се ни забашурити ни насилно скинути с дневног реда. И народности, и социјалисте, и либералнији мађарски елементи подгреваће непрестано то питање и напослетку ће се оно морати решити онако како се решило у другим земљама и како је једино могућно његово решење. А онда? Онда је одиста тешко разумети и измирити: народни суверенитет и насилно господарење једне расе над другима.

Све ово осећају Мађари. И већ се сада, пре решења овог питања, јавила одиста патриотска мисао у срединама ових, коалиционих, странака. Покренута је мисао о фузионисању, о стапању тих трију странака, које данас чине владу — Кошутове, Андрашијеве и Апоњијеве. Интересно је да је ту мисао прво истакао Кошут, вођа највеће странке, странке 1848 године. Истина да питање о фузионисању још није потпуно зрело али је значајно да је оно још сада изнето и да је у свима странкама добро примљено, да је одиста могућно да се и реши. Стапајући се у једну странку оне ће чинити надмоћну, огромну, већину, према којој ће се све групе губити. Оваква импозантна већина моћи ће

се одиста борити и са својим и маџарским противницима и са народностима. Уз то је вероватно да ће из општег права гласа изаћи моћна социјалистичка група обухватајући све народности у себе и да ће тако противници бити раздробљени у фракције и групе.

Да ли ће се све овако остварити, ствар је веровања и нагађања. Може све то и друкче бити. Али једно стоји да Маџарима патриотизам није никад оскудевао, — да је шта више прелазио границе здравог осећања и постајао нетрпељиви, слепи шовинизам. Мисао о фузији странака, са њиховог уског маџарског гледишта, свакако је патриотска.

— Љ. —

ПОЗОРИШНА ХРОНИКА

Софија — Цоца — Ђорђевићка

— ПОРТРЕТ СКИЦА —

Кад сам гледао Цоцин погреб и видео ону масу света, што сузних очију упућује последње збогом покојници, успорио сам кораке и дао се у мисли: шта је све то могло да гане нашу хладну и равнодушну масу те да тако жали младу и симпатичну Цоцу. „Јадна Цоца!..“ Тај узвик, и топле сузе у оку, то је био најбољи и најсрдачнији опроштај београдског света са својом „Драганом...“ Свако је имао у тим тренутцима пред очима једну другу Цоцу, Цоцу кад је била, на позорници, и за њом је управо жалио и у сећању се преносио у то доба, те за тренутак као заборављао, да је Цоца своју улогу завршила. А дивна је била њена улога. Нешто ново, природно и интимно доносила је она на позорницу својом појавом.

Кад је Цоца била на позорници, публика је готово заборављала да гледа живот на даскама. Тиме се она највише и издвајала из обичне позоришне средине а тим се понајпре и зближила с публиком. До ње и њене игре ми смо имали знатан број добрих и одличних глумица; имали смо глумице, које су глумиле своју улогу у најјачим, карактеристичним моментима, и на тај начин утицале на нас. Цоца нас је, међутим, умела искреније да заинтересује и загреје за судбину својих јунакиња, да нам тако створи импресивну илузију живота; она нас је својом верном игром заводила и готово преносила у свет стварности. То је карактерна црта њене игре — та природност.

Њена игра: час нежна и детињаста, час страсна и опора, или весела до необузданости, или жалосна са душевних и телесних мука, била је увек природна и само природна. Њен став, покрет, глас, поглед — свакад је све било истинито, слободно, природно, лако.

У страсним и бурним тренуцима: коса јој спадала, хаљина се цепала, нежна јој се и деликатна природа сва бунила против те страсности и глас јој је готово изумирао на уснама, али је она и даље настављала игру, не обазирући се много на те иначе тако потребне реквизите обичне глумачке игре.

Онај богодани и тако драгоцен дар: да се на самом себи осети оно што се жели да други по нашој игри осети, код Цоце је био велики. Права емоција је заразна и цео је свет дрхтао и плакао, радовао се или умирао од бола заједно са њом на позорници. Никад нећу заборавити једну дивну сцену из Мржеовог „Чергашког живота“, коју је Цоца тако речито приказала својом немом игром. То је онај моменат, кад се Мими враћа Рудолфу. На Цоцином лицу, по бојажљивим покретима и погледима, кад је онако непоуздано и тихо отворила врата Рудолфове собе, оцртаваше се тада сав бол, срећа и стрепња са дочека, све страсли које су у том тренуку узбуњивале срце напаћене и бедне Мими. Душа једина може да говори душама, а њезина душа била је лако узбудљива и са јаким осећајима. Самом својом појавом, изразом на лицу, својим ставом и једном изговореном речју она је умела и могла да изазове у нама читав свет осећаја, мисли. Њезин поглед био је нарочито речит. Њене очи биле су често као огледало у коме се огледао унутарњи, душевни живот њених јунакиња. Па и њено лице могло је увек тачно да рефлектује душевне осећаје у том тренутку. То лице, међутим, није било ни најмање бинско и необично, већ мило и љупко, као лице какве шипарице, која је тек оставила пансион, па раширила очи пред непознатим и загонетним појавама у новом јој животу.

Цоца није била лепа, бар не у обичном значењу те речи, али ако се узме да је лепо оно што се допада, њено је лице било једно од најмилијих што их је икада видела наша позорница. Цоца није била лепота, већ је била душа.... У моментима игре лице јој је пламтило ватром, а очи се шириле и гореле необичним жаром, који је загревао и палио душу и срце гледалаца.

Публика се готово замарала од напрегнутости и пажње, али је непрестано тражила и хтела да гледа и гледа паметне очи Цоцине. И Цоца је, сиротица, доста тада патила, али ју је жар њене сопствене игре заносио и она му се подавала до крајњих граница моћи својих живаца, да се понекад са заморености готово губила.

Цоца није глумила већ је живела на позорници. Ја сам у њој гледао оличење данашње драмске уметнице: природе неизвештачене и отворене, чија игра једино делује на душу човечју.

Цоца је цео свој многоструки репертоар изводила уметнички и била је увек пријатна и радо гледана, али је ипак била у пуном сјају своје игре у комадима где је приказивала мучење племенитог и понижтеног срца; мученог са светских предрасуда, јер је тада цела њена појава дивно попуњавала и рефлектовала мисли пишчеве, и ништа лепше није било тада видети него њену милу и пркосну главицу и чути болни тон њеног гласа, што је све тако дубоко дирало у срце.

Цоцино приказивање таквих типова имало је нечега дирљивог и антиромантичног, док су многе друге глумице од тих реалних и тако осећајних места правиле згодну прилику да прикажу публици све тонове хистеричног и патетичног пренемагања и баналног позоришног шаблонизма.

У приказивању тог душевног бола Цоца је била најјача и ти њени типови остаће дуго у сећању гледалаца, јер је она у тренутку заносила публику илузијом. Отуда њен онако велики успех у „Драгани“ и „Платонском браку“, у којим је комадима она била на врхунцу своје уметничке моћи.

Код Цоце је, као што је то случај са свима правим уметничким природама, идеал био сувише узвишен, да би се могла задовољити сама собом, отуда је она њена грозничава журба за што потпунијим образовањем, те су због тога и дани њеног глумачког шаблонизирања и првих корака на позорници били и кратки и брзо су прошли, те је због тога и њен прави глумачки темпераменат избио на видик још у почетку њеног глумовања.

У тек напупелој „Шумској ружи“, у коме је комаду први пут званично ступила на позорницу, у 1895 години, већ се видело да то није дивља шумска ружа, већ дивна ружа од најплеменитијег калема... Видело се, да је пок. Веља Миљковић

оставио својој ћерци у наслеђе свој бујни и страсни темперамент, који је њему тако згодно помогао да створи онако многоструки и разнолик репертоар улога, у којима је био увек истински природан и пријатан. Цоца је ту лепу особину имала већ у крви, те се и том разноврсношћу својих улога одвојила из обичне глумачке средине, јер је разноликост главна одлика свих правих уметничких душа, и по њој се распознају више уметничке природе...

М. Мићић.

РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ

(РОЂ. 4 ФЕБРУАРА 1873. † 4 АВГУСТА 1908.)

Још један губитак претрпела је српска књига смрћу Радоја Домановића. За нашу лепу књижевност настају тешки дани. За неколико година отидоше: Јанко, Сремац, Адамов, Митровић, Глишић, Матавуљ, па ево сад и Домановић. Старији одлазе, не остављајући јаке замене, те се морамо озбиљно забринути за напредовање наше књижевности.

Радоје Домановић био је прави представник времена и прилика у којима је живео. Рођен у слободној Шумадији, у селу Овсишту, Домановић је свршио гимназију у Крагујевцу, где се пре 20 и више година осећао интензивнији рад међу омладином, а затим је, 1890 г., ступио у историско-филолошки одсек наше Велике Школе у времену, кад је наш млади уставни живот почео примати јаке ударце баш од оних, чија је дужност била, да га највише чувају. У тадашњим бурним догађајима великошколска је омладина узимала јаког учешћа, и пок. Домановић био је један од најистакнутијих омладинаца. Ушавши још тада у политику, Домановић је није напуштао до последњега часа. Али је и он осетио на себи све рђаве стране нашега политичкога живота, што је учинило, да напусти просветну струку, у којој је почео служити као предавач, па да затим изгуби компас у своме животу и ода се бујици, која га је најзад измучила и телесно истрошила, те је умро, разочаран и не обезбедивши своју породицу, у најбољим годинама.

Али баш такав живот, којим је живео Домановић, даваше му обилата материјала да развије свој приповедачки дар. Још на Великој Школи почео је писати и прву своју приповетку

„Објава“ читао је у дружини „Побратимству“. Одмах се опазио његов велики хумор, који се после јаче развио и прешао у сатиру. У његову књижевном раду има три периода. У првом је писао мање приповетке из друштвенога и свога живота, износећи, негде с ведрим хумором а понегде с тихом сетом, махне нашега друштва. У другом је периоду најјачи и немилосрдно шиба наше политичке прилике, које су тада оправдано давале јачега маха оштрој критици. Домановић је и сам, својом Страдијом, Мртвим Морем итд., допринео да тако стање нађе још више незадовољника у земљи. У трећем периоду Домановићева рада промењене су политичке прилике на боље, те ни он није имао више онако обилатог материјала за своје приповетке; али је и даље писао и одао се потпуно новинарству. Тада је био врло плодан, много је писао, ма да већ слабије.

Домановић је одмах изашао на глас као даровит приповедач и брзо је освојио читалачку публику. Он је штампао своје радове у многим књижевним и политичким листовима, а издао је и неколико збирака приповедака. Као сарадник „Одјека“ и уредник „Народнога Покрета“ и „Страдије“ штампао је такође доста духовитих козерија.

До сада су одштампане у засебне књиге четири збирке приповедака, од којих је једну издала Српска Књижевна Задруга. За тим су засебно одштампана два дела: Страдија, Краљевић Марко по други пут међу Србима и Размишљања једног обичног српског вола. Сем тога поједине су му приповетке штампане у овим листовима: Делу, Срп. Књиж. Гласнику, Босанској Вили, Звезди, Зори, Искри, Јавору, Бранкову Колу, Полицијском Гласнику, Цариградском Гласнику, Недељном Прегледу, Братимству, Одјеку, Дн. Листу, Ловцу, Голубу и т. д.

Домановићево име заузеће у српској књижевности угледно место плодна, духовита и даровита приповедача, а нарочито на пољу политичке приповетке.

М. А. К.

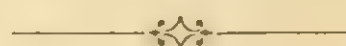

БЕЛЕШКЕ

„Глас“ Српске Краљевске Академије. — Изашли су из штампе LXXV (Први разред, књ. 30) и LXXVI (други разред, књ. 46) „Глас“ Српске Краљевске Академије.

У „Гласу“ LXXV (у 8⁰, стр. 256, са две табле и картом Копаоника, цена 2 дин.) су ове расправе: 1. Даићско језеро. Хидробиолошка студија д-ра Нед. Кошанина; — 2. Цитолошке промене у вегетативним ћелијицама из корена Gallonia candicans под утицајем екстремних температура, од д-ра Петра Ђорђевића; — 3. Једна симетрична функција корена и њене особине, од д-ра Мих. Петровића; — 4. Централни Копаоник. Студија контактно-метаморфних појава гранита, од С. Урошевића; — 5. О еклектросинтезама, од С. М. Лозанића; — 6. О кондензационим продуктима етилена и ацетилена под утицајем тамне електричне струје, од д-ра Мил. З. Јовичића; — 7. О хрому као елементу, поводом једног непознатог хромног минерала, од д-ра Мил. З. Јовичића; — 8. О хетероцикличним једињењима до сада непознате конституције, од д-ра Мил. З. Јовичића.

У „Гласу“ LXXVI (у 8⁰, стр. 307, са два листа снимака, цена 2. дин.) на првом је месту расправа академика Ст. Новаковића „Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија II од 1019 и 1020 године. Географска истраживања“. (Стр. 1—62). Новаковић у овој расправи истражује где су се налазила она места која се спомињу у хрисовуљама цара Василија II. —

На другом је месту чланак Андре Гавриловића „Песма о боју на Куновици. Прилог историском изучавању српске народне поезије“ (стр. 63—68). У овом малом чланку Гавриловић саопштава једну малу песмицу из Добрича о боју на Куновици, о коме боју није нам била позната никака народна песма, сем што смо знали из једнога места из Гундулићева „Османа“ (певање 8.) да се у српском народу и о боју на Куновици певало.

На трећем је месту расправа академика Љ. Ковачевића „Прилошци југословенској нумизматици“. (Стр. 69—100).

Ово је управо заједничко име већем броју расправа о новцима јужних Словена, нарочито Срба и Бугара, које писац мисли једну за другом објављивати у сваком „Гласу“ бар по једну. Сада је штампана прва расправа „Најстарији бугарски новци“.

Ковачевић је, поставши професор Велике Школе, држао приступно предавање 14 марта 1894 године о питању које у главном мисли сада расправити у овим својим расправама — о старим српским и бугарским новцима.

То своје предавање Ковачевић тада нигде није објављивао у целини, већ је Љуб. Јовановић објавио ресултате Ковачевићеве прво у „Делу“ за март 1894 год. (стр. 648), па после опширније и исцрпније у „Наставнику“ (књ. V, за 1894 год., стр. 137 и 138). Међутим је Ковачевић исто питање и даље проучавао марљиво и пажљиво, па је понеке од својих ресултата из 1894 год. још боље притврдио, а неке је и изменио дошавши доцније до других поузданијих и тачнијих. Стога ће свакога, ко се овим стварима интересује, несумњиво обрадовати кад види да се Ковачевић решио да своје ресултате објави. Судећи по првој расправи, која је штампана, можемо рећи да ће у овим расправама много што шта корисно и ново наћи не само нумизматичар, већ и онај који се бави политичком и културном историјом јужних Словена.

У овој расправи о најстаријим бугарским новцима, Ковачевић управо расправља о новцима које је Љубић приписао Асену I и Асену II, бугарским царевима из XII и XIII века. Тачније протумачивши монограме и сигле на тим новцима, Ковачевић је доказао да то нису новци ни Асена I ни Асена II, већ цара Александра (1332—1355) и његова сина Михаила, а на тај начин оборио је мишљење Љубићево и других да су први бугарски новци старији од првих српских.

На четвртом је месту расправа академика Јов. Н. Томића „Махмуд Бушатлија, паша скадарски. Први период његова рада“ (стр. 101—212), а на петом расправа др. Божидара Прокића „Постанак једне словенске царевине у Маћедонији у X веку“ (стр. 213—307). О овим двема последњим расправама проговорићемо опширније у идућој свесци „Дела“.

Босна и Херцеговина српске су земље. — У издању штампарије „Народа“ у Мостару штампана је књижица „Босна и Херцеговина српске су земље по крви и језику. Историјске податке скупио и написао Влатко Богићевић“ (Мостар, 1908, у 16°, стр. 85, цена 50 потура). Писцу ове књижице намера је да докаже историјским подацима да су Босна и Херцеговина српске земље, и да су Босанци и Херцеговци Срби по крви и језику.

У овој књизи има седам одељака са уводом. У уводу писац износи побуде писању ове расправе. У одељку „Српске границе према западу“ писац само понавља тврђење познатога историка Фр. Рачкога и других озбиљних и објективних историкâ, да је граница између Срба и Хрвата у најстарије време ишла са реке Цетине на Врбас, и да се та граница доцније није померала на исток, већ напротив на запад услед српске сеобе испред навале турске. Према томе бесмислена су причања неких хрватских „научника“ да су Хрвати допирали на исток до Дрине или до Мораве (в. Bosnien und das Kroatische Staatsrecht. Eine historisch-juridische Studie, verfasst von Dr Petrinjensi“ и оцену ове књиге од Љубе Јовановића „Једна књига о легитимном праву Абзбуршкога дома на Босну и Херцеговину“ у „Делу“ св. за јуни 1899, стр. 321—367). — У одељку „Босанци и Херцеговци називају се Србима“ наводи писац неколико аутентичних историских података из времена до краја XV века из којих се види да су Босанци и Херцеговци увек сами себе називали Србима. Да су Босанци и Херцеговци свој језик називали српским, доказује писац у одељку „Језик Босанаца и Херцеговаца назива се

српским". У одељку „Ћирилица код Босанаца и Херцеговаца" писац доказује да су се Босанци и Херцеговци у средњем веку служили само ћириским писменима, која су у основи иста онаква каква су ћириличка писмена била и у другим српским крајевима. Писац истиче да је назив „босанска ћирилица" (босанчица) силом створен, и да је то обично курсивно (рукописно) писмо, како се находи и у другим крајевима српским, а нарочито у дубровачкој архиви.

Пошто су неки Хрвати и научници који су своје знање стављали на расположење бечкој политици (међу ове долази, иначе озбиљан и непристрасан славист др. Ватрослав Јагић) да докажу да Босанци и Херцеговци нису Срби и тиме што се у неким историским споменицима и код неких књижевника у Босни у XVI и XVII веку место имена „Србин" и „српско" налази „Словинац" и „словински", Богићевић је доказао да се речју „Словенац" у Приморју Јадранском (у Дубровнику) и у Италији звао цео српски народ, а не само Босанци, и да је то име отуда допрло у Босну а одатле у Славонију (М. Рељковић). О томе говори у одељку „Словински значи што и српски". У последњем одељку под насловом „Нешто о икавском говору" писац побија тврђење да су они Босанци који говоре икавски Хрвати. Он подацима из прошлости доказује да су икавски писали и они који су иначе себе називали Србима (као што је војвода Јурје Војсалић и Владислав, син Херцега Стјепана — из 15 века — и др.). Сем тога писац тврди да прави хрватски говор није штокавски, већ чакавски — што у осталом тврде и сами Хрвати и да чакавци не говоре само икавски, већ напротив у већини екавски. Ако се, према овоме, узме да су икавци Хрвати, онда чакавци нису Хрвати, пошто говоре екавски; а ако се узме да је чакавски говор доиста прави хрватски говор, онда икавци нису опет Хрвати пошто је икавски говор део штокавскога наречја. Дакле ни ово усиљено филологисање не може помоћи Хрватима да докажу да су Босанци и Херцеговци Хрвати, и да су Босна и Херцеговина хрватске земље.

Ово је садржај Богићевићеве књижице. Пошто су питања о којима се у њој расправља и иначе сасвим јасна, Богићевићу није требало много муке да доказује своја тврђења. Жалити је само што се Богићевић није исцрпније користио већ објављеном историском грађом из дубровачкога и других архива, јер би тако више успео у својој намери.

Вукова преписка. — Штампана је и друга књига Вукове преписке коју уређује Љуб. Стојановић. („Вукова преписка. Књига друга — државно издање — Београд, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1908, стр. XXIV + 858, у 8⁰, цена 10 динара). У овој је књизи Вукова преписка са овим личностима: Јаков Грим, Димитрије Давидовић, Лука Милованов, Лукијан Мушицки, Стефан Филиповић војвода Јаков Ненадовић, Михаило Павковић, Јован Миоковић, Мојсије Мануиловић и Вас. Демелић, Павле Соларић, Сима Кнежевић, Аврам Панић, Урош Несторовић, Јован Пачић, Ђорђе Магарашевић, Дим. Стевановић, Ђорђе Захаријевић, Мојсије Миоковић, Венедикт Краљевић, Кнез Милош Обреновић (и његови секретари), Григорије Гершић, и у додатку има око 40 писама писаних од стране разних личности Вуку и од стране Вукове разним личностима. Писма ова пружају богат материјал како за књижевну тако и за политичку историју српскога народа у првој половини 19. века, јер се Вук није инте-

ресовао питањима која се тичу само српскога језика, већ се интересовао животом српскога народа уопште, те је за то тражио и добивао обавештења од разних личности из разних крајева српских. А то је све драгоцена грађа за онога који проучава живот српскога народа у XIX веку.

Из савремене теологије Два чланка од Dr. Илије Ивачковића. Земун 1908. мала 8⁰. страна 80. — У првом чланку даје Dr. И. критички преглед „Српског богословља“. Писац није имао намеру, како сам вели, да дâ „потпуну слику“ данашњег српског богословља, него главне црте његове. Ипак и овакав преглед неопходно је потребан и пишчева смелост што се латио овога посла, не може довољно да се похвали, тим пре што показује да је у већини случајева дорастао послу. Он полази с гледишта једнога умереног прогресисте у теологији, како нам се чини. — Писац је често пута и сувише благ у оцењивању појединих радова, а главне опште напомене о појединим, код нас Срба обрађеним богосл. наукама и ако су тачне, нису свуда прецизне, јер нису свуда указани научни теолошки правци, по чијим колосецима греду представници дотичних група.

Општа слика српског богословља, осим српске црквене историје, ни мало није од утехе, јер одиста се „скоро на свима линијама осећа извесна фрагметарност и стална оскудица у систематском делању“. У српској теологији нема критике. Па и стил је теолошких списа „несавремен, без елеганције, тром... У место трезвеног израза... један део наших богослова употребљава хрпу неукусно китњастих фраза, претрпава своје радове сумњивим изливима застареле биготерије.“

Писац је потражио узроке неразвијености, несавремености и неоригиналности српског богословља, па се постарао да истакне своје мишљење, како би се могло изаћи из тога. Потпуно оправдано писац вели, да „у ту сврху није довољно... покренути један богословски часопис и онда пунити га неозбиљним компилацијама и слабим преводима, нити је упутно... расправљати о одавно застарелим стварима и при томе хотимице или добронамерно превидети све успехе модерне културе заједно са читавом еволуцијом савремене филозофије... Јер „борба“ против живог живота и нашег доба није никад далеко од трагикомичне донкихотерије. Него је, напротив, за успешан рад око заједничког унапређења теолошке књижевности, поред делатности појединаца, пре свега потребна што јача централизација радне снаге... Најзгоднији оквир зато била би научно-књижевна заједница свих богослова српских, која би и с материјалне стране била довољно снажна, да издаје стручан месечник за све гране научног богословља и религиозне филозофије... Најзад природно је, да би толико пута пројектовано отварање теолошког факултета дало јаког полета верском напредовању уопће, а неговању теолошке књижевности посебито...“

У другом чланку Dr. И. детаљно излаже познато мишљење † проф. Dr. В. Гајине († 1907.) о другом браку свештеника, које је он прошле године изнео у једној брошири (преведеној на српски), изразивши се, као и епископ Милаш, у корист овога питања.

Летопис Матице Српске. — Изишла је 250 књ. „Летописа“ Матице Српске са овим садржајем: I. Штитоноше Мусића Стевана. XX песма из епопеје „Косово“, од Др. И. Ђорђића; — II. О некојим врелима српских народних приповиједака, од Др. Владимира Ћоровића; — III. Перица је несретан.

Из првих утисака једног суморног усамљеног човека, од Вељка Петровића; — IV. Из збирке „Комади Срца“, од Јосипа Милчића; — V. Листак: Прилог историји Матице Српске. Писмо Ђорђа Магарашевића Јовану Хаџићу, од Тих. Остојића; VI. Књижевност: 1. Приказн, 2. Белешке; — VII. Уметност: Трећа југословенска изложба, од Божа Ловрића; — VIII. Гласник: Валтрослав Јагић, од Ј. Радонића; IX. Извештаји о раду Матице Српске.

Књиге Матице Српске. — Као 24 свеска у серији „Књиге Матице Српске“ штампан је „Отело, црнац млетачки“ од Виљема Шекспира. Превео с енглеског Др. Светислав Стевановић. У Новом Саду 1908. Издање Матице Српске, стр. 116 у 8⁰, цена 2 круне.

С пута У Солун и Свету Гору, од Душана Синобада. — Без великих претензија, занимљивим тоном изнео је Синобад у овој својој књизи утиске с пута у Солун и Св. Гору. Нешто стога, што се у овој књизи говори о Старој Србији и Маћедонији, о земљама о којима ми тако мало знамо, а нешто и због самог облика у коме се износе пишчеве рефлексије на путу у Св. Гору, ова књига заслужује пажњу читаоцима. Интересантни су особито подаци о старинама у Св. Гори и о животу који се води у оним многобројним манастирима на Атосу. Писац је и многе, иначе незанимљиве ствари, изнео тако, да се цела књига чита врло лако и са заинтересованошћу.

Смртна казна. — Др. Душан Суботић оштампао је из „Дела“ своју расправу „Смртна Казна“. Уверени смо да ће она добро доћи онима који се интересују овим питањем, те је стога најтоплије препоручујемо. Цена је књизи 1. динар.

Српско-православ. Бококоторско владичанство. — Игуман манастира Бање у Боци Которској, Дионисије Миковић штампао је у Српској Дубровачкој Штампарији Др. Грацића и Др. своју књигу „Српско Православно Бококоторско владичанство“, коју је наградила Задужбина Архимандрита Нићифора Дучића (књига има 88⁰ стр. у 8⁰). Писац говори о историји овога владичанства од Св. Саве до 1874 године. Поред општих напомена о овом владичанству до почетка 19. века, писац просто преписује неке документе из 19. века, који се тичу овог владичанства. Међу њима најинтересније је меморандум упућен карловачком патријарху 1869 год. од стране народних првака у Боци против владике Кнежевића, који је меморандум писао сам Ст. М. Љубиша, познати српски књижевник, а тада бокељски посланик на царевинском већу у Бечу. Иначе ова књига нема никакве научне вредности.

Споменици старе Јагодине. — Емило Ј. Цветић, професор штампао је у „Извештају“ јагодин. учитељ. школе чланак под натписом „Споменици старе Јагодине“ (Јагодина 1908. г., штампарија Ђорђевића и Гилића, стр. 30⁰ у 8⁰, цена?). Цветић говори о овим јагодинским споменицама (грађевинама) џамија, која је, по Цветићу, сазидана у првој половини 16. века; амам, из друге половине 16. века; црква, која се први пут у белешкама путника Бузбека спомиње 1555 те је вероватно подигнута раније; магистрат, из 19. века, и мезулана. Цветић је марљиво прикупио доста историских података о овим грађевинама, те ће ова књижица згодно послужити и историку и археологу.

Педагогијска књижница. — У издању књижарнице Рајковића и Ћуковића почела је излазити „Педаго-

гијска књижница", коју уређује Д-р Милан Шевић, професор II београдске гимназије.

Ова „књижница" излази у малим свешчицама од по два штампана табака, и чине за се целину. Досада су штампане три свешчице. У првој је свесци расправа Вилхелма Дилтаја, професора берлинскога универзитета, „О могућности педагогијске науке од опште вредности", превео Милан Шевић (у 8⁰, стр. 30, цена 50 пара). За ову расправу вели преводилац: „Ово је једна од најзнаменитијих педагогијских расправа из последњих деценија. Она је у вези са осталим великим радовима овога филозофа, у којима је показао борбу ума против историје и доказао неоснованост и немогућност природнога или умнога права, природне религије, природнога морала и т. д. У овој се расправи доказује немогућност природне педагогије". Шевић је ову расправу која „се тако често наводи у педагогијским списима", превео, чини се, стога што је до ње „веома тешко доћи пошто је досад штампан само у извештајима берлинске академије наука". Ми можемо додати да ће веома мало српских читалаца, које ове ствари интересују, од ове расправе имати користи, јер је врло нејасна и неразумљива, а особито ће бити нејасна онима који нарочито педагошка и уопште философска питања не проучавају стручно. Они пак који се овим питањима баве као стручњаци, знају добро немачки језик, тако да у ствари није ову расправу требало ни преводити. Али кад се већ преводилац решио да ову расправу преведе на српски, боље би, по нашем мишљењу било место што се у преводу верно држао оригинала, да је мисли овога немачког философа просто препричао својим речима, јер би тако расправа несумњиво била разумљивија и била би од ње веће користи српским читаоцима.

У другој су свесци неколики мањи чланци самога Шевића, под општим натписом „Образовање и просвећивање" I (у 8⁰, стр. 35. цена 50 пара). Ту су ови чланци: „Класичне студије и млади народи", „Златно правило педагогиско", „О ширењу писмености у народ", „О просветним реформама", „Учитељев васпитач". — У трећој је свешчици опет превод Шевићев „Општа Педагогија од Паула Наторпа, професора филозофије на университету марбуршком. Први део: Постављање основе". (у 8⁰, стр. 37, цена 60 пара).

Ово предузеће Шевићево биће од знатне користи за оне који се интересују васпитањем и образовањем подмлатка, особито за српске учитеље од којих их врло мало знају стране језике, а та ће корист нарочито онда бити знатна, ако ова „књижница" буде доносила дела и расправе лакше и разумљивије написане, у којима читалац, поред теоријских знања, може наћи и практичних поука. А већ цена је овим књижицама тако мала да је може свак куповати.

Искре. — Тако је име дао Р. М. Тасић збирци својих песама, које је штампао у штампарији „Давидовић" (Београд, 1908. у 8⁰, стр. 118, цена 1 динар). О овим песмама све што можемо рећи јесте — рђаве су. У целој збирци нисмо нашли ни једну песму која би у себи имала макар мало поезије, макар и најмању песничку „искру", те не можемо да се домислимо зашто је „песник" ову збирку назвао „искрама", сем ако му то име није тек онако пало на памет.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

ДЕЛО

КЊИГА 48. Септембар, 1908. год. СВЕСКА 3.

ДУБРОВНИКУ

Сто је љета, српски Дубровниче,
Од како си ти у ропство пао,
Сто је љета како коров ниче
Гдје је некад цвјет слободе цвао.

Сто је љета како морем твојим
Не чује се пјесма слободарка.
Ти пјевушиш с тужним срцем својим:
„Бог је хтио — судбина је така“.

Дубровниче, моја душа сања,
Да ћеш опет скоро српски бити
Стјег слободе над тобом се вити!

Слави твојој све ће да се клања
Док је мора и његова жала,
Док је српства и српских гусала.

Зворник. Авдо Карабеговић.

У КРЧМИ

Хеј, крчмару, вина буре:
Ал' од оног од сто љета;
Да га овђе поред цуре,
Поред овог дивног цвета
У кап испијем!

Је ли цуро, добро моје,
Свиђа л' ти се нарав ова,
Хоће л' моћи срце твоје,
Поред срца песникова,
Проводити век?

„Срце моје, — није моје,
За те куца, теби кличе:
Само твоје... само твоје,
Срећо моја, мој пјесниче,
Радости моја!"

Кад је тако, здраво буди,
Ђаволасто моје лане!
А зорица чим заруди,
Одмах ћемо на венчање...
На венчање!...

Авдо Карабеговић.

ПОСЛЕ СВРШЕНИХ ТРГОВИНСКИХ УГОВОРА

—

ТРЕЋА ГЛАВА

Потреба развијања индустријских артикала и повољне прилике у нас за развијање индустрије и заната. — Тржишта, кланице и развијање железничке мреже. — Кредит саобраћајни, хипотекарни и извознички.

I

За индустрију је потребно наћи само потрошачку област фабриката њених, све друго: сировине за прераду, повољне надница, капитал и моторне силе, елементи су потребни без којих индустрија не може бити, али подређенијег значаја.

Нашим су уговором са А.-Угарском пољопривредне индустрије најзнатније обезбеђене, готово прохибитивним ставовима, и на тај начин је проширена раније област потрошње тих артикала, какви су: пиво, брашно, шећер, дрво, кожа, цемент, ужарија, неке тканине и друго. За велики број других индустрија тежи су услови за увоз страних фабриката, и на тај је начин ранија уска потрошачка област у нашој земљи знатно проширена. Кад се тим индустријама придодају олакшице на основу концесија и повлашћење у набавкама за рачун државе, где су набавке велике, онда се и из ових разлога знатно шири потрошачка област. Кад се свему овом дода могућност да Србија експортира: пиво, брашно, дрво, цемент, коже, ужарију, тканину, шећер и још многе друге артикле индустрија које данас постоје и оних које се могу подићи, онда је јасно да у Србији, што се потрошачке области тиче, индустрија има потребне услове да постоји и да се снажи.

Што се тиче моторних снага, које зависе од угља и водених падова, наша се отаџбина налази изузетно у срећним окол-

ностима. Богаство у угљу и падовима даје тако повољне прилике за развиће индустрије, да се тиме могу многи елементи, којих нема, богато накнадити. Богаство је у поменутим елементима тако велико, да поред тога што индустрији у изобиљу остаје њихова потрошња, наш ће извоз заузети знатне количине угљена, кога има у свима крајевима наше земље. Будућност ће по довршетку пројектованих железница обезбедити Србији велике депое угља на обалама Јадранског и Јегејског мора, поред јаког извоза у Румунију, А.-Угарску и Бугарску камо се и данас извози.

Питање надница задаје данас мало тешкоћа индустрији. Немање још професионалних радника довољно на пијаци за индустрију доводи често у врло незгодан положај фабриканта и чести могући штрајкови излажу великим штетама нашу младу индустрију. Умножавање популације, притицај становништва сеоског у вароши пружиће и индустрији потребан кадар радника и скинуће са дневног реда тешко питање о пауперизацији у нас, јер ће се свему становништву које би се могло пољском привредом бавити, из разлога што остаје без земље, пружити рада у индустрији.

Индустрија је у нас, нарочито за неуговорно стање, кад је аутономном високом тарифом био спречен увоз многих фабриката и уз то још дате јој олакшице од стране државе, добила знатно полета. Наша иначе несигурна статистика бележи на 40 милиона продукцију наше индустрије и то је, постојеће стање, без обзира на експанзију њену у будућности оправдало тражење еквивалентности у заштити наше радиности због аграрне заштите од стране суседне монархије.

Поборојане повољне околности за развиће индустрије у нас утицале би на њено снажење и да нема погодаба у уговору, али како те погодбе стоје онда је њено снажење очевидно. Развиће индустрије, која поред поменутих услова тражи и капитал, лако то налази, кад тога капитала у земљи нема, јер се потребе у капиталу најлакше за индустрију подмирују кад су други услови ту. Подизање индустрије много је лакше но подизање пољске привреде. Кад се огромно развиће индустријске технике последњих неколиких деценија узме у рачун, кад се зна да је то знање са којим није потребно да маса располаже, већ ограничен и мали број људи, што се лако и без великих напора постиже, а уза све се то дода да наша земља данас

има свих погодаба за развиће индустрије, онда све говори да се не сме напустити радиност земаљска, која тако брзо уздиже културни ниво земље и углед Србије у Европи.

Очевидна веза индустрије са агрикултуром, из разлога да наша земља буде високог нивоа агрикултурног, говори у корист развића домаће радиности. Та је веза очевидна. Прерада сировина земаљских, које нам земља даје и о којима је било речи, као што су: кудеља, дуван, шећерна репа, дрво, камен, жито, воће, месо и друго појачаће тражњу тих сировина а тиме и продукцију повећати. Прерада наше сировине избацује из међународног промета грубу сировину и њу замењује полупрерађевинама или фабрикатима, које непосредна потрошња тражи. Акумулисање рада народног преко индустрије због прераде сировине и израде фабриката, диже вредност раду земаљском много више од оне вредности, коју смо имали док смо трговали продуктима пољске привреде у којима је $^{5}/_{4}$ вредности долазило од рада природе, поднебља нашега.

Говорећи о раду индустрије нисам у виду имао рударску и шумарску, које се тек почињу развијати. Рударска индустрија, топљење метала, вађење угља, мермера и др. од велике је будућности у нас. Рударство је у нас знатно ојачало, али ће тек добити свога полета, кад се отворе мајдани, који су тек у периоду истражних радова. Експлоатације шума може се рећи да у нас и нема у великим размерама. Немање путова је највећа сметња развићу ове две гране наше најглавније производње. Развиће ових двеју индустрија удвојиће цео наш данашњи извоз за период од 10—12 година.

Служење страним капиталом за индустрију ни из далека не преставља ону експлоатацију каква је била, кад нам је стран новац као обртни капитал даван, да постојећи ранији извоз савладамо. Док је у прошлости наш трговац сензалисао, плаћао скуп интерес на страни новац, којим се служио за куповину стоке по вашарима, сносио евентуалне штете и плаћао интересе, било добити или не и после неколико година ишао у патролџије, дотле је новац са стране унет у индустрију улазио делом у инвестиције на нашем земљишту а делом у обртни капитал, којим се купују наднице наших радника и сировина са нашег земљишта. Ово је разлика очита, ко њу не види слепац је код очију, за њега није вредно ни писати о значају индустрије у нас. Ко мисли да новац странаца унет у земаљску индустрију

само њима а не и нашем народу доноси користи, тај мисли, по свој прилици, да је свет толико глуп, да у интересу од 20% на есконтовање меница данашњих новчаних завода треба да види завидан положај наше земље.

Наш је међународни промет у прошлости био бедан. Србија је последња земља на Балкану, па чак и после Босне, што се њеног извоза и увоза тиче. Она би страшно остала уназађена, да смо јој пружили уговор са ветеринарном конвенцијом и оставили је да само са три артикла: житом, живом стоком и воћем тргује. За 100 година од свога ослобођења нема ничега у нашој земљи што би је уздигло, не у очима запада но бар суседних независних и још зависних земаља. За велике задатке просветне војне, трговинске, културне, потребно јој је веће богаство а то се не постиже оном продукцијом, коју је 5/6 њеног сеоског становништа до данас стварало. Рад овакве масе и поред најбоље воље њене нити је био, нити икада може бити рентабилан и толико јак да може издржати терет, које му савремене потребе земље наше стављају на дневни ред. Наш је народ данашњом производњом немоћан више да дâ, но што даје. Данашњи терети државни и ако нису велики за наш су народ већ тако огромни да се угиба под њима. Принос са његовог ектара је најмањи у Европи. У културним земљама би се из оволико уложеног рада наших 80% становника, нашег целога сталежа сеоског, постигло пет и више пута но што данас наша земља даје. Продукција целе земље не износи ни 1/2 милијарде а режија је наше администрације земаљске, оцењена у државном буџету и буџетима округа, срезова и општина преко 120 милиона — близу трећина производње народне. Са оволиком се режијом може издржавати народ наш кад би му продукција била неколико милијарди, што је и могуће. Очекивати да се богаство створи иницијативом сељака и лудо је и грешно. Он се на нове послове мора примером упутити а прилике му повољне могу дати наши интелигентнији сталежи, који се баве трговином, индустријом и у опште привредом.

Из последњих разлога мора се тежити да се ојача продукција индустријом, а читаоци сами могу видети како је ништавна критика ништавних људи, који су потцењивали значај новом уговору, који је повољне погодбе пружио нашој радиности.

На завршетку напомена о индустрији наглашујем да сам под индустријом узео и занатство наше, које има потпуно за-

штите у нашем уговору са А.-Угарском. Судбина, која очекује наше занатство, не може се законом о радњама много изменити. Ако наше занатлије не схвате захтеве савремене радиности и не виде да им је спас у организацијама своје производње и потрошње својих израђевина, и налажењу нових облика потребног им кредита за своју радиност, и не знају да данашња техника омогућава и малу као и велику индустрију, онда им неће бити помоћи у траженим еснафским повластицама средњега века данас, кад смо на прагу огласити потпуну слободу рада.

Нашим се занатлијама лако да помоћи ако се не заведу шпекулантима, који им наказним пројектима о обезбеди делокруга њихових радња, обећавају како ће срећни дани настати за беспослене мајсторе. Последњи је пројекат предвидео све услове, да се прелазна фаза из овог бедног стања занатског пређе без великих потреса, пројекат тако исто уноси прописе којим се регулишу односи послодавца, радника, мајстора и уноси новине, по захтевима савременог социјалног законодавства. Глава о осигурањима најбоље показује сву потребну пажњу, која је унета да се питање занатства среди, како модерне потребе то траже, али у исто време тај пројекат искључује оне престареле уредбе, које су дозвољавале несавесну експлоатацију млађих код занатлија. Пројекат указује на потребу професионалног васпитања без чега се занати не могу усавршити, а примитивни какви су данас, само због тога, носе у себи све клице своје пропасти.

Потреба да се занатством извесног типа, који је потребан пољској привреди, бави што већи број нашег сељачког становништва, прелаз је ка слободном упражњавању радњи. Ово је потребно и да се ојача продукција и да се усаврше наши многобројни занати. Хоће ли ово годити неким редовима ствар је споредна значаја, за нас је важно да ће ово служити интересима земље, и свакога ко буде изопачио закон о радњама из личних амбиција и неоправданих захтева ваља дочекати праведним нападима.

Овај пројекат треба што пре да постане закон и стога, што се у њему налазе и одредбе за регулисање индустрије а има и најпотребнијих основа из радничког законодавства.

II

У прошлим смо одељцима изнели шта се све без великог напора може створити због нових погодаба нашег трговања са иностранством. У овом делу расправе изнећемо, шта све, као најнужније наша земља мора имати и шта је нужно да се створи за десет година, колико ће трајати овај уговорни режим, да Србија буде спремна сачекати промењене прилике на пољу трговинске политике, које ће извесно доћи по истеку створеног режима.

Код нас је већ ударен темељ подизању два велика сточна тржишта: у Београду и Нишу. Прво за прераду стоке за извоз свежег меса поглавито у А.-Угарску од утврђеног контингента у уговору, а друго тржиште нарочито за извоз живе стоке на јужне пијаце.

Пограничне кланице према суседној монархији предвиђене уговором подићи ће се без великих тешкоћа кроз кратко време. Поред тих кланица најбоље је средити тржишта за стоку. На кланицама, које данас раде у унутрашњости, као што су у Младеновцу, Плани и Јагодини, које су доста јако радиле и у неуговорном стању, прерађивало се месо за извоз на тржишта ван А.-Угарске, за Швајцарску, Белгију, Италију, Француску и друге покрајине. Све ће ове кланице бити тржишта за стоку и та ће тржишта сасвим заменити вашаре, где се стока продавала и где се дангубило на штету земље и нашег народа.

Продаја стоке кланицама, без посредника, пружиће веће зараде произвођачима. Велики број кланица одржаваће вавек солидну конкуренцију, која ће правично регулисавати цене. Повећањем цена за бољи квалитет стоке потстаћи ће се гајење боље расе, оне о којој је већ било речи у прошлом одељку. Скупљањем стоке за продају на мањи број пијаца пружи ће се велике олакшице и странцима, који долазе у Србију ради куповања и извоза живе стоке, те ће се тиме нашој раније по све дезорганизованој трговини дати бољи и савременији облик. Транспортовање меса и живе стоке, нарочито стоке преко мора за пијаце Средоземног Мора, даће извозу такве олакшице да више неће бити тешкоћа због налажења бродова за превоз.

Кланице су данашње већ снабдевене свима инсталацијама, које обзири доброг конзервисања меса изискују и ту се још мало има шта радити. Тржишта се за стоку тек подижу и она морају имати, оборе, штале и сва нужна постројења. По плану

за подизање нишкога тржишта, по коме су већ штале саграђене, ваља приступити подизању осталих тржишта.

Тржишта су за жито и шљиве већ утврђена у нас, у околинама које те продукте дају. У будућности и то најскоријој ваља за жито подизати на тим тржиштима елеваторе и силосе, а за суве шљиве што више установа за етивирање њихово, да се једанпут овај примитиван начин паковања и сортирања избаци, јер он смањује цену нашим шљивама и не дозвољава извоз морем, који је јевтинији и бољи од превоза железницом.

За подизање поменутих установа могу се образовати нарочито фафоризирана акционарска друштва; могу често и саме велике општине уз припомоћ округа и државе многе од поменутих инсталација подићи. Одобравањем такса за чишћење жита, етивирање шљива, чување непродате стоке и друго, створиће се лако потребан ануитет да се исплате трошкови око подизања поменутих инсталација.

Поред важнијих извозничких железничких и бродарских станица ваља подићи магацине за смештај робе. Ово је потребно из два разлога: прво да се има где роба склонити од рђавог времена, а друго да се на смештену робу може дићи путем вараната новац и ојачати промет, који је код нас био због овога понајчешће у великом застоју. Како је извоз агриколних продуката сезонске природе, и код нас пада месеца августа, септембра и октобра нарочито се због немања довољних магацина изгуби много на ценама продуката и чини се готово немогућним рад закључака на означене датуме. Ради извоза кабасте робе: дрвета, угља, камена и једног дела жита и воћа воденим путем, потребно је на Доњем Дунаву имати велико пристаниште и убрзати рад да се по утврђеном плану већ приступи његовом подизању, те да оно буде готово, кад вициналне железнице буду саграђене. Ово пристаниште има двојаки значај, прво што ће ½ нашег извоза привући ка тачци са које се најевтиније може роба из земље извести и тим оно неминовно натрпавање у извозу у сезони воћа и жита, отклонити, а друго што ће у зимским месецима, кад је пловидба Дунавом немогућна, акумулисати сву робу, која се с пролећа може лако и брзо упутити у назначено место њихове потрошње.

Данашња железничка мрежа недовољна је да наш извоз, који из дана у дан бива већи, савлада. Она ће по све бити немоћно транспортно средство, кад буду саграђене почете спо-

редне железнице. За то ће обележено пристаниште на Доњем Дунаву решити ово питање донекле, али у исто време не скида бригу надлежних, да се данашњи нормални колосек, који нас преко Београда води западу, а преко Пирота и Врања, Цариграду и Солуну, прошири и ојача, да не би основна стара наша пруга изгубила свој интернационални значај и смањила транзит наш.

Пруга ка Јадранском Мору пружиће велике олакшице нашем извозу. Она ће отворити нову излазну тачку, где ћемо се везати са свима земљама Европе и извозу, као и увозу и транзиту, дати велики значај и полет. Крајевима наше земље куда има ићи ова железница даће се живот и квантитет тог новог извоза неће пасти на терет старе железнице, већ ће се и лако савладати и отворити сасвим нове перспективе и трговини и привредној независности наше земље. Овом ће железницом и пристаништем на Доњем Дунаву Србија добити толико, колико да је постала приморском земљом. Ранија зависност, што смо се само једном извозном тачком морали служити, неће постојати, јер ће Србија имати више праваца, којима може свој промет савлађивати, она ће бити у стању бирањем рута постићи и веће цене својих артикала и извозити више, но што је до сада случај био, а користећи се разним путовима и за увоз свој, у новим комбинацијама наћи ће најповољније услове за свој саобраћај и промет својих продуката. Новим положајем према балканским земљама и пијацама северне и западне Европе имала би Србија у себи све услове своје економске независности и положај њен би био бољи по истеку ових уговора по што је случај био сада.

III

У току ових десет година нарочито ваља извршити преображај у кредиту. Што се потребних установа новчаних за увоз и извоз земаљски тиче ваља данашње наше новчане заводе са страним довести у јачу везу. Ваља створити закон о чековима и варантима; савремене законе о акционарским друштвима, који би нарочито предвидели однос између улога и основног капитала, и обележили ближе делокруг рада наших извозних завода; законе о сместиштима који би омогућавали циркулацију вараната, који су већ законом о народној банци признати. Неке још мале измене законске и креирање установа којих нема па би се

на овоме пољу урадило оно што је саобраћају унутрашњем и саобраћају наше земље са иностранством потребно.

Хипотекарни кредит ваља у нашој земљи сасвим из нова створити. Управа Фондова је непромишљеном политиком самосталаца увучена у послове за које она није. Она се упушта и у грађење већих зајмова, као што је онај за београдску општину од 10 милиона, за што није имала извора у својим приходима и лудо је улетела у зајам са дисконтном банком у Берлину, који јој је везао руке био и иначе њен мали делокруг сузио. Због овако̂г и сличних послова она није била у стању пружити тражени кредит земљи на оне сигурне објекте за које јој је закон категорички наредио давање кредита. Данашњу Управу Фондова ваља натерати да се строго придржава закона и она ће моћи своју скромну улогу вршити добро, а ако се жели упуштати у веће послове банкарске, онда јој закон ваља мењати и проширити делокруг рада.

Потреба је хипотекарног кредита у нас велика, за сеоско становништво, за индустрију, нарочито рударску и шумарску, и она се не може савладати Савезом Земљорадничких Задруга, Управом Фондова и са два три завода, који имају права давати зајмове на хипотеку. Прошла је влада имала спремљен пројекат за нов хипотекарни завод који је прошао и привредни и државни савет и близу био да постане закон, да га опструкција није спречила. Овим је пројектом предвиђено оснивање хипотекарног завода са страним капиталом од 20 милиона динара и обим је послова био такав, да би се посредовањем истога завода за кратко време због великих послова, који у нас предстоје, унело у земљу неколико стотина милиона. Веза истог завода са данашњом Управом Фондова дала би и њој јача полета и земљи пружила више новчаних средстава но што их данас могу дати наше хипотекарне установе. За побројане само послове у овој глави постоје јаки разлози да се што пре приступи крепрању ове установе. За правилно фунгирање хипотекарних установа ваља што пре донети закон о извршењима.

Са дневног реда ваља скинути питање катастра. Оно је поглавито важно за правилно развиће хипотекарних односа и уз то за питање пореско, ограничења и рационалне експлоатације шума. Ово би потребно било одмах решавати и не би нам требао проћи узалуд још један период времена од 10 година.

Пре но што завршим овај одељак не могу пропустити а да не укажем на образовање извозних банака у нас. Досадашњи систем повлашћивања само једне извозне банке показао се штетан и по извозну трговину и по акционаре, који су свој новац уложили у ту банку, прво што није било довољно утакмице, која најбоље све послове регулише, а друго стога, што је и сувише невештине било у људи, којима је управа банчина поверена. Основни закон по коме је постала Извозна Банка обележио је њен делокруг у смислу банкарске установе, која је имала поглавито, да се извозничким пословима бави за рачун комитената. Банка није смела за свој рачун радити и да се тога држала, била би сачувана огромних евентуалних штета због несигурне добити од сопствене трговине. Изигравање закона, што се кредит давао лицима, која за то нису имали довољно покрића, донело је нашој установи велике дубиозе и у мало што није основну мисао о оснивању те установе компромитовало. Да је банка од људе које је кредитовала поред еспапа тражила гаранције у материјалним обезбеђењима, путем жирирања јачих завода и лица, у место несигурних хипотека и оцењивања комитената, од лица у филијалима, који или за то нису имали спреме или су то свесно с планом радили на штету заводу, не би банка, због послова својих, тако брзо довела у питање велики део свог основног капитала. Њен капитал од 3 милиона, уз новац дат на штедњу и могућих позајмица од Народне Банке и Монополске Управе, био је по све довољан да се велики део извоза наше земље савлада нашим сопственим капиталом. Радом је Извозна Банка доведена на ниво јачег сензала и због невештине у трговању допринела је да су многе гране нашег извоза стекле рђав глас. Оно што се очекивало од Извозне Банке промашено је и доста ће требати да се поправи, а може се лако постићи, ако се Банка нагна да се строго креће у границама свог основног закона и буде лишена олакшица ако се ма којим видом покуша изигравање његово.

Наше је мишљење да би свима новчаним заводима, који билансом својим покажу учешћа у земаљском извозу, ваљало дати по извесној скали, која би се по величини и каквоћи извоза одредила, олакшице на порезу, на железницама, па чак и у виду извесних премија. Овим би се створила конкуренција која би најправилније регулисала нашу извозну трговину.

Кад сам говорио о занатима, рекао сам да се ваља пожурити са законом о радњама. У овом одељку где се говори о кредиту навешћу још неколико разлога да се овај закон међу првима донесе. Овим се законом предвиђа оснивање комора и то трговачких, занатлијских, индустријских и радничких. Нарочитим већ готовим пројектом предвиђа се оснивање земљорадничких комора. Ове би коморе утицале на решавање свих привредних питања. Заједничким радом комора решавала би се општа привредна питања и коморе би биле moћан ослонац самога министарства у извођењу реформама на пољу целокупне привреде. Преношење иницијативе из руку централне власти у редове грађанства, који сарађују на привреди, дигло би и ниво тих редова и оспособило грађане да даду јачи полет привреди.

*

Побројали смо главне послове на пољу трговине, пољске привреде, кредита и индустрије, који се по изложеном плану имају посвршавати па да се, уз згодне услове нових уговора за развиће наше земље, пруже и друге олакшице нашем привредном напредовању. Уз ове послове ваља напоменути стварање професионалних школа и развијање стручне наставе по свима привредним гранама, као подлоге за јаче учешће народно у сарађивању на великом послу извођења привредног програма наше отаџбине.

За све ово данас налазимо да је више услова но у прошлости. Борба је за политичке слободе, може се рећи, довршена; данас се имају чувати стечене тековине и народна се снага нема трошити, као што је случај раније био, на задобијање устава и основних политичких закона, којима се имала гарантовати лична и имовна безбедност, гарантовање зборова, слобода штампе и учешће народа у управљању земљом и др. Сви послови, којих је данас доста на дневном реду, далеко су лакши од свршених политичких закона и, ако се данашњи уставни поредак не буде реметио, без великог се напора и труда могу побројани послови свршити.

Ако се предвиђени радови сврше у периоду од 10 година, кад буде дошло време за грађење нових уговора, неће никад Србија доћи у положај, да јој се од стране Аустро-Угарске чине сметње и одуговлачи грађење уговора по три и више година, чиме се, услед великих неизвесности, наносиле знатне штете

нашој привреди. Нико неће ни покушавати да прави експерименте са нашом земљом у намери да је понизи и експлоатише.

Изузетне мере, којим смо се за време неуговорног стања служили за решавање толиких привредних питања, која су била на дневном реду, указале су јасно на празнине нашег законодавства и онога што је потребно у земљи да буде у интересу правилног развића. Крајњи је задатак оних што управљају развитком привреде да упућују на правилан пут, да правилне правце потпомажу и одржавају их, да што мање препрека стављају приватној подузимљивости и да се награђује све оно што се одликује на извесном пољу. Убеђени да се може постићи све о чему је овде било речи, да се поред тога може урадити много на привреди о чему овде није било помена а што је потребно за снажење наше земље, ми са великом вероватноћом тврдимо, да ни нови правци трговинске политике, ни теже политичке прилике у будућности не могу нас изненадити ни створити тешкоће да се лако нађемо у промењеним и тежим приликама, од ових, у којима се наша земља налазила при грађењу данашњих уговора.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

Привредни програм. — Законски пројекти привредни. — Осигурање усева и стоке. — Пољопривредна и професионална настава.

I

У прошлим главама смо изнели шта ваља после свршених трговинских уговора радити на унапређењу трговине, земљорадње и индустрије, да се један део привредног програма наше земље у периоду од десет идућих година успешно приведе у дело. Изнели смо које су сарадње потребне од стране државе а које од стране друштва нашег да наше богаство буде веће и терети грађана наших сношљивији.

У извештају поднетом министру привреде год. 1906 изнето је тачно стање наше привреде по свима гранама и обележен привредни програм, као што су и потребна средства предвиђена за успешно извођење тог програма. Тај нам први извештај о раду нашег министарства износи и све шта је урађено у нас на привреди од постанка министарства привреде до данас. Из-

вештај за 1907-му годину, који се сад штампа, изнеће нам шта је све приновљено у прошлој години а шта је од спремљеног посла остало недовршено због разних сметња, које су послове ометале. Годишњи извештаји најбољи ће преглед дати о ономе шта је од привредног програма свршено, шта се почело и шта је остало да се уради, а све је ово потребно због континуитета у раду на привреди, чега до сада није било, а без система у раду није могло бити ни знатног успеха. У извештају од 1906 године скициран је привредни програм Србије, али он тражи више деценија да се изведе и извесно ће то бити задатак неколико генерација. Оно о чему смо ми говорили тиче се посла у периоду од 10 година, у времену док траје серија закључених трговинских уговора, који природом својом условљују привредни развитак наше земље. Ван тих послова има безброј других, које је до сада ваљало посвршавати и које треба што пре скинути с дневног реда у интересу привредног напредовања нашег.

Привредни програми заузимају знатно и особито место у програмима влада припадале оне ма којој партији. Начин извођења тог програма, систем у раду око извођења истога, оно је, што карактерише привредну политику појединих влада. Једна се влада од друге одликује или питањима привредним, која је узела у обраду или начином како је та питања решила. Ако је која влада у даном моменту узела споредниja питања у рад а главнија оставила на страну, или је све радила нерационалним начином, онда и успех њен носи на себи обележје таквог њеног рада и према томе се и обележавају такве владе као неподобне у решавању привредних питања и као стерилне. За два система владавина у нас: апсолутистичких и демократских, од којих се последње ослањају на уставни режим у земљи, може се рећи да су у сасвим неједнаким приликама биле у начинима рада око унапређења привреде. Прве су могле брже долазити до закона привредних, могле су лакше наћи средстава за извођење реформа али су мање познавале привредна питања и њима се бавила сасвим узгред, као споредним стварима, те им је и посао по привреду нашу био неподесан. Демократске су се владе досада већим делом трошиле око политичких закона и учвршћавања уставности код нас и с тешком муком доносиле по који од већих привредних закона. Најважнији посао демократских влада је у закону о самоуправним властима, чиме

је извршена подела иницијативе за привреду између државе и самоуправних тела. Гломазна процедура доношења закона данас отежава много успешно привредно напредовање, али смо уверени да ће се приликом ревизије устава из њега избацити сви они чланови, који спутавају брзи и плодан рад на привреди. Који су то чланови изнећемо их доцније.

II

Последње две године, нешто због неуговорног стања а поглавито стога, што је у нас по све несређено и непотпуно привредно законодавство, пред скупштином је било највише пројеката министарства привреде. Овај је број јако увећан необичним полетом индустрије, што се оцртава у безброј тражених концесија, од којих су већ многе постале закон а многе остале недовршене. Ова нагомиланост дошла је стога што је последњим уставом суспендован закон о потпомагању домаће индустрије и одузето право Министарском Савету да даје концесије већ дато законодавном телу, које неће увек да има исто мерило при давању повластица, већ се, и то врло често, руководи тренутним расположењем према тражиоцима концесија. Због овога је потребно при ревизији устава или избацити члан 176 који говори о повластицама или га тако редиговати, да се за повластице сличне природе, може нарочитим законом предвидети обим у коме Министарски Савет може давати концесије.

Према овоме данас имамо индустрија од три типа у земљи: неповлашћених, повлашћених по решењу Министарског Савета и повлашћених нарочитим законом. Неједнакост услова за развиће ових индустрија тражи, да се све ставе на исту основицу, да се свима пруже исте олакшице, да се све изједначе по правима и дужностима. Број ових индустрија је доста знатан и он тражи правичност у законодавству, којим се разни односи у тих индустрија регулишу. У нашој земљи има 93 неповлашћених индустрија без пивара и парних млинова, који су такође неповлашћени. У години 1906, јер немамо података за 1907-му год., било је 9 пивара и 215 млинова са парном и воденом снагом. Повлашћених индустрија имамо 34.

Из овога што је довде речено излази да има више неповлашћених од повлашћених индустрија и то су оне за које је наша земља довољно велика потрошачка област. Но да би се

у нас створиле оне гране индустријске, које су потребне за прераду сировина које данас наша земља извози, за које Србија не даје довољно велику потрошачку област, ваља нарочитим повластицама прихватити те гране.

Наше је мишљење да индустрију ваља, поред данашњих олакшица: у царинама, порезу, прирезу, давању терена, употреби водених падова, прихватити према продукцији њеној и извозу из земље. Општим законом, као што смо већ предвиделн да се извозна трговина потпомаже, ваља и индустрији прићи у помоћ. Ваља установити премије за извоз фабриката и њихову скалу створити према природи индустријских фабриката и њиховој извезеној количини.

Данас се ставља појединим индустријама право надзора од стране државе у закону о самој концесији, где се говори о дужности индустријалаца и о осигурању радника. Ове посебне одредбе су унете мало детаљније у закон о радњама, како би се правилницима на основу тих законских одредаба колико толико у нас створило индустријско и радничко законодавство. Овим ће се једна празнина данашњег законодавства попунити, али се свакако за индустрију, однос радника према послодавцима, право рада и штрајка, радничка осигурања, обавеза индустријалаца о инсталацијама, преглед сировина које се прерађују и израђених фабриката, мора израдити засебан закон.

За правилно функционисање индустрије потребно је што пре изменити закон о експропријацији, који толике сметње чини не само индустрији већ и самој држави, при великим радовима. Важност је овога закона за индустрију идентична са законом о извршењима за трговину и кредит, који се један пут у нас мора преуредити савремено, ако се мисли озбиљно на какав полет привредни.

Како се привредни послови не могу један од другога одвојити те према њима и законодавство подешавати, то су и за индустрију потребни разни други закони о којима ћемо говорити даље, а истакли смо у овом одељку само закон о потпомагању индустрије, као основни без кога не може индустрија живети. Ова веза између појединих привредних грана и учинила је те смо у закон о радњама унели основе за уређење заната, индустрије, трговине, радничка питања и осигурања.

Израђени су и поднети скупштини закони: о сместиштима, тржиштима и агенцијама. Ови закони служе на уређење трго-

вине и основи су њихови већ додирнути у прошлим одељцима. Ове законе ваља у првом редовном сазиву свршити.

Готови су пројекти о преустројству Управе Фондова, о давању помоћи бродарском друштву за увећање свог пловног парка и о оснивању једног новог хипотекарног завода са капиталом од 20 милиона динара, чији ће делокруг бити већи од делокруга данашње Управе Фондова, који ће бити под надзором државним без гаранције државне. У глави где је говорено о кредиту изнета је вредност ових пројеката и образложена потреба да се они озаконе.

Закон о акционарским друштвима, о чековима и варантима, меницама, грађански законик и стецишни са поступцима треба ревидирати и довести у склад са савременим потребама друштвеним. Израда ових закона не долази у надлежност министарства привреде, али их привреда тражи због промета, кредита и правилне трговине, и они се морају што скорије донети.

Данас се преглед хране и сувих шљива на тржиштима врши на основу прописаних правила, која имају ослонца у једном члану о устројству министарства, по коме је контрола свега у земљи поверена министарству. Због непотпуности ових правила ваља створити нарочито законодавство са одређеном нарочитом санкцијом за случај неиспуњења извесних обавеза. Но да би се такав закон у свој својој строгости смео применити, држава треба да пружи друштву оне установе, које могу добру храну и намирнице сачувати и припремити све да се дође лакше до добрих продуката.

У низу других још закона потребни су на првом месту закони о уређењу пристаништа и кејова и о прегледу људских намирница.

На овоме месту спомињем већ готов пројекат о привредноме зајму, који је већ био пред скупштином. Овим се законом ишло на то, да се један део прихода од 350.000 динара наше Класне Лутрије, којим слободно располаже Министарски Савет на привредне циљеве, употреби као ануитет за зајам од 5—6 милиона. Из овога би се зајма помогле у један пут све гране привредне, а нарочито пољска привреда са сточарством, на шта су се вотирале до сада мале партије буџетске. Пројектована репартиција тога зајма, која је у предлогу изнесена, најбоље обележава покушај извршења привредног програма по најважнијим нашим привредним гранама. Мислимо да за остварење овог про-

јекта неће бити тешкоћа, кад се има и то на уму, да ће се стварањем овога зајма интензивно и стварно помоћи привреда и сачувати Класна Лутрија од давања новаца неким привредницима, који са привредом никакве везе немају. Ако се овај пројекат не оствари, ваљало би нарочитим изменама закона о Класној Лутрији законом одредити на које ће гране привредне ићи слободан приход, како би привредне институције, којима ће извесне суме од тога припасти, имале могућности доћи до већих зајмова на подлози тих сума.

Из одељка за пољску привреду остали су неостварени пројекти о пољопривредним коморама и закон о осигурањима. Први има за задатак стварање пољопривредних комора, којим ће се допунити установа комора предвиђених законом о радњама, како би се оснивањем ових комора суспендовало функционисање данашњег привредног савета, који је сасвим несавремен постао; а другим би се законом имала заменити два постојећа закона о осигурањима, који су се у пракси показали као непотпуни и штетни по циљ ради кога су донети. О основицама овога другога закона говорићемо одвојено.

Израђен је закон о ветеринарној струци. Потреба је преустројства ове важне гране и због развијања сточарства у нас и због безброј нових питања о осигурањима, прегледу на кланицама, угушивању болести и због регулисања положаја ветеринара, који су изостали иза својих другова, са којима су у квалификацијама изједначени. Поред ових закона ваља спремити закон о прегледу људских намирница, о пољској полицији, изменити закон о кошевској храни и о чувању приплодне стоке.

III

Одавно је у нас покретано питање о осигурању усева од града и стоке од помора. Било је много бољих пројеката од донета два закона, који су се на делу показали рђави и ради чега је спремљен пројекат о осигурањима.

Основе су новога пројекта сасвим другојачије од основа данашњег закона. Главне су особине новога пројекта: прво независна и самостална управа; друго категорисање предмета, који се осигуравају по њиховој вредности и одређивање уплатних премија према изабратој вредности у границама између минималне и максималне вредности тог објекта. Осигурање је оба-

везно из разлога, што је територија мала на којој се извесни објекти осигуравају. Сваки осигураник плати одмах за осигуране предмете и тиме се данашњи општи разрез укида. Добивен новац за осигурање предмета повећан државном дотацијом, која се сваке године уноси у буџет и извесним приносима од фондова, служи као капитал који се сразмерно дели на све осигуранике, по ревидираним проценама учињених штета на лицу места од стране стручних комисија.

Независна је установа потребна прво из разлога што је посао велики и несавладљив нарочитим одељењем министарства а друго и стога, што та управа мора имати одвојено статистичко одељење, које ће из података о угинућу стоке и градобитине, у периодама од 5 до 10 година, моћи израдити по све правичне табеле разреза уплата (премија). Разлог је за самосталну управу, што се је имало у виду да ће ускоро настати потреба за осигурањима других врста, као што су радничка, грађанска за случај изнемоглости и пензије стараца и др., те би се сви послови могли лакше том управом вршити, тим јаче и боље што би резервни капитали појединих грана, скупљени на једно место ефикаснији били у употреби.

Законом о радњама предвиђено је двојако осигурање радничко: факултативно за занатлије и обавезно за индустријске раднике. Осигурање је за случајеве у болести, старости и изнемоглости, а предвиђене су и пензије радничке. Фондови се за ова осигурања добивају: улогом радничким и дотацијама индустријалаца и државе. Законом рударским је већ створена братимска каса, која служи за нека осигурања, али се новим законом ствара нова глава о осигурању рударских радника.

Осигурање треба да је у нас као и свуда на западу предмет нарочитог законодавства. Осигурање масе радничке потребно је и у интересу човечности а поглавито у интересу стабилније социјалне равнотеже у државама. Ова су питања за данас на дневном реду у свих народа и регулишу се по два система: по систему децентрализације, по коме се осигурања masâ врше од приватних завода и по систему централизације, где држава сама управља институцијама, које народне слојеве осигуравају. У једноме и другоме случају из државнога буџета ће се одвајати од сада у будућности нарочите и то повеће суме за производне раднике, који су прави творци богаства и благостања једне

земље, ако се хоће бити без перада и штрајкова и оне беде, која је до сада пратила цивилизацију.

За правилно функционисање установа за осигуравање потребно је у земљи имати велики кадар способних експерата, који могу бити чланови комисија за одређивање штета и оцену предмета, који се осигуравају. Ослањање само на кадар чиновнички по све је недовољна мера. За успешан овај посао потребно је да су бар самоуправна тела састављена из свеснијих и спремнијих чланова, који би се на те послове могли одређивати. Немање данас довољно марвених лекара нарочито се врло рђаво одазвало код закона о осигурању стоке, и ми смо сви сведоци великог броја покушаја обмане и преваре. Ако професионално школовање буде у нас боље, и кадар ће способнијих стручних експерата по разним гранама бити већи и у круговима грађанским, те неће бити никаквог страховања да се за ма који појављени случај увек може наћи довољно спремних чланова да извесне предмете цене што се њихове вредности или оштећености тиче. Кад се за овај посао створе потребни услови, онда је све друго лакше и могу се са малим бројем стручног персонала у нас отправљати по све правично послови осигурања те да установе одговарају ономе ради чега су створене.

Постојеће законе ваља или одмах новим спремљеним законским пројектом заменити или их сасвим укинути, да не би идеју осигурања, која је добра, по све компромитовали.

IV

Законом о Универзитету предвиђен је у нас пољопривредни одсек, који се ни до данас, после три године, није основао. Говорило се да нема материјалних средстава за тај одсек. Кад је иницијативом министра привреде из чистог прихода Класне Лутрије стављено министру просвете за пет година по 100.000 динара за материјалне и личне издатке те установе онда се ипак одсек није створио. Земља пољопривредна као што је наша требала је овај одсек имати одмах, али кад досада није створен, не треба са његовим стварањем више оклевати. Тај се одсек има да створи по примеру одсека сличних на страни. Нема шта ту да се мисли и да се људи губе у непотребном теорисању о некаквим нарочитим задацима тог одсека у нас. Потребно

особље за тај одсек, у колико га нема у нашој земљи, ваља довести са стране а тек у будућности ваља очекивати од тог одсека оне сјајне резултате, којима се одликује мали број таквих установа на страни.

Овај је одсек потребан да дâ јаке људе у теоријској спреми из пољске привреде: и за испитивање прилика у нас за унапређење привреде и за људе који ће у нас администрирати, са јачом и бољом спремом, већим привредним установама, било државним или приватним. За масу питања из привреде треба имати масу стручњака и људи више спреме да умеју не само уочити питања већ их и са довољно вештине обрадити. У трећем реду овај факултет, који ће постепено имати све одељке из привреде, даће и држави спремне наставнике за средње привредне школе и кадар чиновнички за безброј привредних послова у држави и друштву.

Тек после неколико година живота оваквог факултета можемо успешно помишљати на стварање средњих пољопривредних школа и дизање данашњих трију школа у ранг виших средњих школа. Стварање потребног броја оваквих школа, које ће бити још и посебног привредног типа, добићемо способан кадар за безброј привредних послова, где виша факултетска спрема није потребна. Из ових школа добићемо способне економе и наставнике при нижим школама, које се данас везују за опитне станице. Ове ће школе дати способан кадар радника у опитним станицама, које ће по упуствима пољопривредног одсека прикупљати податке потребне за испитивање и упознавати свет са истинама, које су резултат испитивања и истраживања научног.

По функционисању ових средњих школа имаћемо довољно велики број јаких економа и за државну и приватну службу и кадар наставнички за велики и највећи број нижих пољопривредних школа, кроз које ће пролазити већи контингенат сеоске деце после основне школе. Данас се завршује васпитање наше сеоске младежи основном школом и резултат је тога врло штетан по општу развијеност нашег најјачег броја производних радника. Сељачка омладина остаје без икаквог стручног знања из привреде, без оне спреме, која је чини спремном да може упуства бар од економа примати.

Наше је мишљење да се овако има извести циклус свих

пољопривредних школа и на овај начин да се продужи данашње образовање, које се свршава после основне школе.

За васпитање трговачке омладине има доста добрих школа у нас. Како се ова младеж регрутује из вароши, које поред основне школе имају и гимназије, код њих се лакше може доћи до општег образовања, на које се лако може стручно трговачко накалемити засебним трговачким вечерњим, нижим и средњим школама. Из ових је разлога ниво наших трговаца далеко виши од сеоског и ако се за школовање трговачко има још доста урадити; засада се овим питањима нисмо бавили, јер се она лако дају решити.

Најпотребније су, поред стручних пољопривредних школа, занатлијске и радничке школе. На занате и у индустријске радничке школе иду или неписмени радници, или они који су само основну школу свршили. За једне и друге потребно је нарочитим школама (за данас служе вечерњи курсеви) дати им опште образовање, да буду толико развијени да се лакше, кад занате и послове индустријске савладају, могу успешно одавати усавршавању своје струке.

Ова се општа развијеност може дати и данашњим вечерњим школама, може се пружити продужним основним школама а и нарочитим установама просветним, које саме веће индустрије могу и морају имати.

Школе за уметничко занатство, за спремање онога кадра радничког, који ће надзиравати извршење пројектованих послова од јако спремних техничких лица, у нас још не постоје. Како је у нас велика потреба за овај кадар људи, који се данас добива са стране,ваља у местима индустријским и јако занатлијским подићи школе типа школа занатлијских на западу. Једну је такву приватну школу, која постоји од неколико година у нас, субвенционирало министарство привреде, и она се имала постепено поделити на одсеке: палирски, дрводељски, машински (са инсталаторским) и одсек за рад у металу. Ова би школа постепено имала и већи број одељака и могла би са толиким одељцима остати само у Београду, као месту где има доста разноврсне индустрије и заната. За места у унутрашњости, која се одликују нарочитом индустријом, подигле би се средње занатлијске школе са по једним од стручних одсека. У овим би школама, поред техничких теоријских лица, предавали свршени мајстори поједине гране и основе занатлијске вештине. Ученици би један део

проводили у овим школама а истовремено радили у индустрији и занатству практично. По свршетку оваквих школа изашли би ученици као мајстори и били способни за надстојнике над разноврсним пословима из радиности занатлијско-индустријске.

Само преко оваквих школа може се добити раднички кадар способан да занатство савлада и да га усаврши у нашој земљи, да дâ особље спремно за велике и вештачке послове, за шта се данас добивају радници са стране. Ове су школе допуне вишем техничком образовању а без њих сама техника не може ништа урадити за земаљску радиност.

За подизање оваквих школа има више пројеката. Потребно је што пре донети закон о њима и предвидети њихово буџетирање, које се данас без икаквог плана и система ради. Данашња државна помоћ сувише је слаба, према чему се ни контрола над њима довољно озбиљно не може водити. За правилан рад ових просветних установа засада неће бити оскудице у техничко-теориски спремним људима већ у практичним мајсторима, на којима те школе имају почивати. Данашње поменуте школе, поред неких чисто уметничких школа у којима се предају неки предмети из занатства и радиности, ваља скупити на једно место, унети јединство у систем рада, покупити све снаге, колико их за данас има у нашој престоници и подићи школу типа или француских школа des arts et métiers или типа швајцарских школа.

На крају овога одељка нека је поменуто да је већ учињен покушај да се у нас отвори трговински музеј а са њим паралелно мора ићи и отварање индустријско-занатског музеја. Ове су установе такође једно стручно васпитно средство и потребно развићу стручнога знања у земљи поред других задатака, коме музеј има да служи. Ови су музеји сталне изложбе радиности земаљске и као такви корисне услуге могу пружити омладини радничкој по њихову спрему и развиће укуса. Оно што су изложбе за пољску привреду то су музеји израђених предмета за радиност земаљску. Важност је музеја и у томе што ће се у њима озбиљније обрадити како питање о изложбама у нашој земљи, тако и питање излагања наших продуката на страни. Музеји ће допринети, да се онај досадашњи велики труд и они огромни издаци Србије за спремање предмета за излагање на страни заврше корисним последицама од таквог посла. Резултати свих наших изложаба свршавали су се закључивањем тих изложаба и слабе је користи земља видела од излагања продуката по њихов

међународни промет, а и тешкоће су биле нарочите врсте у скупљању предмета, који су се имали излагати.

ГЛАВА ПЕТА

Шумарство. — Рударство. — Хидротехнички одељак. — Бродарство. — Закључак.

I

Говорити о важности шума непотребна је ствар, јер је то и сувише јасно свима. Намерни смо изнети шта све ваља припремити у законодавству о уређењу шумарства, које установе ваља подићи, да шуме наше буду заиста богаство о коме се тако много говори код нас.

Ми ћемо поћи од главних питања шумарства, и она ће нас упутити на задатак самог законодавства. Проблем је шумарства: рационална експлоатација шума. Да се овај проблем реши као што ваља, потребно је чување и подмлађивање шума по прописима науке о шумарству. Да се ова последња два питања, а са њима и прво, реше као што ваља, питање о својини шума мора да је пре свију свршено.

Сва ова три питања су у нас само додиривана и то неједнако решавана у разним временима. Ниједно није ни из далека правилно решено. Ми ћемо редом изнети данашње фазе тих питања и то ће нас одмах упутити на правилне начине њихових решења, јер ће нам изнети недостаци и мане указати пут, којим се мора ићи да ова питања буду обрађена правилно.

Питање о својини појединих шума није још начисто изведено. Овоме је поглавити узрок у томе, што су тела за решење ових питања посве неспособна за њих и што су се елементи, докази о својини, за решење питања својине непрестано мењали изменама закона о шумама. Ово је био повод те се послови око ограничења шума, започети по једноме закону, ништили чим су се извесне измене унеле у тај закон. Због измена закона о шумама није било никаквог континуитета у раду шумских комисија. Овој незгоди придолазила је незгода од склопа самих комисија, јер су оне биле састављене и од чланова, који никакве спреме за то нису имали и од људи, који нису дуго могли радити у комисији, јер су, као народни посланици, били спречени другим пословима. Долажење до лажних тапија помагала је и

сама држава преко пореских одељења, судова и Управе Фондова, услед чега је држава лишена великих шумских домена.

Ове непотпуности у закону о шумама о ограничењу њихову и дефинитивном решењу својине јако су омогућиле посао заватинара, услед чега је велики део чисто државних комплекса оголићен и озираћен. Да би се једном ово питање скинуло с дневног реда, треба у закон унети тачне комплексе на које држава полаже неоспорно право, који су удаљени од насеља и који природом и величином својом искључују сваку могућност притежавања од стране појединаца. Премер ових шума ваља да изврше за то стручна лица под надзором државним и представника околних насеља, који ће бити меродавни по коначној одлуци окружних судова у издавању тапија државн на те комплексе. На исти начин држава ваља да се побрине да добије тапије за чиста шумска земљишта, која су оголићена девастацијом околних села ратовима и ранијим рударством, а за које се држава доцније мора постарати да буду пошумљена.

Кад се на овај начин реши питање о државним шумама, које неће изнети више од 700.000 хектара, онда одмах премереним општинским и манастирским шумама, чија је величина колико и државних, ваља да издати тапије и све шуме уцртати у генералну шумску карту, која ће служити шумарском одељењу као полазна тачка за питање о својини, експлоатацији и пошумљивању.

Измене закона о шумама морају убрзати питање о ограничавању и прећи преко ситних спорних тачака између државе и других тела, која полажу право на шуме, да се једанпут ово што је остало државн, што је неспорно, сачува и створи да буде право богаство земаљско.

Да је питање о катастру решено, проблем би ограничавања у пола био свршен, овако се ова два питања могу довести у везу и решити једновремено. Партијом од 200.000 динара, која се троши на шумске комисије, а које нису ништа урадиле, дало би се могућности да се премери годишње 50.000 хектара и тај би посао за кратко време био извршен. Но како је приход шумског фонда данас доста јак, могле би се одредити и веће суме друштву за катастрирање да се посао ограничења брже сврши.

Како питање о својини државних шума није још решено, није се питање о експлоатацији могло у нас правилно извести. Код нас је било девастације шума од стране народа у

близини државних и општинских шума и од примитивне експлоатације, поред путова и већих река, где је транспорт горе био омогућен. Експлоатација се и данас врши по све примитивно преко повлашћених стругара, концесионираних предузећа, каквих је само два у земљи, и путем лицитације ограничених државних шума или оних комплекса, који ће несумњиво држави припасти. Рад је свих тих индустријских предузећа, због немања комуникационих срестава, доста слаб, да ни домаћу потрошњу у грађи не може подмирити. Приход је државе од експлоатације њених шума мали и врши се сасвим примитивно због немања довољног техничког особља. Жигосањем дрвета и наплаћивањем такса од броја дрвета према њиховој дебљини и квалитету не постижу се ни из далека они приходи за шумски фонд, као што би случај био да је основица за плаћање такса кубатура грађе.

Да би се већи капитал смео инвестирати за експлоатисање великих комплекса било државних, манастирских или општинских, потребно је имати привредне планове сече тих шума. По како се још не зна шта је чије, не може се ни говорити о експлоатацији у већим размерама. Давање концесија, као што је случај за Тару и Копаоник, не треба више да буде, јер те концесије нису дате на основу израђених планова, већ у посве еластичним и неодређеним границама права и обавеза. Док се питање својине не скине с дневног реда, остаје још једини могући начин давања експлоатације путем јавне утакмице, кад се у напред израде услови за утакмицу на основу израђеног детаљног привредног плана сече.

Кад смо код питања експлоатације, ваља рећи коју о томе да ли држава треба сама да врши сечу и продају горе, како се то данас ради за случај железничке потребе или како се то имало радити на Јастребцу, што сам ја спречио. Моје је мишљење да држава не треба да тргује. Њени су задаци узвишенији, већи од обичних послова грађанских, она треба да рукује надзором над привредним пословима, да извесним фискалним приходима од експлоатације осигурава себи материјална средства за питање пошумљивања и чување шума. Разлог који говори у корист ангажовања приватних капитала за експлоатацију јесте и режија, која је најскупља кад држава те послове врши. Гломазни чиновнички апарат кошта много скупље државу но појединце, кад се стави у службу каквога посла. Само код

монополисаних предмета, где су цене предмета насилно веће и где је потреба спречити сличну продукцију, где нема конкуренције, ту само може бити разлога да сама држава врши извесне чисто трговачке послове.

Прелазим сада на питање о пошумљивању. Стање је наших сачуваних шума доста жалосно. У најбољим шумама имамо гору престарелу, која се у врло малом проценту може за грађу употребити. У већим нашим планинама лошије сорте дрвета, по природном закону борбе за опстанак, освајају терен на рачун бољих врста. Најбољим нашим шумама од четинара у Копаонику и ужичком округу прети опасност од подкорњака. Велики је део, раније оголићених места пошумљен забрањивањем попаше, постао из изданачких шума и не може ни из далека дати по квалитету онаку гору, каква је била раније, а многа су оголићена шумска места изгубила природне услове да се у њима само забраном може подићи шума. Све ове констатоване појаве указују на шта се код пошумљивања ваља да обрати пажња и како се има везати пошумљивање са експлоатацијом.

Питање о болестима у извесних наших шума тражи данас радикалне мере. Како се та још неуништена гора може корисно употребити ако се изредна сеча у тим шумама отпочне што скорије у већим размерама, ваља с места или путем концесије или лицитацијама приступити сечи и рашчишћавању планина од клица болести, које прете не само тим шумама где се болест појавила, већ и другим оближњим комплексима. Рашчишћена шумска земљишта могу се на два начина подићи: вештачким преко расадника или природним, ако за њега има услова, преко семењака. Ако се овоме брзо приступи, можемо имати двојаке користи од горе, која још није пропала и од здраве горе, која ће се тек дићи.

Свака шумска управа мора имати довољан број шумских расадника за оголићена шумска земљишта и она која се оголићују. Може се ово питање ставити у обавезу приватној експлоатацији, само надзор за пошумљивање мора држава да води. Ако се главни посао шумара сведе на пошумљивање и према тим успесима оцењују њихове квалификације, уверени смо да ће се методама за пошумљивање пошумити голети и спремити за будуће генерације квалитативно боље шуме од ових, које смо ми од наших предака наследили.

Данашњи је надзор над шумама врло слаб. Овоме је узрок што је број шумских управа мали, што је персонал чувара шума и сувише незнатан према ономе шта има да се чува и што су поред државних шума стављене под државни надзор манастирске, приватне и општинске са бројем шумарског особља, које не би било довољно ни за манастирске шуме. Особљу су шумарском, које је врло мало, стављени многобројни задаци: таксирање и обележавање шума за експлоатацију, надзиравање горе за гориво околном становништву, давање попаше и лисника, подизање расадника и пошумљивање и др. Оволики и овакав број задатака чини да надзора и нема и да су огромна упропашћивања државне имовине, кад се немању довољног персонала додају и наши несавремени погледи на значај шума и право народа на њих.

Више шумско особље је довољно спремно за своје задатке а ниже је изостало јако по спреми за послове који му се поверавају. Како се ниже особље лако може спремити а рађено је на отварању школе за њих, то питање ваља привести крају што скорије. Особље се мора и бројно повећати и спремом ојачати да не буде штете по оно велико богаство, које наше шуме у себи могу садржавати.

Приход по државу и друштво од данашњих наших шума биће велики кад се саграде велика комуникациона била. Док Србија буде укрштена пројектованим железницама, које су већ у раду, може се очекивати подмирење земаљске потрошње у грађи из наших шума и очекивати знатни успеси од извоза. Дрварска је индустрија сада тек у зачетку и она ће добити полета по довршењу већих транспортних срестава. Поред дрварске индустрије у могућности су да се развију индустрије од отпадака при добијању грађе, за целулозу, сирћетну есенцију, хартију и др.

За данас се у одељењу шумарском ради највише само на споровима између државе и приватних; на кажњавању кријумчара и заватинара и наплати такса од експлоатација шума повлашћеним лицима. Питања о каквој вишој шумској индустрији, пошумљавању, о изради већих планова сече комплекса престареле горе и друго што је ствар и главна задаћа тог одељења не може ни бити говора. Закон о шумама и нема одредаба о шумарској грани вишега ранга, он обухвата поглавито питање о ограничавању а сва остала узгред решава. Закон је о шу-

мама с погледом на сва питања потребно што пре донети и поверити израду његову стручним лицима а влади ће бити дужност да залагањем свог ауторитета не дозволи уношење оних апсурдних захтева, који су били на штету шумарства, као што је то раније случај био. Законом о шумама треба дати извесна права планинцима и не бити искључив у захтевима, како је то чешће бивало код једностраних шумарских стручњака. Лако је и интересе појединаца задовољити и државне обезбедити, ако се извесни приходи шума уступе планинцима а остали резервишу за државу.

II

По откривеним рудницима у земљи може се закључити да је код нас знатно богаство у рудама. Нарочито у прилог мишљењу о богаству у рудама говоре започети истражни радови, који ће знатан капитал са стране привући, ако се изменама рударског закона пруже неке олакшице овој индистрији земаљској.

Да рударство проспирира, потребно је имати у првом реду добре путове за транспортовање руда. Немање комуникационих срестава узрок су те се у нас експлоатација угљених мајдана у већим размерима врши само на три места: Сењу, Вршкој Чуци и Алексинцу, док су безброј других нађених угљених мајдана у долини Тимока, и у окрузима пожаревачком, чачанском, ужичком и др. остали посве неексплоатисани.

За успешан рад на рударству потребно је изменити начин добивања рударских права, која се деле на просто, искључиво право и на концесије. Треба знати да прва два права имају карактер истраживања и по том праву треба дати све олакшице људима, који капитале ангажују да што нађу. Просто право на три општине данас ваља изменити тако, да се на истом терену могу дати права већем броју лица и да оно, које прво нађе, има и приоритет на искључиво право или концесију. Код нас је данас просто право изједначено са искључивим без икаквих оправданих разлога. Потреба не уступати једноме човеку у облику простих права велике терене лежи у томе, да се истраживање, које предходи рударској експлоатацији, ојача.

Комисија, којој сам поверио израду пројекта рударског закона, јер ово што се данас зове законом нема ни јединства,

нити је постало на основу савремених потреба у рударству, мора нарочиту пажњу обратити на период истраживања и бити галантнија у давању олакшица за истражне радове, јер се они често завршују по све негативним резултатима.

У нас су се јављала често друштва за рударска испитивања и тражила концесију за истраживање, само су тражени терени били тако велики, да их по данашњем закону није било могуће дати. Није било могуће што су заузети простим правима или резервисани за рачун државе. Мора се створити могућност у закону да се и овакве концесије под извесним условима дају, али основ за оваква права лежи у немању искључивости код простих права. Ово је оправдано ако се мисли на ангажовање већег капитала за истражне радове. Данас се готово не врши никако истраживање јер сопственици простих и искључивих права, која их омогућавају да врше истражне радове, дају им мале терене, за која већи капитал не смеју употребити.

Услови под којима се данас рударска права добивају нису тешки, али су незгодни за ангажовање озбиљнијих капиталиста, и стога је у нас највећи број издатих простих права, не у намери да се што тражи већ да се тим правима, препродајом и преносима, дође до неке зараде, као продајом берзанских ефеката. Поред свих незгода по рударство ипак је неких услуга овај начин рада дао Србији, али се свакако мора смислити измена у закону да се не отпочне спекулација која може у питање довести углед наше земље и одстранити индустријски свет од рударских послова код нас.

Да би се могао водити надзор над људима, који имају просто право, које траје свега годину дана, ваља рударско одељење да има своје филијале у знатнијим рударским областима по земљи, снабдевене довољним бројем експерата, који ће на лицу места ценити количину и каквоћу рада појединих рудара. Ако се које право угаси само истицањем рока, ваља сачувати пријоритет првоме лицу и не стварати оно первозно стање и хаос у одељењу рударском у гашењу тих права, које је давало могућности толиким злоупотребама.

Рударски закон у давању извесних олакшица, кад се добије концесија рударска, мора имати нарочито у виду државна добра, шуме, утрине, палове и друго, које уз концесије даје рударству. Јасно мора бити обележено, да се држава одриче извесних својих добара само у толико у колико су она потребна

рационалној експлоатацији рударској и строго треба кажњавати губитком саме концесије ако се та добра експлоатишу у циљу какве друге нерударске спекулације. Употреба осталих државних добара, која се морају давати концесионарима, мора се прилагођавати сходно постојећим законима, који говоре о дотичним добрима. Нејасности у данашњем закону рударском биле су повод толиким споровима између државе и концесионара, ових последњих и приватних лица и нарочито узрок упропашћивању шума, које су се раније бесплатно уступале за угаљ и грађу рударима. Давање добара концесионарима бесплатно може бити за истражни период, али од дана кад наступи експлоатација нема никаквих разлога за бесплатно коришћење њима, као што је досада било.

И овде се истиче питање: треба ли држава да има своје руднике. Моје је мишљење и овде, као и код експлоатације шума, да држава не треба да се овим пословима бави. Разлози су да се држава не бави рударском индустријом они који су и за трговање шумом.

Држави је овде дужност да води надзор над рударством, да пази на употребу датих права, на њихов престанак, на кретање концесионара у границама обвеза и права, да прикупља предвиђене фискалне приходе од регалних данака и да нарочито сређује материјал до кога се истраживањем долази, како би имала јасну слику о рудном богаству своје земље. Мишљења сам да држава не треба да има ни угљене руднике, који се најлакше експлоатишу, јер ће у јавној утакмици доћи увек до бољег и јевтинијег угљена но што ће га моћи дати државна режија. Што се тиче експлоатације металних мајдана ту су, поред наведених разлога, тешкоће око екстракције метала нови разлози, који говоре противу државног експлоатисања тих мајдана. Историја нашег Мајдан-Пека и Крупња и сувише је јак доказ да је наше мишљење правилно.

Ми смо противу сваког резервисања рударских терена за рачун државе. Ранији разлог, да се злато и данас резервише при издавању рударских концесија, долазио је отуда што наши рудари нису знали основни значај самог рударства. Злато по себи код нас не представља никакво особито богаство, као што је то случај и са осталим металима. Није богаство једне земље, која има метале у тим металима, већ у томе што се у тим земљама инвестира капитал, отварају послови, ствара рад због екстракције

тих метала. Код нас су још и данас побркани појмови и метал је идентикован са радом, те је то био разлог мојих претходника да огромне терене, нарочито алувијоне златне, резервишу за рачун државе.

Овим резервисањем учињене су две штете: једна, што се држава лишила фискалних прихода од рударских права на те терене, и друго, што је, пошто је сама држава у немогућности да истражује и да врши експлоатацију, одбила људе и друштва, који имају могућности да рударским радовима обогате нашу земљу. Последњи је губитак већи много од првог и говори противу сваког резервисања. У крајњем случају држава би могла да се бави истражним радовима, који би резултатима могли капитал привући за рударство; но како је у нас мало технички јаког особља, и овај посао ваља оставити приватној иницијативи.

Тешкоће су нашег рударства у немању спремног особља, које ће руковати рударским пословима. Главни мајстори у нас за откривање рудника и топионичарство јесу странци. Понека поука, коју наши радници узгред добију од ових странаца ни из далека их не може оспособити за рударске послове. Задатак је државе да се постара да рударским школама, које ће посећивати радници рударски о трошку државе и појединих јачих мајдана, попуни ту празнину и спреми довољан кадар способних рударских радника. Како у нас има већ четири пет великих мајдана у којима ради по неколико стотина радника, који се деле на непрофесионалне, оне који се привремено баве рударством и оне раднике, који мисле да им рударски посао буде стално занимање, у тим већим рудницима ваља одмах отворити ако не школе, оно зимске курсеве за опште и професионално радничко образовање. Држава би друштву веће користи пружила, да се данашње рударско одељење овим послом бави више но рударским инспекцијама, које су због великог броја послова, који се имају савладати, но све непотпуне. Овде као у свакој привредној грани ослонац је напредовању у просвећивању масе.

Рударским законом ваља уредити радничко питање. Треба прописати односе између радника и повластичара рударских у погледу надница, часова рада, доба старости радника, дневног, ноћњег и прекоредног рада, штрајкова и другога из области радничког законодавства.

Исто је тако потребно централни одељак поделити на два дела: чисто административни и стручни и према томе и кфалификације прописивати за чиновништво. Како је први део важнији од другог, јер одељак управља а не предаје рударство, ваља изменити све оне чланове у закону, који су спречавали улаз у ту струку факултетски спремним правницима, геолозима и другим техничким лицима, која нису чисто рударски инжињери. Према данашњем закону мучно се централни одељак може комплетирати а од образовања секција по земљи не може ни помена бити, док се горње измене не учине.

Кад се потребне измене, о којима је говорено, учине, надамо се да ће рударство добити у нас знатан полет и да ће земља од њега имати велике користи, јер та привредна грана необично јако повећава земаљски рад, који је главни чинилац богаства. С погледом на квалитет наших руда а нарочито угља и материјала за индустрију цементску, стакларску, камењарску, можемо од рударства очекивати велику добит и на извозу.

III

Закон о регулисању река има доста празнина и он се мора допуњавати и мењати ускоро, ако се тим законом жели постићи успех у пословима ради којих је грађен.

Први му је недостатак што Управа Вода чини један одељак у одсеку за пољску привреду а међутим је за обим оваквог одељења потребна самосталност и независност. Потреба да се захтеви пољске привреде, шумарства и других привредних одељења саслушају задовољава се одбором у који могу ући стручна лица по свима привредним гранама.

Недостатак је овога закона што је после њега остао у важности закон о воденицама и што није унета основа за давање водених падова приватним лицима и корпорацијама. Закон о регулисању река и употреби воде, како би имао гласити нови измењен, обухватио би све основе из области регулисавања и употребе воде у нас. Овим би се добило двоје: што би се тим послом од сада само једно министарство бавило и избегао хаос, који долази од примене два по све диспаратна закона о водама и што би се новим извором земаљског рада у воденим падовима од сада руковало из одељења, које је за то надлежно.

Поред водених падова ваљало би обухватити овим законом питање о водоводима, вештачким бунарима и др.

Из постојећег је закона изостао начин како ће се финансирати објекти из области регулисања река, кад се имају да изврше. Ово би се питање начелно имало у закону расправити. Мислим да би ово питање ваљало решити с погледом на обим послова, који се имају свршити. За мале објекте, који се снагом једне општине, среза или округа могу свршити, као што је регулисање брдских малих река и речица, довољно је омогућити дотична тела, да се она на основу израђених планова и предрачуна у техничком одељењу, могу задуживати код хипотекарних или других новчаних установа. Подлога би за те зајмове имала бити приход, који се у изглед ставља од осигураних објеката, због чега би разрез сносили или сви сопственици имања општине, среза и округа, који ће бити сачувани од поплава и који ће се користити исушеним теренима или један део становништва, који директне користи има од извршених објеката. Пошто је овде реч о мањим објектима помоћи од државе би требало бити у изради планова по којима ће се радити и бесплатном надзору да се послови по тим плановима изведу.

За веће објекте, као што су регулисања обала дуж већих река: Саве, Дунава, Мораве, исушивање мочари од 20.000 и више хектара и др., где је недовољна снага само једног округа, ваља омогућити непосредно задуживање заинтересованих и дати им уз то извесне олакшице од стране државе. Ове би олакшице биле у ослобођењу порезе за извесан дужи низ година, док траје амортизација утрошена новца за израду, или за краће време ослобођење потпуно порезе а доцније плаћање по нарочитој скали док се дуг не отплати. За ове послове увек би држава требала да ради сама планове и да над пословима надзирава. За веће би објекте ваљало у одељењу израдити нарочите пројекте и то како за техничку израду њихову тако и за финансијску страну самога посла. Ако се израда оваквог пројекта може да изведе на основама, које закон предвиђа, онда би у виду једног правилника ваљало озаконити дотични пројекат, који би вредео до извршења објекта и потпуног амортизовања утрошеног новца. Ако се пак имају нарочите обавезе уносити, за шта се не може ни добити овлашћење на основу закона о водама, на пр. била би потребна извесна већа сума, која се општим разрезом добива, онда би пројекат ваљало озаконити преко На-

родне Скупштине. Овакав се пројекат сад спрема за регулисање Мачве.

Одељење мора прикупљати све податке из области хидротехнике за успешно решавање свих питања из овог одељка, која су и многобројна и тешка.

Питање о воденицама и употреби водених падова ваља сматрати као неку врсту рударских права. Ова се права дају на одређено време по нарочитим условима и престају важити чим се нађе да не одговарају погодбама предвиђеним у закону, нарочито ако се употребом добивених права крње општа права грађанска, као што је случај данас, кад се употребом водених падова, нарочито код воденица, утиче на речни правац и проузрокују поплаве од којих читави крајеви страдају.

За послове овога одељења: администрирање одељењем и за техничке радове око израде планова по којима ће се извесни објекти радити и то мањи, и за прикупљање података може се у нас наћи потребан број спремног особља. За израду пројектованих објеката, за вођење надзора над већим радовима, па чак и за израду планова и предрачуна већих предмета ми још немамо у нашој средини довољно спремних људи. Мисао о оснивању одељка у техници за културне инжињере по све је умесна и надамо се да ће тај одељак кроз кратко време дати и држави и друштву потребан контингенат људи за послове из овога одељења. Кад буде било довољно људи, који са разумевањем ове послове могу отправљати, онда се планови за регулисање река, исушивање бара, експлоатације водених падова могу градити и ван одељења и да се по њима радови врше по одобрењу само хидротехничког одељка.

Питања су из области овог одељења од великог домашаја по целу привреду земаљску, нарочито пољску привреду и саобраћај. Иригација се земљишта може извести само под надзором овога одељења, оно мора да рукује пословима око стварања кејова, пристаништа, уређења ушћа наших већих река, грађења канала, водовода и тражења пијаће воде у крајевима безводним, и пошумљивања. Све ово говори у корист образовања и спремања наше омладине за спремне раднике из области хидротехнике.

Данашњим законом је предвиђен фонд, који постаје из дотације од 200.000 и једнога дела прихода шумскога фонда. Из онога што сам казао о финансирању ових објеката, јасно је да се овим фондом не може постићи оно што се желело и да

би тај фонд требало смањити и образовати га у намери, да се из њега могу предходни и чисто административни мањи послови у одељењу вршити. Нарочито ваља принос из шумског фонда избацити и некрњити извор, који има да иде на пошумљивање земље, чиме се осигурава један од најважнијих услова за могућност регулисања река и омогућава да се сачувају регулисане воде. На рачун пошумљивања вршити регулисање река јесте зидање куће с крова. Непотребност је фонда за то што су трошкови за поле озбиљније хидротехничке објекте тако велики да их пројектовани фонд не може подмирити. Укаже ли се потреба за веће издатке до њих се мора долазити на начин који ће се предвидети новим законом о водама, путем задуживања код јачих новчаних установа или нарочитим олакшицама датим од стране самоуправних тела и материјалном помоћу, које за дати случај даје законодавно тело. Противу фондова у нас треба бити и стога, што је жалосна историја свих наших фондова, јер су од многих само називи остали, а одвојене суме за њих већим делом отишле су на послове, којима фонд није намењен. Модерна наука о финансијама војује противу образовања фондова јер се њиховим образовањем ствара доста велика забуна у буџетирању државном. Последњи разлози придодати горњим говоре у прилог укидању оснивања фонда великим дотацијама у намери да се тим фондовима изврше радови, који ће у нас коштати на стотине милиона.

IV

Наша железница, по приходима до пре две године, служила је врло мало нашем саобраћају онако интензивно, како је требала служити. Разлог је томе био што је правац извозне и увозне робе ишао само преко једне тачке граничне и према томе је вожња била слаба. Од како је стицајем прилика извоз и увоз ишао разним правцима последње две и по године, како је јачи контакт створен између бродарских друштава и наших железница, приходи су знатно скочили, што је мерило и за већи развијени саобраћај. По свршетку почетих вициналних железница очекује се повећање прихода и увећање саобраћаја, и наша ће основна нормална пруга учинити трговини и промету оне услуге, које раније као усамљено транспортно средсто није могло дати.

За велики број наших артикала, према потрошачким местима наших продуката, водени путеви су за нас од великог значаја. Савом и Дунавом се по количини извезе више робе из наше земље но што се то железницом врши. Како смо се последњих година служили Варном а нарочито Солуном то је у изгледу, кад и јадранска железница буде готова, да ћемо три четвртине извозне и увозне робе извозити преко мора а тек један мали део сувим путем за пијаце средње Европе. Овоме су поглавити разлог квалитет наше робе и места где се она троши.

Да би наше бродарско друштво, које је без плана радило посао, могло нашој трговини учинити стварне услуге, мора се ојачати пловним парком и везати са бродарским речним и поморским друштвима, који саобраћају на Црноме Мору. Веза је његова са бродарским друштвима потребна због тога, што се директно нашим бродовима не може засада ићи до Црнога Мора, јер је парк слаб а друго да везом у извесном картелу сузбије конкуренцију на Дунаву и Сави оних бродарских старијих друштава, која су ишла на уништавање нашег младог бродарства.

Почетак грађења шлепова па и самих бродова у нас јесте за похвалу и ако држава пружи нашем друштву ону помоћ, коју му може и треба да дâ, уверени смо да ће оно бити јако и моћно средство у нас и заштићено од штетног утицаја раније конкуренције.

Србија је поред Швајцарске једина земља у Европи, која нема мора и тај је изузетни положај много чини зависном на пољу саобраћаја. Немогућност доласка морских ни мањих бродова Дунавом до наших обала искључује сваку мисао о образовању јачег бродарства, које би директно одржавало везе са Црним Морем и упућује нас на наслањање на она речна бродарства, која се директно везују код Галца и Браиле са бродовима Средоземног и Северног Мора.

Но како је сем жита, које се највише извози за места држава северне и западне Европе, велики део потрошачких места за наше производе на Средоземном Мору, потребан је наслон наше железнице и нашег бродарског друштва на јача поморска друштва поменутог мора. Ми смо, као што ће се из извештаја о нашој извозној трговини у 1907 г. видети, имали те везе са доста значајним кућама, али ће свакако потребно бити у скорој будућности помишљати на какво транспортно средство на Сре-

дοземном Мору, које ће бити више наше, од средстава, којим смо се досада служили на основу даваних премија за извоз и других олакшица за услуге учињене превозу наших продуката.

Помишљало се на образовање талијанско-српског бродарског акционарског друштва, које би постало по законима о таквим друштвима, који вреде за Италију. Ово би друштво имало за своју пловну територију Средоземно Море од Саоне и Марсеља до Суеца. Додиривало би Солун и излазну тачку јадранске железнице. Овако друштво трансбордманом наше робе на лађе јаких европских друштава, која одржавају везе са важним центрима северних и западних мора европских, куда се носе наши продукти, савладало би сав извоз и увоз српски, који се може морем транспортовати. Ако Србија, по развитку данашње железничке мреже буде у могућности створити два велика депоа угља на обалама Егејског и Средоземног Мора, и уз то поред уписа акција за постанак поменуте трговачке флоте, буде за један кратак низ година гарантовала неку помоћ, уверени смо да би Србија од таквог друштва имала веће користи но што је имала од досадашњих веза својих са страним бродарством. Овим би се створио моћан ослонац нашој независности на пољу промета наших продуката у међународном трговању. По предрачунима за постанак таквог друштва, о чему се налазе трагови у министарству привреде, Србија би од постанка таквог друштва за десет година имала трговачку флоту од десет бродова. Ако кад буде згодан моменат, а потребе је увек за то, а мислимо да ће моменат најзгоднији бити кад се буде изашло на Јадранско Море, поменута се мисао мора остварити а са остварењем те замисли Србија ће доћи у ред оних земаља, које се морем граниче.

Засада се сва пажња има да сареди на наше речно бродарство: на повећање његовог пловног парка, јачање његове радионице, на упућивање истог бродарства да наш саобраћај има у својим рукама и да не лута за превозом стране робе, како је то раније био случај вршећи превоз робе мађарске између Пеште и Беча, а остављајући наше трговце на милост и немилост јачих друштава на нашим рекама Дунаву и Сави. Наше бродарско друштво мора имати тешње везе са нашом и страним железницама и израдити тарифу за робу с погледом на већи промет а не на већу добит акционара. Друштво је субвенционисано од државе и ако је помоћ мала њу треба повећати у интересу интензивнијег саобраћаја.

У овој сам расправи додирнуо питање о бродарству највише из разлога што мислим да започети посао трговања по новим путовима не треба напуштати. Нађена тржишта на Средоземном Мору, која постају из дана у дан све јачи потрошачки центри за наше продукте, треба задржати и у будућности путем агенција и везивања наше отаџбине са њима треба створити могућност рада са већим бројем пијаца. Да се пак створене везе одрже и ојачају може се све постићи јаким бродарством речним и поморским и стога сам о овоме нарочито и говорио.

Ко мисли да посао од две године, који је неоспорно и по све стварне успехе дао и омогућио Србији сређивање трговине са иностранством, ваља напустити а да се свом снагом треба вратити на стари начин трговања, тај добро не схвата где леже интереси наше привредне независности. Сви разлози, које смо у реченим одељцима ове расправе додиривали, говорећи о преображају привреде, говорећи о уговорима и саобраћају, говоре о томе да је у првоме реду потреба наше земље да са јужним пијацама, које су у блиском суседству нашег полуострва, ваља сталне и вечите везе одржавати. Вредност Средоземног Мора од дана кад је Суец прокопан, његов значај данас у светском промету, и кад су на помолу знатније културне државе у Азији на пољу трговине; број великих и значајних бродарских друштава, који данас имају своје трговачке флоте због наведених прилика, упућује и нас да, имајући у виду тај значај, подесимо све да наша трговина иде знатно у правцу нађених јужних пијаца и путовима, којима смо се у неуговорном стању служили. За ове путове поред изнетих разлога говори и природа наше робе, која је таква да бежи од скупих подвозних тарифа. Раније слање наше робе сувим било је на штету наше трговине, јер је за већину наших продуката поморски пут најбољи и најевтинији. Мали је део наше робе, која тражи најкраће и најбрже руте.

V

Изнели смо само нека од почетих а несвршених питања из привреде, за која мислимо, да се у току од десет година морају окончати у интересу привредног полета. Ако се по изнетом плану буде радило и томе придодају природне погодбе, које сами собом закључени уговори носе, онда смемо поуздано очекивати успешне резултате по јачање нашег богаства. За могућност

остварења ове додирнуте замисли важнијим напоменама, поред континуитета у раду, поред прихватања и настављања у раду између појединих влада, предпоставља се искључење сваке могућности, да се уставни ред и поредак сме у нас реметити, као што је раније било. Ништа кобније за кредит, за трговину и привреду није од могућних режимских промена, од кварења основица на којима једна уставна држава почива. За овај последњи случај нема ваљда бољег примера но што га Француска даје. За време Колбера је заснован одличан ред за развиће привреде француске да су ускоро добили полет трговина, индустрија, занатство и све гране привредне, какво се само пожелити могло, кад се радило по плану који је омогућивао привредни напредак. Ускоро, кад су настале политичке теревенке, кад су се почеле заснивати нагле режимске промене, дочекано је да у очи Револуције буде таква беда и изнуреност, такво растројство у финансијама и економији францускoj да је то постакло понајјаче људе на револуцију и тражило промену, која је тек после успеха, вратила ред у основима државним, и поново створила могућност материјалном јачању Француске.

Први је услов за стално напредовање унутрашњи мир једне земље. Почеци нередовног стања, који су инаугурисани опструкцијом у Скупштини, могу лако довести до по све лабилне равнотеже друштвеног стања у нашој земљи. Мешавина наших реакционарних елемената са редовима екстремно демократским може јако утицати да се у нас не створи и не ојача демократско-конзервативна странка, која данас, имајући уза се већину народа, једино може чувати уставни парламентарни режим и, чувајући њега, изводити велике реформе на пољу привредном. Партија, која је највише допринела да се демократска начела у нас у владавини учврсте, напада се безобзирно, али смо уверени да ће људи, који су се умели борити противу реакције у тешким данима, данас лакше све ове насртаје одбити и сачувати оне услове за наше напредовање, који леже у уставном режиму наше отаџбине.

Поред побројаних чисто привредних питања о којима смо говорили, напомињем да има неколико важних питања из других области, која се морају решити у најкраћем времену. За мир и сређеност наше земље ваља донети закон о уређењу чиновничког питања, које је у нас једино сталешко. Добрим решењем овога питања уверени смо да ће се једна од најјачих

сметња правилном развијању наше земље уклонити и да ће могућност пертурбација, које су понајвише долазиле из редова чиновничких, бити уништена. Амбиције наших чиновника за већом каријером и за бољим положајима криле су се често иза демократских начела и ово се последње истицало за мотив њихове радње, које су узрок многим и честим режимским променама у нас. Несигурност и бедан положај нашег чиновничког кадра по извесним струкама чинио је још јачи покрет и пертурбирао често ситуацију политичку у нашој земљи. Сматрам да је ово питање једно од најважнијих и само зато њега и помињем.

У расправи сам овој изнео, по моме мишљењу, најпотребније пројекте, који се имају остварити у интересу привредног снажења. О ономе што је досада урађено, говорено је у извештајима Министарства Привреде, који су већ публиковани и изнеће се у извештају који ће се публиковати.

Мислим да је потребно било, по свршетку уговора, нарочито нашег трговинског уговора са А.-Угарском, казати још неколико речи о основима привредне политике прошле радикалне владе, и изнети план потребног рада, да се успешно заврше започети послови на привредном преображају. Ово је био мотив за ову расправу, која је у главним потезима скицирала недовршена главнија питања, која је прошла влада оставила и указала на крупније измене у привредном законодавству и стварање потребних установа за напредовање наше земље.

К. Стојановић.

ОКО ПРИЛЕПА И ВЕЛЕСА

— ЧЕТНИЧКЕ УСПОМЕНЕ —

I

Кроз Пореч.

.... Напољу је био нападао снег скоро до чланака, те су се моји курири задржали и ако се већ давно развиделило. Домаћин ми се таман забринуо шта све може да му се деси, ако когод буде спазио да ме он примио у стан и испратио, кад на прозор закуцаше сељаци. Брзо се опростих захваљујући на учињеној ми доброти па изађох на улицу где ме збуњени и нешто уплашени сељаци дочекаше, трудећи се да ипак не изгледају нимало подозриви бугарашима који стојаху на капијама преко пута. Узео сам торбу ситне морске соли па је пребацио преко рамена, да бих отклонио сваку сумњу, док не изађемо из вароши.

По улицама је већ било оживело, и ја сам смешећи се пролазио поред познаника, који су се журили својим послом и не сањајући, да је у овом одрпаном и нагареном пазарџији њихов познаник, који их оставља без збогом и на овај начин.

Изађосмо из Скопља и прешавши дрвару и пругу упутисмо се замрзлим друмом покрај пиваре уз Водно.

За нама је јахао један аустријски реформни официр с којим сам се чешће виђао по Скопљу. За њим ићаше као пратња један турски коњички официр и два коњаника. Јахали су лагано, те ми замакосмо за брег Маркове Крушке, иза кога остаде град, а они нас још не стигоше. Пред Сопиштем задржали су се мало посматрајући остатке попаљеног српског хана, у коме је бугарски војвода Васиљ сагорео пре неколико дана Србина ханџију са целом му породицом. — Мислио сам да ћемо се ослободити

њихова присуства и разговора, кад они пустише коње у трк па нас на крају села стигоше.

„Говорите да сам глув и луд, ако мене што пита“, рекох сељацима, и пожурих пред њима држећи се друма, и ако не знађах куда идем.

Бојао сам се познаће ме, и тада бих јамачно видео опет скопске затворе.

Чуо сам за собом њихов разговор који је са обичних питања прешао на наше и бугарске чете, али се нисам усудио да застанем или се окренем. Сироти сељаци претварајући се као да ништа не знају, пазили су се као од живе ватре, што је и сам Аустријанац видео, али их је ипак, чистим српским језиком, и даље питао, трудећи се да што било дозна.

„Не бојте се, увераваше их он, видите да сам и ја Србин као и ви. Кажите ми слободно све како је, па ћемо вам и ми помоћи и ослободити вас Бугара. Како вас чувају српске чете? Има ли их много? Колико официра? Долазе ли често из Србије?“ питао је непрестано час једног час другог.

Сељаци грчећи раменима одговарају збуњено и двосмислено на ова отворена питања.

Њему најзад досади, видећи очито како му не верују и крију, па викну:

„Што сте се смрзли? Што не одговарате?“

„Зима, аго!“ изговорише они једногласно.

„Ех, зима, каква зима? Није вам се ваљда језик смрзао? — Јесте ли ви Срби? шта сте?“ наставио је мало лакше видећи да се сељаци уплашише.

„Христијани, аго, раја царска! мије не се мешамо у тије парте, не знајеме мије за тој!“

„Ајде, бре скотови лажовски, коме то ви причате?“ осече се он на њих и ошинувши корбачем прво сељака, крај кога је ишао, па онда коња, одјуриште галопом испред нас и изгубише се у правцу турског војног утврђења што је на Водну. Сељаци се искупише око удареног друга псујући огорчено и хладећи снегом црвену отечену масницу од корбача, која се као бразда пружала преко лица....

...... Пуних шест часова хода не видесмо никога, само пусти пут кроз још пушћа места.

Тек пред бугарашким селом Пустом Брезницом спазисмо

двадесетак војника „деврија“ где нам из далека иду у сусрет. Да нас не би задржали и претресали, скретосмо са друма неколико метара и поседасмо по снегу. Сељаци извукоше из торбе хлеба, лука и соли и отпочеше да ручају. Да бих био још мирнији и да се не бих морао клањати издрпаним и глупим Анадолцима, ја се извалих у снег, чинећи се да спавам.

„Много ви година, аге! Много ви година аге!“ викали су грешни сељаци устајући и приклањајући се са руком на прсима, док су Турци охоло пролазили и не гледајући их.

Код Пусте Брезнице скренусмо десно и прођосмо изнад села. Снег је био све већи а и пут стрменитији. Коњићи натоварени „пљачком“, како овамошњи сељаци зову робу купљену у вароши, упадаху сваки час у сметове, одакле смо их са тешком муком извлачили. Морали смо ићи лагано и пажљиво, мотрећи добро где стајемо.

Сунце је скоро залазило кад изађосмо на врх планине који се зове Кула, јамачно због мале карауле у којој стално седе око двадесет заптија, пресретајући и претресајући сељаке, који су туда наилазили. Тражећи исправне нуфузе (крштенице) и испитујући да се не носи оружје и муниција, они су били ту, као и на многим другим местима, турска предохрана од комита.

Нисам био баш толико равнодушан, кад им се приближисмо, пошто је и најмања сумња могла учинити да ме вежу и врате у Скопље. Па и од тога се нисам толико плашио колико од кундака њихових до вароши.

Опоменуо сам сељаке да не забораве шта ће рећи, ако ме што успитају приликом претреса.

Четири заптије сеђаху пред кулом око ватре, а двојица нас причекаше смешећи се и пипајући торбе на коњима и леђима нашим.

Слушајући како сељаци поздрављају заптије желећи им здравље, и понављајући непрестано: „За много година, аго!“, мени паде на ум како се на истој караули побркао наш Шумадинац Душан, који је пролазио туда као и ја. Сељаци су га целим путем учили да увек Турке поздравља речима „за много година, аго!“ а ако га случајно запитају одакле је и ко је, да одговори: „Анђел из Тажево.“

Грешни Душан, неумешан и још непознат са приликама, како је пришао заптијама, нехотице се укочи војнички и повиче: „Анђел из Тажево; за много година, аге!“ збунивши се

и као хтевши да скине сваку сумњу са себе. Поред све комичности, његовим пратиоцима сељацима није било до смеја, но ипак грајом и поздравима загладише „Анђелов“ испад.

Сетивши се тога, замишљах како је морао изгледати Душан па ме подузе смех који сам силом уздржавао.

Заустависмо се на десет корака од заптија. Колико да се нађем у послу, да не бих морао да им прилазим, ја седох крај коња па као бајаги везивах опанке, кидајући сам врвце на њима.

„Ајде, море, да се огрејеш!“ викао ме један заптија, али сам се ја чинио као да га не чујем и ћутах. Како сељаци већ беху поседали око ватре, он ми се сам приближи и повуче ме за раме.

„Â, â??“ испречих се на њега, правећи се блесавим, па помишљајући ипак на сваки случај, гледах како бих му истргао револвер иза тканица. Видеше и сељаци да се може изродити неки белај па поскакаше сви брзо.

Да би се отресли заптија, дадоше им неколико скопских хлебова и мало дувана, натоваривши све ономе што је крај мене.

Растоварисмо брзо коње и остависмо их са једним сељаком, пошто је пут одатле готово непроходан и за људе, због навејаног снега.

Растајући се са заптијама зажелех да се никад више не видимо. И ако сам био уверен да нису ништа приметили, ипак сам гледао да што пре изгубим из вида четвртасту и прљаву кулу заптијску,

Пут покривен снегом, за читаву човечју висину, водио је све ивицом тако стрме планине да, кад би се случајно ко оклизнуо са путање, разбио би се о камење на пет шест стотина метара испод нас.

Дуги низови усамљених, шиљатих брегова стрчаху пред нама обрасли ретко четинарима, који су били скоро до пола у снегу. Из дубине допираше хука брзих потокâ који су падали преко залеђених слапова.

Видео сам пред собом слику какву никад нисам замишљао да постоји, па и тада ми се чинило као да се варам, те сам тро очи, да нисам засењен.

Цео предео изгледао је као узбуркано море са белим, пенушавим, великим, оштрим таласима који су се силно дизали отимљући се моћно дну морском. Последњи зраци сунчани па-

даху на снежну планину која се преливала у најразноврсније боје, те давала још чаробнији изглед целој околини. Усамљена планинска лепота, нетакнута руком човечјом, изгледаше ми као нешто страно, недомашно за нас ситне људе, наше патње и муке.

Колико ли се њих дивило овој чудесној природној панорами коју никад више не видех. Колико ли се њих трудило да умирући обухвати једним погледом обухвати цео овај дивотни крај, који представљаше живот једног ропског народа и да са његовом сликом у очима издахне.

Ишао сам ћутећи, помишљајући да у недрима ове земље под овим белим, блиставим покривачем труну толике жртве, међу којима су и моји пријатељи и другови....

Почели смо се спуштати Козјем Потоку и Козарима. Дубоко у самој долини иза једне високе окомите стене избијао је густ дим. Сељаци ми објаснише да је то жлуњски аскер који сваке недеље ту дочекује пазарџије вршећи преглед ствари и нуфуза. Како ја нуфуз немаћах, морали смо чекати скоро читав сат у снегу, док не видесмо да аскер оде низ реку ка Жлуњу.

Сиђемо, огрејемо се крај заостале ватре, и наставимо пут донекле низ долину па прешавши речицу што тече крај Козару, дохватисмо се опет брега. Одатле нестајаше пута и путањица, већ се ослонисмо на једног сељака који нас је уверавао да нећемо залутати. Могли смо продужити пут Козјим Потоком, али како је већ мрак пао, сељаци су се плашили заседа турских и арнаутских качака око овчарских колиба.

Прођемо приличну честу шибани прућем по лицу и премрзлим рукама, док нађосмо једно заклоните место где наши наложише ватру да се огрејемо и одморимо.

Опанака више нисам имао, ишао сам само у вуненим чарапама које се оздо потпуно исцепаше од дугог путовања по оштрој снежној кори.

Ноћ се у велико спустила. Месец окружен шареним круговима казивао нам је да наступа сува и страшна хладноћа. Овда онда чуло се пуцање дрвећа од мраза, слично пушци. Док смо седели око ватре, једна нам се страна чисто пушила од силне јаре, а на другој се кошуља мокра од зноја мрзла за тело. Двојица, огрнута топлим купмашима, предлагаху да се ту ноћи, што ја нарочито нисам смео никако одобрити, имајући

на уму поцепани гуњић и босе премрзле ноге, које нисам ни осећао.

Одморивши се и узевши мало хлеба и сувог пасуља који сељаци ношаху у дрвеним заструзима, кретосмо право уз брдо.

Већих тешкоћа нисам осетио нигда у животу ни дотле ни после тога. Мраз стегао, да бих чисто јаукао. Сељаци позавијали главе марамама што су год имали уза се, ћуте и корачају тромо као сенке преда мном и за мном.

Танка кора високог снега ломила се од терета, и ми се непрестано губисмо у сметове одакле се тканицама и моткама једва извлачисмо.

Са свих страна орила се планина од урлика и завијања гладних курјака, који лутаху по овој пустињи исто као и ми, са том разликом само што су они тражили хране а ми одмора и топлоте.

Покајах се што нисам пристао да преноћим под планином; лакше би свима било да поднесу зиму него овај пут који трајаше пуна четири сата...

Око поноћи изађосмо на врх планине и држећи се леве косе наиђосмо после неког времена на пут који води за Брезницу. Хладноћа не даваше да се одмарамо те смо брзо сишли у долину. Остао сам пола сата пред селом док ми нису јавили да нема у њему војске, па и ја уђох у Брезницу.

Село је прилично збијено са ниским и јадним кућицама покривеним сламом и трском. Поређане куће око малог потока и опкољене са свију страна бреговима и тамом изгледаху ми као гњездо мира.

Пси нагрнуше и нададоше лавеж да човек чисто оглуви, док је све друго остало немо у ноћној тишини; нигде ватре, нигде светлости, као да нема будне душе.

Проведоше ме кроз село и одведоше у једну кућу, на чијој средини ватра догореваше на огњишту, око кога је лежала цела породица домаћинова покривена губерима и поњавама. У другом пак крају привезана за јасла лежала је стока.

Домаћин сањив, поздрави се мрзовољно са мном, па чешући се подстицаше ватру, бацајући суво грање на њу, те убрзо запламте осветливши целу кућу. Док ме домаћин посматрао полуотвореним очима, ја гледах пробуђене како дижу радознало главе испод губера и питах се што ли су ови дужни да их узнемиравам. Можда је у том тренутку више узнемирености

било у мени што их доводим у опасност, ако би ме аскер у њином дому затекао, него што су они на то помишљали видећи непознатог странца и слутећи ко је и куда иде. Домаћину као да није било право што да ме баш њему доведу, ако не због другог чега оно због прекинутог сна и овог устајања у невреме. Заборављајући се, дође ми такав дочек чудан, те га погледах оштро хтевши му тиме рећи: „Тршим ја, па трши и ти“.

Мало па се и он одобровољи, те нас запита хоћемо ли што јести, но ми одбисмо молећи га само да рашчисти мало места где ћемо лећи.

Ту се моје пазарџије поделише, двојица остадоше са мном, а тројица одоше у други конак.

Полегали смо као мртви по земљи крај ватре. — Неколико сам се пута будио и свакад видех домаћина крај огња, како непрестано подстиче ватру бацајући суварке и померајући главње.

Устао сам последњи; глава ми некако отежала, снага омлитавила, а очи ми беху као отечене од силног дима који је љуто гризао. Донесоше ми воде и убрус, те се умих па ми понудише малу троногу столичицу да седнем.

У том ми приђе домаћин, Павле, и пружи руку говорећи: „Добре ми дошал, брате! Како си?“ За њим се изређаше прво мушки који се затекоше па онда жене по старешинству. Сви понављаху исте речи, а на мој отпоздрав одговараху: „Сполај на Господа!“

Прљава џезва са кафом цврчала је крај ватре а уз њу чучао домаћин спремајући кафу. Ретко која кућа у целом том крају да нема ово пиће. Таман је кафа била готова, кад дођоше моје пазарџије са још неким сељацима и начелником (председником) сеоским. Поздрависмо се и упустисмо у разговор.

Начелник ми причаше како ме до синоћ чекао војвода Цене са својом четом у истој кући где сам, али је морао због потере да измакне ка Манастирцу.

Око осам сати дође курир који ће ме провести до Тажева, те разделих нешто ситног новца деци домаћиновој и опростих се са свима па и пазарџијама, и оставих за собом у долини Брезницу.

Одмах од села зађосмо у густу борову шуму кроз коју је водила путања утапкана у снегу.

Прешавши шуму и брег спустисмо се потоком до Тажева, где добих хлеба и другог курира за Белицу. Тажево има 40 до

50 кућа, подељених у две гомиле. Једне су под брегом у потоку, а друге на четврт сата у благој равници под првим. И ту је сиротиња као и у Брезници ако не и већа. Оно мало њива није довољно ни за три породице, а гору је тешко носити у варош и продавати, те су тако приморани као и цела околина да чувају стоку и лутају по свету у печалбу.

Мој нови курир, некакав доброћудни старчић, још се раније решио да ме не води до Белице, те је понео секиру и повео магаре да успут насече дрва.

Свуда нам је пут био пропрћен од аскера, јер тих дана бејаше силна потера за четама, али сам ипак морао чешће да се одмарам због старца који је једнако наваљивао да се врати. И ако да сам непрестано понављао како то не може бити тако како он мисли, јер ја овуда никада нисам ишао, он је опет тврдио да ћу ја, идући право и све право, стићи у Белицу. — Знао је добро пут, и њему се чинило да је све право, док се стаза на неколико места делила идући на разне стране.

Кад смо изишли на брег, он ми показа руком на село Црешњево, до ког је имало да се иде најмање три сата.

„Белица је под ридот, не се види арно“, говорио ми је, само да бих га оставио да не омркне на планини, „ама ти по река, по река ће је најдеш!“

„Иди с милим Богом!“ рекох му па пођох низ стрму страну право на ниже.

Силазио сам читав сат, да ме већ колена издадоше кад стигох у реку. Крај ње је водио леп пут горе за Белицу и Прилеп а доле за Самоков. С једне и с друге стране реке била је мала равница обрађена и засејана.

Целом том котлином па све до Белице и нешто више ње у правцу Црешњева није било снега.

Белица је мало необичније село у овој околини. Место да видите нахерене жуте и јадне куће са малим прозорчићима и великим крововима од сламе и трске, растурене без икаквог реда, ви ћете у први мах заборавити да сте у овој ропској земљи, јер Белица много опомиње на Србију. Куће су веће, негде мало окречене, са поплочаним или ћерамидом покривеним крововима. Неке су лепо ограђене са малим баштицама крај реке. Село је мало, али прилично измакло стањем од околних села. Валовити брежуљци који се пружају ка Црешњеву готово сви су обрађени. Велика стада оваца и коза дају добрих

прихода сељацима, али су најглавнији извори богаства печалбе. Док један део људи обрађују њиве и чувају стоку, други одлазе у Америку, Аустрију, Влашку и Србију, и враћају се крајем године са приличном уштеђевином.

За четнички рад Белица је била центар првог покрета, па и много година доцније служила је као најбоље склониште четничко. Неки шефови поречких чета чак су били и дозлогрдили својим сталним бављењем, да су сељаци били принуђени да моле и преклињу да их ослободе мало и удаље се. Згодан положај, који је устаницима уливао спокојство, примамљивао их је у Белицу сваке веће свечаности, јер су ту били најсигурнији од потера турских.

Свратих у прву кућу, на коју сам идући путем уз реку наишао, и ту затекох само једну бабу где броји јаганце у дворишту. Кад ме спази, она ме сумњиво погледа па викну сина из куће, те овај брзо испаде отуда.

Како сам без икога дошао, носећи само велику тојагу у руци, одрпан, исцепан, нагарављен, без икаквог писма од кога било, и њему сам у први мах изгледао подозрив, док се не објаснисмо. Сазнах од њега да је он и начелник сеоски, те ми би милије што њега прво нађох; иначе бих морао чекати због курира до Црешњева. Одморио сам се мало у његовој авлији, па ме он одведе до куће, у горњем крају села, коју је сад почео да зида. Био је веома пријатан човек, говорио је чисто српски, а уз то волео доста да прича.

Радници, који су сви били чланови његове задруге, посматрали су ме са осмехом, нагађајући ко сам. Бејаше ми непријатно видећи да су због мене прекинули посао, али сам морао ипак остати подуже време, док ми нису нашли курира. У селу готово није било човека, сви се растурили послом око стоке или у гори, те ми на једвите јаде доведоше једнога кога сам више ја водио него он мене.

Прегазисмо брзу и бистру беличку реку која отицаше чак из велешке казе са језера на Солуници, па се дохватисмо старог лепог пута који је кроз брегове водио за Прилеп.

Мом се куриру сваки час привиђаху Турци, те мало мало па би стругнуо кроз шумарак, те сам и с њим муке имао дозивајући га. Након приличног таквог путовања, почесмо се пети уз брег ка једној колиби пред којом стајаше човек са два детета.

Председник белички још при проласку напоменуо ми је,

да ћемо прво наићи на те колибе које су једног амишног и лажљивог сељака Милана из Црешњева. Казао ми је да му не верујем много, а уз то да пригувам кесу ако је имам.

Видећи нас близу, Милан се досети да ћемо њему, и одмах нам веома љубазно изађе у сусрет, поздрављајући се и ређајући гомилу благослова и жеља. Кад стигосмо до колибе, истрчаше два његова детета и обесише ми се о скутове, као старом знанцу, вичући:

„Чичо, чичо, ће ни даваш пари за локумче?“

Рекох им у шали, да ћу им дати батине, што их нагна да још више наваљују. Кад добише по пет металика, они ме оставише трчећи весело матери.

Мој курир беше дотле изазвао Милана на страну и тамо му озбиљно објашњавао и наређивао како да са мном поступа. Видео сам да је то имало утицаја, јер ми се Милан приближи са другојачијим изразом. Једино се није могао помирити с тим и било му је непрестано чудновато, што сам ја носио одело поцепаније и издрпаније од његовог. — —

Вече се већ спустило, кад смо ја и он улазили у Црешњево. Прво што ми у очи паде била је мала црквица са гробљем поред ње, а одмах више ње ниска, окречена кућица покривена ћерамидом — сеоски хан. Прошавши поред цркве заустависмо се пред ханом, где се поздравих са сељацима. Они и не обратише пажњу на мене, рачунајући да сам сељак, а ја како сам био уморан користих се тиме, те окренух са Миланом кроз село на ниже, кући његовој. Сретасмо уз пут сељаке и сељанке што се враћаху из поља са рада. Сви су ме радознало посматрали дочекујући ме љупким лицем. Пред Милановом кућом, искупила се читава гомила деце и жена, као да их је ко известио да ће добити госта те вечери. Склонише ми се бојажљиво с пута, начинивши место да прођем, па одмах затим уђоше сви за мном прилазећи и здравећи се. Мало па почеше пристизати и сељаци, жељни да чују што ново из Скопља и Србије, јер ја бејах први гост њихов те године.

Као и сви планинци, усамљени у својим горама и одвојени бреговима, жудели су за новостима из света и радознало разбирали о свему.

Та радозналост горштачка била је појачана код ових још и тиме што су они тако жудно упирали очи у Србију, очеку-

јући отуд спаса, надајући се од ње бољитку. Зар је ко могао њих убедити да се у Србији не мисли само о њима?!

Ужагрених очију, са пробуђеним мислима и надама сколили су се око мене, занети нечим вишим, нечим што тек осећају, слуте, заборављајући да су бесправни робови.... Према великој ватри, чији се пламен између нас вио, њихова слика изгледаше ми још милија. Тамне боре по бледим и изнуреним лицима са оштрим и правилним цртама не одаваху патње, бојазан и малаксалост већ нешто весело, пуно нада и поуздања у своју вољу и снагу, изломљену радом. Сетивши се у тај тренутак наше немарности и равнодушности, сетивши се оног општег у Србији непознавања ове наше браће, дође ми тако тешко. Кад бих само могао пренети овај кутак у Србију и показати свима овај племенити крај где свак трпи, страда и умире, заборављајући своје тешке муке и грозоте, мислећи да ће свему томе скоро доћи крај и сањајући о слободи, срећи, братству.

Ма да ми није било толико до причања, јер сам тога дана препешачио три села преко планина, ипак нисам ни помишљао да их прекидам у запиткивањима, видећи их да чисто гутају сваку реч.

Кафа се непрестано пекла за мене и остале сељаке а нагурче је са ракијом ишло из руке у руку и с времена на време допуњавано анасонлијом.

Домаћин, који трчаше час овамо час онамо наређујући за вечеру, саже се сада мени на уво и пришапта ми како се за мене пржи неколико јаја, напомињући како је истина пост али за путника није грехота да мрси. Нисам протествовао ничим, јер од Скопља дотле нисам скоро ништа окусио сем хлеба.

Донесоше софру и поставише за мушке, који се одмах и без понуде приближише сви перући руке и крстећи се. Кад смо поседали, дадоше и мени нагурче пуно са ракијом, и по обичају ја сам морао узети мало наздравивши домаћину и осталима, са многим жељама које ће се тешко остварити, нашта ми они одговараху: „Амин, да Бог да̑, господине!“

Од мене прихватише ракију редом и здравице се отегоше. Ћутао сам донекле и слушао пажљиво, па како се то продужи нешто много, ја бројах колико још њих имају да наздрављају.

Први је домаћин почео са речима: „Априлија собраније! Добро ни дошле браћа; што мислиме Господ милостив да ни дар射ват. Господ на добро да вртит. Радос, весеље, здравје на

сите пријатељите. Душмани ’вака да ни гледат: очи да имат какву една врата, би’ол да поминет да не можат да го видат. Боже милостиви, али ће огреје слнце кућа ва моја!

„Да даје Господ да ни живи чичко Петре и цел народ српски! Господ да ни дарuват по скоро слободија. Живи биле браћа!

„Ова година како можеме, до година како сакаме! Спаси Бог!“

Остали, седећи мирно прекрштених ногу око софре, одговарају један за другим: „Здравје да имаш! Господ те чул!“

За домаћином су прихватили остали редом понављајући готово сви исту здравицу.

Вечерали смо у веселом разговору. Кад успремише софру домаћица донесе воде, те седећи опрасмо редом руке над великим дрвеним ваганом. Сељаци се задржаше још мало, па се растурише, јер је сутра требало да устанем рано, како бих могао поћи до Крапе са пазарџијама који крећу у Прилеп на пазар.

Устао сам сувише рано због хладноће, јер се поред велике ватре дрхтало. Хладан земљани под, хладан ветар који је пробијао кућу без тавана, чинио је да напољу није било много хладније него унутра. Слушајући цвокотање испод покривача, видех да ни укућанима није много боље но мени.

Код хана чекала ме гомилица сељака па да пођемо. Опроставши се с онима који остајаху, и пожелевши да се скоро видимо, платим Милану за дочек, што он једва прими.

Изађосмо из села на пут, па онда окренусмо лево преко брда све уз планину. Десно далеко испод нас у долини оставили смо село Локвицу. Њене збијене и поплочане кућице одбијале се и дизале на глаткој снежној површини. Главни друм за Прилеп водио је преко Локвице, али су се сељаци бојали да ме проведу туда због аскера који је стално настањен у том селу. А да се не би посумњало што смо скренули с пута преко планине, повели су и три коња натоварена сукном.

Од Црешњева до Крапе нема више од четири сата, али се ми и преко мере задржасмо тим путем. Снег ојужио те коњи сваког часа упадаху и зариваху се до трбуха, да смо грдне муке имали извлачећи их. Били смо приморани да развијене трубе од сукна разастремо преко снега и преко њих водимо коње. Једва смо се довукли до Крапе.

Село је нешто веће од обичних села поречких. Налази се на граници Пореча и прилепске казе под самим брегом Мовнатецом у долини између поречких и прилепских брда. Највеће и најчешће борбе између нас и Бугара биле су око Крапе. Крапљани су људи честити и поштени. Најездом бугарских чета били су приморани да се одрекну српског имена, све док се није дала прва прилика да уз припомоћ наших чета ове најуре. Имали су у селу попа и учитеља. То је било и за мене прво село које има било попа, било учитеља.

Надао сам се да ћу ту затећи и наше чете, али су оне, како одмах дознадох, дан раније прешле у прилепску казу, у правцу села Маргара.

Снег је у густим и крупним пахуљицама почео одједном да пада те се у мало не одазвах молби учитељевој да ту останем и преноћим, али жеља да прекинем са усамљеним лутањем и састанем се са друговима надјача умор. Замолих учитеља да ми спреми што за јело па ћу одмах продужити пут.

Свратисмо у школу. Пењући се уз танке степенице, које су пре личиле на лествице, ја већ замишљах како ће остало бити. Учитељ нагађаше моје мисли, и он кавальерски отвори мала и тешка врата, која једва коленом и раменом искрену, и ја уђох у мрачну, сниску и неокречену собицу. У једном углу био је кревет начињен од састављених сандука, крај њега на четири коца, укопана у земљани под, слупано неколико невешто састављених дасака представљаху сто. Крај зида на столу неколико француских и српских књига, исписани табаци, мало даље једна дуга, уска стакленица, креде и празне чауре нагановог револвера. То су ваљда сва учила којима је учитељ располагао ширећи просвету и писменост у овом пустом крају.

С друге стране кревета била је мала плехана пећ, и на њој грдне ципеле потковане клинцима, које учитељ, извињавајући ми се, баци у угао. На зиду према кревету висило је о конопцу нешто црно, и да не беше по њему брљотине од креде, никад не бих рекао да је то табла. Ни столице, ни клупе, ни рогоже, ничег у опште где би ђаци сели. Кроз два мала прозорчића олепљена хартијом, једва је допирала светлост унутра и суморно осветљавала жалосну школу и још жалоснији стан учитељев.

Док сам се ја окретао по празној соби, учитељ ми је донекле причао како и нема ђака: неколико дана ако му дођу или их намами, па после нити они траже њега нити он њих. После

чух где виче кроз врата домаћицу да испржи тридесетину јаја за мене. Запрепастих се, али ми грешни учитељ објасни како се мора користити овом приликом, да бар за недељу дана има шта мрсно за јело. Морао је заједно са сељацима постити целог поста, иначе би га најурили из села....

Испратио ме уз реку до мовнатечких воденица, од којих се ја и мој курир упутисмо право уз Мовнатец, држећи се пртине коју су војводе Бабунски и Глигор са својим четама начинили. Овде онде познавало се у снегу место где су се изваљени одмарали.

Мој курир, мали, риђ и жгољав чичица, причаше ми целим путем о сукобима са Бугарима око Крапе. И сам учесник у једној борби, он се толико био занео у описивање, да је до самог врха где је битка била заборавио да се устави и одмори.

Сели смо при врху, и он онда завршаваше своје излагање сав одушевљен и задовољан.

„Станко Крстин тераше говеда низ онај дол, а ја сум бил под онаја бука со овците. Чув каде лавнаше неколико брзометни и малихери, па тек запукаше како никад.

„Брго, брго, викна Станко, се удрије наши со Бугари. Дај пушки! Викај сељани да излезат од длна страна.

„Пе'шестина излегоме први и уфатиме онај чукар спроти Глигура и капетан Рајковића. Бугари се изваљали по преслап како биволи, нит одат тамо ни овамо тек викат: „Удрете, бре, мамката им србоманска!“

„Тепање цел ден траја, дор не стаса аскерот од каде Крапу, те се растуриње. Бугари загинаше, од то време, ич да се чујат. Тај дан загубије дванаес' другари; од наши падна, Бог да го прости, Зеко и један четник од Србија.“

Посматрао сам места која ми он показиваше. Био је приличан снег, али се ипак гдегде видело камење на брегу који је Глигор са Рајковићем заузео, а ниже лево беше мало узвишење одакле су сељаци препречили пут Бугарима.

Константинов, капетан бугарски, рањен тада, повукао се чак у Нежиловску планину, и за годину дана није се усудио да ступи у овај крај. Кад је по други пут увребао прилику и запалио један крај Крапе, дочекали су га наши при повратку и из тог сукоба наши су му изнели главу.

Маргаре село под Мовнатецом, дотле бугарско, прешло је

одмах на нашу страну, и Глигор је био изненађен пријатељским дочеком сељака.

Село је било у подножју Мовнатеца и у почетку прилепског поља. Десно од њега видела се Зрза, а лево су били расути читлуци турских бегова, чије окречене куле стрчаху истичући се белином, те допуњаваху романтичну слику овог краја.

Прилепско поље, као наставак битољског, улазило је као какав залив од Златоврха и Мукоса у правцу Пореча.

Снега доле није било, те црне изоране њиве, обавијене маглом, издаваху питомину и благостање овога краја.

Што смо се више спуштали, снег је све мањи био, и пред селом наиђосмо на једног говедара, који је истерао стоку да брсти џбуње и гризе ниску траву.

Он нам каза да су чете још у Маргарима и да се спремају за пут низ Прилепско поље, те ја пожурих још више, да се што пре нађем с њима.

Д М С

УСТАВНИ ВЛАДАЛАЦ

— Поводом „Политичких Студија“ г. Живојина М. Перића —

Погледи г. Перића на уставнога владаоца двоструко заслужују пажњу. Једно због тога, што се њима теоријски обележава гледиште наших консервативаца, а друго због тога, што се с таквим гледиштем солидарише г. Ст. Новаковић, који је не само убеђени консерватавац, него и политички вођа консервативаца. Имајући на уму ово, ми искрено жалимо што је г. Перић напустио научну методу третирања оваквих питања и што, благодарећи томе, његови погледи, у место одређености појмова, уносе пометњу у иначе спромашну нашу политичку књижевност.

Разумевајући задатак критике као задатак исправљања погрешних погледа и појмова не са субјективнога, него с објективнога гледишта, ми приступамо овоме неблагодарноме послу. Наш је задатак знатно отежан мешањем и бркањем појмова и термина у књизи г. Перића, и ми ћемо бити принуђени, да бисмо могли бити објективни, чистити те појмове, што ће нас опет приморавати да се враћамо елементарним појмовима државнога права, које је превидео уважени цивилиста или због тога што су му они непознати били, или због тога, што му је то ишло у рачун да оправда што је желео оправдати.

*

Кад говоримо о владаоцу, разуме се, претпоставља се, да се зна шта је држава. У студијама г. Перића има неколико дефиниција државе. На једном месту он не само каже, него и доказује у читавом чланку, да је „држава дужност“; на другом каже „држава је скуп свију власти“; на трећем: „држава представља суму физичких и умних снага, а сума је јача

од свакога појединога сабирка", тако да „на крају крајева (по биолошкој теорији) држава чини средину између човека и Бога", тј. она је „биће изнад човека".

Међутим од свега овога држава није ни једно; држава је таква људска заједница, у којој, на извесној територији правне односе људи регулише једна за све обавезна власт.[1]

Ова кратка дефиниција биће нам јасна, кад се разаберемо у питању: шта је власт? „Ко каже власт, вели г. Перић, тај каже функција, а ко каже функција тај каже њено вршење". „Појам о власти то је појам о нечему што ради, дела, што се креће, што је активно".

Међутим ни с каквога гледишта власт није ово што каже г. Перић; власт је битни састојак права.

На жалост, у мајсторској дијалектици г. Перића, поред ове његове слободе у титрању с правним појмовима, ми се не сретамо с дефиницијом права. Ми смо слободни рачунати, да професионална морална дужност или научна светиња није допустила уваженом цивилисти, да и појам о праву пусти у софистичку политичку борбу против оних научних принципа, на којима почива савремена уставна држава. Али кад тврдимо да је власт битни састојак права, онда се морамо узгред и њега дотаћи. Било да право има свој корен у „самозаштитном рефлексу" или у моралном императиву, или ни у једном ни у другом, тек човек је свестан својих права и својих обавеза према другима. Правило које регулише ове односе права и обавеза и јесте право. Овоме је битни састојак принудност или власт, свеједно ко ће ту принудност (власт) извршивати (сам субјекат права, старешина племена, орде, циганскога табора). Кад у извесном стадијуму друштвенога развитка ове односе регулишу друштвени службеници који располажу и силом принудности, онда се добија право у објективном смислу (збир норама) и нормирана или законска власт.

Разуме се, да ће се ова власт распростирати само на извесан број људи и на оно земљиште на коме они живе. Ето због чега је држава таква људска заједница, у којој, на извесној територији, правне односе људи регулише једна за све обавезна власт.

[1] Ми нарочито изостављамо познати у науци државнога права термин „суверена власт", пошто ћемо се дотаћи и питања о „суверености".

*

Која је то за све обавезна власт у суверени̇м уставним државама? Г. Перић даје овакав одговор: „... у уставним монархијама постоје два чиниоца: владалац и народ, односно његово представништво. Ни једнога ни другога фактора воља није суверена. Суверена је она воља која се између те две воље налази; дакле, нека средња воља. Суверено је неко безлично биће, биће које се не идентификује ни са владаоцем ни са народним представништвом“.

Је ли потребно доказивати да наука не зна ни за какво „безлично биће“? Постоје правне фикције, као што је „правна личност“ у грађанском праву, али „безличних бића“ нема, као што нема у психологији „средњих воља“. Ну, допустимо за хатар г. Перића, да постоји ово „безлично“ биће, али он га сам убија кад тврди, да је владалац „део суверене целине“, да он представља „само једну половину власти.“ Ми не допуштамо могућност да уважени цивилиста не зна да је власт једна и да је она недељива. Он је помешао субјекте законодавне власти са самом влашћу. Обратно подели грађанскога права, у коме се права деле по објектима, државно право зна за поделу власти по субјектима, односно једну те једну власт врше разни органи (субјекти) у одређеним границама.

Прелазећи преко „суверенога безличнога бића“ г. Перића, као преко софистичке, веома несрећне фикције, ми морамо бити на чисто с питањем: шта је суверена власт? У позитивном (законском) смислу ово питање толико је јасно и просто, да није потребно задржавати се на њему. Оно нас овде, дакле, интересује не са законскога гледишта, него с научнога правнога гледишта. С гледишта закона суверена је законодавна власт (у апсолутним монархијама — владалац, у уставним државама — парламенат и владалац или парламенат и председник, у парламентарним — парламенат), али с гледишта философско-правнога има над овом „сувереном“ друга „суверена“ власт, а та је власт народа.

Њу не признају многи научари, опирући се искључиво на законско гледиште. У ове спада и наш зналац државнога права г. Слободан Јовановић. У своме делу „Основи правне теорије о држави“, он, у главноме, наводи ове аргументе про-

тив народне суверености. Народ, вели он, као „скуп људи који се налази потчињен истој државној власти“, не може се „одвојити од државе, пошто улази у састав њене личности.“ А ако као овакав уђе „у теорију народне суверености, то би изашло да се суверена власт не налази код државних органа већ код државне заједнице, а ово би се опет могло протумачити само тако да је субјект државне власти сама државна заједница, а не њени органи. Иначе остало би то тумачење да суверену власт држава врши непосредним начином а не преко својих органа, — што се, с погледом на државну неспособност хотења, никако не може тврдити.“ Даље он одриче јединство воље и јединство снаге код „поданичке масе“, тврдећи да овде „може бити говора само о јединству интереса“. „Поданичка маса, или краће, народ, руководи се једном вољом, само у колико је потчињен истој власти“. Иначе народ би се распао. „Због тога што се та једна, највиша воља која државом влада, не пење оздо горе, већ силази озго доле, за то се и каже да је највиша власт код државних органа а не код народа.“ Осим тога „без јединства воље, народ не може имати ни јединство снаге“. Сва је погрешка теорије народне суверености што је „помешала“ јединство интереса са јединством воље... „Колико је год тачно да државни органи треба да служе народним интересима, толико је нетачно да се они на ту службу натерују свесном вољом народа, који се над њима уздиже као нека виша власт“. Народ је „суверен у том смислу, што се његовим интересима мора све друго потчинити“, али ово је ствар не права, него политике.

Да учинимо из свега овога један извод: народ не може бити субјекат суверене власти, јер он нема заједничке воље, дакле, он и не може бити сам себи суверена власт. Према томе ово недостижно за народ јединство воље достижу органи власти, чија воља и јесте виша воља, воља суверена.

И ако г. Јовановић разбија теорију народне суверености с гледишта, „да држава постоји само у колико је организована“, он ипак при свршетку својих суђења узгред се дотиче права. Он вели: „Право одређује вредност наших воља. Кад би, у правном смислу, народ био суверен, то би значило да она воља која припада поданичкој

маси, вреди највише, — следствено више него и воља државних органа̂". У овоме је сва суштина питања, т.ј. да ли народни суверенитет има у себи правне елементе или је он основан само на сили (политички елеменат). Ми држимо да има те елементе. Да видимо најпре може ли народ бити субјекат врховне (суверене) власти. Ми смо сагласни с г. Јовановићем, да, кад је реч о народу као субјекту суверене власти, онда се не може он делити на део „суверени" и део „несуверени". Ову погрешку чини и Дајси у своме познатоме делу: „Основи државнога права Енглеске", кад каже: према духу савременога обичајнога права у Енглеској „прави се суверен рачуна већина бирача, или, да се послужимо другим и ако нетачним изразом — „нација"". Једно од двога: или је субјекат суверене власти целокупан народ или он никако то није.

Нико, разуме се, неће тврдити, да држава није правна личност. Шта је правна личност? То је субјекат права, као што је субјекат права одлити човек („физичко лице"). Ово је правна дефиниција, али ван правних односа људи „правне личности", као бића, као воље, — нема; оно је дакле фикција, измишљотина у корист људске заједнице. Али, пошто правни односи постоје само између људи, то субјекти права правне личности морају бити људи. Због тога нема и не може бити „правне личности", чија права не би притежавали људи. Сваколика права државе као правне личности, разуме се, припадају целокупној државној заједници, односно целокупном народу. Због тога, кад је реч о државним правима и о државним интересима као правне личности, под тим се разумеју права и интереси свију физичких лица, која улазе у ову најширу правну личност, у државну заједницу. Због тога нити постоји потреба нити пак могућност оделити државу од „поданичке масе", како се нетачно изражава г. Јовановић. Могу се само оделити интереси свакога лица на посе од општих интереса свију, које притежава државна заједница помоћу правне фикције — правне личности. Пошто је власт у законском смислу право, то, дакле, субјекат власти није нико други него народ. Али „поданичка маса" нема јединство воље, вели г. Јовановић, признајући народу јединство интереса. Међутим интерес покреће вољу, и јединство интереса уједињава воље оделитих људи. На компромису интереса оделитих људи са интересима свију оснива се државна заједница, на томе истоме компромису — јединство

оделитих воља. „Једна“ воља државна није и не може бити „једна“ воља једнога или више органа власти, него компромис воља на основу компромиса интереса чланова државне заједнице, народа. Распала би се и распадала се ова заједница онда кад овога компромиса није било, кад су органи власти наметали народу своју „суверену“ вољу, која није одговарала народној сувереној вољи. Воља органа државне власти то је исто што и воља органа правне личности. Да воља народа стоји над вољом органа најбоље се да видети из примера. Органи суверене власти, рецимо, донели су закон, да се морају убијати сва деца која имају плаве очи.[1] Овакав закон био би обавезан за све судове, као што је, по „примљеној“ теорији о ненародном суверенитету, обавезна била „суверена“ воља Калигуле, да се његовом коњу одају царске почасти. Али несумњиво је, такав закон не само што не би могао бити обавезан ни за кога, него би се морао сматрати као противудржавни акт. Из чега излази да над санкцијом законодавних органа, постоји виша санкција, а та је санкција народне суверености, народне врховне власти.

„Али, пита г. Јовановић, ако би воља поданика вредела више него воља органа власти, од куда долази да органи власти имају права заповедања, а поданици дужност слушања, т.ј. да ови последњи имају дужност да своју вољу, која правно вреди више, потчине вољи органа власти, која правно вреди мање“. На питање може се одговорити питањем: од куда долази да органи власти, који имају право заповедања, потпадају под своје заповести, т.ј. имају дужност слушања као и остали грађани? То долази отуда што је „неорганизована маса“, како се погрешно изражава г. Јовановић, или народ организован законима о уређењу власти, и што органи власти као саставни део државне заједнице, као јединице имају дужност слушања, а као органи власти — право заповедања. Ово је право заповедања право по овлашћењу. На овоме се и базира принцип изборне законодавне власти, која има, не из каквих правних, него чисто практичних разлога, да формулише општу вољу народну. У Аристотеловој републици, којој се знатно приближава савез швајцарских кантона, законодавни органи не би били потребни; исто тако ни у политичкој заједници анархизма.

[1] Позајмљујемо овај пример од Дајси-а.

Субјекат суверене власти — народ — вршио би непосредно своју власт.

*

Што се тиче владаоца као првога органа државне власти, он у савременој уставној држави заузима колико положај искључив толико и љубопитан с научнога гледишта. Ну, најпре да будемо начисто с погледима г. Перића на владаоца. На питање шта је владаоц, у чланцима његовим сретамо овакве одговоре: „владалац је једна државна власт“; „владалац представља само једну половину власти“; он је „део суверене целине“; владалац „није ни део суверене целине“ и т. д. Из претходних напомена јасно је, да владалац није ништа од свега овога, пошто је он само орган власти, или субјекат власти у смислу права на заповедање и дужности према државној заједници. Интересантно је, да и ако је г. Перић, да се изразимо речима г. Новаковића, — „рад да одбрани владаоцу више права но што су вољни да му признају демократи“, — не признаје владаоцу никаквих права, јер, по његовом мишљењу, владалац има само дужности. По овој теорији владаочево право амнестије и помиловања по нашем Уставу имало би да се претвори у краљеву дужност амнестирања и помиловања. Мора се претпоставити, да ово не би хтео ни г. Перић.

Даља разлагања г. Перића о томе какав треба да буде владалац, шта он треба да чини а шта не, што је свакојако ствар личнога укуса и личних погледа, нас овде не могу интересовати већ због тога, што се она базирају на погрешним елементарним појмовима о држави и власти. Нас интересује непарламентарна тенденција студијâ г. Перића, која је графички обележена у чувању од стране владаочеве „своје“ половине квадрата, т.ј. половине власти.

Ми мало час рекосмо, да је у савременој уставној монархији интересантан с научнога гледишта положај владаоца као органа државне власти. Из старога режима владаоцу је сачувана битна привилегија једноличнога врховнога поглавара — неодговорност. Било би погрешно мислити, да су ову широку привилегију „одбранили“ владаоци, јер су њу добивали и добивају изабрани владаоци из слободне руке народне (примери:

Србија, Бугарска, Норвешка). Исто тако било би погрешно мислити, да би био „унижен" врховни поглавар ако би био потчињен свима одредбама закона, као што су потчињени остали органи државне власти. Не, овим је призната немогућност потпуне законске нормировке државнога живота и државних интереса у савременим државама. У привилегији неодговорности лежи принцип широке дискреционарне власти, често пута тако неопходне у животу народâ. У вези са народном потребом нерегулисане, дискреционарне власти стоје и остале владаочеве привилегије и његова широка права власти. Жалити, на пример, што је наш Устав сувише стеснио вољу владаочеву, значи не појимати значај уставних одредаба о правима његовим. Владалац је, по нашем Уставу, не само неприкосновени поглавар државни, него још потврђује и проглашује законе; он поставља све чиновнике; он ја заповедник све земаљске силе; он оглашује рат и закључује уговоре мира, савеза и „друге" (?); он има право амнестије и помиловања; он има право да распусти Народну Скупштину. Све су ово дубоки извори за његову дискреционарну власт. Не нарушавајући ни једну норму позитивних закона, он може чинити све што хоће, осим што не може давати законе земљи, отуђивати државну територију и дати дозволу туђинској војсци да кроз Србију прође. Он може кад хоће и за шта хоће (рецимо за црне очи какве лепојке) увући земљу и народ у опасни рат; он може помиловати све зликовце опасне по живот и имање народа; он може издајнике отаџбине ослободити суђења; он може сменити све чиновнике у земљи и на њихова места назначити друге; он може распустити Народну Скупштину (рецимо у нади да ће преко нових чиновника на изборима протурити послушне кандидате, преко којих ће узети у своје руке и законодавну власт) и т. д.

За све овакве радње једна је једина законска гаранција премапотпис министара, другим речима солидарност с његовом вољом осморице грађана. Истина наш Устав зна и за моралну санкцију и владалац се заклиње, да ће у свима својим „тежњама и делима" имати пред очима добро народно, али субјективно разумевање добра и зла народнога није ни морална гаранција за добро народно, јер, рецимо, владалац може исповедати начела Ниче-а. Највиша сметња за све такве послове било би буџетско право Народне Скупштине, али, опет не нарушавајући ни једну одредбу закона, он би могао рецимо,

отети све капитале Народне Банке. Не нарушавајући такође ни једну законску норму, он би могао, рецимо, поубијати све своје политичке непријатеље. Напослетку, благодарећи својој неодговорности, он може ићи и даље и уништити све законе у земљи и тако владати све донде док га народ не свргне.

Разуме, се, да такав владалац не треба да буде, али он може такав бити, јер први члан Устава гласи: „Краљевина је Србија наследна уставна монархија“, а наследник је онај ко се први родио (чл. 57.).

Пошто је „прворођење“ случајност и пошто „прворођени“ може бити и с даром генија и без свакога дара или са наклоностима рђавим (ми се не освр̂ћемо овде на могућност ненормалних особина), онда где су гаранције, да ће државни поглавар радити само на добру народа? Страх од народнога суда? У малим државама — општинама овај је суд потпуно могућан, али у савременим великим државама он је и технички немогућ. Народ у сувереним уставним монархијама може узети иницијативу у своје руке против владаоца само онда, кад монарх не само не ради на добру народном, него му још чини зло. И пошто за све остале државне послове народ општи с владаоцем преко свога представништва, које је из средине његове, ово је и дужно да води рачуна о „тежњама и делима“ владаоца?

Како да се ово достигне, а да се не окрње она, у извесним тренуцима народнога живота потребна широка права владаоца? Hominum causa omne jus constitutum est. Историјски државни живот Енглеске, путем конвенција између краља и народнога представништва, нашао је нешто налик на еквиваленат краљеве одговорности у министарској одговорности, што је опет довело стапању права круниних с правима народнога представништва. На питање шта је парламенат, енглески правници одговарају овако: „Реч парламенат у устима правника (у обичном разговору ова реч обично има други смисао) означује краља, Палату Лордова и Палату Општина. Ова три дела, која дејствују заједно и која су духовито одређена у изразу „краљ у парламенту“ (Blackstone) и састављају парламенат (Дајси).

Неке од тих енглеских неписаних уставних норама ушле су у неке уставе европских држава и тиме зближиле круну

с народним представништвом, довеле тако рећи краља у парламенат. Неке од њих ушле су и у наш Устав, као: министарска одговорност пред Народном Скупштином, право анкете, питања и интерпелација, а друге, као последица ових, имају силу обичајнога права, неписанога закона. Тако да и наш краљ треба да буде „Краљ у Парламенту“, или иначе парламентарни краљ.

Присталице непарламентарнога режима код нас могу против овога наводити практичне политичке разлоге. Један такав аргуменат, по нашем схватању најважнији, могао би бити тај, да су владаоцу Србије, која није друго до крајичак ослобођенога народа, потребне одрешене руке, као што су, рецимо, потребне биле одрешене руке Вилхелму Великом и Бизмарку за уједињење велике немачке нације. Међутим широке прерогативе круне, којих смо се горе дотакли, за велика национална дела довољне су. И не само што су довољне, него још знатно олакшавају носиоцу круне могућност озбиљнога рада, рада систематскога, упорнога. Од наших социјалиста до наших реакционара закључно нико не одриче патриотизам, оличени у идеалу народнога јединства. У нормалним приликама у земљи, ми не сумњамо да владалац може из средине ма које било политичке групе увек наћи осморицу људи, осам министара, који су вољни да служе интересима земље, а ови осам министара, осам партијских првака увек могу, прихвативши програм владаоца, идеје његове унети у скупштинску већину, тако да владалац „у парламенту“ не само не буде „лутак“, него да буде душа у њему, творачка сила у свима правцима државнога живота.

Зло, које назиру наши консервативци у „суженим“ правима владаоца и у старању наших демократа да одомаће парламентаризам, има свој други корен, једнако опасан по народ и земљу као и тежња реакционара.

Ми видимо корен овога зла у нашем политичком специменту — у мешавини демократских принципа Устава с бирократском административном застарелом организацијом. Ова збрка бирократизма и демократизма доприноси то, да се политички принципи у чиновничке класе лако претварају у друге личне користи од управљања земљом, а ово пак води *солидарности личних интереса целокупних органа државне администрације с личним интересима народних посланика и министара*, који нису увек идентични с интересима народа. Ово води веома опасном путу реализи-

рања гласова бирача у класе и друге добити преко народнога представништва. Овакви односи међу законодавним органима и извршним морају стално понижавати морални ниво законодавнога тела, а то је најопаснији симптом за државну заједницу. На питање: кад ће пропасти Енглеска? — Blackstone одговара овако: „Она ће пропасти кад њена законодавна власт буде деморализованија него извршна“. А законодавна власт онако где она у главноме штити интересе чиновничке класе, као што је по несрећи код нас, као и у Француској, није далеко изнад извршне.

Због тога и ми налазимо да је прека потреба мењања основних закона нашега државнога уређења, али не да се скрате народна права, него да се она прошире и поставе на здрав демократски темељ.

*

Ми бисмо били међу првима који би се одрекли демократских начела кад би демократизам био онакав како га слика наш уважени научар г. Ст. Новаковић у предговору студија г. Перића. Шта је демократизам с гледишта нашега поштованога историчара? То је негирање свега доброга, које обухваћају принципи конзерватизма. Због тога потребно је да видимо најпре шта он разуме под конзерватизмом.

„У конзервативне идеје, вели он, иде поглавито чување реда, пажња на традиције колико их има, строго држање законитости, жртвовање свију ситних обзира дисциплини, оданост к својој служби, верност к заданој речи, к своме старијем и к закону, реформе еволуцијом, искреност политичких убеђења без претварања и без шпекулације. Не само наше наклоности него и наша личност утапају се у анонимним захтевима законитости и реда. Чувена и славна изрека кнеза Михаила „Закон је највиша воља у Србији“ могла би се поставити као правни темељ конзервативним идејама. Хатар и лични обзири у њима места немају“.

Ове мисли приближују се партијском програму, те је због тога потребно издвојити из њих оно што је теоријско. Ово није тешко учинити. На битно социјално-философско питање: какав

треба да је положај личности у држави, ми налазимо јасан одговор. Тај одговор гласи: „не само наше наклоности него и наша личност утапају се у анонимним, апстрактним захтевима законитости“. Ми изостављамо последње две речи: „и реда“ не да окрњимо мисао г. Новаковића, него да одвојимо вид од рода, а да овим изостављањем не крњимо главну мисао његову, јасно је из следеће реченице, у којој он поставља за темељ конзервативним идејама изреку кнеза Михаила: „Закон је највиша воља у Србији“. Све остало, дакле, — ред, традиције, дисциплина, оданост, верност, послушност, прогресивност („реформе еволуцијом“) и искреност, јавља се као последица законитости.

Према овоме погледи г. Новаковића подилазе под теорију француског доктринарскога либерализма. Henry Michel карактерише у своме делу „Идеја Државе“ ту школу овако: „Либерална школа у главноме израђује теорију противустајања деспотизму демократском или цезаријанском“. Ова школа признаје индивидууму право на слободе, али „у пределима датих му пуномоћства“ (Benjamin Constant). Колико подилазе погледи г. Новаковића под доктрину ове школе још ће се боље видети из његових погледа на демократизам.

Шта је демократизам по мишљењу г. Новаковића?

„Супротно овоме (горе цитираном његовом) конзервативном гледишту јесте гледиште револуције, у обичним приликама названо радикално или демократско“. Атрибути су демократизма, на супрот конзерватизму, — нереди, сила, превара и обмана.

Док конзервативац тражи „да се свуда ради мирно и пажљиво“, присталице демократизма (револуције) — „ломе како стигну“. Конзервативни рад претпоставља „равнотежу врховних државних власти“, а демократски присвајање ових власти од стране народнога представништва, управо „превлашћу скупштинске већине“.

Дакле, до краја погледи г. Новаковића одговарају погледима француских доктринара либерализма, који су у добу опште реакције против чуда и покора велике револуције хтели да како примире високе идеје енциклопедиста и стечена права на слободу са старим појмовима о власти и држави, али, као што је познато, живот је на ове теорије сасвим друкче одговорио.

Ну, да се вратимо мислима поштованога академика. Најпре да га упитамо у име чега имају да се жртвују не само „све наклоности“ човекове него и његова личност „анонимним, апстрактним захтевима законитости?“ На сваки начин ову велику жртву чини г. Новаковић не ради „апстрактних захтева законитости“, него ради каквога вишега циља, коме морају бити и ови захтеви потчињени. Свакојако ово може бити само државна заједница, јер г. Новаковић, усвојивши гледиште г. Перића на улогу владаоца у уставној монархији, даје своје узгредно „конзервативно“ гледиште с тенденцијом да обележи своје политичко гледиште како се држава може правилно развијати и усавршавати. Ми жалимо што се г. Новаковић макар и узгред није дотакао циља „државина“ развијања и усавршавања, јер бисмо онда знали крајњу сврху његове жртве, односно знали бисмо суштину његовога политичкога програма. Али ма какав он био и макар како биле противуречне у политичкој науци одредбе државнога задатка, личност човекова с њеним добрим наклоностима мора доминирати над свима побочним циљевима државне политике.

Ну, да се вратимо непосредном нашем послу. Ничим и никад уважени академик не може доказати да је демократизам „гледиште револуције“ и да његове „присталице не бирају средства да постигну оно што желе“, а још мање да су њима „добри и нереди, и сила, и превара, и обмана“. Ничега од овога не само што не признаје демократизам (синоним код г. Новаковића револуције и демократизма), него ово не признаје ни анархизам као политичка школа. На демократским начелима почива државна организација већине савремених цивилизованих народа и у колико су ова начела више ухватила корена у умовима људи у толико је политички морал виши и поштовање закона јаче. Баш обрнуто тврђењу г. Новаковића, најмање има законитости у државама, у којима нису завојевали право грађанства демократскога начела. Ово талантовани историчар мора боље знати од нас и мора се претпоставити, да је могао ове истине превидети имајући на уму наше, српске конзервативце и демократе. Али ово је сувише клизаво земљиште за теоријско прочишћавање политичких појмова. Ако је г. Новаковић имао, као што рекосмо, на уму наше политичке групе, онда би требало да нам да̂ историјску слику „стварања“ једних и „обарања“ других. Не бранећи наше демократе и не нападајући наше конзер-

вативце, ми рачунамо да ће будући наш историчар више наћи „присталица демократизма“, у смислу демократизма како га г. Новаковић разуме, — међу нашим конзервативцима него међу нашим демократима, ма да их и овамо има приличан број. Неморал не признаје ни конзерватизам ни демократизам; неморал има „својих присталица“ у сваком режиму, јер у сваком друштву има непоштених људи, али неморалу је лакше успевати у недемократским но у демократским државним заједницама, ако ни због чега другога а оно због могућности борити се с њим.

Независно од свега овога, ми не одричемо корист једне конзервативне, али принципијално конзервативне странке већ и због тога што је код нас нагло отпочета опасна по прави демократизам спекулација са великим принципима двају великих прошлих столећа, те би принципијални конзерватизам упућивао на пут принципијалности и оне који на лету хватају демократске принципе и одмах приступају њиховом експлоатисању у своју личну корист. Али, судећи по факту, што су двојица старих вођа наших двеју конзервативних партија (г. г. Новаковић и Авакумовић) скоро остали усамљени, можда баш због тога што су убеђени конзервативци, као и по томе, што су два „млађа крила“ тих партија са вођама бившим првацима — министрима старих партијских заједница постала „радикалнија“, или, како би рекао г. Новаковић, „револуционарнија“, него оба радикална крила, изгледа да у Србији нема места конзерватизму.

*

Г. Новаковић је супротнога мишљења. Он своје мишљење базира на историји; дакле, на земљишту своје признате компетенције. Ни ово гледиште нашега учитеља историје не можемо усвојити, допуштајући могућност да се може историчар преварити онде где говори као политичар.

Да напоменемо у главноме оно што он каже. Римски империјализам, вели г. Новаковић, највише се одржао на Балканском Полуострву; Немањићи су за своју круну пренели моћ римскога и цариградскога автократора; Турци су, у име Мухамеда, такође примили од Византинаца тај исти римски империјализам[1], као и Руси: „С тога ми се чини да покрај свих звучних фраза модернога либерализма још увек има

[1] 11 јули ов. год. показује колико је основано позивање г. Новаковића на Турке.

и у нашем народу присталица странке девизе „Бог на небу а цар на земљи“. То би имала да докаже и нова наша историја: Карађорђе стално је и постојано тражио над целом земљом власт самодршца; ово је као „готову тековину продужио кнез Милош, и остали Обреновићи у унутрашњој политици остали су конзервативци. Тек смрћу краља Александра „отворио се пут потпуној превласти демократских струјâ“.

Пут збиља тегобан и дуг, али да видимо, пошто је он нов, да није и туђ нашем народу. Овај наш историјски пут није усамљен; у главноме то је скоро пут свију европских народа. Замените наш турски јарам јармом феудала и прошлост европских народа у смислу ових традиција одговара нашој прошлости. Тен у Origines de la France contemporaine готово то исто вели о Француској што г. Новаковић о Србији. И он налази да су се француски појмови о држави сложили из римскога појма о императорској врховној власти, из хришћанскога појма о божанском пореклу владаочеве врховне власти (византинизам) и из појма неограничених права владаоца у епоси феудализма. Али све то, наслањајући се једно на друго, водило је у новој државној организацији. „Дванаест векова старога режима, вели други француски историк Hanotaux, радили су на организовању нације помоћу утврђивања идеје о држави“.

Наша пак државна независност престала је у зори препорођаја, који је имао да утиче и на државну организацију, те даље кретање политичкога живота других народа није могло утицати на наш народ и још довољно неутврђени автократизам Немањића прешао је у царство појезије и то револуционарне народне епике. Не покорност цару но борба с њиме, то је наша народна девиза за пет векова робовања. Византијско-хришћанско-турска девиза: „Бог на небу и цар на земљи“ усађена је само једном делу нашега народа — потурчењацима. Садашњи демократизам православних и конзервативизам мухамеданских Срба у Босни и Херцеговини даје одличну потврду овога што рекосмо.

Нова историја Србије, како се нама чини, ово само потврђује. Из стогодишњих „плавих сенака“, којима, кад не би било сувише неестетично, боље одговара назив крвавих сенака, мора се извести један једини закључак, а тај је, да је девиза: „Бог на небу а цар на земљи“ према шесторици државних поглавара седам пута погажена. Гледајте како се за сто година ре-

ђају ове плаве и крваве сенке: *убиство* (Карађорђе), *изгнанство* (Милош), *изгнанство* (Михаило), *изгнанство* (Александар), *убиство* (Михаило), *изгнанство* (Милан) и *убиство* (Александар). Што је најкарактеристичније у овој смени лица то је што *изборно начело доминира над наследним*. *Шест пута* избор решава ко ће стати ногом на српски престо, а *три пута* наследно начело. Истина и изборно начело вије се око две лозе најзнатнијих породица Шумадије, али ипак оно није губило свој карактер све док није и последњи изданак једне лозе ишчупан.

Изгледа нам да је г. Новаковић готов да за све ово оптужи олигархију. Али од куда пониче сама олигархија? Учитељ нас свију Вук Караџић на ово питање даје овакав одговор: „Кад помислимо, да се у данашње време по најуређенијим европским државама налазе људи, који подижу буне и труде се, да отму власт и господство онима, којима је то од Бог зна колико дедова остало; онда се ни мало не можемо чудити, што се подижу буне у Србији, где се тек ради да би се земља уредити могла, и *где сви људи памте, кад су њихове старешине биле онаке, као и они данас што су*".[1]

Дакле, не на монархијским традицијама а на свести народној о потреби владаочеве власти има се базирати принцип монархизма. Ми ову потребу и сазнајемо и признајемо већ и због тога, што не признајемо, као што то многи чине, да је период нашега народнога ослобођења, период народне револуције завршен. У оваком народном положају, у каквом се налазимо ми, народу су потребне готове вође, а не стварање њих по потреби. Потребна нам је и дискреционарна власт у рукама државнога поглавара, којом би се могли увек кад затреба користити. Но све ово не треба и не сме отуђивати круну од на-

[1] Кад су ове мисли горе већ довршене биле, ми смо у једном дневном листу прочитали скупштински говор г. др. Војислава Вељковића који, под утицајем или без утицаја Вукова, вели: „У Србији се на краља не гледа оним истим очима којима се у другим државама гледа на владаоца, који се већ стотинама година рађају на престолу и чије династије већ стотинама година имају државну власт у рукама. Монархијско осећање које се тамо у току векова стварало и развијало није у нас имало ни времена да се створи и окрепи, јер ми од скора и постојимо као монархија, бар у новој историји." Карактеристична је појава, да присталица старе консервативне партије још каже, да се монархијска осећања „већ више неће моћи ни створити" код нас у ово доба демократизма.

рода и борба о „равнотежу власти“ не би водила ни добру круне ни добру народа. Ми смо сагласни с г. Новаковићем, да су интереси владаоца и интереси народа увек индентични, али баш ова индентичност интереса упућује и круну и њене пријатеље не к одметању од народа, него к стапању тежња у једну заједничку тежњу. Само овако може очврснути код нас принцип монархизма. Не аристократским и апсолутистичким, односно јакобинским прохтевима и субјективним погледима него демократским реформисањем нашега државнога уређења могу се уклонити такви крупни недостатци, као што је, како се сасвим тачно изражава г. Новаковић, „фалсификовање изборнога ресултата“

Марко П. Цемовић.

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

Ништа тако није једило Љовина, као овај тон. Али такав тон беше општа црта свих надзорника, што се код њега измењаше. Сви су подједнако гледали на његове комбинације, па зато је сад и престао да се љути на њих и само се једио и, у исто време, осећао јаче побуде да се бори против те елементарне силе, коју он није могао друкчије изразити, него фразом: „како Бог да̂“ и која му је стално као против-разлог изношена.

— Ако успемо, Константине Дмитричу, — рече надзорник.

— А зашто да не успете?

Треба наћи најмање још петнаест радника. Али ето, не долазе. Отоич су били, траже по седамдесет рубаља на лето.

Љовин ућута. Опет му стаде насупрот ова сила. Он је знао да се и поред најбољег старања није могло наћи више од четрдесет, тридесет седам, тридесет осам радника за садашњу цену; четрдесет се нашло а више нема. Али ипак он није могао а да се не бори.

— Зовите по Сури и Чефировци, ако не дођу. Треба тражити.

— Ја ћу послати, — рече сетно Василије Фјодорович — Али... и коњи су ослабили.

— Купићемо још! Знам ја вас, — додаде, смешкајући се — ви увек помање и погоре; али ја вам ове године не дам да радите, како ви хоћете. Све ћу ја са̂м.

— Ви и овако, чини ми се, мало спавате. Нама је пријатније кад смо пред газдиним очима....

— Дакле, иза Брезовог Дола сеју детелину? Идем да видим — рече, узјахавши малог риђег Колпика, кога му доведе кочијаш.

— Преко потока не можете прећи, Константине Дмитричу — викну кочијаш.

— А ја ћу кроз-а шуму.

И хитрим раваном доброг одморног коња, који је фркао над барама и затезао дизгине, Љовин пође по каљавом дворишту и изађе на капију у поље.

Кад је Љовину било пријатно на сточном дворишту, у пољу му је било још пријатније. Љуљајући се равномерно на добром коњићу, удишући свеж и топао мирис снега и ваздуха при проласку кроз шуму, он се радовао сваком свом дрвету гледајући, како на кори њиховој оживљује маховина и како набубравају пупољци на гранама. Кад је изашао из шуме, пред њим се на огромном пространству, као кадифени распрострти ћилим, показа зеленило, на коме не беше ни једног голог места и ни једне барице, осим по где-где у вртачама што се виђаху остаци неокопнелог снега. Он се није наљутио ни кад је спазио сељачког коња, како му гази зелен усев (рекао је само сељаку, с којим се срео, да га отера), нити га је могао наљутити подругљиви и глупи одговор сељака Ипата, кога је срео и упитао: „Је ли, Ипате, хоћемо ли скоро да сејемо?“ „Треба најпре поорати, Константине Дмитричу“, одговори Ипат. Што је даље ишао, све је пријатније бивало и планови газдинства, све бољи од бољег, јављали су му се у памети: посадити око свих поља живу ограду према јужној страни тако да се снег под њом не би задржавао; извадити шест њива за ђубрење и три резервне за сејање траве, ископати језерце и, ради поправке земље, удесити покретне торове за стоку. И тада 300 ланаца пшенице, 100 кромпира и 150 детелине, и ипак ни једног испошћеног ланца.

Са таквим маштањем, пажљиво терајући коња међом да не би газио своје усеве, он приђе радницима који су сејали детелину. Кола са семеном нису стајала на међи него на самој њиви и пшеница озимица била је изривена точковима и утабана коњским копитама. Обадва радника седела су на међи, вероватно пушећи из заједничке луле. Земља у колима, са којом је било помешано семе, није била истрошена него смрзнута у бусикама. Спазивши газду, Василије радник упути се ка колима а Мишка поче да сеје. То није било лепо, али на раднике Љо-

вин се је ретко љутио. Кад је Василије пришао, Љовин му нареди да изведе коња из њиве.

— Не мари ништа, господару, повратиће се — одговори Василије.

— Молим те, не причај — рече Љовин — него ради, што ти се каже.

— Разумем — одговори Василије, и дохвати коња за главу. — Ала је семе, Константине Дмитричу — рече он удварајући се — прва сорта. Само је врло тешко ићи. По читав пуд[1] вучеш на обући.

— А зашто нисте земљу просијали? — рече Љовин.

— Па ми је трошимо — одговори Василије — кад узимамо семе, онако длановима.

Василије није био крив што су му насули непросејану земљу, али Љовину ипак није било право. Љовин је и овог пута употребио оно средство, које је он више пута корисно опробао, кад је хтео да угуши у себи осећај једа и да све оно, што се чини рђавим, направи добрим. Он погледа на Мишку, како је корачао, вукући на ногама огромну масу земље, која се лепила за обућу, сиђе с коња, узе од Василија сејалицу и пође да сеје.

— Докле си дошао?

Василије му показа ногом биљегу и Љовин пође да сеје, како је умео. Тешко је било ићи, као по блату, и Љовин истеравши једну постат, ознoји се и врати натраг сејалицу.

— Пазите, господару, на лето да ме не псујете за ову постат — рече Василије.

— А зашто? — рече весело Љовин, осећајући дејство употребљеног средства.

— Ништа, видећете на лето. Познаће се. Погледајте само где сам ја сејао прошле године. Како је то расађено! Ја се, Константине Дмитричу, чини ми се, као за оца рођеног старам. Ја не волим да радим рђаво а и другима не дам. Кад је домаћину добро и нама је добро. Ено, кад погледаш — рече Василије, показујући на поље — просто ти се срце радује!

— А лепо пролеће, Василије.

— Оваквог пролећа старци не памте. Био сам код моје

[1] руска мера од 16 кгр.

куће, тамо је старац такође три осминика[1] пшенице посејао, па каже да од ражи не може да се разликује.

— А јесте ли давно почели сејати пшеницу?

— Па ви сте нас научили преклањске године; ви сте ми две мерице поклонили. Четвртину смо продали а три осминика смо посејали.

— Гледај те троши добро бусике — рече Љовин, прилазећи коњу — и пази на Мишку. Ако добро буде детелина никла добићеш педесет копејака од ланца.

— Хвала вам! Ми смо с вама и овако много задовољни.

Љовин појаха коња и оде у поље, где је била детелина и на њиву, која је разорана плугом за јарицу пшеницу.

Детелина беше веома напредна и дивно се зеленила по стрнини прошлогодишње пшенице. Коњ је глибао до самих чланака по полураскрављеној земљи и чуло се сваки пут гласно шљокање кад је ноге из блата извлачио. По орању се није могло никако ни проћи; само онде, где је још било леда, земља је одржавала коња, а у раскрављеним браздама нога је утањала до више зглобова. Орање је било изванредно; кроз два дана моћи ће се влачити и сејати. Све је било дивно, све је било весело. Љовин се врати преко потока, надајући се да је вода већ опала. И заиста, он пређе преко њега и крену две дивље пловке. „Сигурно има и шљука“, помисли он, и баш код самог савијутка ка кући срете шумског стражара, који му потврди његову претпоставку о шљукама.

Љовин појури касом кући да би успео да руча и припреми пушку до вечери.

XIV

Приближавајући се кући у најбољем душевном расположењу, Љовин чу прапорце са стране главног улаза.

„Да, то је са железничке станице, — помисли он —, сад долази московски влак... Ко би то могао бити? Да није случајно брат Никола? Он рече, чини ми се: ако не одем у бању, доћи ћу теби“. Првог тренутка беше му непријатно, што ће присуство брата Николе покварити ово његово срећно пролећње расположење. Али он се већ поче стидети тог свог осећаја и одмах је мислено раширио загрљај и са радошћу и милином

[1] руска мера.

очекивао је и желео од свег срца да то буде његов брат. Он ободе коња и прошавши багрен спази тројку[1], која је долазила са железничке станице, и господина у бунди. То није био брат. „Ах, кад би само то био какав пријатан човек, с ким би се могло поразговарати“, помисли он.

— А! — викну радосно Љовин, дижући обе руке у вис — Ево жељеног госта! Ах, како ми је мило, што си дошао! — узвикну он, познавши Степана Аркадијевича.

„Сазнаћу од њега, да ли се удала, а ако није, кад ће“ — помисли он.

И тога дивног пролећњег дана он осети, да га успомена на њу није ни мало тиштала.

— Ниси ми се надао, а? — рече Степан Аркадијевич, излазећи из саоница, попрскан блатом по носу, образу и обрвама, сав весео и здрав. Дошао сам да те видим, то је прво — рече он загрливши га и пољубивши га — да на тјаги[2] постојим, то је друго, и да забран у Јергушову продам, треће.

— Дивота! Ала је дивно пролеће! Како си ти то на саоницама допутовао?

— На колима је још горе, Константине Дмитричу, — одговори познати му кочијаш.

— Баш ми је мило, што си дошао — рече Љовин, искрено осмејкујући се детињски радосним осмејком.

Љовин одведе свога госта у собу за путнике, где беху донете и ствари Степана Аркадијевича: торба, ловачка пушка, кесица за цигаре и, оставивши га да се умије и пресвуче, он оде у канцеларију да каже о орању и детелини. Агафија Михајловна, која се увек бринула за част овога дома, срела га је у предсобљу са питањима односно ручка.

— Радите, како знате, само што пре, — рече он, и оде к надзорнику.

Кад се вратио, Степан Аркадијевич је већ умивен, очешљан и насмејан, излазио из своје собе и они заједно одоше на горњи спрат.

— Е баш ми је мило што сам се докотурао до тебе! Сад

[1] кола или саонице са три коња.

[2] Тјага — сазивање и спаривање код шљука, које бива у лету пред вече ускоро после њиховог доласка (април): мужјаци издају при спаривању неке карактеристичке звуке. Лов и пуцање на тјаги особито је популарно код ловаца.

ћу већ сазнати, у чему се састоје оне тајне које ти овде свршаваш. Не, збиља, ја ти завидим. Како је лепа кућа, како је све дивно!.. Светло, весело, — говорио је Степан Аркадијевич, заборављајући да није увек пролеће и да нису увек тако ведри дани, као сад. — А твоја дадиља... просто дивота! Наравно, боља би била лепушкаста собарица у кецељици, али према твом калуђерском и строгом стилу — и ово је врло добро.

Степан Аркадијевич испричао му је много новости, а особито интересну за Љовина новост, да се његов брат Сергије Иванович спрема овог лета к њему у село.

Ни једне речи Степан Аркадијевич није поменуо о Кити, нити уопште о Шчербацкима; само му је изручио поздравље од своје жене. Љовин му је био благодаран на његовој деликатности и веома се радовао своме госту. Као и увек, за време усамљености, код њега се накупило тушта и тма мисли и осећаја, које он није могао саопштити својој околини и сад је обасипао Степана Аркадијевича и појетичном радошћу пролећа, и неуспесима и плановима газдинства, и мислима, и примедбама на књиге које је читао а особито идејом свога дела, у чију је основу легла, ма да и он сам то није опажао, критика свих старих списа о газдинству.

Степан Аркадијевич, који је био увек љубак и који је све разумевао по најмањој алузији, овога пута био је особито љубак и Љовин је опазио код њега још једну нову, ласкаву по себе, црту уважења и као неке нежности према себи.

Старање кувара и Агафије Михајловне да ручак буде особито добар имало је као своју последицу само то, што су обадва гладна пријатеља, примакнувши се столу, најели се хлеба с путером и усољених печурака, и још то, што је Љовин наредио да се донесе супа без колачића, којима је кувар хтео особито да изненади госта. Али Степан Аркадијевич, ма да је навикао на другојачије ручкове, све је налазио изврсним: и „травник[1]“, и хлеб, и масло, и особито „полоток[2]“, и печурчице и чорбу с копривама, и кокошку са белим сосом, и бело кримско вино, — све је било изврсно и дивно.

— Одлично, одлично — говорио је он, запаљујући дебелу цигарету после печења. — Као да сам се са пароброда, после хуке и трескања, на тиху обалу искрцао. Дакле, ти кажеш да

[1] врста тице.

[2] руско јело.

се сам раднички елеменат мора изучавати и да се њиме мора руководити при избору начина газдинства. Ја сам ти у томе профан; али чини ми се ипак да ће теорија и њена примена имати утицаја и на радника.

— Да, али ја не говорим о политичкој економији него о науци газдинства. Она мора бити као и природне науке, мора посматрати дане појаве, као и радника са његовим економским, етнографским....

У том тренутку уђе Агафија Михајловна, носећи слатко.

— Но, Агафија Феодоровна — рече јој Степан Аркадијевич, цмокнувши у јагодице својих пуначких прстију — ала вам је травњик и „полоток"!... Је ли, Косћа, да није већ време? — додаде он.

Љовин погледа кроз прозор на сунце, које је замицало за голе врхове шуме.

— Време је, — рече он, — Кузма, спреми лака кола! — и отрча доле.

Степан Аркадијевич сиђе доле и сам акуратно скиде са лакованог ковчега павлаку од сегелтуха, отвори га и стаде састављати своју скупоцену пушку најновијег фасона. Кузма, нањушивши да ће бити доброг бакшиша, није се одмицао од Степана Аркадијевича и обувао му је и чарапе и чизме што му Степан Аркадијевич није бранио.

— Нареди, Косћа, ако би дошао Рјабињин, трговац.... ја сам му рекао да дође, да га приме и да почека...

— А зар Рјабињину продајеш забран?

— Да. Зар га ти познајеш?

— Како да не! Имао сам с њим посао „позитивно и коначно".

Степан Аркадијевич насмеја се. „Коначно и позитивно" биле су омиљене узречице трговца Рјабињина.

— Да, он врло смешно говори... Разумела си већ, куд ће газда! — додаде он, потапкавши руком Ласку, која је цвичала и увијала се око Љовина, лижући му час руку, час чизме и пушку.

Кола су већ стајала код врата, кад су они изашли.

— Ја сам рекао да спреме кола, и ако није далеко; ако хоћеш, можемо и пешке?

— Не, боље овако — рече Степан Аркадијевич, прилазећи колима. Он седе, обави ноге тигровим кожом и запали цигару

— Како то да ти не пушиш! Цигара — то је такво задовољство, управо, није задовољство него венац, симптом задовољства.... Ово је прави живот! Како је лепо! Овако бих желео да живим!

— Па ко ти смета? — рече Љовин, осмејкујући се.

— Не, ти си срећан човек. Имаш све, што год волиш. Имаш коње, имаш псе, имаш лов, имаш економију.

— Може бити да сам срећан због тога, што се радујем ономе што имам и не жалим за оним што немам — рече Љовин сетивши се Китинке.

Степан Аркадијевич разумеде, погледа га и ништа не рече.

Љовин је био благодаран Облонском за то, што овај, по својој свагдашњој тактичности, приметивши да се Љовин боји разговора о Шчербацкима, није ништа говорио о њима; али сад је Љовин већ хтео да сазна оно, што га је тако мучило а о чему није смео да започиње разговор.

— Па како твоје ствари? — рече Љовин, помисливши о томе, како није лепо од њега да мисли само о себи.

Очи Степана Аркадијевича весело се засијаше.

— Па ти не признајеш да се преко хлеба може желити и погаче, то је по твом мишљењу злочин; а ја пак не признајем живот без љубави — рече он, схвативши на свој начин питање Љовиново. Шта знаш да радиш, ја сам тако створен. И збиља, тиме тако мало чиниш другима зла а себи тако много задовољства....

— Да није опет штогод ново? — упита Љовин.

— Јесте, братац! Теби је јамачно познат тип Осијановог женскиња.... женскиња, које сањаш у сну.... Ето, такво женскиње налази се и на јави... и те су женске ужасне. Женско, видиш ли, то је такав предмет, који, ма колико га ти изучавао, остаје увек потпуно нов.

— Онда је боље и не изучавати га.

— Не. Неки математичар рекао је да наслада није у самој истини, већ у тежњи к њој.

Љовин је слушао ћутећи и, без обзира на све напоре које је чинио, није се могао пренети у душу свога пријатеља да би разумео његове осећаје и дражи изучавања таквог женскиња.

XV

Место „тјаге“ било је у близини више речице у ситној јасиковој шумици. Дошавши до шуме, Љовин сиђе и проведе Облонског до угла маховинасте и подбарне пољанице на којој се снег већ беше отопио. Он се врати на други крај ка двокракој брези и, наслонивши пушку на рачве сувог ниског ступа, скиде кафтан, опаса се и учини неколико покрета рукама да види колико је комотан.

Стара седа Ласка, која је ишла за њима, чучну пажљиво према њему и начуљи уши. Сунце је залазило за велику шуму и при светлости запада јасно су се оцртавале разбацане по јасиковој шумици брезице својим обореним granama са набубрелим пупољцима, готовим да се распрсну.

Из честе шуме, где је било још снега, једва је чујно текла вода кривудавим поточићима. Мале тице цвркутале су и по каткад прелетале с дрвета на дрво.

У интервалима потпуне тишине чуло се шуштање лањског лишћа, које се кретало услед крављења земље и клијања траве.

„Гле, молим те! Чује се и види се како трава расте!“, рече у себи Љовин, спазивши како се покрену мокар јасиков лист поред клице младе травчице. Он је стајао, слушао и гледао час доле на мокру маховинасту земљу, час на Ласку која је пажљиво ослушкивала, час на море голих врхова шуме које се протезало пред њим, час на небо које је постепено тамнело, покривајући се белим пругастим облачићима. Јастреб, лагано машући крилима, пролете високо изнад далеке шуме; други пролете тако исто у истом правцу и нестаде га. Тице су све јаче и брижљивије цвркутале у чести. У близини захука совуљага и Ласка, уздрхтавши, пође пажљиво неколико корака и, накрививши главу у страну, стаде ослушкивати. Иза реке чу се кукавица. Она два три пута закука својим обичним гласом а затим промуче, убрза и сплете се.

— Гле, молим те! Већ и кукавица! — рече Степан Аркадијевич, помаљајући се иза жбуна.

— Да, чујем! — одговори Љовин, нарушавајући тишину шуме својим гласом, који и њему самом беше непријатан. — Пази, сад ће!...

Степан Аркадијевич опет замаче за жбун и Љовин спази

само јасан пламен од жижице, који убрзо замени црвени жар на цигарети и плавичасти дим.

Цак! Цак! Чу се како Степан Аркадијевич запе своју пушку.

— Шта то виче? — упита Облонски, скрећући пажњу Љовину на отегнуто хукање, као да је, играјући се, танким гласом рзало ждребе.

— А, зар не знаш? То је зец мужјак. Пст, не говори више! Слушај, ето лети! — скоро дрекну Љовин, запињући пушку.

Зачу се у даљини танак фијук; кроз два секунда, по обичном такту тако познатом ловцу, зачу се други, трећи а за трећим фијуком већ се чуло гакање.

Љовин баци поглед на десно и на лево, и пред собом на мутно-плавом небу изнад нежних младара јасикових врхова спази тицу. Она је летела право к њему; блиски звуци гакања које је личило на одмерено цепање јаке тканине, разлегоше се крај самих ушију; видео се већ дугачки кљун и врат тичији, и оног тренутка, кад Љовин пружи пушку, иза жбуна, где је стојао Облонски, сину црвена муња, тица као стрела спусти се доле и опет излете у висину. Опет сину муња и зачу се пуцањ; лепршајући крилима, као да се стараше да остане у ваздуху, тица стаде, постаја један тренутак па тешко шљепну о влажну земљу.

— Није могуће да сам промашио? — викну Степан Аркадијевич, који од дима није ништа видео.

— Ено је! — рече Љовин, показујући на Ласку, која је, чисто осмејкујући се, лаганим кораком, као да је хтела да продужи то задовољство, носила газди убијену тицу, начуљивши једно ухо и високо машући врхом чупавог репа. — Е, мило ми је, што писи промашио! — рече Љовин, осећајући у исто време и завист, што њему није испало за руком да ту шљуку убије.

— Промаших из десне цеви — одговори Степан Аркадијевич, пунећи пушку. — Пс.с.с...т лети!

И заиста, зачуше се оштри фијуци, који су брзо следовали један за другим. Две шљуке, играјући се и терајући једна другу фијучући а не гачући, наиђоше до изнад самих глава њихових. Разлегоше се четири пуцња и шљуке, као ластавице, брзо скренуше у страну и нестаде их.

— —

„Тјага“ је била дивна. Степан Аркадијевич убио је још две шљуке и Љовин две, од којих једна није нађена. Поче се хватати сутон. Јасна, сребрна Венера ниско на западу већ је сијала својим нежним сјајем, а високо на истоку већ се преливао у свом црвеном огњу мрачни Арктурус. Над својом главом Љовин је час налазио, час губио звезде Медведице. Шљуке су већ престале да лете, али Љовин је одлучио да почека још, док Венера, која је гледала на њега испод брезове гране, не дође више гране и док не постану јасне све звезде Медведице. Венера је већ прешла била грану, кола Медведице са својом рудом сва су се већ видела на тамно-плавом небу а он је још једнако чекао.

— Хоћемо ли кући? — рече Степан Аркадијевич.

У шуми је већ била тишина и ни једна тичица није се мрдала с места.

— Да чекнемо још мало — одговори Љовин.

— Како хоћеш.

Они су стајали сад на петнаест корака један од другог.

— Је ли, Стиво! — рече Љовин изненада. — Што ми ништа не причаш, је ли се удала твоја свастика и кад ће, ако није?

Љовин се осећао тако чврст и спокојан да га никакав одговор, мишљаше он, није могао узбудити. Али он никако није очекивао оно, што му је одговорио Степан Аркадијевич.

— Нити је мислила, нити мисли да се удаје; напротив, она је јако болесна и доктори су је послали у иностранство. Чак се боје за њен живот.

— Шта кажеш! — викну Љовин. — Јако болесна? Шта је с њом? Како она....

За време, док су они разговарали, Ласка је, начуљивши уши погледала час горе у небо, час с прекором на њих.

„Нашли су кад да се разговарају“, мислила је она. „А она лети... Ево је... Пропустиће је...“ мислила је Ласка.

Али у том самом тренутку обојица чуше оштар фијук, који као да их ошину по ушима, и обојица одједанпут шчепаше пушке, и две муње сину и два пуцња разлегоше се једног истог тренутка. Шљука моментално склопи крила и паде са висине у честу, угибајући танке изданке.

— Одлично!.. Заједничка! — викну Љовин и потрча с Ласком у честу да тражи шљуку. „Да, беше, шта оно беше не-

пријатно“, сећаше се Љовин. „Да, Китинка болесна... Шта да радиш, жао ми је јако“, мислио је он.

— А, нашла си! Паметно си ти куче, — рече он, узимајући из уста Ласкиних топлу тицу и мећући је у готово пуну ловачку торбу. — Нашао сам, Стиво! — викну он.

XVI

Враћајући се кући, Љовин се распитивао о свима подробностима болести Китинкине и плановима Шчербацких и, ма да га је срамота било признати, све оно, што је сазнао, било му је пријатно. Било му је пријатно и због тога, што је на тај начин имао још наде, а још више му је било пријатно, што је тешко било оној, која је њега тако увредила. Но кад је Степан Аркадијевич почео да говори о узроцима болести Китинкине и кад је поменуо име Вронског, Љовин га прекиде.

— Ја немам никаког права да знам породичне подробности а, право да кажем, и не интересује ме.

Степан Аркадијевич осмехну се једва приметно, спазивши тренутну и тако познату му промену на лицу Љовинову, који постаде онако исто мрачан, колико је био ведар и весео минут пре тога.

— Јеси ли сасвим свршио погодбу с Рјабињином? — упита Љовин.

— Да, свршено. Цена је одлична, тридесет осам хиљада. Осам хиљада одмах, а остало за шест година. Дуго сам се с тим забраном бактао. Нико не даје више.

— То значи да си га џабе дао, — рече Љовин мрачно.

— Како џабе? — рече с добродушним осмејком Степан Аркадијевич, знајући, да сад Љовину све није добро.

— Тако, јер забран вреди у најмању руку пет стотина рубаља по десетини[1] — одговори Љовин.

— Ах, ове сеоске газдетине! — рече у шали Степан Аркадијевич. — Тај ваш тон презрења према нама варошанима!.. А кад треба да се посао сврши, ми га ипак најбоље свршимо. Веруј ми да сам ја све срачунио — рече он — и забран је врло добро продат, тако да се ја чак бојим да купац не одустане. То није јапија — рече Степан Аркадијевич, желећи да речју

[1] десетина 109,25 арп.

јашија сасвим разбије сумњу Љовинову — него већином дрва за гориво. И највише ако баци тридесет хвата по десетини, а он ми је платио по двеста рубаља.

Љовин се презриво осмехну. „Знам“, помисли он, „те маннире, не само његове него и свих варошана, који сврате два пута у десет година у село и научивши две-три сељачке речи, употребљују их и где треба и где не треба, будући тврдо уверени да они већ све знају. Јашија, баци 30 хвати. Говори речи, које сам не разуме“.

— Ја нећу да те учим ономе, што ти пишеш у канцеларији, — рече он — и ако ми што устреба, ја ћу те упитати. А међутим ти си тако уверен да разумеш сву ову букову школу. Она је тешка. Јеси ли избројао дрвета?

— Како да избројим дрвета? — рече смејући се Степан Аркадијевич, желећи да разбије код свога пријатеља рђаво расположење духа. — Избројати песак, звездане зраке, ма да би дубоки ум и могао...

— Да, да, али дубоки ум Рјабињина може. И ни један трговац неће купити, док не изброји, осим ако му дају џабе, као ти. Ја знам твој забран. Сваке године ловим по њему, и он вреди пет стотина рубаља, у готову новцу, а он ти је дао двеста и то на почек. Значи, да си му поклонио тридесет хиљада.

— Та мани, не заноси се, — рече тужно Степан Аркадијевић. — Зашто ми нико други није нудио?

— Зато, што се договорио с купцима; дао им да му не макаре. Ја сам са свима имао посла, знам ја њих добро. То нису трговци, него зеленаши. Они не иду тамо, где имају десет, петнаест процената, него чекају да купе рубљу за двадесет копејака.

— Та мани! Ти си нерасположен!

— Ни најмање! — рече зловољно Љовин, кад су већ били близу куће.

Крај улаза су већ стојала, чврсто стегнута гвожђем и кожом кола, са чврсто уамљеним ситим коњем. У колима је седео једар, црвен и чврсто опасани надзорник, који је Рјабињину замењивао кочијаша. Сам пак Рјабињин био је већ у кући и срео је ову двојицу у предсобљу. Рјабињин је био висок, мршав, средовечан човек, са брковима, обријаним дугачким подбратком и испупченим мутним очима. Он је имао на себи дугачак плави редингот и високе, набране на коленима и глатке на листовима,

чизме, поврх којих су биле велике каљаче. Он округлим потезом избриса марамом своје лице и, поправивши реденгот, који је и без тога стајао врло лепо, са осмејком поздрави Љовина и Степана Аркадијевича, пружајући последњем руку тако, као да је хтео нешто да ухвати.

— А, дошли сте! — рече Степан Аркадијевич, пружајући му руку. — Врло добро!

— Нисам смео да не извршим наредбу ваше светлости, ма да је одвећ рђав пут. Целог пута сам позитивно пешке ишао, али сам ипак дошао на време. Клањам се Константине Дмитричу, окрете се он Љовину, старајући се да дохвати и његову руку. Али Љовин, намрштивши се, правио се да не види његову руку и вадио је шљуке из торбе. — Изволели сте забављати се ловом? То би, дакле, каква тица могла бити? — додаде Рјабињин, гледајући презриво на шљуке. — Сигурно је укусна. — И он махну главом, као да је хтео рећи да не вреди клати вола због литре меса.

— Хоћеш ли у кабинет? — мрачно и намрштено рече Љовин на француском Степану Аркадијевичу. — Прођите у кабинет и тамо преговарајте.

— Где год је вама по вољи, — с презривим достојанством рече Рјабињин, као да је хтео тиме дати на знање да други могу наилазити на тешкоће при опхођењу с људима, али да за њега никад и нигде нема тешкоћа.

Ушавши у кабинет, Рјабињин се по навици обзираше на све стране, као да је тражио икону, али, нашавши је, није се прекрстио. Он разгледа ормане и полице с књигама и са оном истом сумњом, као и код шљука, махну главом, као да је опет хтео рећи: не вреди клати вола због литре меса.

— Јесте ли донели новац? — упита Облонски. — Седите.

— За паре не брините. Ја сам дошао да се видимо и да се погодимо.

— За шта да се погађамо?.. Та седите!

— То могу, — рече Рјабињин, седајући и наслањајући се лактом на фотељу на један врло мучан и незгодан по себе начин. — Треба да спустите мало, кнеже. Грехота је. А новац је готов, коначно, до последње копејке. На новац нећете чекати.

Љовин, који је остављао пушку у орман и који је већ излазио из кабинета, чувши ове речи купчеве, застаде на вратима.

— И оваков сте му џабе забран узели, — рече он. — Доцкан је он к мени дошао, иначе бих ја цену избацио.

Рјабињин устаде и, ћутећи, с осмејком прегледа Љовина од главе до пете.

— Веома је тврд Константин Дмитрич, — рече он с осмејком, обраћајући се Степану Аркадијевичу, — ништа, коначно, не можеш да пазариш. Пазаривао сам пшеницу, добре сам паре давао.

— Зашто да вам поклањам своје добро? Ја нисам на путу нашао, нити украо.

— Та молим вас, у данашње време позитивно је немогуће украсти. Сав је, коначно, у данашње време суд јаван, све је данас благородно и далеко од крађе. Ми смо говорили поштено. Скупо цене забран, нема се рачуна. Молим вас, спустите макар штогод.

— Јесте ли ви свршили ствар, или не? Ако је свршено, нема више погађања, а ако није свршено, — рече Љовин, — онда ја купујем забран.

Осмејак одједанпут ишчезну са лица купчева. Грабљив и суров израз расплину се по њему. Он раскопча капут хитрим коштаним прстима, раздрљи рубаху[1], прсник и ланац од сата, и брзо извади дебели стари новчаник.

— Изволте, забран је мој! — проговори он, брзо прекрстивши се и пружајући руку. — Узмите паре, мој је забран. Овако Рјабињин пазарује а не броји грош по грош!... рече он, мрштећи се и машући новчаником.

— Да сам на твом месту, ја не бих тако хитао, — рече Љовин.

— Та за Бога, — рече зачуђено Облонски — дао сам реч! Љовин изађе из собе, залупивши за собом врата. Рјабињин, гледајући на врата, с осмејком махну главом.

— Све је то младост, коначно једна детињарија. Верујте, части ми, да то купујем само славе ради, да се зна да је Рјабињин, а не неко други, купио забран у Облонског. А Бог зна да ли ћу имати рачуна. Верујте Богу. Изволте, да напишемо уговор...

Кроз један сат трговац акуратно намести и закопча свој редингот са уговором у џепу, седе у своја чврсто окована кола и оде кући.

[1] руска кошуља која се носи поврх прслука

— Ох, ова господа! — рече он надзорнику. — Сви су на један калуп.

— Вала баш! — одговори надзорник, додајући му дизгине и закопчавајући своју кожну кецељу. — А шта би с куповином, Михаило Игњатичу?

— Ајде, ајде......

С руског преводи
М. Сретеновић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

ИЗ ИСТОРИЈЕ УСТАВНОГА ПОКРЕТА У ТУРСКОЈ

— СВРШЕТАК —

III

У тој знаменитој аудијенцији у Мислу-Оглу Митад-паша имао је с принцем Хамидом да расправи ова питања: 1) да пристане да се одмах објави Устав, 2) у државним пословима има да слуша само савете одговорних саветника и 3) има да прими Зија-беја и Кемал-беја за своје приватне секретаре, а Садулах-беја за шефа дворског секретаријата. На овај последњи захтев нарочито су полагали Митад и Мехмед Ружди-паша држећи да ће тако султана имати под утицајем својих људи. Али принц Хамид умео је да надмудри Митад-пашу — он обећа, без поговора, да ће све примити и показа се веома либералан у својим погледима.

Свршивши овако споразум са принцем Хамидом, Митад-паша доби одмах и одлуку (фетву) шеик-ул-ислама да се Мурат збаци, и 19 августа 1876 г. би прокламован за султана, Абдул-Хамид II, син султана Абдул-Меџида. Али први кораци новога султана били су дезавуисање својих обећања. За маршала двора би постављен Махмуд Дамад Џелаледин-паша, а за првог ађутанта — Саид-паша („Инглиз"), људи познати као реакционари. Митад-паша је прогутао ову прву горку пилулу надајући се да ће султан бар одржати реч при постављању секретара. Али и ту се преварио. Султан наименова не Садула-беја већ Сајид-беја, човека Дамад-пашиног, дакле опет једног из противничког табора и то на најважнијем месту. Али до прекида не дође тада — јер је султану још требао Митад-паша. Баш тада се Европа спремала да питање о устанку босанско-херцеговачком узме у своје руке, — да га расправи на једној конференцији. Требало је дакле парирати оне кораке Европе, њено мешање у

унутарње ствари Турске. Чиме другим — ако не реформама, Уставом? И већ неколико дана по ступању свом на престо, султан Абдул-Хамид објави Хати-Хумајум, којим је правдао свој долазак на власт, и позивајући, се на прилике и невоље у царству, обећавао да сазове Народну Скупштину, која ће донети потребне реформе. О Уставу, у том акту, тада још ни речи не беше и ако је у првој редакцији, коју је Митад-паша дао а коју је султан одбацио, било категоричких обавеза за султана.

Али ма како султан да је био противу идеја Митад-пашиних, спољна политика приморала га је да их прихвати, истина не искрено. На првом месту био је то рат са Србијом, који је све више заоштравао односе између Турске и Европе, нарочито Русије. Огромној сили турској није могла одолети српска народна војска и једно за другим низали се порази наши — Зајечар, Књажевац, па Делиград. Срби беху потиснути на десну обалу Мораве, — али се још држао Ђунис. Тада српска влада затражи примирје и Порта одобри — али врло кратко од 10 дана. У току тога примирја Порта је доставила Србији услове под којима се хтела да измири. Ти су услови били немогућни за Србију, јер је Порта тражила да јој се врате градови, које је уступила Србији, да она прави и експлоатише железницу Ниш — Београд, да Србија распусти војску и да плати ратну оштету. Тако се непријатељства, после истеклог примирја, опет продужише. Али овај покушај, и ако је пропао, имао је својих крупних последица. Енглеска, да би спречила рат између Турске и Русије, који је свакога дана постајао неизбежнијим, предложи Порти — да се измири са Србијом на основици: status quo ante bellum, и да се уз то озбиљно уведу реформе у Босни, Херцеговини и Бугарској. Тако је Порта одговарајући на овај предлог енглески први пут поменула Устав, заклањујући се за њ да би могла одбацити предлог о реформама. Устав би обухватио све провинције а не само побуњене и дао би права и слободе свима поданицима султановим — а то је дакле нешто више од реформама, када би у истини све то ко респектовао! Да опет Порта озбиљно мисли с Уставом требало је да буде доказ тај факат: што је она тражила шестомесечно примирје (до 3 марта) са Србијом и Црном Гором како би га у том времену могла увести.

Али од тада наста обрт у држању великих сила. Већина од њих пристаде на предлог Портин, само не Русија. Она је веровала да је све то играње комедије, развлачење решења по-

стављеног питања, како на крају крајева не би било никаквог решења, и веровала је да се једино може што помоћи оним реформама које је она предложила, а те су: аутономија Босне и Херцеговине, и аутономија Бугарске, разуме се, имајући да то гарантију Европе.

Међутим, Турци су на бојном пољу имали таквих успеха да се није могло мислити, да ће они пристати на руски предлог. Октобра 18 пао је Ђунис, и ми смо морали да тражимо руску интервенцију. Игњатијев је тада по заповести царевој тражио од Порте примирје од шест недеља и имао је да прекине дипломатске односе и одмах отпутује ако га не би дала. Порта, саветована од Енглеске, похита и даде примирје од два месеца. У том међувремену и Русија и Порта чиниле су све да једна другу присиле на попуштање. Русија је упорно остајала при своме предлогу о реформама, а Порта је радила да се измири са Србијом и Црном Гором и да давањем Устава задовољава Европу, макар формално то било. Да би својим предлозима дао већи значај и дао уверења, који не сумњају у одлучност његову, цар Александар нареди те се мобилисаше шест корпуса. А да би убедио Енглеску да Русија нема освајачких намера на Балкану он је уверавао енглеску владу преко њеног посланика у Русији лорда Loftus-а (у знаменитој аудијенцији у Ливадији 22 октобра) да ће се Русија одмах повући с војском, чим буде оружјем извојевала слободе и гарантије хришћанских народа. Пре тога, пре него што се дође до оружаног сукоба, цар је тражио да се покуша да се питање реши на конференцији европских сила, која се имала одржати у Цариграду. Овај царев предлог није могла ни једна велика сила одбити. И тако се састадоше посланици европских сила у Цариграду на претходну конференцију 1 новембра, после које се имала састати прва конференција, да прими спремљена решења тих спорних питања.

Порта дакле није могла успети да добије пристанак Европе да сама реши унутрашња своја питања, није могла избећи конференцију од које је она толико презала. Политика великог везира, Мехмед Рушди-паше, који је био пријатељ реформама али не и присталица уставности, претрпела је дакле пораз. И на Порти је и у околини султановој све више освајало уверење да је Устав једини излаз из кризе, и да се тиме једино може пресећи мешање европских сила у унутрашње ствари Турске.

Већ на претходној конференцији Порта је имала да се увери

да Русија не мисли на попуштање од својих захтева. Она их је опет изнела и тражила је мир са Србијом и Црном Гором на основи: status quo ante, за тим за Србију Зворник, и за Црну Гору „исправку границе“, за Босну, Херцеговину и Бугарску аутономију са хришћанским гувернером и милицијом и т. д.

Разуме се да би за саму Турску недогледно боље било да је пристала на ове захтеве него ли што је, верујући да не мора ништа дати, довела до рата руско-турског и до берлинског конгреса, на коме је трипут више изгубила и морално унижена била. Али народи и државе као и људи, понети својим самољубљем, често пута не виде ни очигледна и груба материјална факта, која се као несавладљиве препоне истичу. Не верујући туђем искуству већ само своме, баш као и људи, и народи не радо уче из историје, па тако и Турци нити су веровали да ће их посигурно снаћи опасност, која је била неминовна ако остану упорни, нити су сумњали у своју опробану вештину одлагања, умарања противника — рачунајући на време! Овога пута грдно су се преварили и прескупо платили.

Не усвајајући руске предлоге и хотећи да изиграју захтеве европске на Порти се решише на крупан корак — на увођење уставности. Дуга се и очајна борба водила између противника уставности, којима је на челу стајао сада Мехмед Рушди-паша, и присталица Устава, Митад-пашине странке. На послетку је Митад-паша победио. На Порти је преовладало уверење да ће Устав у Турској онемогућити мешање Европе у њене унутрашње ствари. Било их је с Митад-пашом, који су веровали у могућност уставности и везивали за њу наде: да ће одиста настати здрав и правилан живот у Турској уношењем модерних установа и да ће устав улити свеж дух у оронули организам царства. Али је било доста и таквих, који су уставност сматрали само као средство да се Турска извуче сада из ове кризе, да се, другим речима, њоме изигра Европа, а нису веровали ни у могућност ни у потребу Устава у Турској. Како се нарочито испољила ова друга страна уставног покрета, — да се прекрати мешање Европе у унутарње послове Турске, то је и неуспех уставности, који је у брзо за овим дошао, сведочио пре у неискреност целога покрета него ли у његову озбиљност, искреност. Не треба заборавити да је и опозиција противу Устава сломљена баш тим разлогом — да ће Устав пресећи свако мешање Европе, да је конференција сила после тога

акта, сасвим излишна те је неће ни бити! Интересантно је да је и данашњи уставни покрет потекао опет у доста сличним приликама, — баш онда када је Европа одлучније узела да изврши реформе у Маћедонији, када је Енглеска изнела предлог о аутономији Маћедоније и после састанака краља Едуарда са царем Николом II. Под пресијом европске интервенције постао је дакле и овај данашњи уставни покрет, и то је био један од разлога што му се није веровало и што се држало да је инсцениран из Цариграда.

Митад-паша постаде по други пут велики везир (10 децембра 1876). Сутра дан, по доласку његовом на везирство, Митад-паша прокламова Устав. Тога дана — 11 децембра — имала се састати конференција великих сила у Цариграду, — за то је и похитано да се баш онда прокламује Устав. Пред Портом беше се искупио силан свет: на једној естради, декорисаној заставама, беху искупљени министри и улеме, и очекиваху секретара султановог, Саид-пашу, који донесе Устав потписан руком Абдул Хамидовом. Пред оним многобројним светом и упарађеном војском прочитан је Устав и после у хиљадама штампаних примерака раздаван свету. Митад-паша поздрави нови Устав кратким али одушевљеним говором а са Сераскијерата опалише 101 топ. У вече је варош била осветљена и гомиле раздрагана света, војника и ђака највише, ишле су улицама вичући: „живео султан, живео Митад-паша!“

Конференција се беше искупила. Русију претстављаше Игњатијев, Француску гроф Шедорди и гроф Бургоан, Енглеску Салисбери и Елијот, Аустрију гроф Зичи и барон Каличе, Италију гроф Корти, а Турску Едем-паша и Сафет-паша. Тек што свршише оне уобичајене претходне послове и пређоше на рад, зачу се пуцањ топова, устаде Сафит-паша и ослови конференцију овим речима: „Господо, пуцањ топа, који чусте, сигнал је да се објављује Устав, који је дао Nj. В. Султан а којим се гарантују права и слободе признате свима поданицима царства без разлике. Ја мислим да је, после овог великог догађаја, наш посао постао излишан“! Наста хладно, ледено, ћутање — ова удешена театралност промашила је циљ. Конференција је продужила свој рад. Турци су се дакле преварили. Али тиме је за сваког мисленог човека јасно било да је и судбина Устава запечаћена. Требало је да дођу још спољни дога-

ђаји па да Устава и парламента нестане. Није на то требало дуго чекати — догађаји су у брзо дошли.

Конференција је продужила свој рад и 16 децембра била је друга њена седница, — на којој су представници Порте одбили предлоге: о повећању Црне Горе, уступању М. Зворника Србији, о званичном народном језику вилајета, аутономији и милицији вилајета и т. д. Тада руски представник, као главни предлагач, поднесе конференцији други, много умеренији предлог, да би тиме олакшала Турској да га прими. И 3. јануара 1877 би прочитан тај предлог: којим се напуштало увећање Црне Горе и исправљање српске границе, постављање гувернера само за првих пет година имале су да одобре велике силе, интернационална комисија имала је много мањи делокруг рада и т. д. Али Порта одби и овај предлог држећи да је то само руски предлог и ако су представници великих сила изјавили да ће напустити Цариград. На предлог Митад-пашин, а како се и до сада радило, би позван велики савет од 200 њих — бивших министара, виших чиновника, виђених хришћана и Јевреја. Пред тим великим скупом изнесе Митад-паша критичну ситуацију царства: ако прими предлог великих сила онда је свршено са самосталношћу царства, не прими ли их, онда ће доћи у сукоб с Европом. Крај све опасне ситуације скуп не прими овај предлог великих сила и дан два доцније Сафет-паша саопшти то члановима конференције. Они неколико дана доцније напустише Цариград.

Од Митад-паше било је веома мудро што у овако тешкој ситуацији разумеде да је најважније сада закључити мир са Србијом и Црном Гором, — и поче одмах да ради на томе (пошто је још 16 децембра продужено примирје) и то преко турског посланика у Бечу, Алеко-паше, који се непосредно споразумеваше са српским представником Цукићем. Али Митад паша не сачека свршетак ових преговора, њега збацише с великог везирства. Противу њега плеле су замке по одавна. Али када посланици страних сила напустише Цариград, и када је јасно постало за сваког да Устав, дело Митад-пашино, није могао пресећи мешање Европе у унутрашње послове Турске, тада је и судбина Митад-пашина запечаћена била. И у сред — разуме се привидне — највеће милости Митад-паша би по турском начину свргнут с власти. Ноћу између 24 и 25 јануара Саид Инглиз-паша и неколико официра одведоше га, по заповести

султановој, на јахту султанову „Изедин“, чији је капетан имао наредбу у запечаћеном писму, које је смео да отвори и прочита тек у заливу Челкмеџе. Митад-паша би доведен до талијанског пристаништа Бриндизи и ту се искрца. Сад је био изгнаник. Тако се ненадно и бедно свршила каријера оног великог човека.

Али Митад-паша није доживео да види ни отварање парламента, да види примењен свој Устав. Под његовим заменику, Едем-пашом, отворен је парламенат 7 марта. Султан је лично с највећом помпезношћу отворио парламенат подужом престоном Беседом, у којој је говорио о унутрашњим приликама, Уставу, о конференцији великих сила, миру са Србијом и преговорима с Црном Гором, и набрајао законе који се имали решавати у тој сесији. Парламенат би, да је радио, одиста имао много да уради: изборни закон, закон о општинама и округзима, грађански законик, закон о уређењу судова, о штампи, о пензији чиновника, о Гл. Контроли и т. д. На то је парламенат одговорио Адресом, која у ствари и није што друго до парафраза султанове Беседе (16 и 17 марта). Једно се место мора нарочито истаћи — место, где је реч о конференцији европских сила. Ту је парламенат не само потпуно одобравао политику владину, дакле и одбијање предлога конференције, већ је одлучно протествовао противу мешања европских сила у унутрење послове Турске. То је у главном и сав рад парламента. У њему не беше елемената за парламентаран живот, — ни опозиције, ни људи који ће имати икакво самостално уверење и становиште према влади. Такав аминашки скуп није могао бити у истини парламенат. Али ускоро затим спољни догађаји прекратили су дане парламента и бацили и њега и Устав у заборав.

Са Србијом је у овом међувремену био закључен мир под условом status quo ante bellum. Али све то није могло омести Европу да одустане од својих захтева. Неколико дана после оне одлуке великог Савета, да се одбију предлози конференције, руски канцелар упутио је ноту свима великим силама (19 јануара), позивајући се на париски уговор, да су оне дужне респектовати га и тражити од Порте, на основу њега, познате реформе. Тако је Русија сада енергично повела реч. Опет њеном иницијативом дошло се до споразума између великих сила, до историјски значајног заједничког лондонског протокола

од 19 марта. Тим се протоколом Порта позивала да уведе потребне рбформе у вилајетима и наглашавало Порти, да ће велике силе извођење реформа контролисати преко својих посланика у Цариграду и претило уједно, да ће се употребити и друге мере, ако Порта остане упорна у своме опирању. Порта одби да прими лондонски протокол (29 марта). На то Русија одговори — 12 априла — објавом рата.

*

Можда ће се читаоцу ових редова учинити да смо се много задржали на овим моментима спољне политике, да смо причајући о Уставу сувише причали о спољној политици. На против! Спољна политика Турске била је као што смо видели најважнији мотив да се покрене питање о Уставу и да противници уставности признаду потребу покушаја с уставним државним животом; или како би они, који гледају Турску као легендарну земљу интрига и лажи, рекли: пресија од Европе дала је турским државницима идеју да увођењем некакве бајаги уставности изиграју Европу и извуку се из тешке кризе. Уставност је дакле била једно лукаво средство употребљено у неискреној намери. Ми не можемо толико далеко ићи да једино ове мотиве гледамо у увођењу уставности, — и ако су они код велике већине позваних фактора преовлађивали. Била је и једна група људи која је искрено веровала у могућност и потребу Устава и која је највише из тога уверења и радила да се Турска начини уставном земљом. То је група Митад-пашина. Само се тако може и правдати његова журба с увођењем уставности, јер је одиста онда разумљиво што је Митад-паша хтео устав а сâм је држао да ће то моћи довести до сукоба између Русије и Турске. Русија, по његовом мишљењу, које није сасвим нетачно било, неће се моћи измирити с фактом — да варварска Турска постаје уставна земља и даје уставне слободе својим поданицима хришћанима, јер би то свакако утицало на духове у њеној земљи, на њезин народ. Уводећи Устав Турска ће, по мишљењу Митад-пашином, пре доћи у сукоб с Русијом. Али ће уставни ред и уставне слободе повратити свежину и јачину државну, измирити хришћане с турским елементом, и тако консолидована снажна Турска, имаће уза се симпатије културног света, и званичну Европу па и хришћане, за чију, као бајаги, бољу судбину хоће Русија да се бори! Русија дакле има разлога да

омете устав, да изазове сукоб пре стварног успеха уставности, али не и после, после једном утврђене и осигуране уставности.

Јасна је дакле нераздвојна тесна веза између ових момената спољне политике и уставног покрета, да изгледа као потпуно сигурно да је једно узрок а друго последица. А као год што је спољна политика изазвала тај уставни покрет, тако је спољна политика учинила те га је и нестало. Од Устава се очекивало да ће се унутарње прилике средити, царство консолидовати, незадовољство смирити и да ће се, што је најглавније Европа одрећи сваког права мешати се у унутрашње послове Турске, да ће, једном речи, оставити њој судбину хришћана. Али се, као што смо видели, на Порти грдно преварили — конференција је и даље радила, Европа је и даље сагласна била у најважнијим тачкама, те је тако, на крају крајева, дошао лондонски протокол и проглас рата од Русије. Устав није показао ту чудотворну моћ како се на Босфору очекивало. И онда је разуме се платио сав трошак сам творац Устава, Митад-паша. Он је сада као изгнаник лутао по Европи чекајући час да се може слободно вратити кући.

Самом султану је била непријатна ствар да се један његов велики везир, који га је и попео на престо, потуца по туђини. Изгнани велики везир могао му је, стога, бити и опасан стварајући у европском јавном мњењу рђаво расположење према њему. Султан је сада, крајем 1877. год., допустио био Митад-паши да се врати у своју отаџбину. Митад-паша, разуме се, није могао помишљати на Цариград већ изабра себи за становање острво Крит, куда му пређе и фамилија из Цариграда. Дотле се, докле је провео неко време на Криту, у Цариграду опет одобровољили према Митад-паши и изгледало је као да ће он изгубљено поверење поново стећи. Митад-паша би постављен за гувернера Сирије.

Али је све ово, пажња према Митад-паши, поклањање поверења, било привидно. Неповерење, посејано између Митад-паше и султана, није се могло више изгладити. Те тако је и ово гувернерство у Сирији, одакле је премештен за гувернера у Смирну, било забашуривање правог циља дворске политике, која се пошто по то хтела отрести Митад-паше. Противу њега се непрестано интригирало, а није било тешко успети, јер је он своја демократска уверења најочигледније документовао својим Уставом, од чега су страховали камарила и Двор. Од једном се

султан реши, изненада, да се питање о насилној смрти султана Абдул-Азиса опет покрене. Сви они, за које се држало да су компромитовани у тој ствари, беху изведени пред суд. И покрај оног утврђеног протокола, који су потписали европски и турски лекари, сада се од једном пронашло да је султан Абдул-Азис насилно уморен; да му је артерије пресекао један атлет, Ибрахим, да су га држали при том Факри-беј и официр Мустафа Џезарли, а два друга официра Али-беј, и Меџид-беј, стражарили на вратима. Као саучасници беху обележени: Митад-паша, Махмуд Дамад-паша и Нури-паша. Сви беху осуђени (16 јуна 1881) на смрт — али заузимањем представника Европе помиловани на изгнанство у Тајиф, близу Меке. Мехмед Руждн-паша, бивши велики везир, лежао је на самрти и није могао доћи пред суд, а за шеик-ул-ислама требао је нарочити религиозни суд.

Изгнанство у Тајифу било је систематско мучење ових људи. Нури Дамад-паша полуде, а Митад се разболе. И, по званичном тврђењу, Митад-паша умр'о је од природне смрти — од пришта. Али је у истини било друкче: и Митад-пашу и Махмуд Дамад-пашу удавише 14 априла 1883 год. Тако је трагично завршио Митад-паша, творац Устава у Турској.

С Митад-пашом није умр'о и уставни покрет. Његово га је дело преживело. И пре Устава Митад-пашиног и после смрти Митад-пашине било је људи, група читавих, моћних струја, које су тражиле препорођај живота у Турској, и веровале у могућност тога препорођаја. Дајући Устав својој земљи, Митад-паша је рачунао на те струје свежега живота и њихне представнике — на младотурску странку. Као што смо видели, мисао о реформама није нешто сасвим ново, није је први Митад-паша изнео. Реформама је било и пре њега, и за реформе и за потребу знало се и пре њега. Мисленији људи били су нездовољни очајним стањем царства. И када реформе Абдул-Меџида не могоше ништа поправити ни сузбити европску интервенцију онда је то незадовољство јаче избило и добило одређенији карактер. Од незадовољника из редова интелигенције и незадовољника из средине религиозних представника, постао је покрет — младотурски. Није лако тачно рећи ни кад је постао овај покрет ни ко је његов покретач, нити је то био тако јасан и прост покрет. Разне се струје и нијансе политичког веровања у њему стицале и тек сада,

наших дана, он добија овај демократскији карактер. Било је у њему чисто фанатичке реакције противу неуспелих реформама Фуад-пашиних и Али-пашиних. И представници те струје тражили су да се прекине с реформама, да се освежи национални дух, да се апелује на верско осећање, на заједницу свих поклоника Исламу. И само зато што су били противници оног стања и што су желели да оживе турски национализам, — они су се сматрали као поборници нове, младе Турске.

Не треба се дакле варати да у младотурском покрету има само демократа и да је импулс томе покрету дошао са стране, да је дакле просто копирање прилика и живота у Европи или да је просто речено — ствар моде. Не. Све оно што је било незадовољно са стањем царевине, све оно што је тражило да се освежи живот једног друштва, које је изгледало да је на смрт осуђено, све је то припадало овом покрету младотурском. Далеко би нас одвело, нити је циљ овим редовима, да причамо историју младотурског покрета. Зија-беј и Кемал-беј били су десна рука и сарадници Митад-пашини. И прилазећи своме делу Митад-паша ослонио се баш на ову струју — младотурску. Мустафа-Фазил, брат египатског кедива, био је од првих радника на овоме покрету. А група се први пут формирала шездесетих година и то од емиграната у Паризу. Ту је Мустафа Фазил-паша помагао новчано да се покрену два листа „Итихад" (Уједињење) и „Хуријет" (Слобода).

Када је Митад-паша онако пропао с његовим уставом и трагично завршио у Тајифу, од тада фанатично-национални елементи који хоће панисламизам играју мању, незнатнију улогу, нарочито и стога што младотурски виђенији људи беже у Европу и преносе тамо центар покрета — имајући разуме се масу тајних присталица у Турској, све што је незадовољно са жалосним стањем у земљи. Па и у овој младотурској странци у Европи јасно су се одвајале две нијансе: уставно-умерену где је вођ Зија-беј и републиканско-револуционарну где су вође Мехмед-беј, Решад-беј, Нури-беј, Таксим-беј и др.

Победа и напредак демократије у Европи још нећма су дали импулса овом младотурском покрету. Живот и време учинили су своје и у Турској. И тако је растао све већи број незадовољника, растао све већи број образованих људи и људи, који су од интервенције европских сила имали једино ту корист што су дошли у контакт са европском културом т. ј. европском

демократијом. Кад је интервенцијом Европе Турска имала скоро да изгуби Маћедонију онда су Младо-Турци нашли да је згодан моменат устати и протествовати и против Европе и против деспотизма султанова. Шта је све било за ово кратко време — наши читаоци знају и из наших дневних листова, који су препуни детаљних извештаја из Турске.

Хоће ли покрет и успети? Хоће ли Младо-турци успети да реше једно велико историјско питање: да једну скоро пропалу државу, основану на освајачким тековинама и верским принципима Корана, освеже, оживе и улију јој живота уневши у њу европске установе и европску демократију? Питање — на које ће сваки читалац неверицом одговорити, макар му и не лебдила пред очима турска прошлост.

До сада је турски државни систем носио карактер верски и освајачки. Султан је не само полктички већ и верски поглавар — калифа; а Коран је извор државне мудрости, и њему и духу његовом морају се прилагодити и све државне установе. Верски дух прожимао је целокупан државни живот, а то је био узрок што се и јавни живот тако скаменио, и закржљавио, и што се уопште живот Турске рудиментисао. Вера се не мења па ни државни систем који се на њој заснивају. Отуда је Турска и морала заостати и заплеснивити у застоју. Освајачки карактер турске државе још већма је ојачао овај страховити конзерватизам, који је значио право убиство за Турску кад се према њој истакне европски свет, пун живота и у непрестаном развоју, напретку. Демократија значи — да нема освајача и покорених, значи једнакост у правима и дужностима; демократија значи рат стагнацији, мртвилу (које је овде религиозни дух освештао), значи развитак, напредак. Демократизирати Турску не значи само изменити је из основа већ створити нову, другу државу, — значи пребрисати сву прошлост, изгладити све успомене, све традиције, улити други дух. Да ли је то могућно? Питање — на које ће скора будућност одговорити. Крај свих симпатија младо-турском покрету немогућно нам је отети се од песимизма, који нам се намеће сећајући се узалудних покушаја у историји да се историјски фатум једнога народа измени!..

Не желимо подати се песимизму и стога застајемо овде не набрајајући друге узроке, који сметају успеху овог великог покрета. Али читаоци увиђају из овога већ значај овог покрета — и какав је његов проблем.

Драг. М. П.

ПЛАВОЈКА

РОМАН

— МАРКО ПРАГА —

Париз — Милан, 5 маја, сах. 8.15 пре подне.

Бијанка Караделп — Boulevard Poissonières 12. Paris — Tout bien — enchantie — tendresses.

Аделина.

6 маја 1887.

Мислим и надам се, Аделина моја, да те је моја јучерашња депеша — у свој краткоћи својој — потпуно обавестила о свему: о догађајима и о утисцима. Та депеша ти је показала ситуацију. Задовољна сам, ето.

Јуче је био први дан, откако сам се родила, да ми се, кад сам ујутру устала и отворила прозоре да пустим у собу лепо топло мајско сунце и погледала у улицу, учинио свет мање ружан и да сам увиђала да вреди живети. Улицом је журно врвео свет и јурила кола која су долазила са станице или ишла на њу. Мало даље, према Кавуровој пијаци, виђао се свет како промиче у метежу, како се поздравља, како иду у врт деца и дојкиње. И осећала сам се весела у тој веселости што ме је окружавала, у том ваздуху топлог пролетњег јутра.

Наслоњена, тако на прозору, поздрављала сам руком Цезара који се беше упутио ка једним колима да се одвезе у канцеларију. Потом сам тако остала дуго, гледајући а не видећи, премишљајући, покушавајући да читам у својој души.

Мисли су ми биле добре.

Мислила сам како ће, само ако не буде несреће, наш живот бити мио, весео, тих. Говорила сам сама себи да ћу се зло-

нити свега што би могло изазвати несрећу. И зажелела сам да што пре имам и ја детенце, да га изјутра водим у варошки врт.

Џемс је јуче долазио кући такође да доручкује; то јест ванредно, јер је ово први дан нашег заједничког живота. Потом се вратио у канцеларију. У вече је дошао кући у пет. Вечерали смо и изашли у шетњу. У седам смо опет били код куће, а у девет у постељи, као честит и паметан свет.

Тетка ми је дала Бетину — знаш, ону собарицу. Она је научила помало и кувати. Ја и Џемс смо задовољни. А за мене је врло велика олакшица што у самом почетку свога новог рада као домаћица не морам гледати нова лица око себе. Бетина ми помаже и саветује ме. То би одиста била велика неприлика, кад бих морала још да мислим и о пијаци!

Уопште, још једном да ти кажем: задовољна сам.

Само, — чудновато! — чини ми се да сам друга. Ко зна: да ли је ово заглушеност? Ново стање? Нова кућа? Нови живот који почињем? Не знам. Али чини ми се да сам друга. На пример: прочитала сам овог часа листиће мога писма, и не могу да познам себе. Све до јуче чинило ми се, да бих се била заклела да ће моје прво писмо, које ћу ти упутити као удата, бити сасвим друкчије. Веселије, нежније, умиљатије, са више појединости. Још и сад, видиш, покушавам да будем Аделина која пише Бијанки, и не полази ми за руком. Мој стари стил се исцрпео, може бити у јучерашњој депеши. То је била последња посланица Аделине Оливијери. Од данас ти пише Аделина Буртон.

Шта је? Шта је било? Не знам.

Па ипак сам весела Па ипак сам задовољна.

Ко зна?

Грлим те...

Аделина.

Бијанка прекиде опет — на овом месту — читање. Остала је с писмом у руци, замишљена, гледајући укочено, не видећи пут који је пролазила. Није више мислила о својим неприликама. Мислила је о Аделини.

Све што је читала дотле и што јој се чинило готово ново — изгубљено као што је било у лавиринтима памћења — доводила је она поново у везу с оним што јој је Аделина писала доцније, и што јој, пошто је било свежије и важније, бејаше

још у памети. Доводила је у везу и налазила да је све било логично, доследно, кобно тачно. У девојачким писмима, у утисцима, у мишљењима, у намерама, искрено израженим, опажала је сад она, која је раније постала жена, коју је тако бујно проживели живот истрошио, клице из којих ће избити — јадно гробљанско цвеће — погрешке и ужаси једног заблуделог живота и лажна љубав.

Како је све то било логично!

И она, Бијанка, кад је видела прву погрешку, запрепастила се и јаукнула! Боже мој!

И сећала се свога живота, и упоређивала га с животом своје пријатељице. Коју је од њих двеју требало више жалити и којој је била више потребна помоћ.

Воз је јурио врло брзо. Алпи су се беласкали већ у близини. Још неколико сахата, и Бијанка ће ступити на земљиште Италије.

— —

27 маја 1887.

Знаш ли, драга моја Бијанка, да ти ја нећу више ништа причати о себи, о својим стварима; да ћу управо престати да ти пишем ако ти не измениш своје држање? Све ми мање пишеш: па свако твоје писмо долази четири или пет мојих. Да ти то још и опростим! Знам да имаш више главобоље но ја: мајка, муж, дете, па онда парнски живот, много друкчији но овај мој прост и паланачки. Знам да не можеш располагати временом као ја која сам сама по цео дан, која кад читам један сахат, радим један сахат, и два сахата ходам по вароши, не знам шта друго да чиним него да седнем за сто и да ти пишем. Да ти опростим све то, као што рекох! Али да барем, кад ми пишеш, имаш више поверења као што ја имам према теби: и да ми причаш шта радиш, шта има ново, како живиш, шта мислиш. Ти баш ништа. Писма су ти дуга, нежна, али непотпуна. Причаш ми о моди, о новим комадима, о књижевним новинама.... Шта ме се све то тиче? То јест тиче ме се, волим да знам новости, догађаје, али то ми није довољно. Мора бити нешто друго, нешто што ми не казујеш. Једном речју да ти објасним: сва твоја писма могла бих показати свом мужу. Докле би, међутим, требало да између двеју пријатељица као што смо ми, буде писама пуних малих тајни, ситних поверења.

мањих утисака, које — ма да ту нема ништа грешног, и Боже сачувај! — не би требало да зна муж. Ја се непрестано придржавам тог система: увек сам ти казивала све. А ти, лукави створе, нагнала си ме да ти пишем на стару адресу и после венчања. И ја сам урадила тако. Рекла сам ти одмах: „Аделина Оливијери, poste restante. Бетина је већ била уобичајила да иде по писма. Али труд је био узалудан! Та своја писма могла си да упућујеш на моју кућу, јер у њима нема ништа што би ме могло компромитовати. Уосталом, мој муж је цео дан ван куће, те бих пре ја могла да примам и отварам његова него ли он моја. Али све и кад би читао та твоја писма, нашао би у њима само досадних ствари.

Дакле?

Пази: ми полазимо осмога или десетога у Швајцарску. Остаћемо на путу дваестак дана; за то време ти се одмори. Лутаћемо по планинама, нигде се нећемо дуго задржавати, те ти тако не могу рећи куда би ми слала писма. Али пре осмог т. ј. пре но што се кренем на пут, хоћу да имам једно твоје писмо, једно лепо писмо. Јеси ли разумела!

А сад те кажњавам. Имала бих да ти кажем многе ствари, занимљиве ствари, али нећу. То ћу учинити кад то будеш заслужила.

Chez moi ништа ново. И даље сам задовољна. Живот је помало монотон, малко млак. Али не жалим се. Рекла сам ти већ, много сам се изменила, и, поред тога, расуђујем.

И кад се сетим свога девојачког живота, овај данашњи чини ми се рајски живот. Месец је дана, за мало, како не видим Тота: па то само је блаженство. Идем сваки дан к тетки (још је једнако удовица!), али онда кад сам уверена да нећу њега наћи тамо.

Радим; помало се занимам кућним пословима, да не би Бетина баш са свим постала домаћица; помало идем у посете (проносим по салонима своју нову титулу госпође!); читам много.

А ти? Чујеш, дигни једном копрену с тога твог живота. Јер, знаш, чини ми се да има неке тајанствености у твом животу.

Прими много лепих пољубаца од

Своје **Аделине.**

Среда, 3. новембра 1887.

Питање што си ми га упутила, мила моја Бијанка, у писму које сам јутрос добила такво је, да сам се сита насмејала. „Још ништа?“ Тако је! Ништа! Ништа! А, кунем ти се да је добра воља ту! Шта да му радим? Судбина! Судбина ми није дала да знам како је то бити кћи, па, сад, неће ми дати ни да знам како је то бити мајка. Ово је атавизам... физичко-морални. И, право да ти кажем, почињем бојати се да је то несрећа за мене. Знам да је још рано падати у очајање. Али уопште досадно ми је. Немам шта да радим, те су ми дани дуги, бескрајни као вечност. Џемса виђам само о ручку и вечери: у девет је уморан, јер устаје у зору и ради по цео дан, те ми моја савест налаже да га пустим да легне. Мало затим учиним и ја по његову примеру. Кад бих захтевала, он би после вечере изишао са мном у шетњу, али ми је тешко да га на то гоним. Дакле и ја брже боље легнем. Природна је последица тога да устанем рано, у осам, у девет. Кажем ти да су то муке живе!

Читам много: прочитала сам све, и што је за читање и што није за читање. У том погледу иде ми на руку тетка која ми је — напослетку — отворила своју библиотеку, у којој сам нашла поштенијих ствари од оних што сам већ читала кришом пре удадбе; иду ми на руку пријатељице (које су ми даље најзанимљивијих књига); иде ми на руку мој муж (који ме одушевљава за Дикенса); па ми иде на руку чак и Гото, који се сад усуђује да ме похода и да ми, значајно ме погледајући и смешећи се, доноси с највећом тајанственошћу Катила Мандеса и Армана Силвестра. Али пријатељице ме снабдевају с најзанимљивијим стварима за читање, ну да се разумемо: уметнички најзанимљивијим стварима; јер и ја имам своје литерарне укусе, и мислим да добро познајем књижевност. Ја сам, да ти кажем, за нову натуралистичку школу. После Золе — Бонтен, Рони, Гиш, Декав, Метније, и т. д. Вероватно ти познајеш ове писце, ти што живиш у великом светском књижевничком мозгу. Мало мање волим импресионисте, изузевши Гонкурове које обожавам јер су аристократе. Мрзим симболисте: Уисманса на пример не разумем: чини ми се да то није човек овога света. Философи, као Бурже, Род, Усе, Верон, Кар, сматрам да не разумеју ништа, нарочито кад говоре о жени и кад хоће да опишу жену: причају сасвим погрешне ствари. Онда опет, ради разонођења, ради одмора, допадају ми се по мало светске ствари: и тада

се дохватим Дроза, Гипа, Алевија. Романтичаре нисам никад сматрала за част да уносим у своју кућу. И, напослетку, турила сам у запећак Еркмане-Шатријане, Андреје Терије и све те глупе писце романа за подлистке у листовима који улазе у породице. Од старих ствари читам мало или ништа; помало Балзака и помало Флобера, јер то су старе ствари које су увек нове. И ништа више!

Као што видиш показала сам ти и своје књижевне укусе. Не знам да ли бих могла бити искренија. Јер ја мислим да је књижевни укус у једне жене један од најпоузданијих података за доношење суда о њеним тежњама, њеним мислима, методама њеног живота; о намерама, жељама и бојазнима и смелостима, безазленостима и лукавствима, снази и слабости. Али ако упиташ жену (то сам утврдила) који су јој најмилији писци и књиге, у деведесет девет од сто случајева добићеш лажан одговор. Она разуме да би искрен одговор на то питање могао значити издавање себе саме, потпуно разголићавање, одавање свог карактера. А жена нема рачуна да не остане загонетка.

А знаш ли зашто би јој та искреност била кобна? Зато што свака жена воли књиге у којима види себе саму или свој живот, ако не у догађајима које проживљује јунакиња, а оно у укусима, у осећањима, у махнама или врлинама, у мржњи или љубави (према људима и према стварима) што их је писац унео у главне личности у свом роману. И то је прави разлог што књига, као год ни комедија, не може имати ни васпитног ни деморализаторског утицаја на светину. Јер свака комедија и сваки роман дира и занима снажно и трајно само оне индивидуе које налазе додирних тачака између личности у уметничком делу и себе самих. И те индивидуе уметничко дело нема ништа више да поучи.

Ја, која сам искрена — може бити само према теби — казала сам ти своје укусе; и приказала сам ти, још једном, себе саму. Али мислиш ли ти да су те књиге што их волим имале на мене какав други утицај осим тај да их заволим? Мислиш ли да су унеле у мене нешто ново или да су измениле моје идеје? Мислиш ли ти да ме оно што сам прочитала може покренути да радим или мислим друкчије но што бих радила да их нисам читала? Мислиш ли ти да су ме ти романи начинили гором или бољом но што сам била пре но што сам их прочи-

тала, мислиш ли да су ми дали веће искуство о свету и животу, да су ме боље упознали о пороцима и врлинама нашега века? Мислиш ли ти да ће ме ти романи подстакнути да брже идем својим путем, или да ће ме поколебати на њему?.. Боже сачувај! Ја волим те књиге, јер у свакој од њих нашла сам понешто од себе саме; јер у свакој сам утврдила, да бих и ја, да сам била на јунакињину месту, радила као год и она. Ето, то је све. Каже се да књига препорођава човека! Приче, Бијанка моја, које се могу причати ђачићима.

И застајем... јер ме обузима велика сумња: Боже мој! јесам ли ја на путу да постанем жена којој је досадно?

Видиш ли шта то значи немати никаква посла!

Понеки пут, кад ми је досадно, завалим се у наслоњачу, и, гледајући у таваницу, премишљам шта да радим, чиме да се занимам, да бих лакше претурила дуге часове; понеки пут учини ми се да би материнство било најбоље решење овога проблема који ми почиње задавати страха.

Али удала сам се има шест месеци. Очекујемо и... одважно се трудимо.

Благо теби! Жеља свих млâда испунила ти се у најкраћем року! Увек си била срећнија од мене.

Твоја **Аделина**.

11. јануара.

Мила моја Бијанка,

Премишљала сам и одлучила да просто нисам имала никаква разлога да се једим и упропашћујем себе. Дошло ми је да ти кажем да сам од дана моје свадбе досад страшно омршавела и ослабела. Веруј ми да не бих више могла живети животом, који бејах отпочела из обзира према своме мужу. Нека он леже у десет, да би устао у шест. Али ја, сто му мука! нећу да се подвргавам његовим навикама и да се управљам по њему. Издржала сам девет месеца и чини ми се да је сувише. Још је мало требало па да изгледам као луда!

Тако сам се тргла и еманциповала.

Има петнаест дана како излазим свако вече: идем к тетки, или ка Клелији, или Росцјеној. Понеки пут идем у позориште; и тиме чиним услугу тетки Ерменегилди, која, откако сам се удала, није више крочила у позориште, јер није хтела сама с Тотом. Џемс ме, после вечере, отпрати. А други неко доведе ме кући.

Не чиним ништа рђаво, је ли?

Чак и мој муж, уосталом, признаје да је то потпуно право, да се мало проведем и да не лежем кад кокошке иду на седала. Напротив, он ме тера да изиђем. Он је, мора се признати, несебичан и није љубоморан. А како сам ја, за оно неколико часова што их проведем крај њега, према њему нежна, умиљата, пажљива, он је потпуно задовољан са мном, и сваки дан ме све већма воли.

Допуштајући ми да се помало проводим, у добити је и он. Јер, право да ти кажем, у последње време монотонија, претерано миран живот беху ме почели стварати зловољном, гневном, пркосном, готово увек намрштеном. А он, заљубљен (на свој начин, али заљубљен), почео се био бринути и једити. Међутим, од пре петнаест дана ствари су се измениле. Увече одем тамо амо: видим мало света; проћаскам, покаткад се проведем, и вратим се кући весела, узрујана... Пробудим га, причам му шта сам радила, кога сам видела, шта сам чула... И он, после тога, поново заспи као мало дете.

Тако смо задовољни обоје!

У Клелијиној кући је свако вече врло симпатично друштво. Од госпођа, само она и ја кад одем. Мушкараца мало, али ваљаних. Нема жутокљуних младића, удварача од заната, одвратних беспосличара: нема оних људи којима је једино знање умети везати машну као принц од Уелса.

Клелија је постала одиста отмена дама и врло је образована. (Ко би рекао? У заводу је била туњава!). Окружила се са неколико веома симпатичних пријатеља. Сенатор Дуранти, доктор Малусарди, маестро Колорно и Ђовенцани свако су вече код ње. Као што видиш нема ништа што би могло човека компромитовати. Најнеодољивији био би Ђовенцани, романсјер, џентлмен и фини човек од кога сам ти послала лани један роман који си свакако прочитала. Али и њему је четрдесет година и не воли да се удвара. Ћаска се о уметности, књижевности, а понеки пут и о политици, али без педантерије. Претреса се која нова књига или каква нова комедија; прича се ма и о дневним скандалима; попије се која шоља чаја, и поноћ увек дође врло брзо. Понеки од тих мало компромитованих кавањера отпрати ме до куће; а понајчешће Ђовенцани, који станује у Манцонијевој улици те, према томе, иде мојим путем.

Наша четири пријатеља називају мене и Клелију двема удовичицама.

Код Росијеве друштво је веће. Долази више света, а нарочито женског, те су вечери мање пријатне.

Као што видиш само тај факат, што више волим мало Клелијино друштво, показује ти да сам паметна женица.

А шта ти радиш? Проводиш ли се?

Пиши ми на дугачко и воли

своју Аделину.

априла 1888.

Да ли би ти умела да ми кажеш, Бијанка моја, шта је то грешна љубав?

То је питање које себи постављам има већ два месеца, и одговор који дајем себи самој није потпун одговор, релативан је, не задовољава ме сасвим, али ме умирује. Ја себи одговарам да не знам шта је грешна љубав, али да моја није таква.

Неће ти се учинити чудновато, теби која ме познајеш и која делиш моје мишљење, што ти говорим тако мирно о ономе што си — заклела бих се — предвиђала да ће се догодити, и што се догодило. Али, напослетку, јесам ли крива?

Да видимо. Једна жена иде у друштво: лепушкаста је, млада је, сасвим слободна, за што није она крива. Наравно, одмах је окруже многи. Удварају јој се, испуњени надама: чини им се да ће је лако освојити! А она, не осећајући љубави према свом мужу, допушта да јој се удварају, из таштине, из лакомислености, стога што нема моралног осећаја. Најсмелији, или најпрактичнији; најлепши или најелегантнији; коњички официр са звекетом сабље и мамуза; гроф А., или маркиз Б., са блеском својих круна; или милионар В., који може изобилно трошити за све што је потребно ради удварања жени, а за њу, опет, од свега тога нема никакве материјалне користи; један уопште од таквих вечитих удварача од заната успе брже но што се надао. Једнога лепога дана пристане на састанак, и дође му у кућу... ни мало заљубљена, али просто испуњена радозналошћу да... згреши.

У деведесет девет случајева од сто опази се, кад је ствар свршена, да није бог зна шта. Али ствар се више не да поправити, те после, да би се сопствени грех оправдао пред собом и пред светом, чини се поново. Јер карактеристика је тога греха,

обљубе, да је свет опрашта у толико лакше колико дуже траје. Прељуба од једнога дана је каприс; од једне године страст; од целог живота зла коб, пред којом свет погиње главу. У првом случају се муж исмева; у другом се жали; у трећем се жали... жена. Међутим само скептичари жале љубавника.

Елем, несумњиво је: она жена, која се подала тако, из радозналости, недостојно је створење: њена љубав је грешна.

Али моја љубав је друкчија.

Мој муж свако вече леже у девет. За ово осам месеца брака ја сам живела манастирским животом. Али сам се на крају крајева заморила: осетила сам потребу да живим, јер још нисам живела, јер сам имала несрећно детињство и провела половину своје младости оплакујући што сам се родила. Мој муж налази да су оправдане моје жеље и одобрава их. Али ја нисам распуштена: не јурим по салонима, не идем на свечаности, у позоришта, на сва она места која могу бити опасна. Не. Моје омиљено место за разоноћење то је поштена кућа једне поштене госпође, где налазим само исправан и поштен свет, где се људи не удварају женама, где нема ни празних, ни глупих, ни развратних разговора; то је околина која не квари душу него је уздиже; где се ум не троши у причању о моди или скандалима, него се васпита у разговору са снажним, образованим, великим људима.

Дакле ту, у тој околини, на моју несрећу или срећу, заљубила сам се. Први пут откако живим осећам нешто у себи што ме усхићава, што ме занима... ох Боже! да, што ме чини срећном. Први пут осећам да живим, осећам да сам неко, осећам да сам жена. А он ми се није удварао никад; није ми се никад дуго загледао у очи, може бити свега једанпут за три месеца колико смо се времена виђали готово сваки дан, није ми никад рекао ни једне речи која не би била само учтиво поштовање. Пратећи ме увече кући, показивао се само џентлмен: био је толико повучен, да ми није чак нудио ни своју руку, да се чак показивао весео кад би нам се неко други успут придружио. А и ја сам према њему показивала само дивљење, поверење, пријатељство.

Али једне вечери деси се да се, инстиктивно, нехотично, не мислећи, готово не опажајући, приближисмо једно другом, да ми он руку понуди, ја да је потражим. И тако смо ишли даље, полако, не разговарајући; и прошли смо покрај врата моје куће

не видећи их, и ишли смо напред, не водећи рачуна, докле нас једна електрична сијалица не подсети да се вратимо. И кад смо дошли пред мој стан, држали смо се испод руке, дуго, не гледајући се, бојећи се да се погледамо. И тек смо се онда одлучили да отворимо капију кад смо чули где нам се приближују нечији кораци. Тада ми он промрља:

— Немојте увече долазити ка госпођи Клелији.

Ја побегох у кућу, срећна, блажена; и учинило ми се да сам друга, и учинило ми се да сам се тада родила, и да је мој живот дотле само био сан. И свом мужу причала сам живо и весело као и увек, све што сам чула, о чему се разговарало код Клелије. И докле ме је он грлио, затворила сам очи и заборавила све.

Је ли грешна моја љубав?

Аделина.

Недеља.

Наравно, Бијанка моја, да сам опет отишла Клелији. Нисам ни једног часка мислила да нећу отићи, нити сам осетила страха или се колебала кад сам ушла у салончић у коме је већ био он, седећи у својој обичној наслоњачици, у својој уобичајеној пози, пуној преданости и у исти мах неправне чедности. Мислим да нисам ни поруменела кад сам га угледала.

Свако створење доведено на свет без питања (стара мисао и стара фраза, али у којој се крије прво и најубедљивије извињење за сваку људску кривицу), има право да живи. Вегетовање је за животиње и биљке. Ја сам вегетовала, више или мање добро, задовољавајући више или мање правилно функције организма, до 25 година. И једнога лепог дана осетих да живим, и добих вољу да живим. Да ли да то ускратим себи?

Родила сам се као сироче; одрасла сам без радости, без осмејака, без љубави око себе; доживела сам двадесет четврту годину проклињући дан кад сам дошла на свет; срце ми је венуло у грудима, јер нисам могла да волим никога — (била сам лишена и тебе, јединог милог створа!); — провела сам најлепше године, исмевајући и мрзећи све и свакога, проживела сам их без наде, без амбиција, без циља... и, данас кад ми се дала прилика да имам нешто добро, у истини добро; данас кад сам осетила и увидела да срце није умрло; данас кад волим, једном речју, кад волим, и кад волећи осећам да сам неко, неко ко

напослетку има право а раније је имао само дужности; кад се, уопште, осећам потпуним бићем, једнаким с другим бићима, на свету, где је једнакост најлепши дар што га је дала природа а кога се многи глупо и бојажљиво одричу, зар данас да ја себе лишим свега тога?

Ах! не!

— Заљуби се у свога мужа! — говоре ти реторичари и законодавци. Глупаци! Као да је срце сахат који се навија у одређено време!.. као да сви законодавци воле своју а не туђу жену!

И нисам се ценкала! Није било лицемерја, нити глупе стидљивости, нити оног лудачког поштовања... себе саме — како то називају моје пријатељице, којима се мушки удварају по месец дана а које су унапред утврдиле дан кад ће пристати.

Не, тога код мене није било. Данас бејах код њега и... његова.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Не знам, Бијанка, да ли да ти наставим своје исповести. Не знам, да ли да ти пошаљем ове листиће у које уносим своју душу. Они су мој дневник. Ако их примиш, знај да сам ти их послала зато што сам осетила неодољиву потребу да своју срећу неком кажем. Ако ти дођу у руке, немој их сматрати као писма. Писма више немам кад да ти пишем. Опрости ми.

Понедељак.

Видећи ме, јуче, где улазим, устаде, зачуђен, али с веселим задовољством у крупним и дубоким црним очима. Стиште ми руку, дуго ме укочено гледаше, али не прозбори ни речи. Затим ме, напослетку, упита тронуто, тихим гласом, по свом обичају, угушујући последњи слог, као да му речи изумиру на уснама:

— Зашто, Дели[1]?

Дрско му одговорих:

— Зато што хоћу.

Јесам ли могла да нађем бољи разлог?

Зато што хоћу; зато ште те волим, зато што ме волиш, зато што је потребно да ја будем твоја, и ти мој; зато што нема разлога да једно друго не усрећимо срећом, коју нам је усуд досудио.

[1] Тепање од Аделине. Прев.

Зато што хоћу. Ево ме!

Али он узе поново говорити:

— Зашто, Дели?... Волим вас... тако искрено, тако нежно вас волим, да ме је страх од моје љубави, због неприлика које би вас могле снаћи. Љубав је често, врло често, синоним несреће. Бојим се да вам, и против своје воље, не нанесем какву несрећу. Кад би се то збило мој би бол био такав, да га не би могла ублажити срећа којом би ме ви сад усрећили нити успомена на њу.

Седела сам према њему и он ми је тихо шапутао те речи, гледајући ме укочено. Ја се нисам усуђивала да га погледам. На столу до мене била је једна књига: један роман. Узела сам је у руке и држала је, гледајући у име што беше наштампано на врху корица. То име — Еуђенио Ђовенцани — понављала сам у себи више пута, као да га хоћу да научим на памет, као да га непрестаним читањем хоћу да присвојим.

— Нисам јурио за вама, то знате; нисам био тако непажљив да вам се... удварам...

— Знам — одговорих. — Да сте то чинили, не бих вас волела.

— Дакле, кад у овој љубави није било греха, постарајмо се да остане без греха. Зашто да рушимо драж?... Волим вас, волим, много вас волим; али нећу да вас унесрећавам.

— Шта мари? Не бојим се. Волим, први пут у свом животу; хоћу да волим, хоћу да видим каква је љубав. Имам право.

— Нећу да вас унесрећавам.

— Нећете ме унесрећити.

— Хоћу, бојим се, и против своје воље, и против ваше воље.

Тада сам га погледала, сузних очију, и упитала га:

— Због оне друге?...

Еуђенио обори главу.

— Волите ону другу!... — промрмљах тужно. — Према мени осећате малу наклоност... каприс... И поштени сте, па ми кажете.

Он паде преда ме.

— Не, кунем ти се. Не волим је више. Волим тебе, само тебе, кунем ти се, Дели, кунем ти се; и требало би да ми верујеш, мени који нисам изнскивао од тебе ништа, који се нисам

чак усуђивао ни да те погледам. Али она друга постоји и има права. Жена је, мајка је: метнула је због мене на коцку свој живот, и своју част, и свој мир, и љубав и поштовање своје деце. Она је — данас — моја жена. Ти то знаш, јер то на несрећу знају сви. Она има сва права, а ја ни једно, чак ни право да тебе волим.

Потом устаде и рече ми:

— Иди.

Нисам могла.

Тада му се кунијах да сам готова покорити се свакој његовој заповести, али само да не могу себе лишити његове љубави. Бејах му се очајнички обиснула око врата и говорила сам му:

— Воли ме како можеш, како хоћеш, како то допусти она друга у свом незнању, поклони ми само онај део времена који могнеш. Нећу ти много изискивати, нећу тражити ништа, нећу чак бити ни љубоморна. Приволећу се на све, па чак и на помисао да си њен! Али волим те и не могу бити без тебе...

Уторак.

И данас сам провела три сахата с њим, у његовој кући, у његовој лепој озбиљној кући, која се чини храм уметности и отмености. Каква је силна наша љубав, како је слатка наша љубав, у којој је сензуалност само један уступак, који дух чини материји.

Ох! они лепи часови што смо их провели заједно у његовој књижници, ћаскајући у загрљају; прелиставајући часописе; дивећи се сликама; ћутећи: држећи се за руке, очију упртих у очи. Ах! они лепи часови ведре радости!

Наша је љубав интелектуална. То је сливање душа...

Петак.

Нисмо љубоморни.

Рекао ми је да воли ону другу. Да је мора волети, из поштовања према прошлости.

Ја сам му рекла да волим свога мужа. Да га морам волети, јер ме је извукао из ништавила.

И нисмо љубоморни на то вољење, које је тако ништавно кад се сравни с нашом љубављу, које је вршење једне дужности, у коме вршењу можемо да се предамо својој љубави и да

једно друго усрећавамо, налазећи у томе као неког разоноћења за дух, као неке утехе души после умора у испуњавању дужности.

Наша љубав није неверство. Ми чинимо једно другом оно што другом не можемо да учинимо. Наша љубав није љубав украдена од других. Кад не би осећали љубави једно према другом, не би је осећали ни према коме. Нити ја према своме мужу нити он према својој жени. Оно што им наша душа може дати, оно што нам дужност налаже да им дамо, дајемо им: поштовање и наклоност у моралном, старање, обзире, помоћ у материјалном погледу.

Светина, кад би сазнала нашу тајну осудила би нас може бити. Али довољно би било поштовање неколицине изабраника па да презремо ту осуду. Неколицине изабраника који разумеју човечју душу.

Еуђенио ми прича о роману који смишља.

Волела бих му бити муза!

— —

С талијанског

Мих. Добрић.

— Наставиће се —

РУСКЕ СТРАНКЕ У ДРЖАВНОЈ ДУМИ

— БОЛЕСЛАВ КОСКОВСКИ —

— СВРШЕТАК —

„Странка мирољубива препорођаја“ припада такође центру, као и независни прогресисти, који имају групу од 29 посланика.

Ова је странка постала еволуцијом из левога крила „уније од 30 октобра“ и састоји се из искрених и доследних присталица устава, који одбацују кадетска радикална схватања и њихову стару политичку тактику, али се не слажу с опортунизмом октобриста. У првој Думи ова странка, тада састављена из малог броја чланова, имађаше ипак своју политичку физиономију и одређен план тактичнога рада. Овај је план обухватао добивање минимума уступака, који је влада предлагала, ма да је тај минимум био мањи од обећања октобриста. Чувени странкин првак, данас покојни, гроф Хајден обасуо је хвалом овај пут „измирења“ у седници од 16 маја 1906 године. Овај посланик, склон мирољубивим намерама, беше отпочео свој говор као и кадети: „Улазећи у Думу — говораше он — ја сам веровао да ће нам дати да радимо миран и плодан посао и да се са симпатијама владиним неће цењкати. Али ме је изјава владина уверила да од тога нема ништа“. Гроф Хајден је упутио влади прекор што није спремила нове законе, као што јој је била дужност.

Одлучан противник принудне експропријације, говорник тако много поштује вољу народну, да он не може да разуме како се влада усуђује унапред обележити решење о експропријацији „као да се неће примити“. Беседник завршује овако: „У овим приликама ја сам дубоко уверен, да је немогућан унутрашњи рад са садашњим саставом владе, али се не слажем с онима који верују да је наша дужност да захтевамо оставку министарства. Ја мислим да ми немамо права да прелазимо

границе закона, да формулишемо одсечно и с наваљивањем такве захтеве и да излазимо из оквира нашега рада у Думи, онакога како је он био обележен законом... Сем тога, ако ми продужимо да захтевамо, ми ћемо се наћи у истом погрешном кругу као и министарство. Ми ћемо тада довести ствар на начин који се не може разрешити, и тада ћемо морати отићи ми или министарство. Дакле, оставка министарства није у нашој власти, и ја не желим да садашња Дума, у овом тренутку и кад није ништа учинила, заустави своје послове; узпркос томе ја се надам, да ће се жеља Думе, изражена у енергичној али легалној форми, испунити... Ја верујем да свако министарство које хоће да ради с Думом треба да јој пружи руку и да, чувајући потпуно недирнута своја права, у исто време поштује права Думе".

Форма је овога говора неоспорно и строго уставна, ако се, у опште, може говорити о уставу; у сваком случају то је пре значило сачувати потпуно легално држање но признати, да се рука министарства „може пружити" и права и узајамно поштовање сачувати од обе стране.

Други првак ове странке, Стаховић, док се говорило о амнестији у првој Думи, предложи, 17 маја, једну измену која је тражила изречну осуду терориста. Ово држање беше непрестано строго уставно; оно је истицало из тога признања: да парламенат треба у будуће да буде једино место за политичке борбе и осуђиваше сваку тактику у револуционарној форми. Међутим Дума, ма да није престала да говори о својој уставној лојалности, одбаци предлог Стаховићев, и ето због тога је, за време претреса престоне адресе, 11 чланова странке „мирољубива препорођаја" напустило скупштинску дворану.

Странка је ушла у другу Думу само у врло малом броју и није играла у њој никакве значајне улоге. У трећој Думи број посланика ове групе порасте до 29 чланова и, ма да је остала без своја два најчувенија представника, грофа Хајдена и Стаховића, странка ће моћи играти неку улогу, ако дође моменат кад ће бити потребан посредник између центра и левице. Политички програм странке оснива се, као и некада, на искреној оданости манифесту октобарском, и њена тактика нагиње све више и више ка формулама које је усвојила опозиција. Фракција је много радила да задобије сагласност свих правих уставоваца у трећој Думи, али је она наишла на неса-

владљиве сметње од стране деснице. Њено приближавање је нарочито примљено од стране кадета, и разлике између ових двеју странака сада су скоро незнатне.

Странка мирољубива препорођаја, слободна од широке друштвене идеологије, јесте реална у погледу своје политичке активности. То су особине цењене и ретке, али оне немају успеха у народној маси у овој агитационој епоси. Ево зашто се, бар за сада, не може предсказати увећавање популарности ове странке, која чак не може рачунати на ширење својих идеја у образованијим сферама друштвеним. Она је сувише мало радикална за једне, а за друге сувише мало склона уступцима.

Треба још забележити, да је недавно странка преживела а можда још и сад преживљује унутрашњу кризу. Кад је, под утицајем скорашњих догађаја, једна фракција ове странке (ван парламента) пружила, или за мало што није, руку октобристима (кнез Трубецкој), друга фракција, потпуно разочарана у погледу бирократије, отпоче говорити готово радикалним језиком.

IV

Радикалне странке, које теже да промене државно уређење путем револуције, састоје се из три социјалистичке странке: социјалистичко-демократске, социјалистичко-револуционарне и социјалистичко-националне. Социјалистичка доктрина такође влада много у једној нејасној организацији, коју у Думи представља „група радника“ или „трудовици“. Све су странке стрпељиво увукле револуционарне илузије у руски народ, као што су ту кадети развили уставне илузије; и пошто је реалност била неутољива за све илузије, социјализам руски преживљује данас дубоку кризу, која ће се моћи свршити озбиљним унутрашњим реформама. Ми нећемо пратити изблиза овај процес, у осталом врло интересантан, пошто је социјалистичка активност, изван Думе, сада законом потпуно забрањена.

Странка социјалистичко-демократска је издржала унутрашње кризе можда најжалосније, најјача разочарења и најосетљивије материјалне поразе. После октобарског манифеста, који је започео борбу са јединствено ватреним одушевљењем, које је распаљено веровањем у „промисаони позив пролетаријата“, бојкотујући, скоро с мало изузетака, прву Думу као „лажно представништво воље народне“, странка мало по мало добиваше

„буржоаски" изглед, признајући многе ствари, које је недавно осуђивала. Њено је ратоборно држање, у осталом, долазило од апсолутнога незнања руске реалности, од потпунога немања сваке животне идеје и од опасне идеологије, која је исто тако својствена представницима умерене фракције („минималисти") као и представницима непомирљивога првога учења („максималисти").

У првој Думи социјалну демократију представљали су готово искључиво посланици са Кавказа, чија парламентарна акција није имала значаја. У другој Думи, на против, социјална демократија образовала је фракцију од 55 чланова, значајна у бројном погледу и која је имала времена и прилике да ту развије свој програм и своју политичку тактику. Ова је тактика у опште одговарала резолуцији, коју су предложиле минималисте пре сазива Думе. Ова је резолуција требало да промени одлуку у Штокхолму (1906), која је обасула хвалом „заоштравање и проширивање сукоба", „исказивање револуционарних захтева путем Думе, старање да маса увиди апсолутну бескорисност Думе као представничке установе". Сада пак социјалистичке демократе хоће заиста да признају: да је Дума потребна, не влади да „ослаби" револуционарни циљ, већ самој револуцији као „етапа у народној борби". У место да рачунају на Думу као на „почетак широких народних покрета", нова резолуција полаже највише на „стварање погодаба које ће дати Думи моћ да у своме раду пређе границе основних закона који је стешњавају". Резолуција отворено допушта „да народне масе буду терорисане" и да, према томе, владавина од шест месеца (између прве и друге Думе) најразвратније диктатуре није нашла на отпор ни на организовану опозицију". Радња Думе треба да обраћа пажњу масе у правцу политичкога живота, да ускори развиће њених радних подобности. Резолуција, на тај начин, своди задатак „руске револуције" за мало на „питање борбе за народно представништво" као форму „директне борбе за власт". Ослањајући се на ова резоновања, резолуција је предложила социјалној демократији „да узме учешћа у законодавном раду Думе"....

Шта значи „учешће у законодавном раду?"

Још овде налазимо илузија измешаних са логичним одлукама — логичним с нарочитог гледишта социјал-демократа. На тај начин, ма да резолуција признаје „да садашњи састав

друге Думе увећава и ојачава поверење масе према овој установи и олакшава јој могућност да постане прави центар опште борбе народне за слободу и власт," — насупрот томе резолуција предлаже, „да се открију илузије које се тичу Думе, која је у ствари само саветодавна установа".

У парламенту социјал-демократе „критиковаће с гледишта интересаварошког и сељачког пролетаријата, тако исто с гледишта демократског духа, предлоге и пројекте свих странака непролетерских и стављаће им насупрот своје сопствене захтеве и предлоге". Али, „кад би прилике захтевале", социјална демократија подупреће „као мање зло оне међу законодавним пројектима других странака, који, једанпут реализовани, могу постати, у рукама народне масе, оружје у револуционарној борби за стварну слободу демократије". Међутим „максималисте" опомињаху странку да не узима овај пут. Један од знатних представника ове доктрине даваше овај савет својим присталицама: „Треба да оставимо наше пројекте нама, који неће бити ни либерални ни мало-буржоаски, већ демократски, који неће бити писани бирократским језиком, већ језиком револуције и да их ми изгласавамо. Нека их црни и кадети одбаце! Само тада ми ћемо прећи на неумитну критику кадетског пројекта, остављајући кадетима бригу да туку црне и не узимајући пред народом одговорност за сиромаштво псевдодемократског духа кадетског".

Не треба мислити да социјал-демократе сматраху само кадете за псевдодемократе. Они осећају исто неповерење, које иде до презирања, и према својим колегама са левице, поименце према националним социјалистима и радницима. Ма да је странку социјал-демократску у другој Думи нарочито представљала умеренија фракција „минималиста" и ма да је она бројала само 12 „максималиста", ипак је, бар у почетку своје активне улоге, покушавала свима средствима, да се одликује настраношћу од других социјалистичких странака. После неколиких устезања они су дефинитивно одбили да учествују у саветовањима опозиције у Думи, организоване у намери да се утврди један заједнички тактички план. Најзад социјал-демократе су одбиле предлог револуционарних социјалиста, националних социјалиста и радника, који се тицао стварања једног сталног партиског органа, па било то само у циљу информативном. Они су одлучили независно, без помоћи других њима сродних група, да покрену питање о

амнестији да би извукли корист од овога питања и да би увећали популарност странке у маси, искључујући друге. Ово „охоло пролетерско“ држање уступало је мало по мало место предрасуди о егзистенцији Думе, коју је странка признала као апсолутно потребну. Ово је било поглавито дело резолуција на конгресу руских социјал-демократа у Лондону, где су, и поред изненадне надмоћности „максималиста“, биле дефинитивно забрањене све врсте „експропријације“ и покушаји „оружане буне“. Ова паметна нагла промена мишљења у странци требала је имати одјека на својој парламентарној фракцији. Она је тако исто морала разумети, да онде где су „експропријације“ и „оружане буне“ забрањене, парламенат постаје на неки начин једини орган политичке еманципације од народа. Али овакво поимање, изгледа, да је дошло сувише доцкан; изнели су против фракције акат оптужбе за заверу, и после распуштања парламента ухапшени су, за ово дело, и осуђени на тешке радове најистакнутији чланови.

Данас, у трећој Думи, фракција социјал-демократска, која броји само неколико чланова, одрекла се особених руских метода у парламентарној борби, присвајајући социјалистичку тактику западних парламената. Али одсуство интелектуалне снаге и политичког талента чини, да је улога ове фракције апсолутно безначајна. Опште стање странкино у садашњем времену такође томе доприноси.

Један компетентан журнал Наш Вјек, обележио је, пре неколико месеца, на овај начин ситуацију социјал-демократске странке: „Сви извештаји локалних организација руске социјалне демократије, показују нам исти феномен: феномен кризе. Свуда нема активног политичког рада, свуда се опажа одлив паметних снага, нестајање професионалних удружења која чине моћну потпору за организације, нарочито смањивање броја чланова, слабљење веза међу организацијама итд. Ако се томе дода малодушност духова у главним радничким клубовима, чак равнодушност код активних чланова према ономе што се тиче будућности организације, ми ћемо имати потпуну слику кризе“. Поменимо најзад непрекидне раздоре који, насупрот свему ономе што би је требало уједините, разоравају и десеткују социјал-демократе. „Максималисте“ износе, да су њихови другови „помрачили осећање пролетаријата“; „минималисте“ тврде, да су максималисти престали да буду марксисти и да би пре требало да се зову

„социјал-анархисти“. Резултат је ове борбе, да се радници деле у самој странци. Једном речју, изгледа вероватно, да ће партиска криза довести пре до распадања него до здравије трансформације, која би допуштала стварање једне радничке странке.

Друга руска социјалистичка странка, странка револуционарних социјалиста, показује тај чудновати феномен, што је била представљена у другој Думи у доста знатном броју (око 50 посланика), ма да странка, као што јој име казује, не признаје борбу парламентарним путем. Ево како се то догодило. Странка социјал-револуционарна беше бојкотовала изборе за прву Думу. Али кад се учинило, да политичка борба путем терора и других револуционарних поступака не вођаше потпуном задобивању слобода које је обећала народна странка, улазак у парламенат би решен. Резолуција, донесена на конгресу социјал-револуционара, дала је у овом смислу обавештења драгоцених за будуће посланике. „Битни рад парламентарне тактике — говораше овај документ — треба да буде подједнако туђ тежњама ка компромисима, имајући за циљ да избегне, ма шта стало, распуштање Думе, тако исто треба да буде туђ тежњама да се створе узроци спољних сукоба, који су, мало појмљиви за масу“. А даље: „Посланици револуционарних социјалиста ограничили су се да усвоје тактику која би, у случају распуштања Думе, учинила да у народним очима падне одговорност искључиво на владу.“ Читамо још ово у § 4 конгреских резолуција: „Конгрес налази да би јасно изведено груписање странака у Думи, индивидуално мешање сваке одвојене групе и сувише изражено ривалство међу фракцијама могли парализовати акцију опозиционе већине и тако дискредитовати, у очима радника, чак идеју народнога представништва“.

Други параграфи у резолуцији показују, напротив, доста разнолик карактер. Тако, на пример, конгрес „се енергично изјаснио против сваке тактике која би сматрала задатак Думе као органски посао уз суделовање владе, посао чије су границе према Думи биле одређене основним законима“. Какав може бити резултат? У § 3 чита се ово: „Треба изложити Думи битне тачке партиског програма у свој његовој потпуности“. Према томе конгрес је одлучио: „да одреди у Думи анкетне комисије, локалне анкете, нарочите комисије у провинцији, да поткопа снагу владину енергичном тактиком у финансиским и буџетским питањима“; најзад „да да̂ конкретну законодавну (??) форму

народним захтевима, чије непосредно остварење треба Дума, у моменту крајњега сукоба, отворено да прокламује: на пример, опште право гласа, потребно да се створи уставна скупштина и т. д." Једном речју, револуционарне социјалисте, потпуно признајући да не треба изазивати сукоб, саветују у исто време да се приступи средствима чисто револуционарног карактера, од којих би најневиније имало као резултат не само „да се прекораче границе основних закона", већ да се доведе директно до распуштања Думе. Природно је да се једна парламентарна група, ма колико да је мало паметна, не могаше ограничити на такву тактику; социјал-револуционари, посланици у Думи, према томе, одрекли су послушност одлукама конгреса, и нису учинили погрешку да то отворено објаве. Ништа не би могло боље карактерисати урођену недоследност која постоји у странци и објашњава расцеп који се ту развија.

Друштвени програм странке социјал-револуционарне је тако исто далеко од стварности као и програм социјал-демократски и не мање наиван у погледу еволуције, која се врши у друштвеном уређењу Русије. Ако социјал-демократе могу још с извесним успехом, говорити у средини варошког пролетаријата о „муниципализацији", социјал-револуционари који се нарочито ослањају на сеоско становништво, доказујући „социјализацију" земље и друге сличне софизме социјалистичког правог учења, показују један начин разумевања историске наставе, која обезоружава својом наивношћу. Јер то није ништа друго него побунити се очајно против факата, против потреба и стварних тежњи, ништа друго него претендовати да се врши утицај на народ помоћу програма „социјализације", данас кад земља иде ка индивидуализацији земаљске својине, кад се догађа слом чувене „комуне" (општине), кад сељак све више и више прождрљиво чезне за својином земље. Може се закључити, да је расцеп који се дешава међу социјал-револуционарима, с гледишта политичког и друштвеног, тако исто дубок као и расцеп који раздире социјал-демократе, и да је ова странка изложена истом квасцу распадања. Пред странком се подиже дилема: или се одрећи сваког цивилизованог рада и поново се вратити атентатима и заверама, или променити од дна до врха сву своју тактику, што би јој, као што се тврди, допустило, да се сједини са социјал-националистима. У осталом, допуштено је да се у овом погледу резервишу извесне сумње. Пре неколико месеца

само (на крају прошле године) трећи конгрес партиског већа признао је, да се не може примити постојање организација „једино намењених експропријационом раду“, не искључујући ипак „могућност да се изврше експропријације државне благајне помоћу терористичке акције“; веће је тако исто признало као „прилагођенију циљу организацију нарочитих повремених одељења одређених да настављају овај задатак, сваки пут за тачно одређено предузеће, и састављених искључиво од партијских чланова, под управом нарочито постављеног лица.“ Из ових цитата види се, да се социјал-револуционари не одричу свога старог система, осим ако су они на то принуђени расцепом у странци, као што је било у секцији воронешкој, која је формално осудила, у месецу фебруару прошле године, експропријаторску и терористичку акцију.

Нема много да се каже до сад о акцији националних социјалиста. Ближи животу по своме програму него две претходне странке, имајући тачније схватање сељачких потреба, ова је странка, својом тактиком у другој Думи, дала доказа о најјачем радикализму, у супротности према писаним упутима својих вођа. Ова умерена странка, која данас не показује никакве активности, могла би, како у то верују руски радикали, образовати језгро једне странке, која би била од утицаја на сељаке, кад би она имала већу снагу преобраћања и привлачности.

Да бисмо завршили овај преглед политичке акције екстремних странака, потребно је посветити неколико речи „радницима“.

Ова група, која се појавила од почетка прве Думе, истакла се оштрим критикама својих вођа: Аладјина, Аникина, Бондарева и Жилкина. Један радикални публициста, Семјанјука, прича овако генезу њена стварања: „Група се састојала из демократских елемената и било је везе само у њеном револуционарном душевном расположењу, износећи тако, као у каквом огледалу, мишљења и осећања радничких класа“.

„Група рада“ није имала ни утврђеног и одређеног задатка ни политичкога циља. Она није била везана тактичним јединством. Она се организовала тек на неколико дана после отварања Думе. Један део сељачких посланика, наклоњених опозицији, дошао је у Петроград с чврстом одлуком да добије за своје бираче „земљу и слободу“. Неки су од њих имали идеју да уједине сељачке посланике и да образују јаку

и хомогену парламентарну групу. За то је требало да се споразумеју. Организациони одбор групе припремаше састанке, на којима се дискутовало о хитним потребама сељачкога и радничкога становништва, и позиваше сељачке посланике да учествују у раду на овим скуповима. После неколико недеља „група рада" изради пројекат, у којем је главно место било резервисано за аграрно питање, које је формуловано у смислу повраћања народу целокупне земље. Сва друга питања „о земљи и слободи" група је била решила у смислу много радикалнијем него кадетска странка.

„Група рада" је остала на овом положају до данашњега дана, и ако су две године протекле. Она и на даље, као у прошлости, нема ни програма, ни политичке мисли, нити икакве тактичке акционе идеје. Њена општа доктрина је неоспорно обојена социјализмом, што нарочито обелодањује аграрни програм радника; њено расположење је у пола револуционарно, али ова група нема физиономије која јој приличи. У другој Думи радници су били у знатном броју од 100 посланика; више пута играли су пресудну улогу, тако да је стварање какве трајније парламентарне већине постало немогућно без њихове помоћи или без њихове опозиције, као што је то било признато и од главног журнала кадетског. У осталом, утицај социјал-револуционарне странке на раднике, у другој Думи, беше надмоћан и често је одлучивао какво ће бити држање ових последњих. У главним гласањима и у парламентарним пословима радници иђаху скоро увек са социјалистима, сем у питању о амнестији. У трећој Думи „група рада" сведена је на мали број посланика и потпуно је изгубила своју политичку форму. Она обухвата најразличније опозиционе обрасце, почињући од „безбојних" револуционарних социјалиста до сељака који не траже ништа друго до „земљу". Вели се, да ван Думе најобразованији чланови ове групе узимају активнијег учешћа у раду на сеоском просвећивању.

У опште, руске су екстремне странке показале апсолутну неподобност да озбиљно оцењују догађаје, прекомерну тежњу да примају револуционарне илузије, и најзад непојмљиву немоћ да разумеју појаве живота у супротности са њиховом доктрином. Историско искуство није имало на њих никаква утицаја: слепи доктринари у својим програмима, демагози у својим ме-

тодама рада они су само изазвали кобне резултате: апатију, разочарење, дезоријентацију народне масе.

Ево шта је један радикални писац, М. Енгелхарт, могао написати у својим „Слободним мислима“: „Благост странке миролјубива препорођаја, уображеност кадета, непомирљивост социјал-демократа, дрскост социјал-револуционара, лудост максималиста — све је то подједнако била заблуда; једина се „унија руског народа“ није варала. Све напредне и револуционарне странке чиниле су погрешке и ништа друго до погрешке; све што је имало у Русији духа, талента, памети, подобности, пожртвовања, хероизма — све је то чинило само будалаштине; све што је било глупо, бедно, дивљачко, бестидно и труло — све је то радило паметно. Људи су се показали као будале, орангутани као паметни људи.“ Горчина која се појављује у тако ужасној исповести допушта да се код онога који је ту, излива, погоди сав бол због неумешности и глупости што су нагомилане око њега, чији је највећи део требало избећи. Једино су, као и сам Енгелхарт, странке радикалне биле жртве ове илузије „да је народ јуначан“; и данас, кад његово држање није оправдало ову луду наду, оптужују га што је само једна „лутка од воска“. Ништа боље не доказује ступањ недовољне спреме радикалних елемената за нове политичке прилике, у којима су се нашли после 30 октобра. Конференција трећег конгреса социјал-револуционара дала је не мање очајну слику садашње ситуације, признајући: 1) појачавање положаја аутократије, која је изненадно дошла захваљујући промењеном мишљењу, извршеном од стране реакције помоћу друштвених елемената, који су се бојали потпуног друштвеног развића револуције; 2) умор, разочарење и хаос који влада код највећег дела интелигентних класа; 3) слабост револуционарне енергије код радничке масе која је дошла од нечувеног притиска; 4) и као резултат ове слабости: све јаче и јаче незадовољство чланова разних странака, слабљење борбе и њено изопачавање у индивидуалну неплодну претераност“.

Таква критика — која је у ствари само аутокритика — требала је обавестити нешто мало револуционарне социјалисте.

У Русији до данас не постоји демократска народна странка, која се ослања не на принцип неразумног антагонизма, већ, на против, да је проникнута модерним принципима солидарности;

странка која би се бринула за народ не с гледишта сталешке борбе, већ с националног гледишта; странка која би била реална, практична, непријатељска утопијама и дављивим илузијама.

V

Све до догађаја ових последњих година није се такође знало у Русији о странкама „конзервативаца“, пошто влада није имала никакве потребе да се ослања на друштво; измењене политичке прилике донеле су влади, као и другим странкама, потребу да се ослони на извесне друштвене елементе, па ма то било само за време борбе против побуњених демократских маса. Из ове је потребе никао „савез руског народа“, јединствена организација деснице, којој се може, још с муком, дати име странке. Сем ње не види се у Русији никакав конзервативни и реакционарни елеменат, који је у ствари организован. Сва друга груписања, па чак и фракције деснице у Думи, немају никакве јасне и независне политичке физиономије, и њихова је акција нарочито зависна од правца владине политике изван Думе; при свем том тежње племства заслужују неку пажњу; ове се тежње показују с променљивом снагом, већом или мањом према случају, али увек с једним планом руковођења и са доста чврсто вођеним правцем држања.

Резултат трајног споразума између октобриста и деснице, у трећој Думи, изазвао је одметање једне фракције крајње деснице. Органи „правих Руса“ нису штедели своје грдње на октобристе и на све оне који су „обојени“ као присталице апсолутисма, али који у дну своје душе „желе устав и у њ верују“. Ова критика обухвата и групу „умерених десничара“, која је због својих преговора са Гучковом постала сумњива у очима „правих Руса“. Ове се сумње до извесне тачке чињаху оправдане. Парламентарци крајње деснице не желе законодавну Думу; ово држање најчистији конзервативни и најлојалније монархисте не желе узети и неће узети. „Дотле докле по вољи владаочевој Дума постоји, ја ћу је бранити до краја“ — изјавио је правак „умерених“, Крупјенски, уочи отварања треће Думе. Пуришкјевић и његове присталице иду још даље. За њих, од дана 16. јуна, нема више неприкосновености основних закона, нема више устава ни законодавне Думе. С њихова гледишта, јунски закон одбацује све могућне сумње у овом погледу. Треба

дакле, један пут за свагда одрећи се тога да се истичу напред основни закони који не постоје. На ово „умерена“ десница брзо одговара, да је резоновање Пуришкјевића супротно вољи владаочевој, који је утврдио основне законе и законодавну Думу. То није још уставна скупштина, као што тврде кадети и октобристи, али није такође ни режим бирократске аутократије.

Ту се још не заустављају распре у крилу парламентарне деснице.

Група Пуришкјевића сматра да само осећање национализма треба да је довољно да покаже оно што парламенат има најхитније да ради. Пошто су угушили „буну“ у свима њеним манифестацијама: политичку, школску, бирократску и т.д. или, што је још боље, у исто време треба, „туђинске расе“, окривити, јер оне упропашћују Русију. То су нарочито Пољаци и Јевреји, који су елеменат раздора и доводе државу на ивицу провалије. Нека се Дума забави дакле овим проблемом, нека изнађе начине и план да се уништи кобна снага Пољака и Јевреја, и нека се за тренутак не бави ничим другим, јер ће влада умети наћи начине, да се увећа благостање и срећа земаљска. Умерена десница жури се да одговори, да овај програм, показујући особине простодушности, не обухвата ипак у целини хитне политичке проблеме. Требаће још много радити, да се обезбеди у ранијој администрацији загарантована надмоћност „зрелим елементима друштвеним“, који имају „традицију“ иза себе. Програм Пуришкјевића не даје одговора на ово питање које треба међутим решити; ето зашто је споразум с октобристима морао да буде закључен. Изгледи за потпуно остварење захтева деснице очевидно су умањени, али, с друге стране, то олакшава, под извесним погодбама, победу жеља конзервативаца и племства.

„Савез руског народа“ показује се, од првога дана, као непријатељ законодавној Думи. За време друге Думе могли су се читати у листу „Руское Знамја“ циркулари централне администрације „савеза“, који су сувише подстицали, међу својим члановима, јаку агитацију против Думе. Тако, на пример, циркулар од 12 марта прошле године наређиваше ово: „У тренутку кад би у „Руское Знамја“ изашао знак крста (†), треба одмах упутити телеграме Његовом Величанству и председнику министарског савета Столипину и тражити енергично а по потреби и захтевати: 1) непосредно распуштање Думе, која цепа масу

народну и која не подиже благостање земље; 2) измену, по сваку цену, изборнога закона, без чега Дума неће бити никада у стању да ради, јер ће се она увек састојати већином из талога друштвенога и од злочинаца". Циркулар предвиђаше у исто време акцију чланова „савеза" у случају распуштања Думе. „На дан распуштања, или одмах после, треба приредити, пошто се присуствује служби божјој, импозантне патриотске манифестације". Органи штампе, која припада „савезу", изражаваху се још претераније и тражаху сасвим просто укидање Думе, један пут за свагда, не пристајући чак на могућност да се измени у „саветодавном" смислу. Чак у месецу априлу ове године, ма да карактер треће Думе нема изгледа да изазива страховања од крајњих монархиста, Руское Знамја беше објавило једно „отворено" писмо председнику Думе Хомјакову, у коме је, после читаве серије личних грдњи, била наново одштампана одлука једнога пододбора „савеза", који захтеваше, да садашња Дума престане постојати, пошто је њена акција само један атентат и има за циљ пропаст руског народа, најбоље обдареног у свету".

На какав општи начин било би тешко објаснити начине предложене од „савеза руског народа", да се унесе ред у унутрашње прилике Русије. Све оно што ради садашња влада њему се чини „сувише мало" изнајпре, затим сувише „либерално" и сувише „кадетско". „Отерати Думу; објавити за издајнике октобристе и казнити их смрћу, према § 99 кривичног законика; оборити кабинет Столипинов, који је крив што је обавио својом заштитом (тајном и одобреном) револуционаре; истребити туђе расе; оставити у селима само парохијске школе православне цркве; концентровати судску власт у руке ратних судова; казнити смрћу сваки политички преступ; увести на универзитете војничка правила итд." — ето како један журнал „савеза" покушава обележити програм ове странке — признајући у осталом, да је овај задатак испод њених сила.

Напослетку могла се констатовати у редовима „савеза" клица неслоге, али искључиво у личним питањима. Ова је неслога имала као резултат стварање друге организације истога типа, назване „Савез Арханђела Михаила", а која има као нарочити циљ да православно свештенство доведе до учешћа у политичком животу. У једном циркулару, објављеном у априлу ове године, председник новог савеза, Пуришкјевић, разбија

„бедне инсинуације“ растурене о његовој организацији, којој се лажно подмеће да је „присталица устава“. Савез се држи и држаће се стално начела аутократије.

Утицај „савеза руског народа“ на политичке догађаје последњих месеца био је огроман. Он се показао, на име, у овој карактеристичној појави, да је „савез“, ма да је имао само неколико представника у трећој Думи, представљен по броју знатно у часништву скупштинском (потпредседник Волконски и секретар Созоновић). У ономе што се тиче законодавних послова Думе, „савез“ ће вршити свој утицај на очигледан и јак начин само, кад питања народности играју улогу. С овог гледишта идеје „савеза“ моћи ће можда бити заиста усвојене од већине у Думи, бар делимично. Али изгледа сумњиво, да општи политички принципи ове групе могу икад владати на клупама парламентарне деснице. Њено умерено крило пре ће тежити, у овом погледу, ка идејама деснога крила октобриста. У осталом, као што је горе речено, ово зависи такође много од држања владе, која је данас прави вођ блока парламентарне већине.

Племство се у првим данима „покрета ослободилачког“ не показиваше као сталешка организација у која има одређена политичка мишљења и тачне друштвене аспирације; оно је прикривало своје тежње и приближавало се чак по некад дѐлу еманципације. Тек после појаве друштвеног радикализма кадетског успеси контра-револуционарне акције пробудили су његову опрезност и одредили му оријентацију ка одржању statu quo; тако се исто тада реакционарни карактер већине чланова организације руског племства обележио сасвим потпуно и слободно. Ова два последња конгреса дала су потпуно аутентичних доказа о овој еволуцији.

Други конгрес племства, који се састао крајем новембра 1906, држао се у атмосфери слабости. Арсенијев је описао „понижавање“ које је показало племство за време избора, кад ова класа, „избрисана од закупаца продаје ракије, од калфа трговачких итд., представљаше у изборној дворани жалосну слику мале групе људи, којима је била прочитана њихова смртна пресуда“.

Конгрес је тражио, не без раздражености, „да влада каже слободно, да јој није више потребна ова класа, која чини увек потпору престолу“. Гроф Олзуфијев признаваше, да је после распуштања прве Думе „веровао, да ће влада поћи путем енер-

гичним и да ће храбро апеловати на аутократску власт због измене изборнога закона". Али, као што мудро каже гроф, на несрећу „влада је изабрала други пут, пут факултативних одлука сенатских". Кнез Казаткин-Ростовски изјавио је, да је био „оптимиста"; да он „верује да ако смо ми (племство) једнодушни и енергични, влада ће наћи начина да унесе у закон измене које јој ми покажемо." Извесно је, да су се неки други чланови конгреса надали у изборне резултате есконтујући тако промену, која се изненадно десила у душевном стању друштва: исто тако су они саветовали придруживање „странци" и енергично учешће у изборној борби. Али јаче мишљење беше, да би ово учешће остало безуспешно, ако би стари закон изборни остао у снази, и да је требало, према томе, добити пре свега измену овога закона". Питање о распуштању друге Думе, говораше Зубин, сумњиво је, јер се још не зна да ли ће влада наћи довољан изговор да то оствари. Могућно је да Дума, захваљујући своме искуству из прошлости, ради правилно и пристојно тако, да она неће дати никаква изговора да је отпусте, и да ће напротив, заштићена својим утицајем, који је задобила захваљујући привидној легалности својих поступака, продужити да израђује законе кобне за државу". Овај песимизам још је боље показао Шилдер-Шулднер, који се овако изражаваше: „Друга Дума се држи коректно, она ће се измирити с владом и неће бити распуштена; а међутим „наши сталешки интереси" могу бити у супротности са интересима владе". Ето тако је више чланова племства, по сведоџби Нарышкина, било дошло до овог закључка: „Оно што нама треба јесте рђава Дума, јер кад она буде потпуно дискредитована, распустиће је и обзнаниће нов изборни закон". То наводи у неколико да се каже, да је боље било радити да се Дума учини колико је могућно више рђава. Ову мисао је, у осталом, широко развио један члан конгреса, Пуришкјевић.

„Господо, рекао је он, ми ћемо потпомагати десницу у питањима где смо сигурни да победимо; али тамо где смо немоћни, ми нећемо допустити победу кадета, најопаснијих непријатеља Русије. Боље је да већина припадне крајњој левици чија ће надмоћност довести до распуштања Думе".

Међутим оптимизам најбоље информисаних чланова конгреса није био преварен. Изборни закон био је промењен и крајња десница имала је могућности да уђе у парламенат и да

врши активан утицај на догађаје. Ова околност и свест да су тежње племства нашле повољног одзива у владиним круговима, пробудиле су племство из сна и дали су полета његовој активности у свима областима друштвеног и политичког рада. Отпочело се земствима, одакле су кадетски елементи били избачени. Либерали, који за дуго време беху заузели знатне положаје, били су збачени; други су били искључени из сталешке организације. У исто време земства, све више и више освојена од реакционарнога племства, почеше да потпомажу предузећа, која имају за циљ победу реакције. Тако се догодило да је земство у Екатеринославу вотирало читаву серију политичких и полицијских одлука: оно је одредило 100.000 рубаља за полицију и одлучи да захтева установу среске полиције састављене „из нарочитих агената безбедности“. Исто је то било у Нижњем Новгораду.

Овај факат ставља у пуну светлост снагу и интензивност садашњих политичких тежњи племства: већина на скупштини московског племства, у месецу фебруару ове године, решила је, насупрот традицији и обичајима, да усвоји једну редакцију престоне беседе, која не уједињаваше све своје представнике, тако да уобичајени израз који напомиње „једнодушност“ би овога пута изостављен. Добро је још подсетити, да је племство Орлов такође саставило, пре неколико месеца, једну адресу чисто реакционарну, а племство Тула је изгласало другу, у афери „земских начелника“, чији је тон изгледао тако претеран, да је изазвао врло живе протесте од стране најконсервативнијих журнала.

Али се мора признати, да московска адреса није имала одобрења у владиним круговима. Царска примедба, која је била додана, није могла охрабрити покушаје који су манифестовани у намери да се Русија натраг помакне у епоху Плевеа и Победоносцева. Ето под тим утиском био је, марта месеца, трећи конгрес руске „опште скупштине племства“, у којој се, у осталом слабост показала само у нејасном незадовољству присутних чланова; што се тиче жеља предложених и изгласаних, оне су увек носиле, као и у прошлости, отисак крајње реакције, Довољно ће бити да се каже да Гурко, тек у пола спасен из афере Лидвалове, беше главни чинилац и вођ конгреса који је само показао неподобност руског племства, као засебне организације сталешке, да се прилагоде приликама, које су тако дубоко промењене у животу. Дебате расправљаху искључиво само племић-

ске привилегије, и све што је изгледало да прети овим привилегијама би објављено као револуционарно и анти-монархистичко. Тако беху сматрани да се не могу примити судови општински у селима, јер они прете „земским начелницима"; и реформа земстава, јер ће она имати за последицу да утопи племићски сталеж у осталом становништву итд. Један од представника племства балтиских провинција, у разговору с уредником једног журнала петроградског, изјавио је жаљење што је узео учешћа на конгресу, јер би он због свога карактера неоспорно реакционарног, могао имати штетних последица, у том смислу, што би мишљење конгреса могло утицати на владу. Кабинет је, заиста, пратио ове послове врло пажљиво; и не би се могло заборавити да је одлука конгреса која се тиче одржања судова „власти" била одмах саопштена министру правде.

Трећи конгрес племства није био ни многобројан ни врло вредан; отуда је дошло да је добра половина питања из дневнога реда била пренета без испитивања на стално веће конгреско. Поводом тога неколики умерени органи штампе изразили су наду, можда мало оптимистичку да би конгрес био „последње ратно поље мохикана[1]" и да се епопеја реакционарног племства приближује своме крају.

На тај начин нема још у Русији странке способне да уједини просвећене конзервативне силе и која има вољу да побољша садашње прилике, у границама режима који постоји и у његово име, путем лагане и паметне еволуције. Садашња „десница" се задовољава да иде за владом. И до овога дана констатован је у конзервативном табору хаос готово тако исто потпун и исто тако без позитивне снаге као и на левици. Извесно је само оно, што је рекао Пантелејев тј. да од четири или пет година могло се доћи до уверења, да извесне друштвене класе постоје, за које садашња организација не допушта ништа да се жели и да, међу неруским народима, једини су Пољаци и Јевреји опасни противници бирократије. Али данас ни свештенство, ни буржоазија, ни сељаци, па чак ни класа земаљских сопственика, узета у маси, не изазивају такво веровање. Отуда излази, да све организације партиске, ако желе доказати своју политичку „производност" неће моћи у Русији ослонити се, као на другом месту, на тежње разних класа, већ ће бити принуђ-

[1] Индиско племе у Уједињеним Државама у Америци.

ђене да траже ослонца у дисциплини конзервативној или напредној, увек одушевљеној националним духом и солидарношћу.

VI

Овој студији програма и тактике разних странака руских, сматрамо за корисно да додамо неколико речи о њихову држању у питањима националним, а нарочито у пољском питању.

Мишљења и одлуке кадетске су, у овом погледу, уопште познате. Конгреси у Москви признали су начело „народне независности“ (национальноје самоопределеније) за Русију, а начело аутономије за Пољску. Говори кадета, у првој Думи, доказали су, да странка сматра питање не са гледишта историског и реалистичког, већ са гледишта хуманитарног и „либералног“. Прваци кадетски у истој Скупштини: Карјејев, Родичев, Петрункјевић показали су то у својим говорима. Карјејев је рекао: „Русија треба да дâ свима народима који су у њој насељени потпуну слободу да се уређују национално, и ја вас уверавам, господо, да ће се чак и народ који данас влада тиме користити“. У другој Думи национална питања нису била претресана; пројекат аутономије краљевине Пољске, изнесен од „Кола пољског“, изазвао је од стране журнала Ретел, службеног органа кадетског, опажања која су учинила известан утисак и била су предмет разних коментара. Овај чланак, написан од партиског првака Павла Миљукова, био је сматран као огледало кадетског мишљења на аутономију Пољске,

Миљуков је отпочео тврђењем, да су творци пројекта о аутономији „учинили великих уступака духу политичког реализма“. Они се не позивају више на „историско право“; они не говоре даље о независности краљевине Пољске као државе. Напротив, § 2 пројекта тврди, да краљевина чини нераздвојни део руске државе. „Међутим, додаје Миљуков, треба да кажемо слободно, — независно од уступака о којима се говорило, — предлог пољски ставља границе националним захтевима тако широко, да је немогућно рачунати озбиљно на његово остварење у целини. Три тачке потпомажу сумње у ово: 1) начин граничења између општег питања и питања локалног интереса; пројекат нагиње више ка политичком савезу федералистичког карактера, ма да би било боље да се држи „провинцијалне аутономије“; 2) и 3) тачке су много озбиљније. Пројекат предвиђа

уставну скупштину и жели предати већину питања, која интересују државу у опште, у руке локалних власти". Политичке слободе, добивене до сада, пре су резултат забуне у круговима владиним него снаге опозиције. У једном оваквом моменту потребно је претпоставити стварни програм удаљеним аспирацијама и ставити на дневни ред само задатке, који се могу лако остварити од владе и о којима се може надати да ће наћи потпора код народа у садашњем стању његова развића". Најзад Миљуков не крије своје жаљење „да пројекат Кола није састављен у форми која се може пре примити" и он верује, „да већина у Думи неће вероватно потпомоћи пројекат а да у њ не унесе знатних измена". Шта више ако би Дума хтела притећи у помоћ Колу, овај први корак могао би је одвући у пропаст, јер би се ризиковало да се њазову интернационални заплети.

У трећој Думи пољско се питање појавило за време дебата о владиној изјави. Посланик Родичев, у дугом говору, који многи Руси сматрају као најбољи говор овога беседника, тражио је, да еманципација народности и задовољење њихових заиста праведних захтева постану велика предрасуда руског патриотизма. Може се, до друге прилике, сматрати овај говор као доказ, да су кадети очували, што се тиче пољског питања, држање које су имали 1905 године.

У овом истом питању октобристи не изгледа да имају доста утврђено мишљење; они ће ићи вероватно, бар за сада, по упутима владиним. Душевно расположење ове странке тачније је одређено за време дебата о министарској изјави у трећој Думи, где су сви националистички пасажи у говору председника министарског савета били топло одобравани од стране октобриста. Исто је држање запажено, неколико месеца доцније, за време говора посланика Анрепа, који је исказао своју радост због тога, што је закон од 16 јуна ставио Пољаке у немогућност да решавају о руским стварима.

У октобру прошле године био је претресан предлог посланика Дмовског, да се додаду престоној беседи речи: „и задовољити праведне тежње народности које састављају државу". Одбацивање овога предлога нарочито се приписује октобристима. Пошто су се резервисали у комисији, два посланика, професор Капустин и гроф Уваров, попели су се на трибину у Думи. Први је признао као општи принцип и без одређеног значења, „да је потребно да се задовоље потребе свих руских

грађана без разлике народности". Али је одмах изјавио сумње због аутономије, која „не одговара начелу једне и недељиве Русије". Што се тиче грофа Уварова, он назираше у „праведним тежњама" опасну двосмисленост! Говорник признаје да би се могло претпоставити, да овај израз крије тајну жељу распарчавања Русије.

У опште ми немамо поузданих доказа да категорички говоримо о мишљењу октобриста у пољском питању. Све што о томе знамо, ми то знамо по говорима неколиких смелих говорника, из Гучковљеве енергичне опозиције аутономији краљевине Пољске, и најзад из симптоматичких одлука, ма да посредних, исказаних у комисијама и у седницама Думе. Ми смо дакле принуђени, да се ослонимо на писани програм октобристичке странке, која сматра питање о народностима исто онако као и централистичка бирократија руска.

С француског
Мил. А. Костић.

ПОЛИТИЧКА ХРОНИКА

У међувремену од последње наше политичке хронике до данас десила се у непосредној нашој близини два крупна догађаја — проглашење Бугарске за краљевину и анексија Босне и Херцеговине — од којих је овај други од недогледних последица не само по нас овде у слободној Краљевини Србији већ по цело наше племе. Треба ли нашим читаоцима нарочито рећи какав је страховит ударац српскоме племену анексија Босне и Херцеговине? У овом моменту у дубини своје душе сваки Србин то осећа. Ако су некада опомене, да српском племену прети опасност од германске најезде, могле изгледати као патриотска фразеологија, данас су јасне као дан сваком живом. Никада српско племе није осетило тако непосредно опасност по свој опстанак и никада му се нису тако стварно приказали велики одсудни моменти од којих ће морати настати прелом у његовој судбини. Две најлепше српске земље, Босна и Херцеговина, приграбљене су препадом, атаком на право и морал, гажењем уговора и обавеза.

Српски народ, где год га има, осетио је у том тренутку исту опасност, исти бол, — али и исту вољу да скупо замени своју главу ако се мрети мора, ако цивилизована Европа, у веку демократије, допусти, да се черечи и заробљује један народ који је својом проливеном крвљу учинио толике услуге европској култури. Цивилизована Европа не сме допустити ни да се свечани акти, који носе у себи не само правне обавезе већ и обавезе морала, тако цинички газе, не сме допустити да овлада вера — како у политици нема више ни морала, ни права. Оно што је било у средњем веку не сме бити у XX веку.

Наши читаоци знају догађаје од прошле недеље, те није потребно детаљно рекапитулирати их. Браћа Бугари, у заслепљености за моменталном коришћу, заборавили су на заједничку опасност, која и њима прети од нашег вековног непријатеља, па се удружили с њиме да би му помогли да нам лакше зада болни ударац. 22 септембра проглашена је Бугарска за краљевину (или царевину стога, што бајаги, код њих нема речи краљевина) а 24 већ је Босна анектована. Да би се спасла култура од лажних и удешених завера и дале „уставне“ слободе —

Босна је требала да се анектује. Кршењу уговора и вређању човечанског морала придошла је и стара перфидност модерне Византије да освешта један злочин.

И у овим часовима очајања и бола, која обузимљу српску душу, има једна утеха. Та је: да је српски народ устао као један човек и стао на бранич својих права заборавивши на међусобне ситне задевице. У овим тренутцима нема више партија и партијске борбе. Вође и партије прокламовале су мир божји и пружили братске руке један другима.

Српска је влада протествовала код великих сила потписница берлинског уговора противу анексије овом нотом:

„Влада Његовог Величанства Краља Србије, позивајући се како на неоспорна српска народна права, која су основа самом бићу Србијином, тако и на јасну одредбу чл. 25. Берлинског Уговора, улаже свој најенергичнији протест противу присаједињења Босне и Херцеговине земљама Хабсбуршке монархије, које је данашњим својим манифестом прокламовао цар и краљ Аустро-Угарске.

Влада Краљевска верује да Берлински Уговор, баш тим више што ми нисмо имали удела у његовом саставу, него смо га морали, у колико се он наше судбине тиче, примити у целини, мора имати важности не само у колико се њиме намећу дужности и обавезе, наносе штете и изискују жртве од Србије и српскога племена, него да он пружа и заштите правима нашим бар у оним уским границама, у којима су она добила изричнога признања у његовим одредбама. Она констатује даље, да и ако су, под утицајем тежњи и захтева појединих сила, права српска на Берлинском конгресу добила несразмерно мање задовољења но што је то одговарало ратним жртвама двеју српских држава, Србије и Црне Горе, и ако је Србија, при свем том, све обавезе које су за њу из Берлинског Уговора потицале скрупулозније но ико други до краја извршила, ипак за то у току минулих тридесет година ниједна измена у стању које је ова општа међународна-уговорна уредба за Балканско полуострво створила, није учињена на корист Српства, док су се на корист других у њу уносиле и много крупне промене.

И ова вера као и константовање ових факата улевају Влади Краљевској наду, да неће остати несаслушан глас који она данас подиже, тражећи правде и заштите од сила потписница Берлинског Уговора против ове нове флагрантне повреде која се врши једнострано, на искључивој основи права јачега и задовољења својих интереса, а без обзира на то колико се дубоко тиме вређају осећаји, интереси и права српскога народа.

Србија не може у овом случају наћи пуна задовољења, сем ако се у погледу Босне и Херцеговине успостави у свему

стање које је створио Берлински Уговор. Не буде ли то никако могуће, Краљевска Влада, апелујући на осећаје правичности Сила потписница Берлинскога Уговора, тражи да се Србији досуди одговарајућа накнада, те да би се и одржала јемства за њен независан државни живот и српскоме народу у опште вратиле погодбе за његов народни опстанак бар у оној мери у којој му их је Берлински Уговор дао“.

Разуме се да је с грозничавим нестрпљењем сваки Србин очекивао састанак Н. Скупштине, која је, због ових догађаја сазвана пре времена у ванредни сазив. У дугим тајним седницама, 28. септембра, влада је изложила све што је урадила и све појединости ситуације. Сутра дан је тајна седница претворена у јавну, и ту је Н. Скупштину њен председник, г. Љ. Јовановић, поздравио овим патриотским говором:

„Господо,

На дневном је реду, као што вам је познато, једна једина тачка: наставак јучерашњег рада.

Краљевска Влада на јучерашњој тајној скупштинској седници учинила је потребна саопштења Народној Скупштини о политичкој ситуацији и о свему осталоме, што је било потребно да у овим приликама Народна Скупштина од своје Владе сазна. Поводом тога саопштења настао је у Народној Скупштини претрес, који се одликовао родољубивим одушевљењем, дивном слогом српском. Народни посланици су сматрали да ће у овој прилици најбоље извршити своју дужност, што ће ослањајући се на поверење својих преко 400.000 бирача дати Српској Влади снаге нове, духа новога, полета ка прегнућу, одлучности и пуно истрајности, да би она могла потпуно одговорити својој дужности, да би она доиста према иностранству била достојан представник Српског Народа, његове снаге, његове воље.

Руководећи се оним духом који је у јучерашњој скупштинској седници вејао, председник Народне Скупштине сматра да у овој прилици треба да нагласи права Србије да се брине о појавама, које су изазвале у Народу Српском и међу српским државницима узрујаност и узнемиреност. Чули су се гласови чуђења: Откуда то кад ни једном српском поданику на страни није ни најмања неправда учињена, кад Србији у њеним границама никакво право није оспорено, још мање окрњено, откуда то да Србија сад излази пред форум Европе поводом догађаја, који се ње непосредно не тиче.

Чудновато да се данас може питати од куд у једном народу залагање за слободу, данас кад су целом Европом овладале политичке слободе, данас кад више нема ни једнога кутка, а камо ли државе Европске, где има још политичког робља! На зар да се једна држава не појави у одбрани браће своје, кад

се са њима поступа као са робљем коме се не признаје ни најелементарније право самоопредељења?

Ми не можемо а да не констатујемо како Србе дубоко дира, како Србе боли, кад виде да је Европа тако рећи јуче сасвим друкчије поступала, кад је требало давати слободу, чувати човечанска права једном делу Балканског полуострва, једном делу грчког народа: на острву Криту. Ми смо тада могли видети, да се сложна акција оружане Европе постарала да се том делу грчког народа да̂ слобода и припреми пут остварењу његових коначних националних жеља; и Српски Народ који на путу слободе није стекао мање заслуга и мање права него ли грчки народ — и ако и овај у том погледу није заостао — чуди се од куд тај друкчији поступак према Српству? Ми морамо истаћи да Српска Народна Скупштина мора бранити национална права Српског Народа (Чује се: Тако је! Бурно одобравање).

Национално је право Српског Народа сада угрожено. Ко живи у Босни и каква он тамо има права то је, браћо, познато. Нема никаквог другог народа, господо, данас на свету, који је у Босни икада живео или живи сем Срба. (Чује те: Тако је!)

Ко је пре Срба тамо готово у преисторијско време живео, тога више данас на лицу земље нема, и Срби су тамо — ако хоћете да се на историју позивамо — Срби су тамо још пре него ли што су на пр. Мађари и дошли у своју садашњу отаџбину. (Чује се: Тако је: — Пљескање).

Срби су тамо пре постанка државе Карла Великог и у толико више пре свих оних држава које су никле из државе Карла Великог. (Пљескање и бурно одобравање. Тако је!)

Браћо, кад на то погледамо, шта остаје онда од оних историјских права на Босну, која се сад спомињу са неких страна? Шта данас, код живог народног живота, код живе стварности, могу вредити средњевековна, а ја могу додати, често врло измишљена права?! (Бурно пљескање). Ја ћу, браћо, да констатујем, да на пример за порекло угарског државног права историјског на Босну један од најглавнијих историка угарских у једном службеном научном органу сарајевске владе констатује, да се апсолутно ништа тачно незна ни у које је време ни на који начин Угарска у средњем веку била завладала Босном. И зар, браћо, из тога може какво право да се изводи, а да и не говоримо о оним државним правима којима су основ, на који се политика позива као на некакве доказе о некаквим некадашњим правима на ту српску земљу, документи који су великом већином несумњиво фалсификат (Бурно пљескање). То, господо, не говори ни патриотски научник нити српски политичар. То говоре о истим документима стручњаци из оних народа о чијим је тобожњим правима ту реч. А, господо, ако би смо се ми на ту врсту права позвали, на оно што је било пре толико векова, ја бих могао од многих примера само толико овде споменути: — да по истим изворима, о изворима исте категорије, ми би

смо могли изнети да је колевка Немањићске династије из оних истих окупираних земаља о којима је сада реч (Бурно одобравање).

Али, браћо, ја мислим да у почетку 20. века не може бити озбиљно, не може бити никакво правно средство тражити доказе по прашљивим архивама средњевековним. Ми морамо тражити живот, и ако ми тај живот гледамо, какав је он кад био, као што рекох од најдавнијих времена, — прост би Србин назао од Кулина Бана, али ја кажем много и много пре од Кулина Бана — нема у Босни и Херцеговини другог живота него живота српског. (Бурно одобравање и одушевљени узвици: Живео!)

Браћо, Српска Народна Скупштина треба да то каже свету, треба да то каже представницима других народа. Они то сад и не знају, али кад им се каже, ја се надам, да ће они разумети од куд је Краљевина Србија узнемирена, кад се нешто ради преко њене границе, преко валовите Дрине у њеном босанском суседству. (Живо одобравање).

И ми мислимо, да није узалудно полагати неку наду у слободоуман Француски народ, који је онолико жртава принео за остварење националног начела у Европи у XIX веку (Сложни узвици: Живео Француски Народ!); полагати наду на Италијански Народ који томе начелу има да захвали за своју политичку слободу и егзистенцију (Сложан одзив: Живео Италијански Народ!) Па зар велики Енглески народ који је много раније извршио своје национално формирање, није он био један од главних помагача талијанског уједињења? (Живео).

Требало би да идем даље да ређам и друге народе, чије се уједињење у XIX веку извршило. Али могло би се мислити да такав говор може личити на пружање просјачке руке према силнима. (Узвици: то нећемо!) Не, браћо! Али ја ипак, браћо, хоћу да верујем да и међу 80 милијона великог немачког народа има људи на чијој души још има трагова великог покрета, великих идеја, великог рада и великих људи, који су радили и створили немачко народно уједињење. Ми бисмо се могли сетити и шта су све Мађари урадили за одбрану своје националности, могли бисмо се сетити толико других Словена колико они теже, колико они раде за себе, за одржање, за развијање своје народности. (Живело Словенство!) Да, браћо сматрам да ради будућности треба да их се сетимо па баш ако су нам у овом тренутку и криви, а треба свакако да се сетимо да у великој словенској Русији престају преграде, које су царски престо растављале од душе Руског народа, од душе словенске и да се можемо надати да ће до те велике словенске душе руске стићи и продрети глас брата Србина и да ће се оправдати старе наде нашега народа у моћнога брата. (Живео Руски народ.)

Али браћо, ако би се ипак десило да наш глас нигде одзива не нађе, опет — чуће се глас самога Србина (Бурно одо-

бравање). А какав ће тај глас бити, каква је то жеља... не жеља, него каква је воља Српскога Народа, представљена у Српској Народној Скупштини, ви ћете изволети чути из одлуке, која је на јучерашњем састанку донесена по предлогу посланика г. Стојана Рибарца.

Ја молим г. Рибарца да прочита ту одлуку, а овим објављујем да је Народна Скупштина ту одлуку усвојила.“

После овога говора Народна Скупштина донела је ову резолуцију, коју је прочитао г. Ст. Рибарац:

„Болно потресена великом неправдом која је учињена Србији и српском народу самовољним кршењем једног међународног акта без саслушања народа којега се тиче, а од стране која му је била потписник и чувар;

Дубоко уверена о опасности која је овим догађајима обу[illegible] мила цело Српско Племе, стварајући претходни случај опа[illegible] за самосталност и опстанак Србије; па услед тога до-дн[illegible] колебана у своју преданост интересима општега мира [illegible] вичности;

Чврсто решена да учини све што је потребно [illegible] беде интереси Србије и њених сународника у к[illegible] створена овим насилним догађајима.

Српска Народна Скупштина, саслушавш[illegible] мерама које Краљевска Влада мисли предузети [illegible] једнодушно изјављује своје поверење Краљевој [illegible]че-кујући од ње најенергичнији рад за заштиту угрож[illegible] интереса српских.

У томе циљу и са тим једнодушним осећањима Народна Скупштина ставља на расположење Краљевској Влади и сву снагу целога и сложнога српскога народа. (Бурно одобравање. Узвици: Прима се! Прима се! Прима се!).“

Ми идемо на сусрет крупним, епохалним догађајима, који су ту већ, на прагу, и чије се сенке већ јасно оцртавају. Варница, која ће запалити Европу, полетеће опет с балканског полуострва. Из европског конфликта, који је неминован, изаћи ће Европа с другом физиономијом, с другом политичком картом него што је ова.

— Љ. —

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.)
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)